

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Луценко Олена Львівна

УДК 159.923.2:364-787.522-043.86

ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ НА
СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЕВОЛЮЦІЇ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант:

Титаренко Тетяна Михайлівна, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач Лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Харків — 2018

АНОТАЦІЯ

Луценко О.Л. Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології» (053-Психологія). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2018.

Проблема, якій присвячується ця робота, це – проблема адаптації людини в умовах, які значним чином відрізняються від тих, в яких вона еволюціонувала та сформувалася як вид *Homo Sapiens*. Складність її вирішення обумовлена тим, що середовище існування людини було дуже швидко та кардинально змінено нею самою за останній час і багато психологічних особливостей та патернів поведінки стали виконувати замість колишньої адаптивної, дезадаптивну функцію. Деякі еволюційні адаптації продовжують діяти на користь розквіту нашого виду, хоча ми можемо цього не усвідомлювати і боротися з певними нашими рисами, гадаючи, що вони шкідливі. І ще одна категорія адаптацій – зовсім нові – починають формуватися у сучасному середовищі. Адже новітні умови сучасного етапу еволюції людини теж несуть із собою так звані тиски відбору, через які носії певних форм поведінки живуть довше та залишають більше нащадків, ніж носії інших форм поведінки. Аналіз того, чи втратили певні форми поведінки минулу адаптивність, продовжують її мати або лише набувають – є важливим науковим завданням, оскільки в перспективі це допоможе визначити адекватні способи психологічної допомоги.

Для дослідження вищезазначеної проблеми в якості теоретико-методологічного підходу був обраний еволюційно-психологічний підхід. Застосування еволюційно-психологічного підходу для розв'язання проблеми адаптованості сучасної людини є дуже перспективним та плідним, про що

свідчить надзвичайне зростання масиву наукових робіт, які почали проводитися у цьому напрямку (Дж. Барков, Дж. Тубі, Л. Космідес, М. Делі, М. Вілсон, Д. Басс, Р. Нессе, Е. Хаген, Дж. і Л. Палмер, Д. Кенрик, М. Л. Бутовська, А. Протопопов, С. Хрді, Р. Райт, К. Робертс, Т. Ліхі, П. Саугстад, Б. Хегенхан, М. Олсон, М. Розенцвейг, С. Бريدлов, С. Дейман, М. Россано, С. Салмон, Т. Шачелфорд та ін.). Роботи, які виконуються у межах еволюційно-психологічного підходу, демонструють результати, що надають можливість будувати на їх основі прогнози, перевіряти їх та впливати на особливості психічних і поведінкових проявів сучасних людей.

Метою дослідження є виявлення зв'язків сучасних психологічних рис і поведінки людини з її еволюційним минулим та визначення адаптивних функцій даних рис і поведінки як проявів закономірностей психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

У дослідженні була застосована низка наукових методів. Методи теоретичного і якісного аналізу: структурування, класифікація, аналіз та синтез, узагальнення, функціональний, комплексний, графічний аналіз, контент-аналіз. Метод організації досліджень – порівняльний, метод зрізів, псевдолонгitudний метод. Методи збору даних: напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, тестування, методи соціально-психологічної діагностики, психосемантичні методи, психофізіологічні методи. Методи розробки психодіагностичного інструментарію: експертні опитування, підбір репрезентативних вибірок досліджень, розробка специфікацій тестів, формулювання питань анкет, категорій для психосемантичного та контент-аналізу, методи аналізу та відсіювання завдань, методи перевірки дискримінативності, складності, надійності, валідності, факторизації, стандартизації та адаптації тестів. Методи математико-статистичного аналізу: описова статистика; методи визначення зв'язків між змінними дослідження (кореляційний аналіз, факторний аналіз); методи перевірки розбіжностей між середніми та розподілами (критерії t Стьюдента, Вілкоксона-Манна-Уїтні, Колмогорова-Смірнова, Крускала-Уоллеса, дисперсійний аналіз Фішера ANOVA, медіанний тест).

Дослідженнями, які проводилися протягом 2007-2017 років, було охоплено 2579 осіб (814 чоловіків, 1765 жінок) віком від 8 до 70 років. Досліджено людей різного соціального статусу, у т.ч. школярів, студентів різних спеціальностей, працівників приватних та державних установ, пенсіонерів, безробітних тощо з різних міст та смт України.

До основних результатів дослідження належить системне застосування відносно нового для психології еволюційно-психологічного підходу як теоретичного підґрунтя для планування та інтерпретації власних досліджень, що дозволило виявити першоджерела та первинні причини низки актуальних психологічних проблем сучасності. Для детальних досліджень була обрана низка патернів проблемної поведінки зі сфер гендерної, сімейної, політичної психології, психології здоров'я, агресії та когнітивної психології. Показано, що для їх вивчення недостатньо досліджень, які зосереджені на онтогенезі людини, оскільки універсальність у часі та просторі, складність корекції, зв'язок з виживанням та репродукцією вказують на їх філогенетичне походження.

Зокрема у сфері гендерної психології вперше обґрунтовано доцільність використання нового психологічного конструкту – жіноче кокетство – як способу адаптації жінок у стосунках з протилежною статтю, що виконує функцію захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах еволюційної закономірності більшого батьківського внеску жінок та меншого – чоловіків. Розроблений новий психометричний тест-опитувальник для діагностики конструкту жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю (жіночого кокетства).

Вивчені психологічні особливості жінок, які здійснюють нову форму репродуктивної активності – сурогатне материнство. Виявлені достатньо високі адаптивні, релевантні мотиваційні якості цих жінок, але складності у соціальній ситуації, які вони вирішують за допомогою кооперації з родинами, що мають репродуктивні проблеми. Це нова адаптація, хоча вона базується на еволюційних закономірностях кооперативного годування, розподіленого батьківства та інституту наложниць.

Поглиблено уявлення про причини та наслідки сімейних конфліктів. А саме, показано, що до погіршення стосунків між членами розширеної родини (свекрухами, свекрами, тестями, тещами, невістками, зятями) приводять еволюційно-психологічні закономірності невизначеності батьківства, прагнення збільшення репродуктивного потенціалу, конкуренція між чоловіками різних поколінь (зятями та тестями) та їх рівень психологічного неблагополуччя.

У сфері політичної психології описане еволюційне походження основних типів політичного устрою, непотизму, індоктринації тощо. Вперше детально проаналізовано достатньо парадоксальну поведінку виборців, що полягає у повторному голосуванні за кандидата у владу, який вже один раз не виконав передвиборчих обіцянок. Для пояснення неефективного політичного вибору застосовано еволюційну модель поведінкових типів «наївних», «шахраїв» та «злопам'ятних» та обґрунтовано що проблема виникає через домінування «наївного психотипу» разом з психотипом «шахраїв» та браком психотипу «злопам'ятні». Причинами диспропорції психотипів є тривалі авторитарні режими, під час яких представники типу «злопам'ятні» знищувалися або емігрували. Неефективний політичний вибір є дезадаптивним, що відбивається в низькій якості життя даних популяцій. В еволюційній ретроспективі він походить з найбільш ранніх форм альтруїзму, коли ще не виникли додаткові адаптації для виявлення і покарання шахраїв.

На експериментально-психологічному рівні обґрунтовано новий етологічний конструкт «примативність», який відбиває ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку. Новий тест, розроблений для його вимірювання довів, що він включає такі компоненти, як нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися. Хоча риса примативності є частково адаптивною в авторитарних суспільствах, в цілому її адаптивність знижується з розвитком цивілізації, тому що раціональність надає більший адаптивний потенціал людині. Вивчені зв'язки примативності з психофізіологічними показниками

адаптації, схильністю до булінгу, порушеннями здорової поведінки та критичністю мислення.

В учнів молодшої, середньої та старшої школи, а також у вчителів досліджені особливості булінгу як агресивної поведінки, зорієнтованої на здобуття статусу та ресурсів найбільш економічним і безпечним для булера шляхом. Розроблені спеціальні анкети для виявлення дитячого, підліткового та дорослого булінгу. Показані приховані слабкості булерів – тривожність, негативний моральний статус, проблеми в родині, фрустрованість, страхи, низька самооцінка, схильність до алкоголізації. Жертви булінгу часто мають меланхолічний темперамент, гуманізм, ліберальні погляди, що може ставати сигналом їх слабкості для агресорів. Також жертви булінгу схильні ставати булерами відносно інших осіб, що може виникати внаслідок навчання булінгу та бажання помститися.

Розроблено методику комплексної діагностики схильності до порушень здорової поведінки, яка вимірює такі її компоненти, як схильність до куріння, порушення харчування, нехтування безпекою, потяг до алкоголю, гонитва за модою, низький самоконтроль, емоційна некомпетентність та саморуйнівна поведінка. Доведено, що намагання дотримуватися здорового способу життя викликає суперечливі психологічні та психофізіологічні реакції як адаптація, яка ще знаходиться у стані формування. Дослідження підтвердили асоційованість примативності зі схильністю до булінгу та порушеннями здорового способу життя.

Для діагностики критичності мислення було здійснено адаптацію американського тесту Л. Старкі. Спостерігається слабкість критичного мислення в аспектах здібності до сфокусованого спостереження, врахування контексту, здатності відрізнити аргументи від суджень, вразливість до технік відволікання уваги, та високий рівень критичного мислення в аспектах пошуку відповідної інформації та операцій індукції. Критичне мислення прямо пов'язано з сенсорною чутливістю як властивістю темпераменту,

полнезалежністю, здатністю до переносу знань та зворотно пов'язано з ригідністю як властивістю темпераменту та примативністю.

Поглиблені уявлення про закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції, що ґрунтуються на еволюційно-давніх адаптивних функціях певних поведінкових патернів. Серед застарілих патернів охарактеризовано булінг, прояви примативності, неефективний політичний вибір, конфлікти між батьками та молодим подружжям; серед патернів, що зберігають адаптивність, – жіноче кокетство і критичне мислення; серед патернів, що лише набувають адаптивних функцій, – сурогатне материнство і здоровий спосіб життя. Запропоновано структурно-функціональні моделі співвідношення адаптацій різного значення, що сприяє ліквідації розривів у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та давніх нефункціональних адаптацій, давніх функціональних і нових адаптацій.

Розроблені в межах роботи психометричні тести впроваджено у діяльність практично-орієнтованих та науково-освітніх організацій. Зокрема, «Тест жіночої адаптивності у відносинах з протилежною статтю (жіночого кокетства)» впроваджений у роботу ТОВ «Інститут сімейної психології та консультування», акт впровадження від 10.01.18; адаптований О. Л. Луценко «Тест критичності мислення Л. Старкі» впроваджений у роботу ТОВ Інформаційне Агенство «Знай», акт впровадження від 16.02.18» і кафедри загальної психології та патопсихології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, акт впровадження від 08.05.18; розроблений О. Л. Луценко разом з К.З. Абсалямовою «Тест примативності (ступеню впливу інстинктивних потягів на поведінку)», впроваджений у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України; акт впровадження від 26.02.18; розроблений О. Л. Луценко разом з О. Є. Габелковою «Опитувальник порушень здорової поведінки» впроваджено у навчальний процес кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, акт впровадження від 12.02.18.

Результати дослідження використано в освітньому процесі факультету психології, біологічного факультета та Каразінської школи бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при розробці лекцій та практичних занять з дисциплін «Еволюційна психологія», «Психодіагностика», «Психофізіологія», «Соціально-психологічна компетентність для професійного розвитку», «Поведінкова екологія людини» та «Лідерство» згідно навчального плану.

Ключові слова: психологічна адаптація, еволюція, людина, сім'я, кокетство, сурогатне материнство, примативність, булінг, психологія здоров'я, критичне мислення

ANNOTATION

Lutsenko O. L. Patterns of person's psychological adaptation at the modern stage of evolution. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 – general psychology; history of psychology. – V.N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2018. – Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The problem to which this work is devoted is the problem of adapting a person in conditions that significantly differ from those in which it evolved and formed as Homo Sapiens species. The complexity of its resolution is due to the fact that the human environment was very rapidly and fundamentally changed by human itself in recent times, and many psychological features and patterns of behavior began carry maladaptive function instead of the former adaptive one. Some evolutionary adaptations continue to benefit the prosperity of our species, although we may not be aware of it and deal with certain of our features, supposing that they are harmful. And another category of adaptations – quite new – are beginning to emerge in the modern environment. After all, the newest conditions of the present stage of human evolution also carry the so-called selection pressures, through which the carriers of certain behavioral forms live longer and leave more offspring than carriers of other types of behavior. An analysis of whether certain forms of behavior have lost their past adaptability, continue to carry it or only acquire new adaptability is an important scientific task, since in the long run it will help to identify adequate ways of psychological help.

To study the aforementioned problem, an evolutionary psychology was chosen as a theoretical and methodological approach. The application of the evolutionary-psychological approach to solving the problem of modern person's adaptability is very promising and fruitful, as evidenced by the extraordinary growth of the array of scientific works that began to be carried out in this direction (Barkow, J., Cosmides, L. & Tooby, J., Daly, M. & Wilson, M., Buss, D., Nesse, R.M., Hagen, E., Palmer,

J. & Palmer, L., Kenrick, D. T., Butovskaya, M. L., Protopopov, A., Hrdy, S., Wright, R., Roberts, S. C., Leahey, T. H., Saugstad Per, Hergenhan, B. R., Olson, M. H., Rosenzweig, M. R., Breedlove, S. M., & Leiman, A. L., Rossano, M. J., Salmon, C., & Shachelford, T. K. et al.). The works performed within the evolutionary psychology framework give the results that make possible to build predictions on their basis, to check them and to influence the peculiarities of the psychic and behavioral manifestations of modern people.

The aim of the study is to identify the connections of modern psychological traits and human behavior with its evolutionary past and to define the adaptive functions of these traits and behaviors as manifestations of the patterns of people's psychological adaptation at the present stage of evolution.

A number of scientific methods were used in the study. Methods of theoretical and qualitative analysis: structuring, classification, analysis and synthesis, generalization, functional, complex, graphical analysis, content analysis. Research organization methods were the comparative, method of crosssections, pseudolongidium method. Data collection methods: semi-structured interviews, questionnaires, testing, methods of socio-psychological diagnosis, psychosemantic methods, psychophysiological methods. Methods of tests design: expert surveys, selection of representative samples for research, development of test specifications, formulation of tests items, categories for psychosemantic and content analysis, methods for analysis and screening of items, methods for verifying discriminatory, complexity, reliability, validity, factorization, standardization and adaptation of tests. Methods of mathematical-statistical analysis: descriptive statistics; methods for identifying the connections between research variables (correlation analysis, factor analysis); methods for checking the differences between the means and distributions (Student's t-criteria, U of Wilcoxon-Mann-Whitney, Kolmogorov-Smirnov test, Kruskal-Wallis test, Fisher's variance analysis ANOVA, median test).

The studies conducted during 2007-2017 covered 2579 people (814 men, 1765 women) aged from 8 to 70 years. Research samples consist of people of different social status, including schoolchildren, students of different specialties, employees of

private and state institutions, pensioners, unemployed, etc. from different cities and urban villages of Ukraine. The main results of the study include the systematic application of the evolutionary-psychological approach as a theoretical basis for planning and interpreting own research, which allowed identify the primary sources and causes of a number of actual contemporary psychological problems. A number of patterns of problem behavior from the areas of gender, family, political psychology, psychology of health, aggression and cognitive psychology were selected for detailed research. It has been shown that for their study there are not enough studies focusing on human ontogenesis, because universality in time and space, the complexity of correction, association with survival and reproduction indicate their phylogenetic origin.

In particular, in the field of gender psychology, it is the first time proved the necessity of the use of a new psychological construct – women's coquetry – as a way of women's adaptation in relationships with the opposite sex, which serves the protection of women's adaptive interests in the conditions of greater parental investments of women in comparing men. A new psychometric test-questionnaire was developed for diagnosing the construct of female adaptability in relations with the opposite sex (female coquetry).

The psychological features of women who carry out a new form of reproductive activity – surrogate motherhood – are studied. Sufficiently high adaptive, relevant motivational qualities of these women are revealed, but they have difficulties in their social situation which they solve by cooperating with families with reproductive difficulties. This is a new adaptation, although it has an evolutionary prototype in co-operative feeding, distributed paternity and concubine practice.

It is proposed an in-depth view of the causes and consequences of family conflicts. Namely, it has been shown that the deterioration of the relations between the members of the extended family (fathers-in-law, mothers-in-law, daughters-in-law, sons-in-law) leads evolutionary-psychological patterns of fatherhood uncertainty, the desire to increase reproductive potential, competition between men of

different generations (fathers-in-law and sons-in-law), and their level of psychological distress.

In the field of political psychology it was described the evolutionary origin of the main types of political systems, nepotism, indoctrination, and others like that. For the first time, it is analyzed in detail rather paradoxical behavior of voters, which means of repeated voting for a candidate to power who has already, did not fulfill his election promises once. To explain ineffective political choices, an evolutionary model of behavioral types of "naive", "cheater" and "vindictive" is used and it is substantiated that the problem arises because of the domination of a "naïve" and "cheaters" psychological types and the lack of "vindictive". psychological type. The reasons for the disproportion of these psychotypes are prolonged authoritarian regimes, during which representatives of the "vindictive" type were need to emigrate or were exterminated. Ineffective political choices are maladaptive, which is reflected in the poor quality of life of these populations. In evolutionary retrospect, it comes from the earliest forms of altruism, when there are no additional adaptations to detect and punish cheaters.

At the experimental-psychological level, the new ethological construct "primitivity" was substantiated, which reflects the degree of influence of instinctive drives on behavior. A new test, designed to measure it, has shown that it includes such components as failure to control aggression, machiavellism, laziness, impulsiveness, superstitiousness and reluctance to develop. Although the trait of primitivity is partially adaptive in authoritarian societies, in general, its adaptability decreases with the development of civilization, because rationality gives more adaptive potential to a person. It was studied the connections of primitivity with psychophysiological indices of adaptation, inclination to bullying, violations of healthy behavior and critical thinking.

For the students of junior, middle and high school, as well as for teachers, the features of the bullying as an aggressive behavior, directed to the status and resources acquisition by the most economical and safe way were studied. Special questionnaires for detecting children, adolescents and adult bullying have been

developed. It is revealed the hidden weaknesses of the bullies: anxiety, negative moral status, problems in the family, frustration, fears, low self-esteem, propensity to alcoholism. Bullies' victims often have melancholy temperament, humanism, liberal views, which aggressors can percept as signals of their weakness. Also, bullies' victims tend to become bullies themselves against other children, which may result from bullying learning and a desire to take revenge.

The method of complex diagnostics of predisposition to violations of healthy behavior is developed. It measures such components as craving to smoking, unhealthy nutrition, neglect of safety, craving to alcohol, chase after fashion, low self-control, emotional incompetence and self-destructive behavior. It was found that effort to maintain healthy lifestyle causes conflicting psychological and psychophysiological responses because this adaptation is still in a state of formation. Studies have confirmed the association of primativity with inclination to bullying and violations of healthy lifestyle.

To diagnose the critical thinking, an adaptation of the American test of L. Starkey was made. The weakness of critical thinking in aspects of ability to focus on observation, the context consideration, the ability to distinguish arguments from judgments, the vulnerability to techniques of distraction, and the high level of critical thinking in the aspects of finding relevant information and induction operations are observed. Critical thinking is directly connected with sensory sensitivity as a property of temperament, field independence, the ability to transfer knowledge and is inversely associated with perseverance (rigidity) as a property of temperament and primativity.

Work introduces an in-depth understanding of the patterns of human psychological adaptation at the present stage of evolution, based on the evolutionary-ancient adaptive functions of certain forms of behavior. Among outdated patterns are highlighted such as bullying, manifestations of primativity, ineffective political choices, conflicts between parents and young spouses; among patterns that retain adaptability are named female coquetry and critical thinking; among patterns that only acquire adaptive functions are distinguished surrogate motherhood and a healthy lifestyle. Structural-functional models of relationships between adaptations of

different significance are suggested, which helps to eliminate gaps in the understanding of ontogenetic / phylogenetic adaptations and old nonfunctional adaptations, old functional and new adaptations.

The psychometric tests developed within the framework of the work have been introduced into the activities of practically oriented and scientific and educational organizations. In particular, "The test of women's adaptability in relations with the opposite sex (female coquetry)" was introduced into the work of LTD "Institute of Family Psychology and Counseling", an act of implementation from January, 10, 2018; adapted by O. L. Lutsenko "The Critical Thinking Test of L. Starkey" implemented in the work of LTD Information Agency "Znay", an act of implementation dated February 16, 2018; designed by O. L. Lutsenko together with K. Z. Absalyamova "The primativity test (the degree of influence of instinctive drives on behavior)", introduced into the work of the research laboratory of extreme and crisis psychology of the National University of Civil Protection of Ukraine, an act of implementation dated February 26, 2018.

The results of the study were used in the educational process of the School of Psychology and the Karazin Business School of V.N. Karazin Kharkiv National University in the development of lectures and practical classes of disciplines "Evolutionary Psychology", "Psychodiagnostics", "Psychophysiology", "Soft Skills for professional development" and "Leadership" according to the curriculum.

Keywords: psychological adaptation, evolution, human, family, coquetry, surrogate motherhood, primativity, bullying, health psychology, critical thinking.

Список публікацій здобувача:

A) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Монографія:

1.1. Луценко О. Л. (2018). *Втрачена та нова адаптивність: сучасні психологічні особливості, що пов'язані з еволюційним минулим*: Монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

2. Статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

2.1. Lutsenko, O. L. (2017). The experience of stress and fear of students-IDPs. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University, Psychology series*, (62), 18-25 (у співавторстві з Tsapkova, A. S.).

2.2. Луценко, О. Л. (2017). Конструювання методики схильності до низької фізичної активності – процедура та результати. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, (8), 171-175 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.3. Луценко, О. Л. (2015). Амбівалентна роль психологічних захисних механізмів для підтримки здорової поведінки у студентської молоді. *Психологія і особистість*, 8(2, частина 2), 124-137 (у співавторстві з Габелкова, О. Є.).

2.4. Луценко, О. Л. (2015). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*, 3(1), 11-15 (у співавторстві з Венгеровою О. М., Зуєвим І. О.).

2.5. Луценко О. Л. (2014). Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1095), 191–197 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.6. Луценко, О. Л. (2014). Конфлікти поєднання родів: «Невістка – чужа кістка» та їх еволюційно-психологічне пояснення. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 18-23.

2.7. Луценко, Е. Л. (2014). Адаптація теста критического мышления Л. Старки. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1110), 65–70.

2.8. Луценко О. Л. (2013). Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1046), 216–221 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.9. Луценко О. Л. (2013). Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник Харківського національного університету*

імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія, (1065), 134–138 (у співавторстві з Абсалямковою К. З.).

2.10. Луценко О. Л. (2013). Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. *Соціальна психологія*, (55), 65–76 (у співавторстві з Абсалямковою К. З.).

2.11. Луценко, Е. Л. (2013). Конструкт «примативность» и разработка теста для его измерения. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1032), 96–99 (у співавторстві з Абсалямковою К. З.).

2.12. Луценко, Е. Л. (2013). Самооценка экологического фактора здоровья и ее связь с личностными особенностями и образом жизни украинской молодежи. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, 7(вип. 33), 109-117 (у співавторстві з Габелковою О. Е.).

2.13. Луценко, О. Л. (2012). Взаємозв'язок схильності до порушень здорової поведінки з антиципацією та типовими особистісними якостями. *Соціальна психологія*, 54(4), 18-25 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.14. Луценко, О. Л. (2011). Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (985), 18–21 (у співавторстві з Цокотою В. Р.).

2.15. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості людей, що схильні до гіподинамії в молодому віці. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. Серія: Психологія*, (937), 31-34 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Плісюк Т. І.).

2.16. Луценко, Е. Л. (2011). Возможности развития потенциала стрессоустойчивости при различных особенностях личности. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 16(11, частина 2), 73-82.

2.17. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционно-психологическое направление: способ выйти за пределы «замкнутых кругов» психологи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (793), 251–262 (у співавторстві з Утевскою О. М.) .

2.18. Луценко, Е. Л. (2007). Взгляд на неэффективный политический выбор с позиции эволюционной психологии. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (771), 163–166.

3. *Статті у журналах інших країн, або ті, що входять до міжнародних наукометричних баз*

3.1. Lutsenko, O. (2017). Regulation Systems State in Connection with Different Psychological Types, Defense Mechanisms and Health Behavior. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(4), 76-86 (у співавторстві з Gabelkova, O.). (зарубіжна стаття)

3.2. Lutsenko, O. (2016). Characteristics of lifestyle and attitudes toward motherhood of surrogate mothers in Ukraine. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(3), 47–53 (у співавторстві з Tsokota V.). (зарубіжна стаття)

3.3. Луценко, Е. Л. (2016). Восприятие студентами своего здоровья в контексте его сильных / слабых сторон и возможностей улучшения. *Вестник психофизиологии*, (2), 52-57 (у співавторстві з Андронникова, Е. А.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.4. Луценко, Е. Л. (2014). Потенциал эволюционного подхода в рамках психофизиологической науки. *Вестник психофизиологии*, (1), 8–12. (зарубіжна, РИНЦ)

3.5. Луценко, Е. Л. (2013). Связь variability сердечного ритма с психологическими особенностями, детерминирующими здоровое поведение. *Вестник психофизиологии*, (1), 24-30 (у співавторстві з Габелковой О. Е.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.6. Луценко, Е. Л. (2013а). Опросник нарушений здорового поведения – новый инструмент для исследований в психологии здоров'я. *Вопросы психологии*, (5), 142–153 (у співавторстві з Габелкова О. Е.). (зарубіжна, імпаکت-фактор, SCOPUS - SJR 0,101)

3.7. Луценко, Е. Л. (2013). Адаптационный потенциал женщин, готовящихся стать суррогатными матерями. *Психологический журнал*, 34(3),

15–23 (у співавторстві з Цокотой В. Р.). (Зарубіжна, імпакт-фактор, SCOPUS – SJR 0,101)

3.8. Луценко, Е. Л. (2013). Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы. Труды Института психологии РАН.* (с. 287–295). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН». (зарубіжна, РИНЦ)

3.9. Луценко, Е. Л. (2012). Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. *Этнографическое обозрение*, (5), 139–150 (у співавторстві з Бутовской М. Л., Ткачук К. Е.). (зарубіжна, РИНЦ, SCOPUS - SJR 0,100)

Б) Оpubліковані праці апробаційного характеру:

4.1. Луценко, О. Л. (2017). Вимірювання індивідуальної хвилини як спосіб експрес-оцінки адаптації людини. В *Матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології.* (с. 165-167). Харків: НУЦЗУ.

4.2. Луценко, О. Л. (2015). Огляд розвитку психології здоров'я в Україні за останні роки. В *Матеріали міжнародної наукової конференції VII Харківські міжнародні психологічні читання, Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги.* (с. 100-103). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

4.3. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие и здоровый образ жизни: реципрокные связи явлений. В *Сборник научных трудов VI международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии.* (с. 19-24). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Габелковой, О. Е., Андронниковой, Е. А.).

4.4. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие студентов, склонных к нарушениям здорового поведения. В *Тезисы докладов I международной научно-практической конференции Социальная психология здоровья и современные информационные технологии.* (с. 71-76). Брест,

Республика Беларусь: Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина, 2015 (у співавторстві з Габелковой О. Е., Андронниковой Е. А.).

4.5. Луценко, Е. Л. (2015). Особенности поведения лиц молодого возраста при ухудшении здоровья. В *Тези II Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*. (с. 284-285). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди (у співавторстві з Габелковой О. Е., Венгеровой Е. М.).

4.6. Луценко, О. Л. (2014). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. В *Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства*. (с. 31-34). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (у співавторстві з Венгеровою О. М., Зуєвим І. О.).

4.7. Луценко, Е. Л. (2013). Связь буллинга как формы агрессивного поведения с состоянием здоровья и успеваемостью школьников. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 67-72). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Абсалямовой К. З.).

4.8. Луценко, Е. Л. (2013). Связь личностной открытости с адаптационными резервами человека. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 115-120). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Касап О. В.).

4.9. Луценко, Е. Л. (2013). Метод дневников как основа психокоррекции нарушений здоровьесберегающего поведения. В *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*. (с. 152-154). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковой О. Е.).

4.10. Lutsenko, O. L. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. In *Well-being, quality of life and caregiving: Proceeding of 27th Conference of the European Health Psychology Society 16th-20th July 2013, Bordeaux, France* (у співавторстві з Gabelkova O. E.). Retrieved from: <http://www.ehps2013-bordeaux.com/abstracts-list>. Також у журналі: Lutsenko, O. L., & Gabelkova, O. E. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. *Psychology and Health*, 28: sup 1 (EHPS 2013 Abstracts). (p. 256) . Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2013.810851>

4.11. Луценко, О. Л. (2013). Методика вивчення здібностей до переносу знань – розробка авторських завдань для різних категорій переносу. В Милко Тодоров Петков (Ed.), *Achievement of high school – 2013: Матеріали за 9-а международна научна практична конференція 17-25 November, 2013: Том 32. Психология и социология* (с. 35-39). София, Народна Република България: Бял ГРАД-БГБ (у співавторстві з Лисак К. О.).

4.12. Луценко, Е. Л. (2012). Взаимосвязь склонности к нарушениям здорового поведения с антиципацией и типовыми личностными особенностями. В *Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука*. (с. 53-54). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковой О. Е.).

4.13 Lutsenko, O. (2011). *The relations between 'new relatives' after joining up the families: parents-in-law, daughters-in-law, sons-in-law in Ukraine*, Proceeding of 23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society. Montpellier, France. Retrieved from http://www.hbes.com/wp-content/uploads/2015/08/conference_23.pdf

4.14. Луценко, Е. Л. (2009). Психосоматические факторы избыточной массы тела. В *Матеріали науково-практичної конференції Психічні і соматичні розлади психогенного походження (XII Платонівські читання)*. (с. 74-75). Харків: Клінічний санаторій «Курорт Березовські мінеральні води».

4.15. Луценко, Е. Л. (2008). Двухуровневое формирование адаптаций – филогенетические и онтогенетические механизмы. В *Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності*. (с. 15-16). Дніпропетровськ: ДНУ.

4.16. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционная психология в вопросах пола и гендера. В *Актуальні проблеми практичної психології, Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Херсон, 17-18 квітня 2008. Збірник наукових праць, частина I*. (с. 389–396). Херсон: ПП Вишемирський В. С. (у співавторстві з Утевской О. М.).

В) Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

5.1. Луценко, О. Л. (2013). «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 43–49 (у співавторстві з Ткачук, К. Є.).

5.2. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості студентської молоді, що має тютюнову залежність. *Практична психологія та соціальна робота*, (7), 49-54 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Петрік О. І.).

5.3. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Тест примативности (степени влияния инстинктивных побуждений на поведение)»; автор: Луценко Олена Львівна ((у співавторстві з Абсалямовою К. З.), №55539 від 28.05.2014.

5.4. Літературний письмовий твір наукового характеру «Опросник женской адаптивности в отношениях с противоположным полом (женского кокетства)»; автор: Луценко Олена Львівна, №55536 від 28.05.2014.

5.5. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Опросник нарушений здорового поведения»»; автор: Луценко Олена Львівна, (у співавторстві з Габелковою О. Є.), №55538 від 28.05.2014.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	25
ВСТУП.....	26
РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ПІДХІД, ЩО ВИВЧАЄ ЕВОЛЮЦІЙНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА АДАПТИВНІСТЬ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФЕНОМЕНІВ.....	40
1.1. Специфіка еволюційно-психологічного підходу.....	40
1.2. Розвиток еволюційної психології наприкінці ХХ та у ХХІ столітті..	52
1.3. Методологія еволюційної психології.....	55
1.4. Основні відкриття еволюційної психології.....	57
1.5. Головні теоретичні положення еволюційної психології.....	89
Висновки до першого розділу.....	91
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ПРОЯВИ ДАВНІХ АДАПТАЦІЙ В ГЕНДЕРНІЙ ТА СІМЕЙНІЙ СФЕРАХ.....	94
2.1. Жіноче кокетство як адаптація.....	94
2.2. Конфлікти поєднання родів: «невістка – чужа кістка».....	110
2.3. Сурогатне материнство – нове використання репродуктивного потенціалу.....	126
Висновки до другого розділу	154
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЙНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ЛЮДЕЙ	157
3.1. Суспільно-політичні феномени в «еволюційному світлі»	157
3.2. Неefективний політичний вибір як ознака домінування «наївного» психотипу.....	162
Висновки до третього розділу	174
РОЗДІЛ 4. ПРИМАТИВНІСТЬ ЯК КОНСТРУКТ, ЩО УСОБЛЮЄ НАСЛІДКИ ЕВОЛЮЦІЙНОГО МИНУЛОГО	176

4.1. Концептуалізація конструкту «примативність».....	176
4.2. Боротьба за статус примативних осіб – булінг у сучасній школі.....	191
4.2.1. Історико-теоретичний аналіз феномену булінгу.....	192
4.2.2. Психологічні аспекти булінгу в середовищі молодших школярів – пілотажне дослідження.....	206
4.2.3. Психологічні аспекти булінгу в середовищі молодших школярів – основне дослідження.....	215
4.2.4. Психологічні аспекти булінгу в середній ланці школи.....	223
4.2.5. Психологічні аспекти булінгу в середовищі старшої школи.....	234
4.2.6. Психологічні особливості жертв булінгу у педагогічному середовищі школи.....	250
4.3. Порухення здорової поведінки як прояв примативності.....	265
4.3.1. Розробка Опитувальника порушень здорової поведінки.....	267
4.3.2. Зв'язок порушень здорової поведінки з домінуючими інстинктами та примативністю.....	290
4.3.3. Особистісні особливості та форми здорової поведінки, які впливають на психофізіологічну адаптованість людини	297
4.4. Критичне мислення: противага примативності та раціональності.....	318
Висновки до четвертого розділу	337
РОЗДІЛ 5. ВСТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ АДАПТАЦІЯМИ РІЗНОГО ЗНАЧЕННЯ ЧЕРЕЗ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ.....	342
5.1. Взаємовідношення між адаптаціями різного значення.....	342
5.2. Дворівневе формування адаптацій – філогенетичний та онтогенетичний аспекти.....	348
Висновки до п'ятого розділу	356
ВИСНОВКИ.....	359
СПИСОК ПОСИЛАНЬ.....	365

ДОДАТОК А. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації	405
ДОДАТОК Б. Апробація матеріалів дисертації	413
ДОДАТОК В. Тест жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю.....	416
ДОДАТОК Г. Питання інтерв'ю для сурогатних матерів.....	421
ДОДАТОК Д. Тест примативності.....	423
ДОДАТОК Е. Анкети для дослідження булінгу в шкільному середовищі....	426
ДОДАТОК Ж. Опитувальник порушень здорової поведінки.....	432
ДОДАТОК З. Тест критичного мислення.....	436
ДОДАТОК І. Впровадження матеріалів дисертації.....	443

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

BCP – варіабельність серцевого ритму

НС – нервова система

ОАП – особистісний адаптаційний потенціал

ОПЗП – Опитувальник порушень здорової поведінки

ЦНС – центральна нервова система

ЧСС – частота серцевих скорочень (ударів в мінуту)

HF– high frequencies, рівень високих частот в BCP або швидких (дихальних) хвиль, показник впливу парасимпатичної нервової системи

LF – low frequencies, рівень низьких частот в BCP або повільних хвиль першого порядку, показник впливу симпатичної нервової системи

SI – стрес-індекс, індекс фізіологічного стресу (індекс напруженості регуляційних систем), один з показників BCP

TF – total frequencies, загальний рівень частот в BCP (сума LF, VLF, HF), сума регуляційних впливів, загальна енергія або адаптаційний резерв організму

VLF– very low frequencies, рівень дуже низьких частот в BCP або повільних хвиль другого порядку, показник впливу гуморальної системи

ВСТУП

Постановка проблеми дослідження. Проблема, якій присвячується ця робота, це – складність адаптації людини в умовах, які значним чином відрізняються від тих, в яких вона еволюціонувала та сформувалася як вид *Homo Sapiens*. Труднощі її вирішення обумовлені тим, що середовище існування людини було дуже швидко та кардинально змінено нею самою за останній час і багато психологічних особливостей та патернів поведінки стали виконувати замість колишньої адаптивної дезадаптивну функцію. Деякі еволюційні адаптації продовжують діяти на користь розквіту нашого виду, хоча ми можемо цього не усвідомлювати і боротися з певними нашими рисами, гадаючи, що вони шкідливі (тривога, депресія, лінощі). І ще одна категорія адаптацій – зовсім нові – лише починають формуватися в сучасному середовищі. Адже новітні умови сучасного етапу еволюції людини теж несуть із собою так звані тиски відбору, через які носії певних форм поведінки живуть довше та залишають більше нащадків, ніж носії інших форм поведінки. Аналіз того, чи втратили певні форми поведінки минулу адаптивність, продовжують її мати або лише набувають та як вони співвідносяться між собою – є важливим науковим завданням, розв'язання якого дозволить визначити закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

Стан вивчення проблеми. Проблема психологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації вивчається в межах вітчизняної та зарубіжної психології з кінця XIX та протягом XX-XXI століть. Їй присвячені праці Ю. А. Александровського, В. В. Аршавського, Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, О. І. Зотової, О. М. Кокуна, Ц. П. Короленко, І. К. Кряжевої, М. С. Корольчука, П. С. Кузнєцова, Р. Лазаруса, С. А. Ларіонової, Д. С. Лебєдєва, О. Г. Маклакова, С. Г. Максимової А. А. Налчаджяна, Ж. Піаже, В. І. Розова, В. С. Роттенберга, Г. Сель'є, О. Г. Солодухової, А. В. Фурмана, І. А. Фурманова та інших вчених. Пов'язані з процесами адаптації проблеми (трансформації індивідуального

досвіду, життєвих криз особистості, подолання стресу, альтруїзму, агресії, політичної поведінки, адаптації мігрантів) досліджені в роботах О. Є. Блинової, В. А. Бодрова, І. В. Данилюка, В. І. Дорожкіна, Л. А. Китаєва-Смика, Н. І. Кривоконь, О. М. Лактіонова, Л. А. Найдьонової, С. К. Нартової-Бочавер, Т. М. Титаренко та інших.

Вищезгадані дослідження зосереджені переважно на вивченні закономірностей адаптації, які можна спостерігати протягом онтогенезу людини, хоча в них зустрічаються і звернення до більш широкого філогенетичного контексту. Про еволюційні причини психологічних проблем сучасних людей здогадувались такі вчені, як З. Фрейд, вказуючи на роль інстинктів, що діють на підсвідомому рівні; К. Юнг, який ввів поняття архетипів та колективного підсвідомого; когнітивні психологи, які показали, що тварину можна навчити не будь-яким патернам поведінки, а лише тим, які були найбільше властиві їй протягом філогенезу (Р. Солсо); Д. М. Узнадзе, який ввів поняття установки як специфічного стану, який виникає у суб'єкта під впливом виникнення потреби і ситуації її задоволення; Р. Плутчик, який обґрунтував, що афекти, поведінка, особистісні риси, психічні розлади та егозахисні механізми є дериватами від первісних емоційних реакцій на довкілля, теорія Дж. Грея щодо індивідуально-психологічних розбіжностей, які походять від еволюційно-давніх систем активації, боротьби/втечі/завмирання та гальмування поведінки.

Проте безпосередня увага до філогенетичних витоків сучасних психічних феноменів і поведінки почала приділятися відносно нещодавно такими переважно зарубіжними авторами, як Дж. Барков, Д. Басс, М. Л. Бутовська, М. Вілсон, Ван Вугт, А. Волк, М. Делі, Л. Космідес, Р. Нессе, Дж. і Л. Палмер, Д. Кенрик, Дж. Тубі, Е. Хаген, С. Хрді та ін., які представляють новий підхід в психологічній науці – еволюційну психологію. На жаль, між дослідженнями психологічної адаптації на рівні онтогенезу та філогенезу спостерігається розрив, який потребує пошуку шляхів його подолання.

Актуальність дослідження. Застосування еволюційно-психологічного підходу для розв'язання проблеми адаптованості сучасної людини є дуже перспективним та плідним, про що свідчить надзвичайне зростання масиву наукових робіт, які почали проводитися у цьому напрямку (Т. Ліхі, П. Саугстад, Б. Хегенхан, М. Олсон, М. Розенцвейг, С. Бريدлов, С. Дейман, М. Россано, С. Салмон, Т. Шачелфорд та ін.). Роботи, які виконуються у межах еволюційно-психологічного підходу, демонструють результати, що надають можливість будувати на їх основі прогнози, перевіряти їх та впливати на особливості психічних і поведінкових проявів сучасних людей.

У вітчизняній психології конче не вистачає досліджень, які враховували б не лише сучасний стан людини і суспільства, а й первинні причини деяких універсальних психологічних конфліктів, зокрема між батьками та молодим подружжям, між жінками і чоловіками, між учнями в школі та ін. Не враховується еволюційна основа багатьох психологічних проблем, специфіка давніх психологічних адаптацій, успадкованих патернів поведінки, які діють на несвідомому рівні. Для дослідження цих важливих психологічних явищ бракує валідних діагностичних методик.

Актуальність проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість зумовили вибір теми дослідження: «Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в межах наступної наукової тематики: НДР кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Стратегії підтримки психологічного здоров'я в умовах кризи» (код за ЕДРПОУ 02071205, 2016-2018 рр.); НДР кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Психологічні особливості особистості та соціальних груп у контексті викликів сучасності» (№ держреєстрації 0113Г008415, 2013-2015 рр.); НДР від Фонду розвитку і модернізації наукового та навчально-наукового обладнання ХНУ імені В.Н. Каразіна «Забезпечення апаратним обладнанням наукових, прикладних

досліджень та навчального процесу в галузях психофізіології, психосоматики та психології здоров'я» (№811н/1-13), 2013 р.; НДР кафедри прикладної психології ХНУ імені В.Н. Каразіна «Психологічні прояви особистостей та соціальних груп у різних сферах сучасної життєдіяльності» (№ держреєстрації 0110U006015, 2010-2012 рр.). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 28 березня 2018 року).

Об'єкт дослідження: психологічна адаптація людини.

Предмет дослідження: закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

Мета дослідження: виявлення зв'язків сучасних психологічних рис і поведінки людини з її еволюційним минулим як проявів закономірностей психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції та визначення адаптивних функцій даних рис і поведінки.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати доцільність еволюційно-психологічного підходу як теоретичної та методологічної основи дослідження закономірностей психологічної адаптації людини, які проявляються в її сучасних рисах та поведінці. Обрати феномени для власного дослідження.

2. Здійснити аналіз сучасних проявів давніх адаптацій в гендерній і сімейних сферах, які актуалізуються в процесі об'єднання родів та розв'язання репродуктивних проблем.

3. На основі виявлення еволюційних чинників політичних рішень сучасних людей знайти пояснювальну типологічну модель для інтерпретації логіки електоральної поведінки та її прогнозування.

4. Здійснити концептуалізацію властивості психіки «примативність» як найбільш пов'язаної з еволюційним минулим людини та провести її емпіричну перевірку. Визначити адаптивність примативності в різних суспільно-політичних умовах.

5. Розробити релевантні інструменти дослідження булінгу як форми боротьби за статус, пов'язаної з примативністю. Визначити особливості проявів булінгу в шкільному середовищі.

6. Виявити порушення здорової поведінки на психологічному та психофізіологічному рівнях, пов'язані з невідповідністю сучасних умов існування людини тим, в яких вона еволюціонувала. Розробити відповідний інструмент дослідження.

7. Адаптувати діагностичний інструментарій для дослідження критичного мислення як протипаги примативності та визначити характеристики критичного мислення.

8. З'ясувати сучасну адаптивність обраних психологічних і поведінкових феноменів та побудувати структурно-функціональні моделі співвідношення адаптацій різного значення як прояву їх закономірностей з метою подолання розривів у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та давніх нефункціональних адаптацій (тих, що повністю або частково втратили адаптивну функцію), давніх функціональних (які зберігають своє адаптивне значення) і нових адаптацій (які останнім часом набувають адаптивного значення). Систематизувати потенційно нові адаптації.

Методи дослідження. *Методи теоретичного аналізу:* структурування, класифікація, аналіз та синтез, логічний перенос, узагальнення, функціональний, графічний аналіз, залучення соціально-економічних міжнародних індексів якості життя та демократії (для пошуку еволюційних закономірностей, які стоять за сучасними формами поведінки; для розробки структурно-функціональних моделей співвідношення адаптацій різного значення; для пояснення феномену неефективного політичного вибору).

Методи якісного аналізу: контент-аналіз (для обробки якісної інформації, зібраної методами інтерв'ю і репертуарних решіток Келлі).

Метод організації досліджень – порівняльний, метод зрізів (для порівняння груп, різних за статтю та іншими критеріями), псевдолонгitudний метод (для порівняння різних вікових груп школярів, що використовують

булінг). *Методи збору даних*: напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, тестування, методи соціально-психологічної діагностики, психосемантичні методи, психофізіологічні методи для виявлення особливостей прояву та адаптивності усіх змінних дослідження.

Для розробки і адаптації нових тестів («Жіночої адаптивності у стосунках з протилежної статтю», «Примативності», «Порушень здорової поведінки», «Критичного мислення») використовувалися методи конструювання, аналізу та відсіювання завдань, перевірки дискримінативності, складності, надійності, валідності, факторизації, стандартизації та адаптації тестів.

Для валідації нових тестів та перевірки адаптивності/деадаптивності сучасних патернів поведінки використовувалися такі тести і методи: тест культурно-вільного інтелекту Р. Кеттелла, 16 особистісних факторів Р. Кеттелла, «Маскулінність-фемінінність» С. Бем, тест життєстійкості С. Мадді, тест оптимізму СТОУН-В, егоцентричних асоціацій Т. Пашукової, самомоніторингу М. Снайдера, макіавеллізму В. Знакова, соціального інтелекту Дж. Гілфорда, психофізіологічний метод ЕЕГ, особистісний диференціал, біографічний опитувальник в адаптації В.О. Чікер, шкала локусу контролю Дж. Роттера, «Тест восьми потягів» Л. Сонді, інтерв'ю, БОО «Адаптивність» О.Г. Маклакова (для дослідження адаптивних феноменів в гендерній та сімейній сферах); тест макіавеллізму В. В. Знакова, Тест ригідності Г. Залевського, Опитувальник для виявлення домінуючого інстинкту В. І. Гарбузова, Тест «Індекс життєвого стилю» Х. Келлермана, Р. Плутчика, Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича, Методика дослідження вольової саморегуляції А. Г. Зверкова та Е. В. Ейдмана, Тест «Здорова поведінка», тест Міні-Мульти, Тест психологічного благополуччя К. Ріфф) та психофізіологічний аналіз варіабельності серцевого ритму (ВСР) (для вивчення примативності); методика шкільної тривожності А. Прихожан, «Кактус» М. Панфілової, «Три дерева» Е. Клесман, «Драматичний трикутник» О. Ніконової, дитячий особистісний опитувальник Р. Кеттела, «Малюнок неіснуючої тварини», «Тест руки», ПДО, тест примативності, макіавеллізма В. Знакова, стилю керівництва

К. Левіна, «Тест восьми потягів» Л. Сонді, тест психологічної атмосфери в колективі Ф. Фідлера, метод соціометрії, залучені показники здоров'я та академічної успішності (для вивчення булінгу як прояву примативності); тест «Здорова поведінка», Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича, методика «Індекс життєвого стилю» Х. Келлермана, Р. Плутчика, Х. Конта, опитувальник Міні-Мульт, Тест вольової саморегуляції А. Г. Зверкова, Е. В. Ейдмана, тест примативності, тест домінуючого інстинкту В.В. Гарбузова, методика Б. Райна «Колесо життя», шкали психологічного благополуччя К. Ріфф, психофізіологічний метод ВСР (для вивчення порушень здорової поведінки як прояву примативності); тест включених фігур Готшальдта, тест властивостей темпераменту Я. Стреляу, опитувальник рефлексії А. В. Карпова, тест «Умовивід» Дж. Фланагана, Тест примативності, задача на перенос знань від загального до окремого, психофізіологічні методи ЕЕГ, ЕКГ (для вивчення критичності мислення як противаги примативності).

Методи математико-статистичного аналізу: описова статистика для встановлення центральних тенденцій, варіативності, форм розподілів усіх отриманих показників; для визначення зв'язків між змінними дослідження і аналізу структури конструктів (кореляційний аналіз, факторний аналіз); для перевірки значущості розбіжностей між середньогруповими даними та розподілами даних за усіма дослідженими феноменами (критерії t Стьюдента, Вілкоксона-Манна-Уїтні, Колмогорова-Смірнова, Крускала-Уоллеса, дисперсійний аналіз Фішера ANOVA, медіанний тест).

Дослідженнями, які проводилися протягом 2007-2017 років, було охоплено 2579 осіб (814 чоловіків, 1765 жінок) віком від 8 до 70 років, різного соціального статусу, у т.ч. школярів, студентів різних спеціальностей, працівників приватних та державних установ, пенсіонерів, безробітних тощо з різних міст та райцентрів України.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше:*

- на базі еволюційно-психологічного підходу запропоновано критерії підбору сучасних психологічних феноменів, в яких найбільш імовірно

проявляються еволюційно-психологічні закономірності, а саме, універсальність у часі та просторі, парадоксальність, стійкість до корекційних впливів, зв'язок з виживанням та репродукцією, що дозволило підібрати феномени для власного аналізу;

- визначено закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції, що розкривають: первинну адаптивну причину виникнення феномену в еволюції (зокрема, різний батьківський внесок, невизначеність батьківства, побудова ієрархії тощо); сучасне функціональне адаптаційне значення феноменів (чи вони втратили, зберігають або лише набувають адаптивних функцій); співвідношення різних за функціональним і смисловим значенням адаптаційних феноменів;

- запропоновано класифікацію сучасних патернів поведінки з урахуванням їх функціонального адаптаційного значення: давні нефункціональні (застарілі), давні функціональні (ті, що зберігають адаптивність) та нові (знаходяться у стадії формування) адаптації. Серед застарілих патернів охарактеризовано булінг, прояви примативності, неефективний політичний вибір, конфлікти між батьками та молодим подружжям; серед патернів, що зберігають адаптивність, – жіноче кокетство і критичне мислення; серед патернів, що лише набувають адаптивних функцій, – сурогатне материнство і здоровий спосіб життя.

- запропоновано новий психологічний конструкт – жіноче кокетство – як спосіб адаптації жінок у стосунках з протилежною статтю, що виконує функцію захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок та меншого – чоловіків, який включає такі складові: артистизм, впевненість, нарцисизм, демонстративність, високий рівень домагань, скептицизм, маніпулятивність, обережність, недовіра до чоловіків, «захисна броня», самоконтроль, азартність, самопрезентація;

- виявлено адаптивні якості жінок, які беруть участь у програмах сурогатного материнства, а саме, високу нервово-психічну стійкість, відсутність страхів, пов'язаних з пологами, мотивацію прихильності та низької

сором'язливості; знайдені еволюційно-стародавні джерела цієї практики, до яких належать розподілене батьківство, кооперативне годування та інститут наложниць;

- визначено еволюційні джерела неефективних політичних виборів, для чого застосовано еволюційну модель поведінкових типів «наївних», «шахраїв» та «злопам'ятних», які диспропорційно представлені у популяціях з тривалими авторитарними владними режимами, доведено дезадаптивність цієї поведінки, що приводить до низької якості життя популяції;

- визначено нові складові конструкту «Схильність до порушень здорової поведінки», а саме, «гонитва за модою», «низький самоконтроль здорової поведінки» та «саморуїнівна поведінка» за допомогою конструювання нової методики; показано, що намагання дотримуватися здорового способу життя викликає суперечливі психологічні та психофізіологічні реакції як адаптивний механізм, який ще знаходиться у стані формування;

- побудовано структурно-функціональні моделі співвідношення адаптацій різного значення, що сприяє ліквідації розривів у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та давніх нефункціональних адаптацій, давніх функціональних і нових адаптацій. Визначено три способи співіснування філогенетичних і онтогенетичних адаптацій – прояв філогенетичних адаптацій у вигляді онтогенетичних, надбудова онтогенетичних над філогенетичними та незалежне функціонування онтогенетичних на рівні свідомості та філогенетичних на рівні підсвідомого. Давні, збережені та нові адаптації не змінюються стрибкоподібно та мають зони перетину, що включають елементи суміжних класів. Це є проявом закономірностей, що розкривають співвідношення різних за функціональним і смисловим значенням феноменів.

дістали подальшого розвитку положення:

- про конструкт «примативність», який концептуалізовано через його компоненти (нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися) завдяки побудові

авторського тесту та завдяки вивченню зв'язків примативності з психофізіологічними показниками адаптації, схильністю до булінгу, порушеннями здорової поведінки та некритичністю мислення;

- про особливості критичного мислення, його прямі зв'язки з сенсорною чутливістю як властивістю темпераменту, полнезалежністю, здатністю до переносу знань та зворотні зв'язки з ригідністю як властивістю темпераменту та примативністю; для діагностики критичності мислення було здійснено адаптацію американського тесту Л. Старкі.

поглиблено уявлення:

- про причини та наслідки сімейних конфліктів: показано, що до погіршення стосунків між членами розширеної родини (свекрухами, свекрами, тестями, тещами, невістками, зятями) призводять еволюційно-психологічні закономірності невизначеності батьківства, прагнення збільшення репродуктивного потенціалу, конкуренція між чоловіками різних поколінь (зятями та тестями) та рівень їх психологічного неблагополуччя;

- про особливості булінгу як поведінки, зорієнтованої на здобуття статусу та ресурсів найбільш енергоекономічним і безпечним для булера шляхом в шкільному середовищі від молодших до старших класів, а також про психологічні властивості жертв булінгу серед вчителів.

Практичне значення дослідження. Розроблені в межах роботи психометричні тести впроваджено у діяльність практично-орієнтованих та науково-освітніх організацій. Зокрема, «Тест жіночої адаптивності у відносинах з протилежною статтю (жіночого кокетства)» впроваджений у роботу ТОВ «Інститут сімейної психології та консультування», акт впровадження від 10.01.18; адаптований О. Л. Луценко «Тест критичності мислення Л. Старкі» впроваджений у роботу ТОВ Інформаційне Агенство «Знай», акт впровадження від 16.02.18 і кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, акт впровадження від 08.05.18; розроблений О. Л. Луценко разом з К. З. Абсалямовою «Тест примативності (ступеню впливу інстинктивних потягів на поведінку)»,

впроваджений у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, акт впровадження від 26.02.18; розроблений О. Л. Луценко разом з О. Є. Габелковою «Опитувальник порушень здорової поведінки» впроваджено у навчальний процес кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, акт впровадження від 12.02.18.

Результати дослідження використано в освітньому процесі факультету психології та Каразінській школі бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при розробці лекцій та практичних занять дисциплін «Еволюційна психологія», «Психодіагностика», «Психофізіологія», «Соціально-психологічна компетентність для професійного розвитку» та «Лідерство» згідно навчального плану.

Особистий внесок здобувача. У публікаціях, спільних з К. З Абсалямовою (2.5; 2.8-2.11), автору належить планування досліджень, математична обробка даних, інтерпретація результатів, редагування та написання основних частин статей. У публікаціях, спільних з О.Є. Габелковою (2.2; 2.3; 2.12; 2.13; 3.1; 3.5; 3.6) автору належить планування досліджень, підбір методів, математична обробка даних, інтерпретація результатів, редагування та написання основних частин статей. У публікації, спільній з О.Є. Габелковою та Т. І. Плісюк (2.15), автор спланувала дослідження, підбрала методи, провела статистичну обробку даних та написала статтю. У публікаціях, спільних з В.Р. Цокотою (2.14; 3.2; 3.7) автор спланувала дослідження, підбрала методи, провела опитування експериментальної групи, провела первинну та статистичну обробку даних та написала тексти статей. У публікації, спільній з О.М. Утевською (2.17) 90% роботи з підбору та аналізу літературних джерел та написання статті виконані автором. У публікації, спільній з М. Л. Бутовською та К. Є. Ткачук (3.9) автору належить планування дослідження, розробка і підбір методів дослідження, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання основних частин статті (крім вступу). У публікації,

спільній з О. М. Венгеровою та І. О. Зуєвим (2.4) автор виконав математичну обробку даних, аналіз результатів, написання усіх частин статті крім вступу. У публікації, спільній з К. А. Андронниковою (3.3), автору належить планування дослідження, розробка анкети, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання тез. У публікації, спільній з А. S. Tsapkova (2.1), автору належить планування дослідження, участь у проведенні експерименту, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання статті.

У автора є спільно розроблений з О. Є. Габелковою «Опитувальник порушень здорової поведінки», який також використано у дисертації О. Є. Габелкової (2015) «Особистісні особливості студентської молоді, схильної до порушень поведінки у сфері здоров'я» (дис. канд. психол. наук), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, та розроблені спільно з К.О. Лисак задачі на перенос знань, які використано у дисертації Лисак К. О. (2016) «Когнітивно-особистісні та індивідуальні чинники успішності переносу знань», (дис. канд. психол. наук), Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідалися на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (Рівне, 2017), IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (Харків, 2017), VII Харківських міжнародних психологічних читаннях «Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги» (Харків, 2015), VI междунар. науч. конф. «Актуальные аспекты современной психофизиологии» (РФ, Санкт-Петербург, 2015), I междунар. науч.-практ. конф. «Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» (Беларусь, Брест, 2015), II Міжнар. наук.-практ. конф. «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2015), IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства»

(Київ, 2014), V междунар. науч. конф. «Актуальные аспекты современной психофизиологии» (РФ, Санкт-Петербург, 2013), Всероссийская науч. конф. «Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы» (РФ, Москва, 2013), IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми екологічної психології: Рекреаційні та урбанізаційні тенденції регіонального розвитку» (Севастополь, 2013), I Міжнар. наук.-практ. конф. «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2013), 27th Conference of the European Health Psychology Society «Well-being, quality of life and caregiving» (France, Bordeaux, 2013), 9-а міжнародна научна практична конференція «Achievement of high school – 2013» (Народна Республіка Бґґарія, Софія, 2013), 1-й междисциплинарный форум по проблематике общественного здоровья «Культура здоровья, здравоохранение и медицина будущего. От общества больных к обществу здоровых» (Харьков, 2013), Міжнар. наук.-практ. конф. «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (Харків, 2012), «23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society» (France, Montpellier, 2011), Третя міжнар. наук.-практ. конф. «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2011), Наук.-практ. конф. «Психічні і соматичні розлади психогенного походження» (XII Платонівські читання) (Харків, 2009), Всеукр. наук.-практ. конф. «Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності» (Дніпропетровськ, 2008), VIII Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2008), Міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість і суспільство у вимірі політичної психології» (Харків, 2007). Основні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, 2015-2018), на науково-методологічному семінарі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (Київ, 2018).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлено у 49

публікаціях. Серед них 1 монографія, 9 статей у наукових періодичних виданнях інших держав (з них 3 статті у виданнях, включені до міжнародної наукометричної бази SCOPUS), 18 статей у наукових фахових виданнях України, та 16 статей і тез у наукових збірниках та матеріалах конференцій, 2 статті, що додатково відображають наукові результати дисертації, 3 свідоцтва про авторське право на твір.

Кандидатську дисертацію на тему: «Стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві» було захищено у 2006 році. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Структура і обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 9 додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 446 стор. (20 д.а.), з них основного тексту 337 стор. (16 д.а.). Робота ілюстрована 31 таблицями та 27 рисунками. Список використаних джерел містить 439 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАПРЯМ, ЩО ВИВЧАЄ ЕВОЛЮЦІЙНЕ ПОХОДЖЕННЯ Й АДАПТИВНІСТЬ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ РИС ТА ПОВЕДІНКИ

У даному розділі проведено аналіз специфіки, історії, методології, основних відкриттів та концептуальних положень еволюційної психології, які постали теоретичним базисом для вивчення філогенетичного адаптаційного походження багатьох сучасних форм поведінки та психологічних властивостей людини.

1.1. Специфіка еволюційно-психологічного підходу

Т. Кун обґрунтував необхідну зміну парадигм у науці через феномен «наукових революцій» як майже універсальну закономірність, виключенням з якої є психологія, що характеризується співіснуванням багатьох підходів та відсутністю єдиної парадигми (Кун, 1977). Такі підходи широко відомі: структурна психологія, функціональна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз, гуманістична психологія, когнітивна психологія (Жуков, Жукова, 2005). Історики психології після 90-х років ХХ століття додають ще один підхід, який з'явився на початку 90-х рр. ХХ ст. – еволюційну психологію (Лихи, 2003; Майерс, 2006; Саугстад, 2008). Насправді еволюційна психологія з'явилася як один з перших підходів у психології, тоді ще під назвою «функціональна психологія» – У. Джеймс та ін., потім вона робила свої внески в межах біхевіоризму, психоаналізу і когнітивної психології, і нарешті отримала своє друге народження наприкінці ХХ століття під назвою «еволюційної психології». Ми бачимо її потенціал в тому, що вона надає можливість вийти за межі «замкнених кіл» у психології та отримувати якісно інші, більш суттєві результати (Луценко, Е. & Утевская, 2008; Луценко, Е., 2014а).

Хоча психологія – це наука про людину, про те, що вона за певними причинами не вкладається в «стандарти» природничих наук, повідомляли різні вчені (Пурло, 2007). Частина з них задоволена таким станом і впевнена, що так і має бути – представники гуманітарного напрямку (Роменець, 1995, с. 597), інші ж вважають таке положення недоліком, обумовленим нерозвиненістю, слабкістю психології – прибічники природничо-наукового напрямку (Кун, 1977; Юревич, 2006), а деякі пропонують для неї особливе (Мазілов, 2006) або синтетичне раціогуманістичне положення (Балл, 2004).

У контексті даної суперечки нашу увагу привернула позиція російського психолога А. В. Юревича стосовно наукового пояснення в психології (Юревич, 2006). Вона полягає в тому, що теперішні загальноприйняті способи пояснення психічних явищ є по суті тавтологічними, побудованими за принципом замкненого кола, або такими, що не виходять за межі буттєвих емпіричних констатацій, у них відсутній аспект передбачення і контролю. Причину даного явища автор вбачає у боязкості психологами редукціонізму, а саме виходу за межі виключно психологічного поля. Для ілюстрації корисності редукціонізму А. В. Юревич пропонує приклад з фізики: Ісаак Н'ютон ніколи б не зміг пояснити причину падіння яблука властивостями самого яблука, і навіть властивостями всіх яблук, які падають, і навіть усіх важких тіл... Лише вийшовши в своєму аналізі на рівень Всесвіту, він зміг відкрити дійсно пояснюючу явище причину – закон всесвітнього тяжіння. А. В. Юревич підкреслює, що: «Емпіричні узагальнення психологічної науки і базові положення психологічних теорій, які використовуються як кінцеві пункти наукового психологічного пояснення, як правило, *самі потребують пояснення*. А співвідношення природничо-наукового, в даному випадку фізичного, пояснення з науковим психологічним поясненням нагадує співвідношення останнього з життєвим психологічним поясненням: перше починається там, де закінчується друге, а природничо-наукове пояснення починається там, де закінчується наукове психологічне пояснення».

Наприклад, якщо певний досліджуваний не може запам'ятати більш ніж 9 елементів ряду, то це пояснюється тим, що обсяг оперативної пам'яті складає 7 ± 2 одиниці (емпірична констатація), або кількість самогубств у Нью-Йорку більше ніж в Мадуелл Флетс, тому що у великих містах завжди більше самогубств (тавтологічне пояснення), або ж конфлікти сина та батька виникають через Едипів комплекс (залучення постулату психоаналітичної теорії, запозиченого з міфології) і т. п.

Поділяючи думку А. В. Юревича ми вважаємо, що орієнтація на приклади міждисциплінарного комплексного аналізу психічних явищ є найбільш перспективною і продуктивною: згадаємо працю Ф. Б. Березіна (Березин, 1988), в якій явище адаптації в кожному розділі аналізувалося послідовно на фізіологічному, психологічному і соціально-психологічному рівнях; праці Д. Б. Богоявленської (Богоявленская, 2002), яка крім психологічних параметрів креативності досліджувала її психофізіологічні кореляти тощо.

Одним з прикладів корисності редукціонізму в межах зарубіжної психології є знайдені соціальними психологами-експериментаторами суперечливі феномени соціальної фасилітації та інгібіції, які довгі роки не могли бути зрозумілими, поки Р. Зайенс не застосував до них принцип фізіологічної домінанти (Майерс, 1998, с. 358).

У зарубіжній психології повага до природничо-наукового підходу та відсутність побоювання редукціонізму виявляється у тому, що в останні роки серед напрямів психології найбільш високий статус в Європі та Америці мають когнітивна психологія, генетика поведінки, біологічна психологія, психофізіологія (Лихи, 2003; Rosenzweig, 2002; Rossano, 2003). Опитування 30-ти провідних європейських психологів, яке було проведено журналом «European Psychologist», виявило, що найбільший вплив на психологію XXI століття вони очікують з боку досягнень генетики (Мироненко, 2005). Як відмічає І. М. Кондаков, у засобах масової інформації, які освітлюють наукову тематику (BBC, Радіо Свобода, Німецька хвиля), в останні роки «за частотою

публікацій на перші місця виходять дві психологічні області, а саме, психогенетика і когнітивна психологія як дисципліни, що найбільш інтенсивно розвиваються і що мають для всієї психології революційний характер» (Кондаков, 2001). Широко відомий автор Д. Майерс у підручнику з психології підкреслює, що немає більш важливого принципу для психології, ніж цей: «Все психологічне є водночас і біологічним» (Майерс, 2006, с. 69).

Показово, що представники точних та природничих наук не побоюються загрози для своїх наук «психологічного редукціонізму». Наприклад, у математичній статистиці давно успішно використовується алгоритм, побудований на базі моделі мозку, що навчається – так звані «нейронні мережі» (Боровиков, 2003), а російський фізик, академік низки міжнародних академій наук С. П. Капица в інтерв'ю газеті «Комсомольська правда в Україні» сказав, що людській головний мозок зараз – головний об'єкт світової фундаментальної науки (Капица, 2008).

Сучасним психологічним напрямом, який реалізує принцип продуктивного редукціонізму та системного аналізу психічних явищ і поведінки, є еволюційна психологія, що переживає на даний час інтенсивний розвиток у світовій психології.

Про актуальність цього напрямку свідчить поповнення нових видань зарубіжних підручників з різних галузей психології розділами з еволюційної психології (Лихи, 2003; Луценко, О., & Ткачук, 2013; Майерс, 2006; Майерс, 1998; Солсо, 2006; Хегенхан, 2004), видання у світі багатьох наукових рецензованих журналів за даною тематикою (*Evolutionary Psychology*, *Evolution and Human Behavior*, *Journal of Evolutionary Psychology*, *Evolutionary Psychological Science*, *The Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology*, *Evolutionary Behavioral Sciences*, *Human Ethology Bulletin*, *Evolutionary Psychology and Neuroscience* (спеціальна секція в журналах *Frontiers in Neuroscience* та *Frontiers in Psychology*)); робота відповідних наукових товариств (*Center for Evolutionary Psychology*, *University of California, Santa Barbara*; *Human Behavior and Evolution Society*; *NorthEastern Evolutionary*

Psychological Society; International Society for Human Ethology та інших), поява оглядових статей у провідних міжнародних періодичних виданнях (Cohen, 2002; Drucker, 1994; Maynard Smith, 1982; Nesse, 1994; Schmitt, 2004), інформаційні ресурси, розміщені в мережі Інтернет (Етология.ру; Alexander, 1974; Charlton; Cosmides; Hagen, 2004; Hrды; Kurzban, 2014). У світі щорічно проводяться декілька наукових конференцій з еволюційної психології, видається багато монографій та підручників. Відкриття еволюційної психології зараз активно «беруться на озброєння» в економіці, соціології, філософії, психіатрії, етології тощо (Дэннет, 2004; Скиба, 2005; Cohen, 2002; Drucker, 1994; Godfrey-Smith, 2001; Nesse, 2002; Этология.ру; Stevens, 1996).

На пострадянському просторі ситуація декілька інша, зокрема, перекладено російською мовою та видано дуже мало робіт еволюційних психологів (Кенрик, 2012; Палмер & Палмер, 2003). У 2013 році в Москві проведено першу загальноросійську наукову конференцію «Еволюційна та порівняльна психологія в Росії: традиції та перспективи» (Луценко, Е., 2013), а другу проведено у 2017 році («Эволюционная и сравнительная», 2017).

У більшості україномовних та російськомовних підручників з психології, психологічних словників, наукових статей не дуже часто можна знайти згадування про цей науковий напрям (Мещеряков & Зинченко, 2011; Гишпенрейтер, 2002; Маклаков, 2000; Немов, 1990; Трофімов та ін., 2005; Кондратьев, 2005; Столяренко, 2005). У вітчизняній психології було загальноприйнятим на початку курсу загальної психології розглянути еволюційну теорію походження нервової системи і психіки О. М. Леонтєва та О. Р. Лурії (Леонтєв, 1972; Лурія, 2006; Хватов, 2011) і більше до цього питання не повертатися. Можливо, це було наслідком панівних ідеологічних меж марксизму, згідно яким людина, її свідомість, високо розвинутий мозок вважалися продуктами суспільної праці. Людина відривалась від біологічних коренів і протиставлялася іншим тваринам. Біологічне в людині начебто остаточно поступалося соціальному. Подібну думку висловив Р. С. Немов у першій книзі своєї трилогії: «До сього часу у своїх політичних, економічних,

психологічних і педагогічних уявленнях про людину ми переважно враховували соціальний початок, а людина, як показала життєва практика, навіть у відносно спокійні часи історії не переставала бути частково твариною, тобто біологічною істотою не лише в розумінні органічних потреб, але й у власній поведінці. Основна наукова помилка марксистсько-ленінського вчення у розумінні природи людини полягала, імовірно, в тому, що в соціальних планах перебудови суспільства враховувався лише вищий духовний початок у людині та ігнорувалося її тваринне походження» (Немов, 1999, с. 129).

Проте сучасні українські дослідники все частіше звертаються до еволюційно-психологічного підходу. Наприклад, В. Р. Дорожкін (2016) в своїй монографії використовує дані сучасної етології, еволюційної психології та біології для побудови власної концепції альтруїзму. Цей автор також частково спирається на концепцію інстинктів, яка зараз найбільше представлена в еволюційній психології, під час реалізації психотерапевтичних сесій (Кейсельман (Дорожкін), 2011).

В дисертаційній роботі Батраченко І. Г. (2010 р) розробляється концепція розвитку антиципації людини на засадах інтеграції системного, еволюційного та культурно-історичного підходів, яка репрезентує феномен антиципації в єдності його основних аспектів: філо-, соціо-, онто-, макро- та мікрогенезу. Даний автор спирається на таких представників еволюційної парадигми розвитку психіки, як П. К. Анохін, А. С. Кардашев, В. І. Крем'янський, Л. В. Крушинський, М. І. Вавілов, В. Грант, Ч. Дарвін, Л. Кено, А. Н. Северцов.

У дисертаційній роботі Журавльової Л. П. (2008) досліджені філогенетичні передумови розвитку емпатії людини, зокрема, виникнення у живих організмів емоційних тонів, відчуттів, переживань, інстинкту спілкування, а саме, його первинної форми – імпринтингу. Автором обґрунтовано, що у філогенезі емпатія виникла як засіб оптимізації сукупної пристосованості особини, від якої залежить виживання не лише її нащадків, а й близьких родичів. Автор використовує доробки таких теоретиків еволюційного напрямку, як П. К. Анохін, О. С. Батуєв, М. Л. Бутовська, А. В. Вальдман, Д.

Гудолл, Ч. Дарвін, Х. М. Р. Дельгадо, Я. Дембовський, Д. Дьюсьбері, Р. Клікс, Н. Л. Кременцов, Л. В. Крушинський, В. Я. Кряжев, К. Лоренц, Д. Мак-Фарленд, Т. Рібо, А. Н. Северцов, П. В. Сімонов, К. Е. Фабрі, В. Д. Гамільтон, М. Л. Хоффман, Е. О. Вілсон.

О. Стебельська (2008) порівнює менталізм та еволюціонізм як методологічні підходи до вирішення проблеми свідомості. В своїй статті дослідниця наводить багато прикладів корисності еволюційного підходу для пояснення особливостей мислення, свідомості, творчості, хоча і доходить висновку про необхідність використання досягнень обох підходів для запобігання однобічності у сприйнятті цих психічних явищ. У своїй іншій роботі (Стебельська, 2012) дана авторка ставить за мету провести «критичне опрацювання» еволюційної епістемології (теорії пізнання). В даній статі авторка викладає низку психофізіологічних та еволюційних концепцій, які логічно та досить ретельно описують певні питання еволюційної психології – еволюційне походження культури та вищих психічних функцій. Проте наприкінці О. Стебельська, згадуючи існування критики даних концепцій (а критика завжди існує і буде існувати, оскільки завжди є зони непоясненого та невивченого), доходить висновку, що всі ці теорії є недостатніми і потрібен менталізм, який не виводить психіку з властивостей мозку та еволюції, а має бути духовним або ще не зовсім зрозуміло яким. Далі автор взагалі дійшла до того, що приписала еволюціоністам абсолютно чужі їм погляди та полишила їх давно відомих відкриттів. Цитуємо: «Відповідно свідомість у розумінні еволюціоністів постає як певне диво. Диво, основною функцією якого є адаптація до зовнішнього середовища. Однак про яку адаптацію йдеться під час створення певних еталонів, у прагненні людства якомога комфортніше й естетичніше облаштувати власний світ?». Дана авторка надає ще багато подібних емоційних та абсолютно необґрунтованих інтерпретацій, з яких можна чітко бачити, що вона не знайома з першоджерелами робіт етологів, еволюційних психологів, психофізіологів та когнітивістів, а спирається лише на певні, можливо упереджені, критичні огляди. І ще в її тексті спостерігається

імпліцитне бажання мати прості відповіді на кшталт «менталізм» і небажання розбиратися у дуже складних явищах. Вона навіть припускається виразів на зразок «...вони зводять людину до високоякісного автомату, дії якого зумовлюються звичайними нейронами». В даному випадку ми можемо лише висловити здивування, що надзвичайно складні різноманітні одиниці нервової системи, об'єднані мільярдами особливих зв'язків, які мають властивості окремих мікроорганізмів з багатьма функціями, можна назвати «звичайними нейронами» в такому контексті, як це висловила автор. Але спростування подібних «наївних» або свідомо упереджених поглядів не входить до завдань нашої роботи і ми лише вкажемо декілька джерел, в яких сформульовані логічно та емпірично обґрунтовані теорії еволюційного походження свідомості, культури та інших вищих психічних функцій (Anderson, 2007; Baumeister, 2005; Corballis, 2000; Denton, 2006; Evans, 2004; Gardenfors, 2006; Gelfand, 2010; Macphail, 1998; Plotkin, 2010; Plotkin, 2007; Terrace, 2005).

О. О. Ковальова (2011) вказує на необхідність діагностики та врахування під час формування професійного вибору не лише набутих, але і вроджених (інстинктивних) поведінкових моделей, які вивчаються еволюційними психологами та етологами. Діагностика інстинктивності людини, на думку автора, дозволить прогнозувати її подальші дії, схильності до того або іншого виду діяльності та засоби, які людина обиратиме для досягнення мети.

В іншій своїй праці даний автор (Ковальова, 2009) наводить результати власних емпіричних досліджень співвідношення між рівнем домінування інстинктивних програм поведінки над раціональними (примативності), рівнем лідерського потенціалу, а також орієнтацією на працю або гроші у молодих жінок і чоловіків. О. О. Ковальова виявила, що рівень примативності чоловіків прямо корелює з лідерськими якостями. У жінок спостерігається протилежна закономірність, про що свідчить зворотна кореляція – чим вище примативність жінок, тим менше їм властиві лідерські якості. Взаємозалежність примативності та орієнтації на працю виявилася аналогічною – у чоловіків кореляція пряма, а у жінок – зворотна. Закономірність між примативністю та орієнтацією на гроші

інша – у чоловіків зворотна кореляція, а у жінок пряма. Такі дані погоджуються із відомими принципами еволюційної психології, згідно з якими, для жінок головний пріоритет – це ресурси, а для чоловіків – соціальний статус (Кенрик, 2012; Палмер & Палмер, 2003).

С. С. Денежніков (2014) згадує еволюційну психологію як один із засобів Ні-Нуме-технологій, які у сучасному інформаційному суспільстві здатні змінювати індивідуальну і масову свідомість та маніпулювати нею в запланованому напрямі. Автор вказує, що Ні-Нуме технології часто орієнтовані на ірраціональні, емоційні і підсвідомі рівні поведінки людини. До Ні-Нуме технологій автор відносить маркетингові та бізнес-технології, основне завдання яких – управління поведінкою споживача, формування нових, у тому числі символічних і емоційних потреб, а також управління персоналом, зокрема, бізнес-інжиніринг, зорієнтований на створення нових бізнес-проектів; реінжиніринг, що займається реорганізацією бізнес-проектів; кризові технології, що управляють кризами у сфері бізнесу; коучинг-технології, націлені на створення бізнес-команди, зміцнення внутрішньокорпоративного духу, мотивування персоналу, запобігання або усунення конфліктів у колективі. Також до Ні-Нуме технологій належать PR-технології, високі політтехнології, технології інформаційних воєн.

Луїс Сабайя Гомес (2010) наводить докази з еволюційно-психологічного дискурсу, які вказують на наявність природженої індивідуальної схильності людини робити внутрішньо властивими соціальні цінності і переконання, а також поширювати їх серед усіх членів суспільства. Він пише, що наявність такої природної схильності до соціалізації останніми десятиліттями соціобіологи і еволюційні психологи загалом пояснили через різні прояви людського альтруїзму у межах чотирьох афективних механізмів (батьківського, родового, еротичного і взаємної афективності).

І. А. Мейжис (2015), формулюючи методологічні засади досліджень у соціологічній соціальній психології, стверджує, що ми неусвідомлено користуємося тими самими патернами поведінки, які склалися в процесі

природної і соціальної еволюції. Теж саме можна сказати про лідерство, про розподіл ролей у політичних угрупованнях тощо. Таким чином, саме способи соціальної поведінки і культуральні принципи співжиття впливають на збереження і згуртованість великої соціальної групи. А коли ці принципи порушуються, виникають революційні ситуації, лозунгами яких є саме повернення до базових принципів соціального співіснування.

В. Л. Романюк (2009) відносить інстинкти та безумовні рефлексії, які вивчаються в межах нейробіології, етології, зоопсихології, психогенетики і генетики поведінки тощо, до структурно-функціональних комплексів та механізмів, за допомогою яких нейрони як унікальні біосистеми реалізують когнітивний, емоційний та поведінковий потенціал людини.

Про універсальність еволюційного підходу для різних наук пише Л. М. Рибалко (2013). Зокрема, він вказує, що з аналізу наукової літератури на пошук сутності еволюційного підходу постає явним те, що такий підхід науковці застосовують до вирішення різних проблем. Проте майже всі вони об'єднуються підпорядкуванням відповідній загальній концепції, основою якої досить часто слугує системне пізнання та закономірності розвитку (відбір і мінливість). На цьому акцентують увагу в своїх дослідженнях не лише біологи (Ч. Дарвін, І. І. Шмальгаузен та ін.), а й філософи (К. Поппер, Г. Спенсер та ін.), психологи (О. Г. Асмолов, С. Л. Рубінштейн та ін.). Науковці застосовували і застосовують еволюційний підхід у тих випадках, коли постає необхідність у розкритті особливостей та закономірностей розвитку (еволюції природних систем, психіки людини, знань тощо), пояснюючи досліджувані ними процеси мовою еволюціонізму («дарвінівською» як дехто називав), застосовуючи ідею еволюції, яка, як стверджував К. Поппер (2002), «інтегрує об'єктивні знання про будь-що і завжди спрямована на перехід від невизначеного і простого до визначеного і складного» (с. 76).

О. А. Посвістак (2015) виділяє п'ять напрямів, у межах яких відбувалося становлення психології сім'ї як науки: еволюціоністського, функціонального, етологічного, емпіричного та наукового. Проте, еволюціоністський підхід у

праці даного автора розуміється не в сенсі філогенетичного розвитку, а в сенсі просто поступового розвитку, а виділення в окремий підхід так званого «наукового» напрямку, на нашу думку, робиться некоректно, оскільки тоді всі інші підходи начебто належать до «ненаукових».

М. В. Нероба (2015) аналізує еволюційний вплив як один з чинників феномену материнства. Вона пише, що є науковці, які стверджують, що материнська прив'язаність підпорядковується виключно вродженим механізмам, які об'єднують людський рід з тваринним – Дж. Боулбі, К. Лоренц, Е. Панов та ін. Далі М. В. Нероба на основі аналізу культурного різноманіття та впливу соціальних чинників на материнську поведінку доходить висновку, що материнство не забезпечується повністю вродженими механізмами, воно містить у собі біологічне прагнення до материнства, що перетворене інтеріоризованими соціальними нормами. До речі еволюційні психологи для пояснення різних форм материнської поведінки також враховують крім успадкованих чинників усі інші впливи сучасного середовища (Daly & Wilson, 2001).

М. Г. Ткалич та Т. П. Зінченко (2013), аналізуючи типологію гендерних стереотипів особистості, вказують, що фізична привабливість входить у список найбільш важливих критеріїв при виборі статевого партнера і в чоловіків, і у жінок, хоча чоловіки ставлять її значно вище, ніж жінки. Естетична оцінка обумовлена впливом культури та особистим смаком. А з точки зору еволюційної психології, естетична оцінка лежить в основі рішення, яке безпосередньо пов'язане з виживанням та продовженням роду. Емпіричні дослідження виявили, що хоча індивідуальні та культурні відмінності в естетичній оцінці існують, але її основа – естетичне почуття – є продуктом довготривалого природного добору.

У дослідженні ставлення особистості до власної зовнішності Р. Ю. Вовчук (2011) вказує, що ще Ч. Дарвін одним з перших висунув концепцію про універсальність привабливості зовнішності людини в різних культурах. Серед сучасних дослідників цього питання автор називає таких еволюційних

психологів як Д. Басс, С. Джуард, Б. Пеннінгтон, П. Секод, М. Тіггеман, В. Суемі, А. Фернхем, які описують загальні принципи, що скеровують переваги у виборі тієї або іншої зовнішності у партнера. При цьому ключовими питаннями досліджень є фізичні маркери привабливості (що саме приваблює?) і мотивація вибору (чому вони важливі?). Ставлення до зовнішності особи протилежної статі є комплексним набором адаптацій, які організовують і скеровують репродуктивні зусилля індивіда. Ці адаптації є наслідком тривалої еволюції, тому вони мають крос-культурний характер, який виявляється в усіх суспільствах. Цей автор демонструє ще й психологічний та соціокультурний підходи до аналізу ставлення до зовнішності, а еволюційний підхід він відносить до біомедичного разом з підходом психології здоров'я за Н. Рамсі та Д. Харкорт. Він вважає усі ці підходи взаємодоповнюючими.

А. М. Прокофьева (2010) використала еволюційно-психологічний підхід під час вивчення музичної культури та музичної рефлексії. Автор пише, що еволюційна психологія розширює розуміння розвитку від фізичного до психічного. Наш розум синхронно еволюціонував з фізичним світом. Характер мислення, здібність вирішувати проблеми певним чином, сенсорні системи – все це є продукт мільйонів років розвитку. Припускається, що музикальність та танцювальність були (і є) сексуально привабливими якостями задля осіб протилежної статі. Той, хто може співати та танцювати, демонструє потенційним партнерам витривалість та добрий загальний стан здоров'я, як фізичний, так і психічний. Присутність цих навичок також демонструє, що у цієї особи досить їжі та є надійний притулок, щоб мати час удосконалювати свою майстерність. Крім того, посилаючись на Джефрі Міллера, автор бачить ще додаткові можливості музики як засобу соціального зв'язку та спільності. Колективне створення музики може заохотити людей (соціальних тварин) до згуртованості. І, можливо, музика історично служила тому, щоб просувати почуття єднання групи та давала змогу виконувати інші соціальні дії. Давні співи навколо вогнища могли бути засобом не спати, щоб відвернути хижаків, та розвивати соціальну координацію і співпрацю в межах соціальної групи.

Під час вивчення іншого соціально-психологічного феномену – агресії, українська дослідниця О. О. Блискун (2013) провела порівняння соціобіологічного підходу розуміння агресії (психогенетика та еволюційна психологія) з іншими – психоаналітичним (З. Фрейд), етологічним (К. Лоренц), соціодинамічним (К. Хорні), теорією людської деструктивності (Е. Фромм), фрустраційною теорії агресивності. Вона дійшла висновку, що еволюційна психологія виходить з широкого розуміння агресивних моделей поведінки в їхніх еволюційних контекстах, де велике значення, разом з генетичними і біологічними чинниками, приділяється також соціальним і когнітивним чинникам. Авторка наводить думку Д. Басса, що з точки зору еволюційної психології агресія не є ні особливим, ні унітарним явищем. Вона являє собою сукупність адаптивних стратегій поведінки, яка проявляється в дуже конкретних контекстуальних умовах.

Таким чином можна бачити, що еволюційна психологія все більше починає цікавити українських дослідників. Проте таких досліджень дуже мало у порівнянні з представленістю даного напрямку в сучасній світовій психології. Також вони здебільшого описові, а не такі, що спираються на даний підхід для організації досліджень. Тому пріоритетом нашої роботи було саме використання відкритих у межах еволюційної психології закономірностей та пояснювальних можливостей для розв'язання низки актуальних проблем сучасної психології. Але для розуміння сучасного стану даного підходу розглянемо спочатку історичні аспекти його розвитку.

1.2. Розвиток еволюційної психології у XX та XXI столітті

Еволюційна психологія зароджувалась та розвивалась на базі цілої низки наукових напрямів: еволюційної біології та філософії, психології адаптацій (функціональної психології), зоопсихології, порівнювальної психології, фізіології, психологічних концепцій еволюційного походження психіки та свідомості, біхевіоризму, психоаналізу, когнітивної психології, етології, соціобіології, генетики, клінічної психології та психіатрії.

Попередні пошуки психологів функціональної орієнтації були обмежені, з одного боку, деякими суперечливими моментами в теорії Дарвіна (наприклад, поняттям групового відбору), а з іншого боку, вульгаризацією теорій Дарвіна та Спенсера так званим соціал-дарвіністським трактуванням, яке виправдовувало експлуатацію, расизм, несправедливість та інші негативні соціальні явища. Новий поштовх до розвитку еволюційної психології в її сучасному вигляді був наданий працями еволюційних біологів У. Гамільтона, Дж. Вільямса, Р. Тріверса та Дж. Мейнарда Сміта 1963–1974 років, які продовжили та розвинули теорію Дарвіна, що отримало назву «нового дарвінізму» або синтетичної теорії еволюції (Barkow, Cosmides, & Tooby, 1992; Hagen, 2004; Rossano, 2003).

Класичний смисл природного, а також статевого відбору полягає в тому, що гени, які кодують різнобічні ознаки, реплікуються та поширюються, якщо їх носії розмножуються. Гени тим більше поширюються, чим більше їх носії здорові та привабливі для статевих партнерів. Тому види накопичують гени, які дозволяють їм бути здоровими, пристосованими і привабливими для іншої статі. Але здоров'я та репродуктивна успішність, наприклад, у водному середовищі, не рівнозначні здоров'ю та успішності на верхівках дерев, в савані, в горах та в інших середовищах. Тому адаптації риб – зябра, плавники, поведінкові патерни – відрізняються від адаптацій птахів, людей та інших видів. До положень, які були доповнені «новими дарвіністами», належать розв'язання проблеми моралі та альтруїзму (герої не залишають прямих нащадків; допомога іншим йде на шкоду собі) за допомогою формули родинного відбору та поняття «ненульової суми»; виявлення базової різниці батьківського внеску, чим пояснюються психологічні та поведінкові розбіжності між чоловіками та жінками; концепція частотно-залежного відбору, яка дозволила пояснити присутність у популяціях генів шахраїв, людей з психічними відхиленнями та навіть злочинців та деякі інші відкриття (Barry, 1992; Hamilton, 1964; Maynard Smith, 1982; Trivers, 1971; Trivers, 1971; Trivers, 2002; Williams, 1996; Wright, 1994). Дані концепції будуть більш детально

розкриватися далі та використовуватися під час аналізу конкретних психологічних феноменів.

Сучасні еволюційні психологи розуміють мозок, психіку та поведінку людини як органи адаптації, які сформувалися за період основної еволюції гомінід (переважно у Плейстоцені, який почався біля 1,8 млн. років тому та продовжився до 11 тис. років тому) під впливом природного і статевого відбору (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, 1992; Rossano, 2003).

Р. Шепард у праці «Еволюція зв'язку між принципами розуму та закономірностями світу» так формулює предмет еволюційної психології: «Я шукаю загальні психологічні закони, які лежать в основі всіх психічних процесів та всіх форм поведінки, не дивлячись на очевидні розбіжності між окремими людьми, культурами або видами. Крім того, я шукаю еволюційне походження таких загальних психологічних законів у властивостях світу, які були б настільки повсюдними та постійними, що стали релевантними для різних видів. Я дійшов висновку, що протягом еволюції ці загальні властивості були засвоєні набагато глибше, ніж більш локальні та минущі властивості, які специфічні для будь-якої окремої психологічної ніши. Кожна особина, таким чином, не повинна була дізнаватися про кожну властивість шляхом спроб та можливих фатальних помилок» (Солсо, 2006, с. 50).

Яскравим прикладом того, як універсальні фізичні закони світу, в якому ми еволюціонували, проявляються у нашій психології, є зокрема, закономірності хронобіології, тобто циркадні біологічні ритми, яким підкорюються наші психічні стани та властивості. Відомо, і ми це показали в наших дослідженнях, що стан адаптованості/дезадаптованості людини, рівень стресу тощо, відбиваються у тривалості її індивідуальної хвилини, тобто в тому, наскільки суб'єктивне відчуття часу людиною відповідає астрономічному часу (Луценко, О., 2017; Lutsenko, Tsapkova, 2017).

Еволюційна психологія, як міждисциплінарна галузь досліджень, що утворилася на межі еволюційної біології та психології, потребувала особливої методології, особливостям якої присвячений наступний пункт.

1.3. Методологія еволюційної психології

Складність доказів еволюційно-приспосувального значення організації мозку, психічних і поведінкових феноменів пов'язана, по-перше, з недосяжністю філогенеза для безпосереднього спостереження, а по-друге, з тим, що у теперішньому зміненому еволюційному адаптаційному середовищі багато адаптацій виявляються слабо адаптивними або взагалі дезадаптивними та їх початкова доцільність незрозуміла.

Тому еволюційні психологи багато уваги приділяють методології своїх наукових побудов. Валідність доказів забезпечується за рахунок перевірки універсальності гіпотетичних адаптацій (повторюваності у різних культурах та частинах світу), їх відповідності тиску відбору (загроз для виживання і розмноження), який вважається діючим протягом значимого еволюційного періоду та використанням підтверджувальних даних із значного спектра різних релевантних наук.

Schmitt і Pilcher (2004) показали повну «номологічну мережу» валідного доведення гіпотетичних адаптацій, яка включає до себе вісім блоків:

1) теоретичні підтвердження: еволюційно-біологічні теорії, тиски відбору, що припускаються, аналіз витрат та вигравів, ігрове та комп'ютерне моделювання, робототехніка та штучний інтелект;

2) психологічні обґрунтування: спостереження і тести, когнітивна і емоційна специфіка, особливості розвитку, субдисциплінарні психологічні дані;

3) медичні докази: дослідження фертильності (репродуктивної здатності) та плідності, фізичне здоров'я і смертність, психічне здоров'я та відчуття щастя, прикладні аспекти харчування і способу життя;

4) фізіологічні докази: морфологія і фертильність, нейроанатомічні структури, нейротрансмітери та гормони;

5) генетичні докази: поведінкова/популяційна генетика, молекулярна генетика, експериментальне генне картування, генна інженерія;

б) філогенетичні підтвердження: етологія тварин, порівняльна психологія, приматологія, фізична антропологія, палеонтологія;

7) докази на основі вивчення періоду полювання-збирання: культурна антропологія, етнографічні дослідження, етологія людини, поведінкова екологія людини, соціобіологія людини;

8) крос-культурні докази: етнологічні порівняння, людські універсалії, екологічно-залежна варіабельність адаптацій.

Як приклад наведемо зразок використання психологічного обґрунтування, а саме, психометричного тесту для визначення витрат та надбань у пристосуванні, які несуть, з першого погляду, такі неадаптивні риси, як симптоми розладу особистості (Gutiérrez, 2013). Іспанські вчені замислились над тим, чому ми вважаємо екстремальні особистісні риси психопатологічними, хоча багато інших видів тварин теж демонструють значну особистісну варіативність, яка приносить їм пристосувальні переваги, тому відносно них це розглядається як стратегія поведінки. Для того, щоб оцінити адаптаційні витрати та надбання від патологічних особистісних рис у людей автори виміряли у них виразність різних типів відхилень особистості (тип А – соціально відчужений, недовірливий, тип В – егоїстичний, який шукає гострих відчуттів та тип С – полохливий, пригнічений) за тестом «Особистісний діагностичний опитувальник 4+» (PDQ-4+), а також розробили власний тест – «Опитувальник життєвих результатів» (LOQ), який спрямований на оцінку успішності та пристосованості людини в різних життєвих сферах. Для тесту було розроблено 38 показників життєвих результатів, які, за теоретичними міркуваннями авторів, релевантні пристосованості. Зокрема у сфері освіти оцінювались вік залишення навчання, рівень освіти, кількість років, які пішли на отримання кожного рівня освіти, причини залишення навчання. У сфері роботи оцінювались вік початку роботи, середня тривалість праці в роках (на кожному робочому місці), максимальна тривалість праці в роках, професійний рівень, вдалі зміни роботи (краща посада, прибуток, компанія), невдалі зміни роботи (гірша посада, заробіток, організація), загальна кількість змін робочого

місця. У сфері фінансів як показники адаптованості/дезадаптованості брались сумарний дохід (€), покриття доходом витрат (%), наявність допомоги по безробіттю, наявність банківських/сімейних позик. Для оцінки адаптованості в сфері самозбереження/здоров'я враховувались проби самопошкодження, суїцидальні думки, суїцидальні акти (наявність та кількість), вживання наркотиків, пропуски роботи через хворобу (у місяцях), пропуски роботи через психічну хворобу (у місяцях), наявність інвалідності. У сфері шлюбних стосунків рахувалися кількість короткочасних відносин, кількість довготривалих відносин, загальна кількість шлюбів, різниця між довготривалими/короткотривалими стосунками, тривалість стосунків (у роках), наявність та кількість нащадків, вік першої репродукції (в якому віці народилася перша дитина). Остання сфера – соціальних зв'язків та конфліктів – оцінювалась за допомогою показників кількості друзів, вік зустрічі з найбільш старим другом, достатність або недостатність кількості друзів, наявність істерик, наявність актів насильства, наявність незаконної діяльності, кількість арештів. У результаті такого дослідження автори не знайшли адаптивних переваг для суб'єктів високо вираженого типу А (шизоїдного). Але представники високо вираженого типу В (егоїзм та пошук відчуттів) мали більший успіх у протилежної статі та на 39 % більшу кількість нащадків порівняно з особами з низько вираженим типом В. Особистості яскраво вираженого типу С (полохливий, пригнічений) мали перевагу в досягненні високого соціального статусу та запобіганні ризиків. Вчені дійшли висновку, що деякі з екстремальних типів особистості треба вважати скоріше еволюційними стратегіями, ніж психічними розладами.

Завдяки описаній методології еволюційними психологами зроблена низка відкриттів, які складають основу для подальших еволюційно-психологічних досліджень. Вони наводяться в наступному пункті.

1.4. Основні відкриття еволюційної психології

Особливості харчової поведінки людини. Розглянемо одне з питань онтогенезу, а саме загадкову харчову поведінку вагітних жінок, яка була блискуче пояснена як адаптація еволюційним психологом М. Профет (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, 1992; Rossano, 2003; Schmitt, 2004). Йдеться про нудоту та блювання вагітних і пов'язаних з цим властивих їм «харчових примх». М. Профет зацікавилась питаннями: «Чому вагітні відчувають нудоту та харчову вибірковість на ранній стадії вагітності, а не пізніше?», «Чому вони відчувають відразу до певних продуктів та не відчувають до інших?», «Навіщо природний відбір обрав таку затратну поведінку, як відторгнення життєво важливих поживних речовин під час основного формування ембріону?».

Профет висунула гіпотезу, що деякі види продуктів харчування містять токсини (тератогени), нешкідливі для дорослих, але здатні привести до вроджених вад плоду або спровокувати викидень. Тоді неприязнь та відторгнення тератогенмістячих продуктів могло би бути підтримано природним відбором та поширено всередині виду за тривалий період еволюції. Для перевірки своїх гіпотез Профет звернулась до медичної статистики та виявила, що жінки, які відчувають більш сильні харчові нездужання, народжують менше дітей з патологіями, ніж жінки, не схильні до них (медична галузь доказів). Далі Профет опитала вагітних та виявила, що вони уникають не всієї їжі, а лише гострої, гіркуватої, з сильним запахом, тобто тієї, яка дійсно містить максимальну кількість шкідливих для плоду речовин (психологічні методи дослідження). Профет з'ясувала, що «нудота та блювання вагітних» спостерігаються саме в період закладення головних систем органів ембріону, коли для цього потрібен максимум речовин, які надходять із харчування матері – через три тижня після запліднення. Їжа в цей період затримується у шлунку вагітної довше ніж зазвичай перед тим як адсорбуватися, начебто перевіряється на токсичність (фізіологічні докази). В своєму аналізові даних дослідниця також виявила, що під час вагітності у жінок загострюється нюх; ділянка мозку, яка керує рефлексом блювання, стає більш чутливою; вагітні, які курять, менш схильні до харчового токсикозу, адже куріння погіршує хеморецепцію

(психофізичні та психофізіологічні докази). Під час аналізу харчового нездужання автор звернулась також до крос-культурного способу перевірки та з'ясувала, що це явище носить універсальний характер. В деяких архаїчних культурах полювальників-збирачів, що збереглися, вагітних навіть оточували спеціальними ритуалами, які б захищали їх від можливості з'їсти небезпечну рослину, тому що підчас тривалого еволюційного періоду полювання-збирання для вагітних жінок вживання отруйних рослин знаходилося під особливо сильним тиском відбору (крос-культурні та антропологічні докази). Нарешті, Профет проаналізувала харчову поведінку людей у міжвидовій перспективі та виявила, що харчові розлади протягом вагітності найбільш характерні для всеїдних і особливо видів тварин, що кочують, до яких як раз і належать представники виду *Homo sapiens* (філогенетичний рівень доказу). І навіть за відсутності фізіологічних реакцій нудоти і блювання у більшості жінок під час вагітності змінюються смакові вподобання та з'являються харчові дивацтва, які були давно примічені житейською психологією.

Таким чином, даний приклад демонструє цілу мережу наукових доказів еволюційного походження поведінкового патерну – незвичної харчової поведінки вагітних жінок, яке не втратило свого адаптивного значення дотепер. На відміну від щойно розглянутого прикладу, існує багато психологічних особливостей, які розглядаються еволюційними психологами як адаптації, що вже частково втратили свою адаптивність, наприклад, страх змій та павуків (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003; Marks & Nesse, 1994); або «перестраховувальних» адаптацій, які працюють за принципом «індикатора диму» – депресія, тривога, фобії замкнених та відкритих просторів, панічні атаки і т. п. Вищезгаданий принцип полягає в тому, що індикатор диму може спрацювати даремно, коли в духовці підгоріли сухарі, але краще нехай він спрацює кілька разів як «хибна тривога», ніж не спрацює хоча б один раз у випадку справжньої пожежі (Nesse, 2002; Nesse & Williams, 1994).

Деякі психологічні та поведінкові моделі розглядаються не як адаптації, а як «біпродукти еволюції» (побічні продукти) – наприклад, гомосексуалізм, який може бути біпродуктом фемінізації чоловіків через більший вибір їх жінками як гарних шлюбних партнерів та батьків (Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003). Еволюційні психологи припускають, що і зараз є тиски середовища, які могли б викликати відповідні адаптації, але для яких не пройшло ще достатньо еволюційного часу. Такою адаптацією міг би стати страх і уникання їзди в автомобілях, яка створює в сучасних умовах серйозну репродуктивну проблему, забираючи та нівечуючи сотні тисяч життів на рік по всьому світу. Однак за підрахунками еволюціоністів для поширення відповідних генів у популяції потрібний термін, який дорівнює приблизно 1000–10000 поколінням (20000–200000 років), в то час, як автомобілі активно використовуються лише останні 100 років (Hagen, 2004).

Практично ті ж самі причини, які виявила Профет для пояснення поведінки вагітних, лежать в основі дитячих харчових капризів та булімії у дорослих. Зокрема, діти не просто так не люблять деякі овочі, наприклад, капусту та інших представників родини хрестоцвітів. Ці овочі містять аллолізотиоціанат – речовину, токсичну для маленьких дітей (Nesse & Williams, 1994). Ми народжуємося зі вродженими вподобаннями солодкої їжі (Rosenzweig, 2002), особливо сильно це вподобання виявляється у дітей. Солодкий смак їжі визначається присутністю вуглеводів, таких як глюкоза, фруктоза або лактоза. Глюкоза – найбільш ефективний та той, якому віддається перевага, вид пального для організму. Її переваги як енергетичного субстрату полягають у високій калорійності та дуже швидкій утилізації (Weil, 2001). Клітини мозку використовують глюкозу у великій кількості (Ленинджер, 1985). Крім того, є свідчення того, що солодка їжа в цілому менш токсична, ніж їжа з іншими смаковими якостями (Rosenzweig, 2002), що знижує імовірність харчових отруєнь. Віддання переваги солодкій їжі дітьми в далекому минулому було ще більш адаптивним поведінковим патерном, ніж віддання переваги їй дорослими: для осіб, які мають обмежений доступ до ресурсів, було вкрай

важливо отримати цінне та безпечне джерело калорій. Варто відмітити, що становлення цієї давньої адаптації відбувалося у часи, коли джерела солодкої їжі у середовищі були нечисленні (мед, фрукти). Сучасна харчова промисловість поставляє солодощі у надлишку та їх необмежене вживання стає причиною деяких так званих «хвороб цивілізації»: карієсу та цукрового діабету. Подібний механізм лежить в основі ожиріння: жирна їжа – необхідне джерело калорій «тривалого використання», яке було важкодоступним до розвитку тваринництва, а також порушення сольового обміну через надлишок солі у сучасних продуктах, хоча сіль є необхідним джерелом мікроелементів і раніше досить рідко зустрічалася не на морському узбережжі. Це наочний приклад того, як колись адаптивна поведінка стає дезадаптивною у новому середовищі.

У цілому можна вважати доведеним, що процес вибору їжі обумовлений еволюційно сформованим униканням будь-якої їжі, яка сприяє виникненню хворобливих станів (Фрэнкин, 2003), і тому пояснювати харчову поведінку просто «недоліками виховання» або «слабкістю волі» буде некоректним.

Еволюційні витоки дитячих вікових криз. Розглянемо ще низку психологічних особливостей розвитку з позиції еволюційної психології. Психологи та педагоги давно звертали увагу на поведінкові особливості дітей 2–4 років, коли в середньому у три роки відбувається так звана «вікова криза» (Абрамова, 2000; Психология развития, 2001). Відзначні риси дитини даного періоду – велика активність, самостійність («Я сам!») та компетентність. В еволюційній психології існування даної вікової стадії пояснюється за допомогою філогенетичного та порівняльного підходів. Витоки феномену простежуються у приматів. У самиць шимпанзе період між репродукціями складає біля трьох років. Протягом цього часу мати пильно турбується про дитинча та годує його молоком. Після закінчення цього терміну у самиці з'являється нове дитинча і основна увага матері перемикається на нього. В цей період більш дорослі діти залишаються без опіки та починають вести самостійне життя. За цих умов, безперечно, стає високо адаптивним розвиток вищезгаданих функцій (Гудолл, 1992; Этология.ру).

Особливості розвитку людини, а саме універсальність кризи 2–4 років, свідчить про те, що в філогенезі у предкової групи гомінід була аналогічна стадія. Для виживання дитині, яка підросла, було життєво необхідно забезпечити себе їжею та турботою навіть за рахунок інших членів групи. Діти можуть демонструвати поведінку, яка розцінюється дорослими як жадібність, агресивність та навіть kleptomaniya (Абрамова, 2000; Дольник, 1994; Психология развития, 2001; Этология.ру). У давні часи такий спосіб зоволодіти ресурсами міг підвищити шанси на виживання. З точки зору еволюційної психології сучасних дітей, які демонструють таку асоціальну поведінку, можна розглядати як індивідів з сильною архаїчною інстинктивною програмою поведінки – своєрідним психологічним атавізмом, «примативністю» (Этология.ру).

Особливістю дітей 5–7 років є підвищення інтересу до інших людей, демонстрація фантазій і розповідей, в яких діти приписують собі кращі якості та здібності. Такий патерн стає ефективним способом зацікавити у собі інших членів групи, і тим самим добитися їхньої прихильності та протегування (Ekman, 1992). Саме в цьому віці дитині починають приділяти більше уваги їхні дядьки та тітки (Дольник, 1994).

У деяких архаїчних племенах, що збереглися, діти 7–8 років вже починають жити окремо, а значить, змушені шукати способи захисту та забезпечення себе ресурсами (Кон, 2010; Кон, 1988).

Страхи, боязкість темряви, ночі у цей період, можливо, також пов'язані з неминучим та повторюваним протягом еволюції гомінід зниженням батьківської опіки відносно підрослих дітей, тому що у давньому небезпечному середовищі зменшення батьківської турботи тягнуло за собою більшу вразливість дитини перед зовнішніми загрозами.

Ще одна високо універсальна криза онтогенезу – пубертатний вік – характеризується значними психологічними і морфо-фізіологічними перебудовами. Підлітки стають грубими та нетерпимими до думки старших, орієнтуються на погляди ровесників, на цінності молодіжної субкультури,

здійснюють ризиковані вчинки (Абрамова, 2000; Психологія розвитку, 2001). Порівняльна психологія й етологія підтверджують, що подібна поведінка спостерігається і у шимпанзе. Все більш часті сутички зі старшими врешті-решт приводять до того, що молоді шимпанзе залишають родину та приєднуються до молодіжних угруповань. Біологічний смисл цієї поведінки полягає в такому: 1) батьки спрямовують ресурси на молодших та потребуючих більшої турботи дитинчат, 2) підлітки набувають новий соціальний статус і стають більш активними та повноцінними членами спільноти. Фактично такий патерн вмикається на рубежі дитинства і зрілості та є механізмом відділення від родини (Гудолл, 1992; Дольник, 1994). В різних людських культурах існували свої методи виходу з даної ситуації. Використовувались обряди ініціації для переведення підлітка в інший соціальний статус (Артемова, 1992; Геннеп, 1999; Кле, 1991; Кон, 2010; Кон, 1998). У сучасних традиційних суспільствах мисливців-збирачів практикується раннє залучення дітей до суспільно-корисної праці (Артемова, 1992; Артемова, Бутовская, 2000; Кон, 2010; Кон, 1998; Мид, 1998). У періоди Середньовіччя та аж до XIX століття широко використовувалась передача дітей після 10 років на виховання в інші дома та родини (соціальний інститут фрейлін та пажів), до монастирів, шкіл-інтернатів, військових училищ, у підмайстри і т. п. (Арьес, 1999; Бутинов, 1992; Демоз, 2000).

У теперішній час більш складний світ не дозволяє відпустити з під опіки сім'ї дітей раніше ніж у 18 років. Відбулося значне подовження періоду дитинства, пов'язане з необхідністю тривалого навчання. До того ж регулювання народжуваності та зменшення кількості дітей в родині підвищують цінність окремої, особливо єдиної дитини. Деякою формою плавного розв'язання цієї кризи, можливо, є сучасна традиція відправки підлітків до оздоровчих та спортивних таборів, участь у турпоходах та експедиціях, скаутський рух у західних країнах. З іншого боку, в сучасному світі спостерігається «розхитування» даної адаптації, тому що вона перестала

підтримуватися відбором, і різні підлітки в пубертатному періоді виявляють різний ступень негативізму та конфліктності.

Еволюційно-психологічні пояснення соціальних феноменів. Еволюційний ракурс стимулює пояснення або дозволяє висувати гіпотези, які потенційно можуть бути перевірені, у тих випадках, коли психологи, що не використовують його, фактично «визнають поразку», що, наприклад, стосується феномену соціально-психологічного зараження. У підручнику з соціальної психології написано: «Ніякий зріст самосвідомості не відмінить таких масових форм психічного зараження, як, наприклад, «підтримка вболівальників» на стадіонах під час спортивних змагань і т. п. Соціальна психологія має великий борг перед суспільством в плані вивчення цієї проблеми – тут поки що існують лише окремі описи та спостереження, але, по суті відсутні обґрунтовані дослідження» (Коваленко, & Корнєв, 2006, с. 142). Однак, якщо подивитися на природу зараження в еволюційному ключі, то стає зрозумілим, що вловлювання емоційного настрою інших членів групи, які випускають сигнали тривоги, до того, як погроза безпосередньо торкнеться даного особня, могло б надати йому життєво важливі миті на підготовку, тобто мобілізацію організму для боротьби-втечі, і тому це могло закріпитися природним відбором. Так само можна пояснити сучасне панічне скуплення продуктів у разі появи чуток про можливий дефіцит – ті, хто в давні часи не турбувався про голод, що насувається, навряд чи передали би свої гени нащадкам.

Щодо поведінки спортивних вболівальників, психологи еволюційної орієнтації вважають, що вона не просто деструктивна та ірраціональна, але має під собою певні успадковані корені. Широка цікавість до спортивних змагань, особливо якщо йдеться про командні види спорту, є сучасною трансформацією давнього інтересу до міжплеменних сутичок (Бутовская, Феденок & Буркова, 2007; Бутовская, 2004; Дольник, 1994; Лоренц, 1994; Палмер & Палмер, 2003; Этология.ру; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992). Тривожні новини у ЗМІ під час важливих чемпіонатів, ретельна підготовка правоохоронних органів у місцях

проведення матчів спростовують ідею, що ці спортивні заходи носять для глядачів лише розважальний, пізнавальний і т. п. характер. Частіше за все поведінка глядачів на трибунах виходить за межі необразливої підтримки та виливається у бійки та вуличні заворушення. Вивчення поведінки футбольних фанатів (Adang; Adang, 1999) показало, що ворожість між прибічниками різних команд дуже схожа на військові дії. Оскільки війна – зайняття переважно чоловіче, серед вболівальників переважають представники чоловічої статі. Як правило, фанатів мало цікавить красивий футбол, для них принципова наявність загального кумира та загального ворога, розмежування на «своїх» та «чужих». Агресивність відносно вболівальників інших команд не є слідством надлишкового збудження у натовпі – підготовка до сутичок починається задовго до матчу. Усі дії плануються заздалегідь, здійснюється розвідка на місцевості, супротивник вистежується, призначаються місця для зустрічей з суперниками, робляться домовленості щодо припустимих видів зброї. Для маркування групової приналежності використовують спеціальні знаки – шарфи, значки, пов'язки. У фанатів з'являються чіткі лідери, які не беруть участь у «бойових» діях, але керують ними з безпечного місця через мобільні телефони. Конфронтація із зовнішнім ворогом стимулює дух внутрішньо групової солідарності та взаємний альтруїзм, а зрадники викликають загальну агресію та відразу. Таким чином, для «надто активних вболівальників» футбольні змагання стають сигналом для реалізації давньої інстинктивної програми з консолідації групи, захисту своїх членів та території.

Еволюційні психологи розкривають ще один аспект поведінки фанатичних шанувальників (а також шанувальниць) – любов до зірок шоу-бізнесу, кіно, спорту, лідерів політики, адже «харизма» – чергова загадка соціальної психології. (Коваленко & Корнев, 2006, с. 276). Пошук зустрічей, автографів, колекціонування фотографій, речей, переслідування «зірок» пояснюється в межах еволюційної психології прагненням отримати кращі гени: «зірки» та суспільні лідери уособлюють для інших членів популяції найбільш якісний генофонд, гени успішності, які є цінними для власного потомства.

Менш успішні та «зіркові» члени соціуму іноді вступають у короткочасні статеві зв'язки з високо статусними персонами, тому що довготривалі зв'язки з ними зазвичай є недоступними. Це одна з теорій подружніх зрад, поширення адюльтерів, яка висувається еволюційними психологами і підкріплюється в широкій міждисциплінарній мережі доказів (Палмер & Палмер, 2003; Этология.ру; Buss, 1989; Buss, 1998; Buss, 1994; Wright, 1994).

Внесок у когнітивну психологію. Еволюційні психологи Дж. Тубі та Л. Космідес виявили, що здатність розв'язувати когнітивні завдання залежить від життєвої значущості інформації, на базі якої сформульована задача, а не просто від інтелектуального рівня та освіти людини (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003). Для дослідження використовувався селективний тест Вейсона – Wason Selection Task (Barkow, Cosmides & Tooby, 1992). П. Вейсон розробив процедуру для визначення того, чи користуються люди гіпотетико-дедуктивним методом міркування для розв'язання повсякденних завдань. Принцип завдань тесту полягає в тому, що досліджуваній має прослідкувати, чи не порушується умовна гіпотеза виду «якщо p , то q » в одному з чотирьох випадків, представлених на картках. Деякі задачі були за змістом нейтральними (якщо учень отримав оцінку «D», то йому присвоюється шифр «3»), деякі стосувались виконання певних домовленостей між людьми (якщо людина в барі п'є пиво – їй має бути не менше 20-ти років; якщо ви дасте мені ваш годинник – я дам вам 20 доларів) та зв'язані з фізичними небезпеками (якщо у парку трава висока – треба надягнути черевики) і т. п.

У кількох серіях досліджень Тубі та Космідес виявилось, що нейтральні задачі розв'язуються в середньому з імовірністю успіху 25 %, а задачі, які стосуються соціальних контактів та біологічних небезпек – з імовірністю успішного рішення у 75 %.

За допомогою підтверджуючих експериментів дослідники продемонстрували, що зміст завдання, який стосується соціальних відносин, не

просто сприяв логічному мисленню, а активізував механізм виявлення шахрая, який начебто наголошує: якщо ви отримуєте вигоду, то платите ціну.

Автори спробували використовувати альтруїстичні версії того ж завдання. Але рівень правильності відповідей знизився до 37 %. З еволюційної точки зору це пояснюється тим, що так само, як ми не маємо механізмів для пошуку дієтичної їжі (а маємо механізм уникання отрут – див. вище), ми не маємо психологічних механізмів, призначених для пошуку альтруїстів. Виявляти шахраїв важливіше, ніж знаходити альтруїстів. Така ж логіка природного відбору обумовлює 75% успішну розв'язність задач третього типу, де актуалізується давній страх небезпечних комах та змії.

Для перевірки дії такого механізму в нашій сучасній культурі ми провели невелике дослідження в межах дипломної роботи студентки Ксенії Почки («Залежність рішення логічних завдань від еволюційної значущості їх змісту і особистісних властивостей дорослих людей», 2009 р.), здійсненої під нашим керівництвом. Досліджуваними були 30 осіб, з них 23 жінки і 7 чоловіків у віці від 21 до 60 років, середній вік досліджуваних склав 42 роки, усі мешканці міста Білогорська Автономної Республіки Крим. Всі досліджувані мали вищу або середню спеціальну освіту і були працівниками дошкільних навчальних закладів району. Ми використовували ті ж самі чотири селективні завдання Вейсона, які були задіяні в дослідженні Дж. Тубі та Л. Космідес. Завдання були взяті з праці Дж. та Л. Палмер (2003).

За результатами дослідження було підтверджено головну гіпотезу дослідження, а саме, що завдання, однакові за логічною складністю, але з різним соціальним змістом, розв'язуються з різною мірою успішності. Зокрема, краще за все вирішуються завдання на виявлення шахрая (70% вибірки правильно розв'язали це завдання), потім – абстрактно-кодувального характеру (67% вибірки правильно розв'язали це завдання), потім – на альтруїзм (33% вибірки правильно розв'язали це завдання) і найгірше – на уникнення природної небезпеки (23% вибірки правильно розв'язали це завдання). Таким чином, результати перевірки відкриття Дж. Тубі та Л. Космідес в нашій

культури частково підтвердилися, а частково показали дещо іншу закономірність. Такі результати можна проінтерпретувати наступним чином. Дійсно, завдання на виявлення шахрайства розв'язується найбільш добре та навіть майже з тим же відсотком досліджуваних, тобто закономірність про дію механізму «виявлення шахрая» зберігається в нашій культурі. Несподіваним стала дуже висока розв'язність абстрактно-логічного завдання. Її можна пояснити тим, що в нашій культурі в межах середньої та вищої освіти робиться дуже великий акцент на розвиток математичних здібностей (у школах та багатьох ВНЗ інтенсивно вивчається алгебра, геометрія, фізика, хімія, інформатика, в межах яких теж інтенсивно використовуються математичні алгоритми та логіка, тренується абстрактно-логічне мислення), чим наша система освіти відрізняється від західної, де математику вивчають лише ті фахівці, яким вона потрібна у майбутній праці. Успішність розв'язання завдання на виявлення альтруїста практично збіглася з результатами західних дослідників. Несподівано низькою в нашій культурі виявилась розв'язність завдання щодо запобігання природної небезпеки. Це можна пояснити тим, що досліджувані були мешканцями міста, а не сільської місцевості. Рідкість зіткнення з природними небезпеками у містах могла частково послабити цю адаптацію або не створити умови для її актуалізації, але чи виявиться вона у сільських мешканців потребує додаткової перевірки. Також можна припустити застарівання та поступову елімінацію даного механізму через непідкріплення відбору, що прогнозували деякі еволюційні психологи. Таким чином, головне припущення еволюційних психологів щодо залежності інтелекту від адаптаційних завдань, з якими зустрічається людина, та щодо існування так званого «механізму виявлення шахрая» знайшло підтвердження в межах нашої культури.

В еволюційно-психологічному ключі ми можемо припустити, що з актуалізацією «психологічного модулю виявлення шахрая» пов'язана популярність у сучасних людей детективного жанру в літературі, відео-продукції, театрі, шоу-бізнесі, в контенті ЗМІ. Адже справжній детектив за

«законами жанру» – це історія, в якій є прихований небезпечний шахрай, злочинець, ворог, особистість якого залишається невідомою до закінчення твору. Він ховається під масками друга, помічника, законника та інших «гарних людей». Завдання головного позитивного героя – виявити його. Тобто читач або глядач, ідентифікуючись з позитивним героєм, здійснює мисленнєву роботу з виявлення шахрая за побічними ознаками.

В одному невеликому дослідженні, проведеному під нашим керівництвом студенткою-дипломницею Світлою Клен («Взаємозв'язок літературних смаків та особистісних якостей у жінок середнього віку», 2009 р.), було перевірено нашу гіпотезу, що детективний жанр літератури є найбільш привабливим серед інших жанрів та викликає підвищену працездатність мозку, завдяки чому читач може переробляти такі тексти дуже швидко та у стані значної втоми, коли література інших жанрів фактично не засвоюється. В дослідженні перевірялися 11 жанрів – детектив, любовний роман, містика, професійна література, навчальна література, наукова фантастика, психологічний трилер, класика, фентезі, гумористична література та поезія. Треба було оцінити, наскільки сильно подобаються названі літературні жанри (зовсім не подобається; не подобається; швидше не подобається, ніж подобається; швидше подобається, ніж не подобається; подобається; дуже подобається); за який проміжок часу досліджувані можуть прочитати книгу кожного з названих жанрів обсягом 300 сторінок (зовсім не можу, від півроку до року, від місяця до декількох місяців, від декількох тижнів до місяця, від 2-х днів до тижня, за 1–2 дні); у який час доби досліджувані переважно читають книги нижченаведених жанрів? (взагалі не читаю, з ранку, вдень, увечері, можу читати хоч цілу добу); наскільки сильно їх захоплює читання даних жанрів? (взагалі не захоплює, читаю невеликими порціями, читаю великими шматками, читаю запоем (цілком)).

Досліджуваними були жінки середнього віку, 30 осіб, їх вік варіював від 25 до 45 років, середній вік складав 31 рік. Всі досліджувані були мешканками міста Кременчука, Полтавської області.

Виявилось, що дійсно на першому місці за привабливістю опинився детективний жанр – його назвали 67% учасників, 55% – віддають перевагу гумористичному жанру, 53% – любовній прозі, 35% – фентезі, 32% – психологічному трилеру і 28% – науковій фантастиці, 21% – містиці і 17% – поезії, 14% – класиці, 11% – професійній і 7% – науковій літературі. Так само виявилось, що література детективного жанру більшістю досліджуваних прочитується у мінімальний термін – 1–2 дні (50% досліджуваних вказали на це), вона читається у будь-який час, тобто хоч цілу добу (63% досліджуваних це підтвердили) і 54% вказали, що саме книги детективного жанру вони можуть читати не відволікаючись ні на що, тобто цілком або «запоєм».

Ці результати підтверджують нашу гіпотезу, що механізм «виявлення шахрая» проявляється у відданні перевазі подібній (хоч і умовній, символічній) діяльності, а також у тому, що під час читання детективних історій суттєво підвищується працездатність організму та центральної нервової системи, про що свідчить пріоритетність, тривалість та інтенсивність здійснення такої діяльності.

Внесок у психофізіологію. Для того, щоб проілюструвати можливості еволюційного підходу в межах психофізіології ми опишемо внесок еволюційних інтерпретацій у пояснення трьох психофізіологічних феноменів на рівнях сприйняття, мотивації та когніцій (Луценко, Е., 2014а).

Наведемо приклад з психології перцепції. В межах детекторної концепції сприйняття (Марютина & Ермолаєв, 2004) у вищих центрах мозку були виявлені зорові нейрони, особливо чутливі до стимулів, подібних до людського обличчя. Відповіді цих нейронів реєструються у разі будь-якого розташування, розміру, кольору «подразника-обличчя». Ці нейрони знаходяться в неокортексі та більш глибоких структурах мозку – базальних гангліях, таламусі тощо. Ці «стимули-обличчя» належать до тих, яким віддається найбільша перевага, тобто тим, які виявляються найбільш «зручними» для обробки нейронними механізмами сприйняття. Обличчя людини і навіть його схематичне зображення – значимий стимул для новонародженого (Данилова, 2007). Про це

можна судити за тривалістю його фіксації очами, за частотою звернення уваги на нього, за появою вегетативного компоненту орієнтовного рефлексу – зниженню ЧСС. Дитина віддає перевагу розгляданню людського обличчя будь-якому стимулу (шаховій дошці, зображенню різних тварин). З еволюційної точки зору, спостереження за обличчям людини або партнера із взаємодії є адаптивним завданням, тому що міміка та рухи очей відбивають емоції та найближчі наміри людини, її реакції на те, що відбувається. П. Екман виявив, що посмішка – це емоція, яка розпізнається на найбільш далекій відстані – відстані польоту спису. Відповідно, ігнорування цієї інформації не сприяє виживанню та продовженню роду. Російська дослідниця (Никитина, 2013) задалася питанням, чому таку значущість для комунікації отримала ділянка, відносно маленька за площею порівняно з розмірами всього тіла. Авторка вказує, що, по-перше, обличчя завжди повернуто вперед у напрямку до іншого учасника взаємодії. По-друге, саме зона обличчя містить у собі максимальну кількість морфологічно різних, а значить і візуально контрастних елементів. Це пов'язано з винесенням на передню частину тіла окремих органів дистантного сприйняття – зору та нюху, а також максимально наближеного до них начального елемента харчового тракту – рота. Подібна схема обличчя є універсальною для тварин більшості класів. Авторка перераховує ситуації взаємодії, в яких впізнавання обличчя є найбільш значущим: впізнавання своїх дитинчат, вирішення територіальних та статусних питань, збільшення альтруїстичних актів від знайомих індивідів, зниження ризику інбридингу, зменшення можливості внутривидової або міжвидової паразитичної поведінки та збільшення стабільності взаємодії в цілому. Тобто така особливість перцепції та відповідного мозкового апарату є не випадковою, а обумовлена еволюційними перевагами (у виживанні та розмноженні), які зберігають своє значення дотепер.

Поясненню мотивації, емоцій та рис темпераменту на еволюційно-психологічному рівні присвячена теорія Дж. Грея (1993). Цей англійський учений описав поведінку тварин (ссавців) та людини як таку, що мотивується

трьома філогенетично-давніми системами: системою гальмування поведінки, системою боротьби-втечі та системою наближаючої поведінки. Система гальмування поведінки реагує на умовні відштовхуючі, агресивні стимули (погроза покарання, втрати); її домінуючі емоції – тривога та депресія; вона «вимикається» за допомогою анксиолітиків (протитривожних речовин – алкоголю, транквілізаторів); її мозковими структурами є септум, парагіпокампова звивина, субікулярна ділянка, гіпокамп. Вона начебто говорить суб'єкту поведінки: «стій, дивись, слухай та будь готов до дії».

Система боротьби-втечі реагує на безумовні агресивні стимули безумовною захисною агресією або втечею; її домінуючі емоції – лють та/або страх; вона дезактивується за допомогою анальгетиків та опіатів (морфій); її «апаратним обладнанням» є мозкові мигдалини, медіальний гіпоталамус та центральна сіра речовина (central gray).

Система наближуючої поведінки являє собою систему позитивного зворотного зв'язку, яка активується стимулом, пов'язаним з заохоченням або з припиненням / пропуском покарання. Діє ця система так, щоб підвищити просторово-часову близькість до позитивного стимулу (цілей, яких організму треба досягти для виживання: їжі, води, сексуального партнера і т. п.). Приємне передбачення, надія, відчуття підйому та щастя – емоції, які переважають у цій системі. Ключовими структурами мозку тут є: базальні ганглії; дофамінергічні волокна; ядра таламусу, тісно пов'язані з базальними гангліями; ділянки нової кори (моторні, сенсо-моторні та префронтальні ділянки), тісно пов'язані з базальними гангліями. Хімічними агентами, активуючими систему наближуючої поведінки у відповідних структурах мозку, є дофамін та речовини, які сприяють його вивільненню – амфетаміни, нікотин, алкоголь, героїн, кокаїн.

Описані Дж. Греєм системи мотивації, імовірно, визначають поведінку людини як у кожний момент часу (залежно від ситуації), так і протягом всієї історії життя. Залежно від домінування тієї або іншої системи та їх сполучення

у даного індивідуума утворюється тривожно-боязкий (невротичний), агресивний, екстравертований/інтровертований та інші типи особистості.

Розглянемо зараз приклади еволюційних інтерпретацій когнітивних розбіжностей індивідів з урахуванням чинника статі. Широко відомі когнітивні особливості, за якими жінки та чоловіки розрізняються між собою. В їх основі лежать такі фізіологічні характеристики. Магнітно-резонансне сканування головного мозку дітей та підлітків показало, що у хлопчиків значно швидше збільшується обсяг мигдалеподібних тіл, а у дівчат до та під час пубертатного періоду значно швидше збільшується обсяг гіпокампу (Палмер & Палмер, 2003). В еволюційному смислі ці відмінності обумовлені тим, що мигдалини беруть участь в обробці соціальної інформації, пов'язаної з функціонуванням у межах ієрархії домінування, найбільш важливого аспекту самцової конкуренції (подразнення мигдалин викликає сильно виражені стани страху або агресії). Гіпокамп є мозковою структурою, яка відіграє роль проміжної ланки в збереженні довготермінової пам'яті, особливо вербальної. Відносно прискорений розвиток гіпокампу жінок порівняно з чоловіками слугує причиною кращих характеристик вербальної пам'яті у жінок (які багато часу проводять з дітьми та іншими жінками), а також орієнтації в новому середовищі переважно за орієнтирами. Чоловіки на відміну від жінок орієнтуються на загальний напрям руху, тому що на фазі полювання-збирацтва відходили від стоянки на значні відстані, переслідуючи здобич, після чого намагалися повернутися назад найбільш коротким шляхом. Жінки не відходили далеко від оселі та під час збирацтва орієнтувались переважно на безпосередні характеристики місцевості.

У жінок у мовних центрах головного мозку зосереджено на 17% нейронів більше, ніж у відповідних зонах мозку чоловіків, що знову ж таки пояснюється еволюційною важливістю мовлення для жінок, які багато часу присвячували вихованню дітей.

Широко відома в побутовій психології унікальна здібність жінок до інтуїції на фізіологічному рівні базується на більшій фізичній та

функціональній симетричності мозку жінок порівняно з чоловічим мозком. Також у жінок більш товсте мозолясте тіло, яке з'єднує обидві півкулі мозку. Такі особливості мозку забезпечують жінкам перевагу у мережевому мисленні (здібність до синтезу додаткової інформації), що і є науковим еквівалентом побутового поняття інтуїції. З іншого боку, чоловіки з їх більш виразною асиметрією головного мозку проявляють у своєму мисленні тенденцію до ізольованості. Їхні думки носять скоріше лінійний, цільовий характер, вони менш толерантні до невизначеності, що погоджується зі сформованим з давніх пір розділом праці між чоловіками та жінками.

Як можна бачити з цих прикладів, еволюційна психологія не полегшує задачу психофізіологів. Як пише Г. Плоткін (Хегенхан, 2004, с. 413): «Отже, коли до каузального пояснення примішується природний відбір, подібне тлумачення стає набагато складнішим, ніж було, оскільки безпосередні причини не зникають. Замість цього до них додається довга низка інших причин... Це не просто більш значна історія причин, яку необхідно розповісти. Вона ще й більш завершена».

Далі зупинимось на тому, як пов'язані між собою психологія гендерної поведінки та еволюційні чинники.

Внесок у гендерну психологію. Дослідження особистісних та когнітивних характеристик, морфофізіології та особливостей розвитку об'єктивно свідчить про існування розбіжностей між представниками двох статей (Бендас, 2007; Зорина, Полетаєва & Резникова, 2002), а крос-культурний аналіз вказує на високий ступінь їхньої універсальності незалежно від соціоекономічних умов (Берри, Пуртинга, Сигалл & Дасен, 2007; Мацумото, 2003). Для пояснення виявлених розбіжностей у гендерній психології висувуються різні гіпотези, які умовно можна віднести до двох категорій – соціокультурних та біологічних. У межах «Соціокультурних» гіпотез (соціального досвіду, гендерної соціалізації, культуральної, соціальних ролей, соціальних очікувань тощо) мається на увазі, що психологічні та поведінкові розбіжності, властиві представникам різних статей, є результатом виховання, під час якого відбувається формування

моделей поведінки відповідно діючим у тій або іншій культурі гендерним стереотипам. «Біологічні» гіпотези (генетичні, гормональні, будови мозку та ін.) пояснюють розбіжності між чоловіками та жінками біологічними чинниками. Часто в літературі перевага віддається соціокультурним чинникам через не зовсім точне уявлення про біологічний детермінізм, який розуміється як жорстка передбачуваність. Але людині, на відміну від інших тварин, властива надзвичайна гнучкість поведінки. Детермінованим є дуже широкий спектр можливих реакцій, а суб'єкт моделює їх виявлення залежно від обставин. Такими обставинами, зокрема, можуть бути виховання та соціокультурні настанови. В еволюційній психології враховуються усі ці чинники, хоча і в певному порядку – первинними вважаються все ж такі біологічні особливості. Розглянемо, чому так, а саме, як біологія детермінує статеву-специфічну поведінку людини.

З психофізіології відомо (про що ми як раз розповідали у попередньому пункті), що в основі як морфологічних, так і поведінкових розбіжностей між чоловіками та жінками лежать фізіологічні механізми. Представники різних статей відрізняються за анатомічною будовою мозку в онтогенезі та особливостям їх функціонування (Бутовская, 2004а; Ильин, 2002; Фогель & Мотульски, 1989; Фрэнкин, 2003). Різні набори статевих гормонів приводять до формування не лише характерного зовнішнього вигляду, але й поведінкових особливостей. Так, тестостерон у чоловіків обумовлює формування сім'яників та вторинних статевих ознак, а також запускає репродуктивну поведінку, корелює з агресивністю, з'ясуванням статусних відносин (Атраментова & Филипцова, 2008а; Фогель & Мотульски, 1989; Фрэнкин, 2003). Будова певних структур мозку детермінує статеву орієнтацію (Swaab, Gooren & Hofman, 1995). Гормональний статус, будова мозку, конституція, а також поведінкові особливості, в свою чергу детерміновані генетично і є уродженими особливостями статей (Александров, 2006; Атраментова & Филипцова, 2008а; Атраментова & Филипцова, 2008b; Бутовская, 2004а; Зорина, Полетаева & Резникова, 2002; Равич-Щербо, Марютина & Григоренко, 2000; Фогель &

Мотульски, 1989; Эрман & Парсонс, 1984; Bailey & Pillard, 1991; Hamer & Copeland, 1994; Low, 2001).

Дослідження показують, що статеві розбіжності у поведінці проявляються задовго до того, як дитина стає сприйнятливою до соціальних впливів. Так, міжстеві розбіжності у процесах уваги, сприйняття та емпатії спостерігаються вже у немовлят віком від декількох часів до кількох місяців (Атраментова & Филипцова, 2008а; Пиз & Пиз, 2005; Maccoby & Jacklin, 1978). Дані спеціальних досліджень показують, що батьки, практикуючи асиметричні виховальні підходи (матері частіше та більше розмовляють з дівчатами; немовлят-хлопчиків частіше беруть на руки, але поводяться з ними менш акуратно тощо), лише відкликаються на природні схильності мислення та поведінки дітей (Пиз & Пиз, 2005). Ще один аргумент не на користь соціальних чинників – поведінка може йти супротив установкам виховання. Відомо, наприклад, що діти з віку 2-4 років починають стихійно групуватися за ознакою статі. Ця тенденція до сегрегації хлопчиків та дівчат стійко зберігається навіть там, де суспільство сприяє конвергенції статей, практикуючи спільне навчання у школі, заохочуючи їх взаємодію під час колективного виконання завдань тощо (Бендас, 2007).

Тобто науково обґрунтованим та позбавленим суб'єктивізму є погляд на психологічні відмінності статей як на продукт і біологічних, і культурних чинників (Утевская & Луценко, 2008). Первісно розбіжності задаються з боку біологічних причин, а далі вони дають поштовх культурним практикам, диференційованим чоловічим-жіночим правилам поведінки та практиці соціалізації. Гендерні стереотипи є сприйняттям цих відмінностей (Берри, Пуртинга, Сигалл & Дасен, 2007). Але має бути певний сенс, чому дві статі так сильно відрізняються. Чому їхні представники ведуть себе у родині, у праці, у комунікації саме таким чином, а не інакше? Саме на ці питання намагається дати відповідь еволюційна психологія. Крім того, даний напрям чи не найбільшу увагу приділяє саме поведінці, пов'язаної з репродукцією, куди потрапляють і питання стосунків між чоловіками та жінками, і родинних

відносин і т. п.

Адаптивні поведінкові патерни, пов'язані зі стосунками між представниками двох статей, еволюційно консервативні, і це не випадково: процвітання біологічного виду визначається успішністю його розмноження; пристосованість особня залежить не лише від його життєздатності, але й плодючості; тому поведінкові стереотипи, пов'язані з репродукцією, як ніякі інші підтримуються відбором. Водночас у сучасної людини за деякими з них спостерігається еволюційний зсув – секс все менше виконує функцію відтворення нащадків, змінюються критерії краси, змінюються пропорції представників різної статі у владних структурах тощо (Бутовская, 2004a; Бутовская, 2004b; Палмер & Палмер, 2003; Wright, 1995).

Під час аналізу еволюційних коренів статево-специфічної поведінки використовується низка положень. У відношенні статевих ознак діє особлива форма природного відбору – так званий статевий відбір. Результатом саме цього відбору є статевий диморфізм за морфологічними та поведінковими ознаками. Будь-які успадковані ознаки, які підвищують імовірність розмноження, поступово розповсюджуються у популяції (Бутовская, 2004a; Палмер & Палмер, 2003; Wright, 1995).

У 1972 р. Р. Трайверс запропонував та математично обґрунтував теорію батьківського внеску (Докинз, 1993; Trivers, 1972), з позицій якої пояснюється вибірковість відносно партнера та різні репродуктивні стратегії чоловічої та жіночої статей. Під батьківським внеском (інвестицією) розуміються будь-які ресурси (час, матеріальні затрати, поведінкові зусилля), спрямовані на підвищення імовірності виживання та репродукції нащадка на шкоду іншим репродуктивним зусиллям батьків. Батьківський внесок розрізняється у різних статей. Нерівність виникає ще на стадії формування статевих клітин (гамет): чоловіча стать продукує багаточисельні, але дрібні гамети, жіноча – малочисельні, але великі та багаті поживними речовинами. У ссавців у зв'язку з внутрішньоутробною стадією розвитку відбувається різке збільшення жіночого внеску в репродукцію. Турбота про потомство, включаючи годування молоком,

догляд та виховання, також у більшому ступені властиві жіночої статі. У низки видів, в тому числі і у людини (Wright, 1995) протягом еволюції зростав та став достатньо високим внесок батька у вигляді забезпечення захистом та ресурсами.

У 1979 р. Д. Саймонс сформулював теорію сексуальних стратегій (Бутовская, 2004а; Палмер & Палмер, 2003; Buss, 1989; Buss & Schmitt, 1998; Buss, 1994; Symons, 1979; Wright, 1995). У цілому внесок у нащадка у представників жіночої статі вищий, ніж у представників чоловічої статі. Відповідно, у статей формуються різні стратегії репродуктивної поведінки, мета яких – добитися максимальної репродуктивної успішності за меншу ціну. Для самців, які продукують багаточисельні дрібні гамети, найбільш вигідною буде стратегія короткочасних зв'язків. Її сутність – нетривалі та ні до чого не зобов'язуючі стосунки з великою кількістю представниць жіночої статі. При цьому мінімальні витрати можуть повернутися значними генетичними вигодами – багаточисленним потомством від багатьох самиць. Однак якщо зрощування потомства потребує великих зусиль, висока імовірність того, що мати сама не впорається і діти загинуть. При цьому репродуктивний успіх батька зведеться до нуля. В таких випадках самцям вигідна (з точки зору представленості у майбутніх поколіннях) стратегія довготривалих зв'язків – утворення стійких пар, захист, забезпечення матері та дітей ресурсами. Для жіночої статі, яка первісно робить більші інвестиції у потомство, оптимальною є стратегія довготривалих зв'язків, однак, нерідко практикується і стратегія короткочасних зв'язків (про мету яких будемо говорити нижче). На основі вищезгаданих теоретичних положень еволюційні психологи зробили низку припущень, які вже знайшли багато експериментальних підтверджень.

Вибірковість. Теорія батьківського внеску передбачає, що стать, батьківський внесок якої більш вагомий, буде більш вибірковою у виборі партнера та більш вимогливою до його якостей. У переважній більшості біологічних видів самиці вносять у репродукцію більше зусиль, тому вони і виявляють високу вибірковість відносно партнера. Коли самці вносять більший

внесок у репродукцію, спостерігається зворотна картина. Як правило, стать, яку обирають, активна та демонстративна (яскравий хвіст павича), стать, яка обирає, непоказна (сіренька пава).

Порівнюючи зовнішній вигляд самця та самиці, легко визначити, яка стать у даному виді обирає, а яка є такою, що обирається. Але стосовно людини не все так однозначно. З одного боку, існують лицарські бої або інші чоловічі яскраво-показові поєдинки, а з іншого боку, одягу та прикрасам більше уваги приділяють жінки. Цей феномен пояснюється значно збільшеним батьківським внеском чоловіків, які часто заробляють більше жінок та годують родину. Вибірковість залежить від рівня конкуренції за партнера, що може визначатися різними чинниками: співвідношенням представників обох статей у конкретному суспільстві (Бутовская, 2004а; Kvarnemo & Ahnesio, 1996), наприклад, у післявоєнні роки серед жінок зростає конкуренція за чоловіків (Бутовская, 2004а); формою шлюбних стосунків (у полігамних суспільствах дуже високий рівень чоловічої конкуренції (Бутовская, 2004а; Wright, 1994); індивідуальною привабливістю та іншими чинниками. Демонстративну та вибірккову поведінку можуть проявляти представники як однієї, так і іншої статі, однак крос-культурний аналіз показує, що в усіх суспільствах чоловіки частіше за все – стать, яку обирають, а жінки – стать, яка обирає (Бутовская, 2004а; Symons, 1979).

Довготривалі та короткочасні зв'язки. Біологічна схильність до тієї або іншої репродуктивної стратегії формує у представників різної статі характерні форми поведінки. В цілому чоловіки більш схильні до різноманітних зв'язків, ніж жінки. Більшу схильність чоловіків до випадкового анонімного сексу демонструє наступний експеримент. До чоловіків підходили незнайомі дівчата і пропонували зайнятися з ними сексом; згода була отримана у 75 % випадків. В аналогічній ситуації жодна жінка не сказала «так» незнайомому чоловіку (Wright, 1995). Закономірно, що для більшості жінок укладення шлюбу (довготривалих стосунків з гарантіями) – дуже бажана та значима подія в житті. Чоловіки менш схильні до сімейних стосунків, вони нерідко розглядають шлюб

як обмеження свободи (обмеження короточасних зв'язків, необхідність ділитися ресурсами). Встановлено, що жінки прагнуть до довготривалих стосунків в два рази частіше, ніж чоловіки. На чотирьох жінок, які бажають вступити у шлюб, припадає один чоловік, який бажає того ж самого (Палмер & Палмер, 2003).

Вигода, яка отримується в результаті короточасних зв'язків, лежить в основі шлюбної невірності. Біологічна причина чоловічих зрад одна – це прагнення розповсюдити свої гени, збільшити репродуктивний успіх. Причини, з яких короточасні зв'язки практикують жінки, набагато різноманітніші (Бутовская, 2004а; Палмер & Палмер, 2003; Wright, 1994): пошук хороших генів (зради частіше відбуваються в період овуляції, коли найбільш висока імовірність запліднення) (Bailey & Pillard, 1991; Baker & Bellis, 1995); об'єкти зрад часто привабливіше власних чоловіків (Buss & Schmitt, 1998); залучення ресурсів (адюльтер з начальником може сприяти кар'єрному росту та підвищенню окладу; в суспільствах мисливців-збирачів зв'язки з декількома чоловіками розцінюються жінками як джерело отримання цінних ресурсів – їжі, домівки, прикрас (Fisher, 1998); в цьому ж ключі можна розглядати проституцію; підготовка «запасного аеродрому» – тактика, до якої вдається жінка, якщо назріває зміна довготривалого партнера.

Подвійний стандарт сексуальної поведінки. Нерівний батьківський внесок різних статей та різні репродуктивні стратегії визначають межі сексуальної свободи чоловіків та жінок, окреслені традиціями або суспільними нормами. Чисельні сексуальні контакти чоловіків сприяють росту їх репродуктивного успіху, а тому заохочуються. Чисельні сексуальні контакти дівчат підвищують імовірність вагітності, але знижують вірогідність утворення довготривалого зв'язку і таким чином знижують її репродуктивну успішність, а тому засуджуються родичами (Symons, 1979). Сексуальна невірність дружини містить небезпеку народження чужої (для її чоловіка) дитини, турбота про яку буде покладена на чоловіка (на шкоду його дітям), і є більш вагомою причиною для засудження, ніж сексуальна невірність чоловіка. Варто пам'ятати, що дана

особливість формувалась сотні тисяч років, а засоби контрацепції, які дозволяють запобігти небажаної вагітності та нівелювати цінність подвійного стандарту як репродуктивної адаптації – нещодавне надбання людства.

Критерії вибору статевого партнера. Переваги, які віддаються під час вибору статевого партнера, не випадкові. При еволюції у людей вироблялися схильності шукати в потенційному супутникові ті якості, які забезпечують кращу репродукцію. Чоловіки та жінки у всіх культурах орієнтовані на різні якості під час пошуку статевого партнера.

Чоловіків перш за все цікавлять якості, які визначають фертильність (здатність надати потомство) жінок (Symons, 1979). Найбільш універсальним маркером фертильності жінок є фігура «пісочний годинник», яка формується під впливом жіночих статевих гормонів (естрогенів): тонка талія та широкі стегна свідчать про те, що жінка не вагітна, у неї нормальний гормональний статус, достатні запаси жиру для виношування дитини, достатня ширина родових шляхів. На потенційну фертильність вказує також молодість та здоров'я. Партнерша для довготривалих стосунків має виявляти добрі батьківські навички та високу турботливість, мати ознаки здоров'я та фертильності. Під час дослідження 37 культур (Buss, 1989) було виявлено, що для чоловіків найбільш важливими якостями потенційної довгочасної супутниці є доброта, розуміння, інтелект та фізична привабливість. Високо ціняться міцне здоров'я та більш молодий вік партнерши. У короткочасних стосунках чоловіки цінують фізичну привабливість вище, ніж у довготривалих, але можуть прийняти низьку якість інших характеристик, наприклад, інтелекту, вірності (Buss & Schmitt, 1994).

На нормальний гормональний статус партнера-чоловіка (достатній рівень тестостерону) вказує V-образна фігура, вузькі стегна, розвинута мускулатура, «квадратна» нижня щелепа, ріст вусів та бороди, низький голос. Вибір жінкою довгочасного партнера заснований на критеріях, які сприяють виживанню її потомства. В першу чергу жінки мали віддавати перевагу чоловікам, які могли забезпечити їх їжею, захистити від хижаків, забезпечити положення в

суспільстві, а також виявляти батьківські навички та мати ознаки гарних генів. На тих же 37 культурах (Buss, 1989) виявлено, що в довготривалому партнері жінки цінують майже ті ж самі якості, що і чоловіки в жінках – доброту, розуміння, інтелект, здоров'я. Але фізична привабливість чоловіків цінується жінками значно нижче, а здатність заробляти – значно вище. Надається перевага також ознакам, які непрямым чином зв'язані з матеріальною забезпеченістю – амбіційності, працелюбству, активності, гарній освіті, високому статусу. Соціальне та фінансове положення партнера ще вище цінуються у короткочасних зв'язках (Buss & Schmitt, 1994).

Таким чином, різні репродуктивні внески лежать в основі асиметричних статевих вподобань. Чоловіки шукають в жінках перш за все привабливу зовнішність – факт, який може і не подобатися представницям жіночої статі, які самостверджуються за допомогою інтелекту та ділових якостей. З іншого боку, багатьом чоловікам не подобається, що їхня привабливість сильно залежить від матеріального становища; жінок, які проявляють підвищену увагу до їх гаманця вони вважають корисливими та нещирими. Керуючись різними критеріями під час вибору партнера, чоловіки та жінки часто не розуміють один одного. Але такі вподобання – не результат зіпсованості або поганого виховання; вони тисячі років відбиралися еволюцією та є адаптивними з точки зору репродукції формами поведінки.

Турбота батьків (чоловіків) про дітей. Збільшення протягом еволюції розмірів мозку та відповідно голови створило проблеми під час пологів, погіршуючись тим, що таз став вузьким через прямоходіння. В результаті людські діти з'являються на світ раніше, ніж належало б, та повністю безпомічними. Догляд за дитиною значно обмежував можливості матері з пересування та пошуку їжі. Враховуючи подовження періоду дитинства та появу наступних дітей, такий стан матері розтягувався на довгі роки. На цьому етапі турбота батька стала суттєвим моментом в еволюції людини (Палмер & Палмер, 2003; Wright, 1994).

Закоханість. В еволюційній психології закоханість розглядається як

адаптивний механізм, який зміцнює пару з метою спільного вирощування нащадка. Для цього стану характерний певний нейрохімічний статус (Палмер & Палмер, 2003). За закінченням певного терміну закоханість минає. З точки зору еволюційної психології, цей термін має визначатися часом досягнення потомством такої стадії розвитку, коли участь обох батьків стає не обов'язковою для його виживання. У шимпанзе, наприклад, дитинчата вже не потребують постійної турботи у віці 3–4 років. У людини діти 2–4 років також виявляють самостійність, що збільшується (криза 3 років, про яку вже згадувалось вище), повторюючи стадію розвитку предкових груп (Дольник, 1994). Варто очікувати, що біологічно виправданий час закоханості – приблизно 3 роки. Цей еволюційний висновок добре погоджується зі статистикою розлучень, за якою найбільший пік розлучень припадає на 4-й рік спільного життя пари (Van Leeuwen, 1978).

Ревнощі. Ревнощі – поведінка, мета якої – охорона та утримання партнера. Виходячи з потреб чоловіків та жінок у різних ресурсах, спрямованість чоловічих та жіночих ревнощів різна: чоловіків більше хвилює сексуальна невірність жінок (небезпека турбуватися про чужих дітей/гени), а жінок – емоційна невірність чоловіків (небезпека зниження турботи та переспрямування ресурсів на дітей іншої жінки) (Бендас, 2007; Buss & Schmitt, 1994; Buss, 1994; Палмер & Палмер, 2003; Wright, 1995).

Материнська та батьківська любов. Мільйони років відбувався відбір на матерів, які виявляють більш виражену прихильність до дітей. Ця важлива адаптивна ознака забезпечується потужними нейрофізіологічними механізмами. Найбільшу роль у розвитку тісної емоційної прихильності матері до дитини відіграють жіночі статеві гормони окситоцин та прогестерон. Викид окситоцину, який сприяє скороченням матки та відторгненню плаценти, стимулюється під час годування груддю, а прогестерон виділяється під час погляду на дитину (Бутовская, 2004а). Любов батька до дітей має інше, еволюційно більш пізнє походження. Вважається, що її механізми витікають із братерської любові, любові до родичів (Wright, 1995). В цілому батьки

(чоловіки) схильні менше турбуватися про дітей, ніж матері, і важливою причиною цього в еволюційній психології вважається проблема невизначеності батьківства під час внутрішнього запліднення. Мати не сумнівається, що дитина, яку вона народила, – від неї, але у батька не може бути в цьому 100 % впевненості. Турбота не про власну дитину – генетично не вигідна поведінка: це вкладання ресурсів у чужий репродуктивний успіх, у той час як їх можна було б вкласти у власних нащадків.

Гендерна диференціація та стратифікація. Вважається, що у людини остаточний поділ праці між статями відбувся на стадії *Homo erectus* (2 млн. років назад). Полювання на великих тварин стало регулярною практикою і за чоловіком закріпилася роль мисливця та захисника (воїна), а за жінкою – збиральниці та хранительки домівки (Бутовская, 2004а). Гендерна диференціація привела до гендерної стратифікації – етнографічні дані говорять про те, що практично всюди чоловічі заняття вважаються більш важливими, ніж жіночі. Причини цього не зовсім зрозумілі. Можливо, стратифікація пов'язана зі зміною ролі жінки у здобутті спожитку.

На підставі дослідження сучасних суспільств Баррі зі співавторами (Barry, Josephson, Lauer & Marshall, 1976) та Ван Левен (Van Leeuwen, 1978) запропонували екологічну модель, згідно з якою способи здобування спожитку обумовлюють рівень статевих розбіжностей у поведінці. В осілих суспільствах з високим рівнем накопичення продовольства (землероби) навчання жінок значним чином відрізняється від навчання чоловіків (тобто гендерна диференціація велика); в суспільствах мисливців-збирачів з низьким рівнем накопичення поділ праці за ознакою статі менш виразний, праця жінок цінується чоловіками. Шлегель та Баррі (Barry, Josephson, Lauer & Marshall, 1976; Schlegel & Barry, 1986) дійшли висновку, що дані культурні особливості асоційовані з внеском жінок у забезпечення існування. У суспільствах, де жінки відіграють важливу роль у здобуванні їжі (основним заняттям є, наприклад, збиральництво або неінтенсивне землеробство), жінок цінують достатньо високо, їм надається більша свобода, навчання дівчат орієнтується на трудову

діяльність. У суспільствах з невисоким жіночим внеском (у випадках інтенсивного землеробства, пастушества, рибальства або полювання як основних занять) жінок з більшою імовірністю розглядали лише як об'єкти для задоволення сексуальних потреб чоловіка та для народження дітей.

У верхньому палеоліті, в умовах холодного клімату льодовикового періоду, коли життя групи залежало від вдалого полювання, роль чоловіків могла різко зрости. У подальшому домінування чоловічої статі над жіночою могло закріпитися з розвитком первісної магії, обрядової та ритуальної діяльності (сфер, які традиційно займаються чоловіками); відбулося це по досягненню певного рівня інтелектуального розвитку – у ранніх *Homo Sapiens*, приблизно 100 тис. років тому (Бутовская, 2004а; Vonum, 2001).

Структура суспільства. Статус. Влада. Нерівний статус статей у суспільстві, який виник в палеолітичний час, міг бути однією з вагомих причин нерівномірної участі чоловіків та жінок у пірамідах влади. Домінування чоловічої статі могло підсилюватися не лише соціальним авторитетом, але й фізичними перевагами. На даний час антропологи схиляються до точки зору, що уявлення про матріархат як стадію соціального розвитку суспільства є помилковими. Певно за матріархальний уклад істориками була прийнята матрилінійна система споріднення (ведення роду та наслідування майна по жіночій лінії) (Артемова, 1992, 2000, 2004; Артемьева, 2010).

Інший круг гіпотез про походження нерівності статей во владі базується на аналізові структури тваринних суспільств, особливо приматів. Ієрархічні структури утворюють переважно самці. Верхні ступені ієрархії асоційовані з більшим чоловічим репродуктивним успіхом (домінанти можуть монополізувати ресурси та приваблювати ними самиць, обмежувати репродуктивні можливості нижчих самців, володіти більш привабливими для самиць фізичними та психологічними рисами). Участь самиць в ієрархіях менш виражена. У більшості випадків статус самиці обумовлений рангом її партнера. Іноді високе положення займають немолоді досвідчені особини жіночої статі. У будь-якому випадку, ранг самиці в ієрархії не сильно пов'язаний з її

репродуктивним успіхом. Є дані про те, що високий статус жінки супроводжується навіть його зниженням. Стратегії успішної жіночої репродукції протягом еволюції людини не були пов'язані з конкурентними альянсами та політикою (Бутовская, 2004а; Low, 2000). Виходячи з цих передумов, варто очікувати, що серед чоловіків йшов відбір на поведінку, спрямовану на досягнення високого статусу, а у жінок такого відбору не відбувалося. В даний час у літературі вважається, що це підтверджується побічним чином, зокрема, психологічні дослідження показують, що у представників чоловічої статі вище прагнення до лідирування; домінує спрямованість на конкуренцію; виявляється прагнення до праці, яка дозволяє отримати владу, вигоду та незалежність (Бендас, 2007; Ильин, 2002). Хлопчики починають цікавитися статусними відносинами ще в ранньому дитинстві: змагаються у силі, з'ясовують, хто головніше, вибудовують «піраміду стосунків», наприклад, за допомогою булінгу (цькування) (Дольник, 1994; Kolbert & Crothers, 2003).

У нас виникає лише питання, на яке ми не знайшли готової відповіді в літературі, а саме: якщо стратегії успішної жіночої репродукції протягом еволюції людини не були пов'язані з конкурентними альянсами та політикою, то з чим же вони були пов'язані? Які адаптації змогли виробитися у жінок, що б вони могли протиставити чоловічим змаганням за статус та ресурси? Від чого залежить те, що для певної самиці чоловіки готові надавати ресурси, захист та забезпечувати її нащадків, за рахунок чого вона може мати багато дітей? Нижче ми будемо обґрунтовувати нашу особисту гіпотезу, що такою адаптацією багато часів була здатність жінок до кокетства, яке допомагало ефективно приваблювати чоловіків поряд з красою та материнськими якостями. Як говориться у народному прислів'ї: «Чоловік – голова, а жінка – шия, куди хочу, туди голівоньку верчу».

Але в теперішній час дана адаптація починає втрачати свою силу, адже в західних суспільствах спостерігається чіткий зсув пропорцій статей у владних структурах – частка жінок постійно зростає. Це скоріше за все пов'язане з

поширенням засобів контрацепції, розвитком педіатрії та послуг по догляду за дитиною (дитячих садків, доглядальниць), які дозволяють сучасним жінкам працювати «на рівних» з чоловіками. Стратегія самостійного здобування ресурсів більш надійна та стабільна, ніж спроби шукати та утримувати чоловіків для забезпечення ресурсами, оскільки успішність стратегії побудови фінансової незалежності може зростати з віком та досвідом, та не залежить від зовнішньої привабливості, на відміну від стратегії покладання на чоловіків. Чинником ризику стратегії фінансової залежності від чоловіків є також кількість доступних чоловіків відповідних якостей.

Інші напрями досліджень. Еволюційні психологи висунули надзвичайно широкий спектр гіпотез, які належать практично до усіх психічних та поведінкових особливостей, які вони продовжують обґрунтовувати та перевіряти. До найбільш доведених та відомих теорій належать праці щодо полігінії та моногамії, причини розлучень, гомосексуалізму, менопаузи (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003; Wright, 1995), пояснення Д. Брауном уникання інцесту між родичами першого ступеня (Палмер & Палмер, 2003; Schmitt & Pilcher, 2004), походження макіавеліанського інтелекту, соціального мислення, самоомани та ілюзій свідомості як найбільш переконливого способу обманути інших (Палмер & Палмер, 2003; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003; Wright, 1994), праці М. Вілсон та М. Делі щодо походження різних видів вбивств, насилля, негативного ставлення до прийомних дітей, стосунків між статями (Barkow, Cosmides & Tooby), праць Е. Хагена щодо депресій, музики та танцю як коаліційних сигналів (Hagen, 2004; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992), Р. Нессе щодо страхів, фобій та інших психопатологічних симптомів (Nesse, 2002; Nesse & Williams 1994), робот Д. Деннета, С. Пінкера та ін. про походження психіки, свідомості, самосвідомості, мови (Дэннет, 2004; Pinker, 1997; Rosenzweig, Breedlove & Leiman, 2002), дослідження з питань боротьби за владу та за справедливість, логіки електоральних вподобань, механізмів індоктринації («промивання мізків»), походження релігії та науки, групових та

індивідуальних конфліктів та кооперації, поширення чуток (Олескин, 2001; Этология.ру; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Cardwell, 1964; Somit, 1972; Thorson, 1970; Wright, 1995), адаптивності рис особистості, а саме двохфакторної, трьохфакторної, п'ятифакторної моделей (Палмер & Палмер, 2003), різноманітних емоційних станів (Rossano, 2003) та ін.

Проте в еволюційній психології є певні «білі плями», а саме актуальні проблеми, які непропорційно мало вивчені на даний момент. Ми провели аналіз публікацій бази даних SCOPUS та серед більш, ніж 6000 статей з еволюційної психології ми не знайшли жодної з проблеми жіночого кокетства, лише одну за темою флірту, при цьому про романтичні стосунки і шлюбні стратегії було знайдено 102 та 166 статей відповідно. Така форма агресивної поведінки як булінг, який зараз дуже активно вивчається психологами та педагогами, була висвітлена лише у 14 статтях еволюційних психологів. При тому, що в еволюційній психології багато уваги завжди приділялося вивченню сімейних стосунків, проблемам між невістками / зятями та свекрами, свекрухами, тестями і тещами було присвячено лише 10 робіт; сурогатному материнству – 1 робота. Здібності та когнітивні особливості традиційно активно вивчалися в межах цього напрямку, однак ми знайшли лише 23 статті, які стосуються проблеми критичного мислення, яке також активно вивчається зараз у психології. Особливості політичних виборів, через які люди мають можливість впливати на процес утворення ієрархії влади та розподіл ресурсів, були висвітлені лише у 22 статтях. Дещо краще вивчена актуальна зараз проблема складностей ведення здорового способу життя – вона досліджена у 241 праці. Таким чином є необхідність в більшому обсязі використовувати потенціал еволюційної психології для розв'язання таких проблем.

Пояснювальний потенціал апарата еволюційної психології, з нашої точки зору, унікальний тим, що він дозволяє зрозуміти істинну (первинну, граничну) причину існування психологічної ознаки, з якої логічно витікають її всебічні прояви (адаптивні або дезадаптивні, нейтральні, парадоксальні, надлишкові або недостатні), а також краще передбачати та краще керувати поведінку. Навіть

результати виявлення структурної та біохімічної обумовленості психічного феномена або визначення його класифікаційного місця в діапазоні інших феноменів без еволюційного аналізу представляється некорисними та зацикленими самі на себе, як в загадці, що ж було раніше – курка або яйце, поведінка або установки, стани, ситуації або особистісні риси, самооцінка або рівень домагань, високий статус або успіхи, песимізм або невдачі тощо.

Підсумуємо зараз ті головні теоретичні положення еволюційної психології, спираючись на які ми обирали власні гіпотези досліджень та проводили їхні емпіричні перевірки.

1.5. Головні теоретичні положення еволюційної психології

Еволюційні психологи вважають психіку та поведінку людини адаптивними ознаками, які пристосовують її до середовища та еволюціонують під впливом природного відбору. В основі еволюційної психології лежать такі ідеї:

- базові поведінкові патерни сучасної людини є продуктами довготривалої еволюції виду *Homo Sapiens* та його попередніх форм (звернемося ще раз для прикладу, до патерну надання переваги солодкій їжі як дуже ілюстративному через те, що зараз багато людей страждають залежністю від кондитерських виробів та наслідків такої поведінки);

- ці патерни еволюційно-адаптивні, кожен з них має або мав у минулому пристосувальне значення, важливе для виживання особня та всього виду в цілому (солодкий смак їжі в більшості випадків обумовлений вуглеводами; така їжа є висококалорійною, швидко засвоюється та містить менше токсинів);

- кожний патерн формувався як адаптація до конкретних умов (в умовах первісного суспільства мисливців-збирачів солодкі продукти (фрукти, мед) не були у надлишку);

- сучасний світ є швидко змінюваним середовищем, в якому давні адаптації можуть втрачати свою пристосувальну цінність і навіть ставати шкідливими (*любов до надто доступних зараз солодоців приводить до розповсюдження «хвороб цивілізації» – карієсу, ожиріння, цукрового діабету тощо*);

- еволюція мозку та психіки продовжується і в теперішній час (*сучасні еталони краси передбачають нормальну або знижену вагу, тобто адаптивними стають обмеження у вживанні калорійної їжі*).

Щоб зрозуміти еволюційне походження того або іншого поведінкового стереотипу, необхідно визначити, яка адаптивна функція була йому властива у період становлення. Для розуміння пристосувальної цінності розглядаються умови, в яких відбувалося формування ознаки – так зване середовище еволюційної адаптації (СЕА). Варто враховувати, що формування мозку, психіки та поведінки людини відбувалося протягом плейстоцену (в період 1,8 млн. – 11 тис. років тому) (Кенрик, 2012; Палмер & Палмер, 2003, Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003).

Багато з поведінкових адаптацій, які виникли на ранніх етапах еволюції, залишаються корисними і досі, наприклад, вищезгадані харчові смаки під час вагітності (Луценко, Е. & Утевская, 2008; Палмер & Палмер, 2003, Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Rossano, 2003) або критерії вибору шлюбного партнера (Бутовская, 2004а; Палмер & Палмер, 2003). Однак деякі форми поведінки втратили свою адаптивність; більше того, певні з них створили основу для проблем сучасного суспільства – від кризи підліткового віку (Дольник, 1994; Луценко, Е. & Утевская, 2008) до міжнаціональної ворожнечі (Бутовская, 2004b; Палмер & Палмер, 2003).

Еволюційна психологія дозволяє пояснити статево-специфічні особливості психіки та поведінки людини, використовуючи біологічну концепцію статі, теорію репродуктивного внеску, теорію сексуальних стратегій.

Статева поведінка індивіда спрямована на максимізацію репродуктивного внеску. Чоловіки та жінки орієнтовані на різні критерії у виборі статевого

партнера, віддаючи перевагу в потенційному супутникові життя тим якостям, які забезпечують найкращу репродукцію.

Розбіжності чоловіків та жінок у психологічних функціях є еволюційним наслідком різних репродуктивних стратегій та розділення праці між статями.

Коли певна психологічна ознака зустрічається з постійністю у часі та просторі, вона створює враження парадоксальної у сьогоденні та стійка до корекції, вона має відношення до виживання або репродуктивної успішності людини – це може свідчити, що це давня адаптація, для розуміння якої треба застосовувати концептуальний апарат еволюційної психології.

Висновки до першого розділу

1. В еволюційній психології мозок, психіка та поведінка людини розуміються як органи адаптації, які сформувалися за період основної еволюції гомінід (Плейстоцен) під впливом природного і статевого відбору. Еволюційна психологія оперує поняттями тиск відбору та середовище еволюційної адаптації, які дозволяють простежити з самого початку та оцінити адаптивне значення різних психологічних явищ.

2. Еволюційна психологія як міждисциплінарна галузь досліджень, що утворилася на межі еволюційної біології та психології, потребує розробки власної методології. Для валідного доведення гіпотетичних адаптацій в ній використовується система джерел наукових доказів: теоретичні підтвердження (еволюційно-біологічні теорії, тиски відбору, аналіз витрат та виграшів, ігрове та комп'ютерне моделювання, робототехніка та штучний інтелект), психологічні обґрунтування (спостереження і тести, когнітивна і емоційна специфіка, особливості розвитку, субдисциплінарні психологічні дані), медичні докази: дослідження плідності, фізичне здоров'я і смертність, психічне здоров'я та відчуття щастя, аспекти харчування і способу життя), фізіологічні докази (морфологія і фертильність, нейроанатомічні структури, нейротрансмітери та гормони), генетичні докази (поведінкова/популяційна генетика, молекулярна генетика, гена інженерія), філогенетичні підтвердження (етологія, порівняльна

психологія, приматологія, фізична антропологія, палеонтологія), докази на основі вивчення періоду полювання-збирання: культурна антропологія, етнографічні дослідження, поведінкова екологія людини, крос-культурні докази (етнологічні порівняння, людські універсалиї) тощо.

3. Як прогресивна науково-дослідницька програма еволюційна психологія відповідає критеріям міждисциплінарності та системності, здатності висувати гіпотези, які можуть бути верифіковані, пояснювати, будувати точні прогнози та створювати можливості контролю. Ознаками того, що феномен підлягає еволюційно-психологічному аналізу, є його універсальність (у часі та просторі), певна парадоксальність, стійкість до психокорекційних впливів, зв'язок з виживанням та репродукцією.

4. В сучасних українських публікаціях з психології еволюційний підхід застосовується досить рідко, відповідно дуже небагато психологічних проблем досліджуються на базі цього підходу. Водночас для розуміння складних форм поведінки недостатньо досліджень, які враховують лише закономірності онтогенезу індивіда. Актуальними і мало вивченими залишаються причини конфліктів в гендерній та сімейній сферах, булінгу у шкільному середовищі, нехтування здоровим способом життя, неефективної політичної поведінки та пов'язаного з нею браку критичного мислення. На сьогодні в психології не вистачає системного аналізу явища психологічної адаптації, через що спостерігаються розриви і пробіли у розумінні онтогенетичних/філогенетичних та адаптацій різного функціонального значення

У наступних розділах будуть викладені власні теоретичні та емпіричні дослідження в межах цього напрямку, які, на нашу думку, дозволяють скласти моделі взаємовідношень різних адаптацій в сучасних умовах активно перетворюваного середовища, що залишалося майже незмінним протягом двох мільйонів років еволюції *Homo Sapiens*. Наші власні дослідження стосуються проблем гендерної та сімейної психології (жіночого кокетства, сурогатного материнства, відносин між свекрухами/невістками, зятями/тещами тощо) та питань проявів примативної поведінки (неефективного політичного вибору,

шкільного булінгу, нездорового способу життя та слабкого критичного мислення), що дозволить з різних боків вивчити, як проявляють себе закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

Результати досліджень даного розділу наведено у публікаціях: (Луценко, Е. & Утевская, 2008); (Луценко, Е., 2014а); (Луценко, О., & Ткачук, 2013); (Луценко, Е., 2013); (Луценко, О., 2017); (Lutsenko, Tsarkova, 2017); (Утевская & Луценко, 2008); (Луценко, Е., 2014а).

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ПРОЯВИ ДАВНІХ АДАПТАЦІЙ В ГЕНДЕРНІЙ ТА СІМЕЙНІЙ СФЕРАХ

Даний розділ присвячений емпіричному дослідженню трьох психологічних і поведінкових феноменів, які мають еволюційну адаптаційну основу: жіноче кокетство, конфлікти після поєднання родів і сурогатне материнство.

2.1. Жіноче кокетство як спосіб адаптації

У межах еволюційно-психологічного дискурсу вже стало загально визнаним, що біологічними адаптаціями жінок для захисту своїх інтересів в ситуації високої схильності чоловіків до проміскуїтету (у зв'язку з їх меншим репродуктивним внеском) стала постійна готовність до сексу (на відміну від обмеженого періоду еструсу у інших самиць приматів), прихована овуляція/запліднення та оргазм з його очевидними ознаками (Rossano, 2003). Перші два засоби зробили жінок постійно привабливими для чоловічої статі, а останнє – стало для чоловіків сигналом більшої імовірності успішного запліднення, внаслідок чого викликало в них прагнення сексуально задовольняти жінок. Коли перші жіночі біологічні адаптації «подіяли» та чоловічі інвестиції в партнершу і нащадків збільшилися (зокрема, появу моногамії вважають наслідком саме прихованого запліднення, через що чоловік почав намагатися постійно бути поряд з партнершею, яку він прагне запліднити, щоб це не зміг зробити ще хтось (Campbell, 2002)), жінки зустрілися з новим тиском середовища – конкуренцією з представницями своєї статі за високорангових партнерів зі значним батьківським внеском (Палмер & Палмер, 2003). Засобами такої конкуренції стали вже не біологічні, а скоріше психологічні адаптації. Наприклад, жінки навчилися використовувати

заниження позитивних якостей та ображення суперниць «в очах» бажаного чоловіка, і ці інтриги, як показали дослідження, стосуються частіше за все саме репродуктивно-важливих для чоловіків якостей конкуренток – фізичного вигляду та минулої сексуальної історії (Rossano, 2003). Серед тих патернів поведінки, які можна віднести до психологічних адаптацій, в літературі згадується, що жінки, які були не в змозі реально боротися за власні потреби з більш фізично сильними та витривалими чоловіками, навчилися використовувати торг, задобрювання, лестощі, посмішку та демонстрацію своєї сексуальної готовності для отримання ресурсів. Як підсвідомо діючі жіночі поведінкові адаптації для зваблення бажаного партнера та отримання якісних генів називаються схильність жінок більш відверто одягатися під час овуляції, віддання переваги маскулініним партнерам з симетричними рисами обличчя та тіла (показник гарного здоров'я, генів, імунітету) у короткочасних стосунках, та вибір високостатусних чоловіків старшого віку для довготривалих відносин (Rossano, 2003).

Нещодавно була відкрита ще одна цікава жіноча адаптація. Дослідження Д. М. Левіса та ін. (Lewis, D. M. G., Russell, E. M., Al-Shawaf, L., Ta, V., Senveli, Z., William Ickes, W. & Buss, D. M., 2017) показали, що схильність жінок носити взуття на високих підборах підвищує їх привабливість для чоловіків не через те, що ноги здаються більш довгими або хода більш сексуальною (про що зазвичай пишуть популярні інтернет-сайти), а через збільшення кута поперекового лордозу – прогину хребта вище сідниць. Ця закономірність має еволюційно-психологічне підґрунтя, а саме, з появою прямоходіння перед самою гомінід виникла адаптивна проблема: (1) під час вагітності центр важкості тіла переміщується вперед і (2) морфологічна адаптація, яка склалася щоб вирішити цю адаптивну проблему: збільшити кут прогину хребта в місці 3-го передостаннього поперекового хребця. Це дозволило жінці переносити числені вагітності без пошкодження хребта та довше займатися збирацтвом під час вагітності. Ця жіноча перевага пристосованості в свою чергу створила умови статевого відбору таких жінок чоловіками на підставі того, що вони

помічали цей найбільш оптимальний кут перегину хребта ($45,5^\circ$), який засвідчував здатність переносити центр маси назад над стегнами і уникати відповідних адаптивних проблем. Високі підбори збільшують поперековий лордоз жінок і вони здаються чоловікам більш привабливими незалежно від довжини ніг та ходи, причому, чим ближче кут перегину хребта до оптимального з точки зору біомеханіки – тим більш привабливими такі жінки здаються чоловікам (надмірний кут перегину – гіперлордоз – не сприймається як привабливий). Зазвичай чоловіки та жінки не здогадаються про справжні причини того, чому носіння жінками взуття на високих підборах настільки популярне, що, наприклад, лише у США на нього споживачами витрачається 8,000,000,000\$.

Однак, на наш погляд, існує і свідомо психологічна адаптація жінок у боротьбі за власні репродуктивні інтереси серед «ненадійних чоловіків» та «підступних суперниць» – це мистецтво жіночого кокетства.

Ми помітили, що в літературі, кіно та рекламі тиражується та культивується образ жінки – спокусниці, світської левиці, гламурної кокетки – див. рис. 2.1.

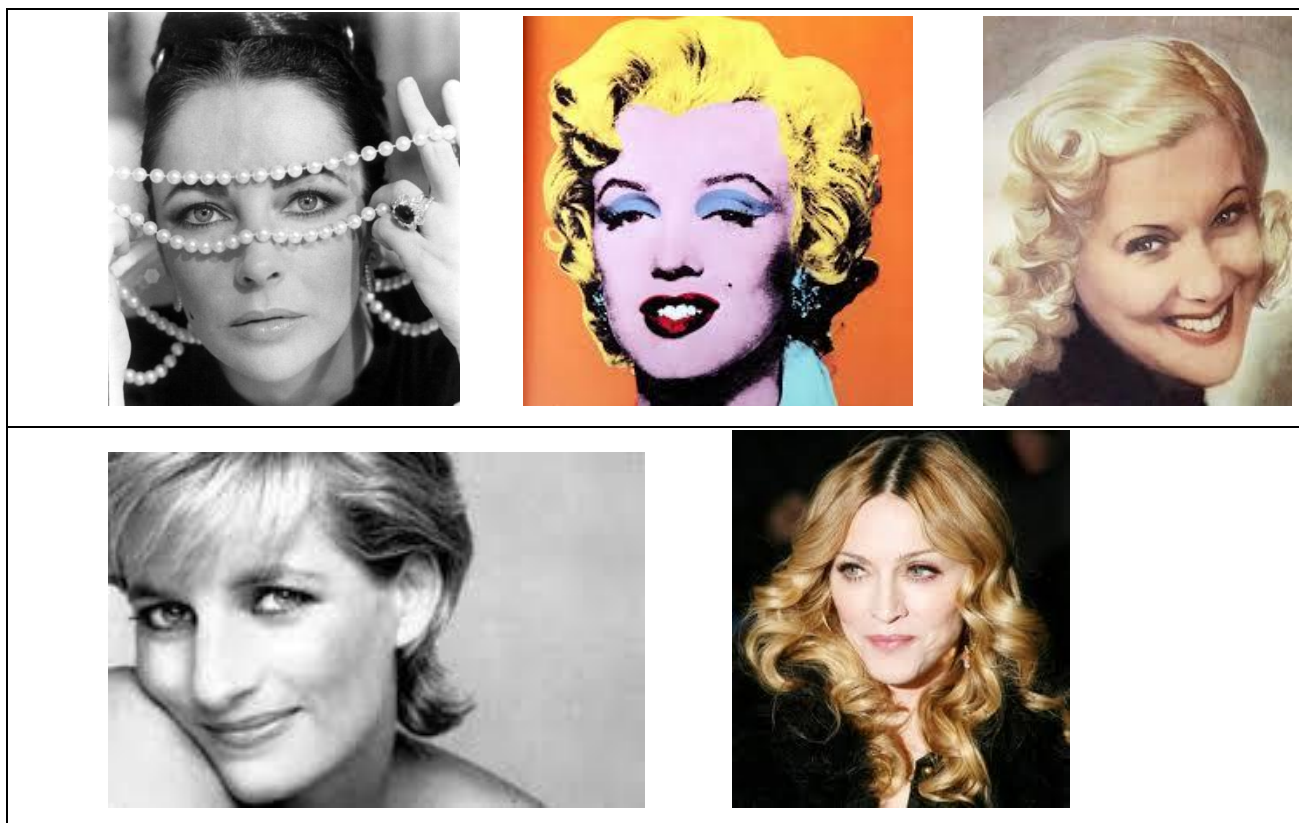

Рис. 2.1. Образи жінок-кокеток у мас-медіа

Присутність теми кокетства в рекламі та інших джерелах має бути фінансово виправдано, а значить, цей образ є привабливим: для чоловіків – як об’єкт їх інтересу, для жінок – як об’єкт ідентифікації. Точніше кажучи, чоловіки зачаровано дивляться та вивчають образи кокеток через, з одного боку, їхню непереборну привабливість, а з іншого боку, з метою навчитися їх розпізнавати та не втрачати контроль над собою, щоб не стати їхньою черговою жертвою (щоб не бути «зміненими, як рукавички»). Жінки ж явно намагаються навчитися цьому мистецтву у «професіоналок високого класу» та дістатися такого ж успіху в колах чоловіків, щоб мати можливість обирати з кращих, а не з тих, хто найбільш доступний.

Блискучий приклад поведінки жінки-кокетки Вірджинії Хілл відображений у фільмі «Багсі» ((англ. *Bugsy*) — гангстерській стрічці режисера Баррі Левінсона 1991 р.), заснованому на реальних подіях середини ХХ ст. в США під час створення міста казіно Лас Вегаса.

У зв’язку з тим, що дана проблема практично не вивчалася в професійній психології, ця ніша інтенсивно заповнена парапсихологією та іншими

паранауками – соціонікою, астрологією, популярною психологією, нумерологією, ворожбою тощо. Можливо єдиний опис феномену жіночого кокетства в науковій літературі наданий німецьким соціологом та філософом Г. Зіммелем, який у праці 1911 року «Філософія культури» описав кокетство як ігрову форму еротизму: «В соціабельності виявляється його найбільш легка, ігрова та широко розповсюджена реалізація. Взагалі кажучи, питання еротики між статями полягає в пропозиції та відмові. Їх цілі напевно варіюються і відрізняються за ступенем, та вони аж ніяк не прості в дусі «або-або», більш-менш виключно фізіологічні. Природа жіночого кокетства полягає в прагненні грати якомога краще, активно, мучити альтернативами, символічно обіцяти та символічно віддалятися, щоб привабити чоловіка, але завжди зупинитися перед рішенням, і відштовхнути його, але ніколи не позбавляти його надії повністю. Кокетлива жінка надзвичайно підвищує свою привабливість, якщо вона показує свою згоду як майже негайну можливість та водночас цілковито несерйозну. Її поведінка коливається назад і вперед між «так» і «ні», не зупиняючись ні на чому. Вона граючи демонструє чисту та просту форму еротичних рішень та керує об'єднанням полярних протилежностей в абсолютно несуперечливій поведінці: нічого переконливого, зрозумілого за суттю, що змусило б її вибрати одну з двох протилежностей навіть не починається. Ця свобода від будь-якої серйозності, незмінності змісту та постійності реальності надає кокетству характер підвішуваності, хибкості та невизначеності...» (Зиммель, 1996).

Для з'ясування психосемантики поняття «жіноче кокетство» ми провели опитування студентів заочного відділення факультету психології, в якому попросили їх назвати «видатних кокеток сучасності» (сучасності в широкому сенсі – ХХ–ХХІ ст.). Серед них неодноразово називалися М. Монро, А. Заворотнюк, Л. Гурченко, Л. Вайкуле, Т. Кандилакі, Принцеса Діана, Т. Повалій, Мадонна, А. Пугачева, Дж. Робертс, К. Бейсінджер, Л. Орлова, Е. Тейлор, Ш. Стоун, К. Собчак, Л. Мілявська та ін. На базі цього списку нами були складені репертуарні грати за методом Келлі для аналізу конструктів, через які психологічні особливості цих жінок відбиваються у свідомості людей.

За допомогою створених ґрат Келлі нами було протестовано 30 осіб середнього віку різної статі та проведений контент-аналіз отриманих конструктів. Спираючись на отримані результати, ми сформулювали власне визначення феномену жіночого кокетства, під яким розуміється *комплексна жіноча психологічна властивість, яка відбивається в здібності приваблювати чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, до фінансових, часових та енергетичних внесків в об'єкт їх інтересу.*

При цьому варто відрізнити поняття «кокетство» від «кокетування». Під «кокетуванням» ми розуміємо невмілу, поверхневу імітацію кокетства, яка відбивається у неприхованому «заграванні», «стрілянні» очами та манірності, що часто оцінюється у суспільстві як вульгарна, нав'язлива поведінка. Така поведінка зазвичай лише відштовхує чоловіків, які себе цінують та мають для цього відповідні підстави – амбіції, енергію, волю, інтелект, досягнення тощо. На відміну від імітації, справжнє кокетство є психологічною властивістю, яка може відбиватися у різних поведінкових патернах та не потребує таких показових, явних атрибутів. Наявність такої властивості переводить жінку в певний стан, який подібний до самоефективності, але не загальної та соціальної, за А. Бандурою (Хьелл & Зиглер, 2003), а самоефективності у сфері стосунків з протилежною статтю, коли жінка вірить та впевнена у тому, що може завоювати партнера, який її зацікавить, для довготривалих відносин. Така властивість дозволяє їй вибудовувати довготривалі стратегії поведінки у стосунках з чоловіками, які приводять до необхідного результату. З іншого боку, варто відрізнити жіноче кокетство від жіночої чарівності, тому що жінка може бути дуже милою, приємною, чарівною, мати певний шарм, але здатною будувати лише короточасові стосунки, про що свідчить значна кількість чарівних, але при цьому одиноких (незаміжних або розлучених) жінок.

Емпіричним способом перевірки реальності гіпотетичного конструкту є можливість створити надійний, валідний та дискримінативний тест для його вимірювання. П. Клайн (1994) вказує, що якщо спроби знайти достатню кількість адекватних завдань, які були вдосконалені та повторно перевірені, не

приводять до утворення фактора, який можна інтерпретувати як відповідний конструкт, то такої змінної не існує: «дана змінна не має відповідної підстави та спроби її виміряти мають бути припинені» (с. 253).

Метою даного дослідження була концептуалізація поведінкового феномену «жіноче кокетство» та його емпірична перевірка. Виходячи з мети дослідження, були поставлені такі завдання: 1) сконструювати опитувальник для вимірювання здібності до жіночого кокетства; 2) знайти докази адаптивності психологічної якості «жіноче кокетство».

Дослідження проводилося протягом 2009–2013 рр. (Луценко, Е., 2013). Вибірка конструювання тесту (виконання 1-го завдання) склала 583 респондента як досліджувані особи та 20 експертів. Учасниками дослідження були жінки віком 17–67 років різного соціального статусу з різних міст України. Конструювання тесту включало розробку завдань, аналіз та відсіювання завдань, перевірку дискримінативності, валідності, надійності, факторизацію та стандартизацію тесту.

Вибірка перевірки адаптивності конструкту «жіноче кокетство» (виконання 2-го завдання) включала 34 жінки (студентки, 18–20 років), які брали участь у психофізіологічному дослідженні, та 40 жінок (студентки, 18–25 років), які взяли участь у психодіагностичному дослідженні.

Під час конструювання тесту використовувались стандартні психометричні алгоритми. Як психодіагностичні методи використовувались: 1) 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла в адаптації О. М. Капустіної; 2) Методика дослідження егоцентричних асоціацій Т. І. Пашукової; 3) Шкала самомоніторингу М. Снайдера в адаптації К. А. Полежаєвої; 4) Тест «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда; 5) Тест «Маскулінність-фемінінність» С. Бем; 6) Тест макіавеллізму В. В. Знакова.

Для доведення адаптивної природи якості «жіноче кокетство» використовувалося психофізіологічне енцефалографічне дослідження за допомогою програмно-апаратного комплексу «РЕАКОР» (виробництва Медиком-МТД) та психодіагностичне дослідження з використанням методик:

1) Культурно-вільний тест інтелекту Р. Кеттелла; 2) Тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтьєва, О. І. Рассказової; 3) Опитувальник стилю пояснення успіхів та невдач для дорослих (тест оптимізму) Стоун-В.

Конструювання опитувальника «жіночого кокетства». Спочатку на основі отриманих конструктів за методом Келлі та сформульованого визначення поняття було створено 110 завдань з 5-бальною рейтинговою шкалою відповідей. Три завдання були сформульовані як буферні для зняття тестової тривожності та поставлені на початку і наприкінці тесту. В результаті процедур аналізу та відсіювання завдань був отриманий опитувальник з 40 пунктів, 3 з яких – буферні, а 37 – справжні.

Перевірка показала, що тест має достатню дискримінативність ($\delta = 0,97$, формула Фергюсона), внутрішню і ретестову надійність (надійність альфа-Кронбаха = 0,84, ретестова надійність з інтервалом у 2 місяця = 0,46). Розподіл оцінок тесту відповідає нормальному згідно з критерієм Колмогорова-Смірнова.

У зв'язку з відсутністю інших тестів для вимірювання конструкту жіночого кокетства, конструктну валідність довести прямим чином було неможливо. Тобто конструктна валідність доводилась побічним шляхом, через кореляції з конструктами, які частково подібні до того, який вивчається. Нам вдалося виявити значущі кореляції між показниками тесту жіночого кокетства та фактором «І – Стійкість, незалежність» ($\rho=0,21$, $p<0,05$), фактором «Q3 + – Високий самоконтроль, здатність стримувати тривожність» ($\rho=0,22$, $p<0,05$) тесту «16 Особистісних факторів». На етапі крос-валідації були виявлені значущі кореляції між загальним показником тесту жіночого кокетства та шкалами тесту «Маскулінність–фемінінність» С. Бем. А саме, є пряма кореляція з показником маскулінності ($\rho=0,48$, $p<0,01$), і, в меншому ступені, з показником фемінінності ($\rho=0,37$, $p<0,05$), тобто в загальному сенсі кокетство корелює з андрогінністю. Також виявлена кореляція показника нового тесту з показником макіавелізму тесту В. В. Знакова ($\rho =0,35$, $p<0,05$). Ці кореляційні зв'язки окреслюють валідність конструкту «жіноче кокетство» – це

андрогінність, самоконтроль, макіавеллізм. Такі жінки відрізняються хитрістю (під маскою залежності, наївності, безпомічності), егоїстичністю (під маскою беззахисності), ознаками сильної нервової системи. Вони цінують себе та вміють добиватися своєї мети. Для цього жінки-кокетки готові вдаватися до маніпуляцій та обману. Нарівні з маскулінністю, яка дозволяє їм бути цілеспрямованими, впевненими у собі, низько тривожними, вони також мають достатньо виражену фемінінність, завдяки чому вони є дуже привабливими для чоловіків.

Для виявлення факторної структури тесту та більш точного опису конструкту був проведений факторний аналіз тесту за методом головних компонент. Серед отриманих факторів за критеріями відсіювання Кайзера та Кеттелла було залишилось 10 значущих факторів, які пояснюють 83% загальної дисперсії змінної – див. табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Власні значення та пояснена дисперсія значущих факторів

	Назви (інтерпретація) значущих факторів	Власні значення факторів	% поясненої дисперсії змінної	Сумарна дисперсія факторів, %
1	Азартність, впевненість у власній привабливості, артистизм	7,0	18,8	18,8
2	Високий рівень домагань	4,5	12,0	30,8
3	Недовіра до чоловіків	4,0	10,9	41,8
4	«Захисна броня»	3,4	9,1	50,8
5	Розчарованість та скептицизм	2,9	7,9	58,8
6	Демонстративність і нарцисизм	2,7	7,2	66,0
7	Самоконтроль	2,1	5,6	71,6
8	Здатність до маніпуляцій	1,7	4,6	76,2
9	Самопрезентація	1,2	3,3	79,5
10	Впевненість і обережність	1,1	3,2	83,0

Для додаткової перевірки правильності факторного рішення ми провели перевірку на відтворюваність факторів методом розподілу вибірки навпіл, яка показала відтворюваність виділених факторів.

Також була проведена додаткова факторизація з обертанням за методом директ облімін (Direct Oblimin), який рекомендується Р. Кеттеллом та П. Клайном (1994) для виявлення не ортогональних, а косоугольних, тобто корелюючих факторів. Процедура показала відтворення аналогічних факторів, але з невеликими змінами у комбінаціях компонентів конструкту. Фактори логічно корелюють між собою та після факторизації другого і третього порядку утворюють єдиний фактор. Це доводить, що структура конструкту була виявлена правильно.

Таким чином, тест відповідає загальноприйнятим психометричним вимогам, що доводить існування конструкту «жіноче кокетство» як особистісної особливості жінок, здатних бути привабливими для чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, до фінансових, часових та енергетичних внесків. Бланк, ключ та норми до тесту наведені у Додатку В.

Емпіричні докази адаптивності здібності до кокетства. Психофізіологічні докази. У 2010 році в межах психофізіологічного дослідження в лабораторії психодіагностики Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 34 студентки факультету психології (усі – з правою домінантною рукою) були протестовані за допомогою Опитувальника жіночого кокетства, а також пройшли ЕЕГ-дослідження з метою виявлення виразності альфа-ритму в потиличних ділянках обох півкуль головного мозку. Датчики накладалися у відведеннях А1-О1 та А2-О2 монополярно. Під час запису енцефалограми досліджувані сиділи з затуленими очима, кімната не була світоізолюваною. В дослідженні ставилась мета прослідкувати, чи пов'язаний високий або низький рівень здібності до жіночого кокетства з певними особливостями ЕЕГ жінки, а саме, з виразністю основного ритму ЕЕГ – альфа ритму. В результаті обробки даних методом кореляційного аналізу була

виявлена пряма значуща кореляція ($\rho=0,35$, $p=0,042$) між здібністю до кокетства та виразністю альфа-ритму в потиличній ділянці лівої півкулі.

Для пояснення отриманого результату треба звернутися до особливостей альфа-ритму роботи мозку. Альфа-ритм є показником спокійного неспання, так званого «оперативного спокою». Це оптимальний стан для умов неінтенсивної діяльності, тому що він є низько енерговитратним, але при цьому забезпечує своєчасну реакцію на необхідну інформацію. На філогенетичному рівні альфа-ритм зустрічається лише на вищих щаблях еволюції. Протягом онтогенезу найбільша виразність альфа-ритму спостерігається під час максимального розквіту сил – у період зрілості. Він зростає від раннього віку до дорослості та поступово зменшується у старості. Це говорить про адаптивну роль цього мозкового ритму, а значить – і про адаптивну здібність жіночого кокетства, показник якої з ним корелює.

Але треба уточнити, що кореляція стосувалася лише виразності альфа-ритму в лівій півкулі. Перебудова міжкульових відносин відіграє важливу роль у процесах адаптації. У здорових людей з домінуючою правою рукою розвиток стресу пов'язаний з активацією правої півкулі. Можливо це відбувається через більш тісні стосунки правої півкулі з діенцефальними структурами, активними під час стресу. Якщо у стані спокою у людей з домінуванням правої руки альфа-ритм ЕЕГ менш виразний в лівій півкулі у зв'язку з її домінуванням (під домінуванням розуміється більша активація роботи мозку, тобто присутність більш високочастотних ритмів, а альфа-ритм належить до спокійних, середніх ритмів, ближче до повільних), то в процесі адаптації відмічена перевага альфа-ритму в лівій півкулі (Іванов, 1976; Леутин, 1988). Таким чином, кореляція показника тесту жіночого кокетства з виразністю альфа-ритму в лівій півкулі може свідчити про міжпівкульові перебудови, які характерні для стану адаптації, що є побічним доказом адаптивності даної психологічної якості.

Психодіагностичні докази. В 2011 році під нашим керівництвом у дипломній роботі І. Варченко було перевірено адаптивність психологічної якості «жіноче кокетство». Вибірку з 40 жінок віком 18–25 років було

протестовано за допомогою тесту жіночого кокетства та трьох інших стандартизованих тестів, які виявляють адаптивні якості особистості – рівень інтелекту (Культурно-вільний тест Р. Кеттелла), життєстійкості (тест С. Маді) та оптимізму (Стоун-В). Всі ці якості визнаються дослідниками як важливі адаптаційні ресурси особистості (Березин, 1988; Налчаджян, 1988; Титаренко, 2009; Кривоконь, 2015; Блінова, 2015; Данилюк, 2015). У результаті отримані прямі зв'язки між показниками здатності до кокетства та рівнем інтелекту, субшкалами та загальним показником тесту життєстійкості, а також субшкалами та загальним показником тесту оптимізму (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Зв'язки між показником жіночого кокетства та адаптивними якостями

Тести/субтести		Коеф. корел. Спірмена	Рівень стат. значущості, p
Інтелект	IQ	0,46	<0,001
Тест життєстійкості	Загальна життєстійкість	0,86	<0,001
	Шкала утягненості	0,82	<0,001
	Шкала контролю	0,68	<0,001
Тест оптимізму	Загальний оптимізм	0,63	<0,001
	Шкала стабільності	0,42	0,006
	Шкала контролю	0,84	<0,001
	Шкала сфери успіху	0,47	0,002
	Шкала сфери досягнень	0,41	0,008
	Шкала міжособистісної сфери	0,43	0,002

Усі ці кореляції логічно підтверджують, що жінка, яка може досягати успіхів у відносинах з протилежною статтю, має більш високий рівень культурно-вільного (невербального, природженого) інтелекту, має вищу життєстійкість та відчувається більш оптимістичною, що побічним чином доводить адаптивність конструкту жіночого кокетства. На цих підставах ми назвали даний тест – Тестом жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю, але в дужках додаємо його безпосередню первинну назву – Тест жіночого кокетства.

Тест захищений Свідоцтвом про авторське право № 55036 від 28.05.2014.

Проведені дослідження доводять адаптивну функцію здатності до кокетства у жінок як пов'язану з їхньою життєстійкістю, оптимізмом, інтелектуальними та відповідними психофізіологічними характеристиками. Однак це прямо не доводить підвищення їхньої базової еволюційної пристосованості, під чим в еволюційній психології розуміється виживання та репродуктивний успіх (більша кількість дітей). Такі докази потребують більш складних планів експериментів, і поки що є лише пілотні дослідження. Зокрема нами була отримана тенденція достовірно більш високого рівня жіночого кокетства та недовіри до чоловіків у вибірці жінок з неповних сімей (дослідження виконувалося в межах дипломної роботи нашої студентки М. Запорожченко, 2011 р., 30 досліджуваних молодого віку). Згідно з еволюційно-психологічними дослідженнями, жінки з неповних сімей виявляють більш ранній статевий дебют, вони схильні до короткочасних зв'язків, активної демонстрації своєї статевої привабливості, що обумовлено чинником нестабільності майбутнього (Daly & Wilson, 1988), тобто імовірності не дочекатися гарного партнера та не залишити потомства (Rossano, 2003). Це пояснюється тим, що жінки, які виховувалися без батька, зазвичай мають нижчий соціальний статус та економічний добробут родини. Тому вони не можуть дозволити собі чекати на кращого партнера достатньо довго, будучи при цьому забезпеченою та захищеною за рахунок батька. Без батька їхня життєва перспектива скорочується. Тому здатність до кокетства в таких жінок теж більш актуалізована, вони її використовують як адаптивний засіб зваблення та утримання чоловіків, що для них більш важливо, ніж для благополучних жінок з повних родин, де батьки можуть багато допомагати дочці, тим самим частково позбавляючи її потреби у партнері. Тобто кокетство в даному випадку виступає компенсаторним механізмом, який дозволяє здобувати ресурси. Для жінки ресурси – це залог успішної репродукції, оскільки отримати запліднення для жінки легко, але без допомоги чоловіка – її потомство має низьку імовірність виживання. Таким чином кокетство спрямоване на максимізацію

інвестицій з боку чоловіків, що в кінцевому рахунку підвищує імовірність виживання жінки та її нащадків.

Суто логічно ми можемо обґрунтувати наявність у конструкті кокетства саме цих психологічних особливостей (самоконтролю, прагматизму, андрогінності, нарцисизму тощо) як необхідних для захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок та їх вразливості під час вагітності та догляду за маленькою дитиною. Крім того, поведінка, яку демонструють кокетки – здатність не «втрачати розум від закоханості», демонструвати чоловікам певну недоступність, стимулювати між чоловіками конкуренцію за них, є еволюційно давнім сигналом високого рангу та якості генів – жінка з роду високостатусного чоловіка схильна бути більш вимогливою під час вибору партнера, не реагуючи на кожного зацікавленого чоловіка. Тим самим вона показує, що в неї є великий вибір потенційних партнерів. Це, на нашу думку, відповідає теорії «коштовних сигналів» – Costly Signaling Theory, запропонованої еволюційними біологами Амодсом Захаві у 1977 р. та Аланом Графеном у 1990 р., та яка активно розвивається еволюційними психологами (McAndrew, 2002) та етологами (Докинз, 1993). Аналогія, яку ми проводимо, полягає в тому, що як павич-самець з великим незручним хвостом або олень-самець з великими незграбними рогами, сигналізує самкам, що, якщо він може вижити з таким складним атрибутом, то в нього дуже гарне здоров'я (гени), то і жінка, яка не реагує на кожного зацікавленого чоловіка, сигналізує, що вона настільки гарна, що «за нею черга кавалерів вишикувалася». У чоловіків коштовні сигнали демонструються через ризиковану поведінку, наприклад, полювання на великих тварин, заняття ризикованими видами спорту або альтруїстичну поведінку – коштовні подарунки, благодійність, організацію дорогих заходів (корпоративів або днів народження в дорогому ресторані) тощо.

Варто відмітити, що феномен жіночого кокетства є зовсім недослідженим як у психології взагалі, так і в еволюційній психології окремо. Але вже з'явилися перші спроби аналізу близьких феноменів, наприклад, флірту.

Зокрема, відомий сучасний еволюційний психолог Р. Курзбан висловив свою думку з цього приводу в межах дискусії на електронній сторінці журналу «Еволюційна психологія» (Evolutionary Psychology) (Kurzban, 2014). Він звернув увагу на те, що чоловіки фліртують з очевидною метою – звабити партнершу до сексуальних стосунків, подаючи при цьому дуже слабкі, тонкі, ледве помітні сигнали. Це є незвичайним та загадковим, адже в тваринному світі самці для зваблення партнерш подають дуже чіткі та недвозначні сигнали та чим сильніше – тим краще. Наприклад, павичи демонструють свій хвіст, інші звірі, птахи, навіть земноводні, танцюють, співають (хто голосніше), б'ються рогами, стрибають тощо, тим самим привертаючи до себе увагу та доводячи, що саме в них найкращі гени. А чоловік, якщо хоче звабити жінку, говорить: «Чи не хочеш сходити покуштувати в кафе перцю чилі?». І це може бути як наміром просто побалакати та поїсти смачної їжі, або і щось більше, для чого їжа є лише приводом.

Для пояснення цього феномену Р. Курзбан використав підхід аналізу «затрат/винагород» (cost/benefits analysis), який був запропонований економістом та інженером J. Dupuit і який дуже часто залучається еволюційними психологами для пояснення поведінки людини. Якщо ціна якоїсь поведінки дуже висока, то особні, які її практикують, скоріше за все, не виживуть та не залишать нащадків. В чому ж полягає небезпечна ціна флірту з боку чоловіків, яка вимушує їх приховувати власні наміри замість їх активної демонстрації, як це роблять інші тварини? Автор вважає, що в умовах конкуренції між чоловіками прямі сексуальні пропозиції можуть привести до агресії з боку конкурентів. Також пряма пропозиція зблизитися для жінки, з якою відносини були поки що лише платонічними, може зіпсувати стосунки та спровокувати пряму відмову. За таких умов більш непряма мова, слабкі сигнали, можуть знизити ризик втрат. Як пише Р. Курзбан, в ідеалі чоловік хоче, щоб сигнал був отриманий та розпізнаний як ознака сексуального інтересу, але в такій формі, щоб це легко можна було спростувати. Для цього використовується така непряма мова про те, що можна було б сходити у

закусочну покуштувати чилі. Якщо жінка не хоче побачення, вона може сказати, що не любить гостру їжу. Або, якщо чоловік побачить якісь загрози, він може сказати, що це було просто ввічливістю та бажанням поїсти в компанії. Це таке собі «тестування» можливості потенційних сексуальних стосунків, причому більш безпечно для обох сторін. Чим більше невизначеності – тим краще флірт. І це певна перевірка навичок кожної зі сторін, їхніх шлюбних якостей (інтелекту, соціальної компетентності, емоційної стійкості тощо).

Як раз в таких «непрямих» та «тестових» відносинах жінці може допомогти мистецтво кокетства, саме тут воно є затребуваним, його компоненти емоційної стійкості, артистизму тощо. Крім того, як пишуть інші еволюційні психологи, наприклад, А. Кемпбелл (Campbell, 2002) та ін., чоловікі віддають перевагу жінкам з високою емоційною стійкістю ще через іншу причину. Дослідження показали, що емоційно нестійкі, невротичні жінки часто впадають у післяпологову депресію та можуть полишити дитину на самоті, нехтувати необхідним доглядом і навіть вчинити самогубство. Тому, зрозуміло, що природний відбір сприяв тому, що чоловіки надають перевагу емоційно стійким жінкам, з ними більша імовірність зберегти нащадків, і такі гени вірогідніше поширяться у популяції. Це важливий факт у прикладному сенсі, який вказує психотерапевтам та консультантам, що навчання жінок засобам саморегуляції може покращити їх відносини з протилежною статтю.

Безумовно, такий складний патерн поведінки як жіноче кокетство не є лише онтогенетичним надбанням або наслідком останніх століть цивілізованого життя людства. Його адаптивна природа впливає з суттєвої різниці у репродуктивному внеску чоловіків і жінок та відповідної специфіки у стратегіях поведінки, і ця адаптація продовжує бути актуальною. Хоча поява протизаплідних засобів зробила секс менш затратним для жінок та зменшила професійну гендерну стратифікацію, все одно жінки продовжують бути більш орієнтованими на довготривалі стосунки, на відміну від чоловіків (адже чоловіки все одно продовжують виробляти багато дешевих сперматозоїдів, не

починають виношувати, народжувати та годувати дитину), що залишає для жінок здатність до кокетства корисним засобом для утримання чоловіків від надто частої зміни партнерш та розпорошення ресурсів. Також в еволюції відбувалося збільшення батьківських інвестицій чоловіків у вигляді надання жінці та нащадкам ресурсів і захисту, через те, що такі чоловіки частіше обиралися жінками як шлюбні партнери (статевий відбір). Після збільшення батьківських інвестицій з боку чоловіків за таких чоловіків підвищилася конкуренція вже серед жінок. Тому жіноче кокетство виконує ще функцію боротьби з суперницями. Тобто це давня адаптація, яка зберігає своє значення дотепер.

У наступному підрозділі ми поговоримо про чоловічі та жіночі адаптації в більш широкому контексті – умовах створеної офіційної родини, де в силу вступають інші тиски відбору та відповідні засоби пристосування до них.

2.2. Конфлікти поєднання родів: «невістка – чужа кістка»...

Проблема відносин між батьками з боку дружини/чоловіка (тестем, тещею, свекром, свекрухою) та молодим подружжям (зятєм, невісткою) давно привертала увагу дослідників своєю універсальністю та складністю. Засновник психоаналізу З. Фрейд приділив їй багато уваги у своїй відомій праці «Тотем і Табу» 1912 р. (Фрейд, 1990), а засновник кількісного крос-культурного методу в антропології Дж. П. Мердок надав їй власне пояснення у праці «Соціальна структура» 1949 р. (Мердок, 2003). Зокрема, З. Фрейд наводить яскраві приклади поведінкових норм, спрямованих на запобігання спілкування та інших побутових контактів між чоловіком/зятєм та його тещею. Як пише Фрейд, це обмеження розповсюджено всюди серед традиційних народів Австралії, а також у меланезійських, полінезійських і негритянських народів. У деяких з цих народів є подібні ж заборони нешкідливого спілкування дружини/невістки з її свекром. В окремих випадках і тесть і теща стають предметом запобігання. Фрейд детально описує ці дуже суворі та болісно точні

заборони(Фрейд, 1990, с. 208). Далі він вказує, що хоча у цивілізованих народів Європи та Америки звичаї запобігання вже не збереглися, але їхні жарти нерідко обирають об'єктом тему про тещу. Це свідчить, що чуттєві реакції між зятем та тещею містять ще компоненти, які різко суперечать один одному. Тобто ці стосунки є, за Фрейдом, амбівалентними, такими, що включають ніжні та ворожі відчуття. Фрейд пояснює цю амбівалентність низкою причин. По-перше, з боку тещі – це небажання відмовитися від прав на дочку, недовіра до чужого, тенденція зберегти домінуюче положення в домі. З боку чоловіка – рішучість не підкорятися більше нічий воль, ревності до осіб, яким раніше належала ніжність його жінки і небажання, щоб порушили його ілюзію сексуальної переоцінки. По-друге, для тещі шлюб дочки – це можливість пережити знову власну молодість, але вживання у відчуття дочки може у матері зайти так далеко, що вона закохається у чоловіка дочки. Тому на зятя у тещі спрямовуються неприязні садистичні компоненти любовного руху, щоб надійніше подавити заборонені ніжні.

У чоловіка ставлення до тещі ускладнюється, за Фрейдом, подібними ж душевними рухами, але які походять з інших джерел. Шлях до вибору об'єкта любові в нього йшов через образи матері та сестер. Внаслідок обмежень інцесту його любов відійшла від дорогих осіб його дитинства з тим, щоб зупинитися на чужому об'єкті, обраному за їхнім образом і подобою. Місце його рідної матері тепер займає теща. Таким чином, його страх перед інцестом тепер переноситься на тещу (Фрейд, 1990, с. 210).

Дж. П. Мердок, враховуючи інцестуозну гіпотезу З. Фрейда, висуває більш комплексне пояснення феномену складних та регламентованих різним чином відношень між батьками та дітьми різних родів, які об'єдналися через шлюб. Він пише, що звичаї запобігання і стриманості відносно тещі (як і аналогічні звичаї між свекром і невісткою, які менш широко розповсюджені, ніж табу, пов'язані з тещею) попереджають сексуальні зв'язки, здатні з особою силою підірвати основи внутрішньо-сімейної кооперації (Мердок, 2003, с. 359). Далі він пише, що родина задовольняє цілу низку важливих соціальних потреб

– в економічній кооперації, в забезпеченні демографічного відтворення, у навчанні дітей, в соціалізації, і жодне суспільство не знайшло більш вдалого засобу для їх задоволення. Все, що ослаблює родину, ослаблює і суспільство, підриваючи кооперацію, знижуючи демографічне відтворення, підвищуючи дитячу смертність і питому вагу непрацездатних, недосоціалізованих і криміногенних членів суспільства. Конфлікт всередині сім'ї стає джерелом її слабкості, як це переконливо демонструють на багатьох прикладах сучасні соціологічні дослідження з проблем сімейної дезорганізації. Жодна форма конфлікту не здійснює настільки руйнівний вплив, як сексуальна конкуренція і ревності. Зменшення сексуального суперництва між батьками та дітьми, а також між сіблінгами зміцнює родину як кооперативну соціальну групу, збільшує ефективність виробництва нею своїх соціальних послуг, а значить і підсилює все суспільство в цілому (Мердок, 2003, с. 375).

Серед сучасних дослідників цій проблемі приділяють увагу В. М. Павленко (2005), Е. Voland та J. Beise (2002), Euler зі співавторами (Salmon & Shachelford, 2011), Т. F. Wu зі співавторами (2010).

Ця проблема, хоча і є універсальною, що доводить її еволюційне коріння, має крос-культурні особливості. Лінгвістичним доказом того, що в слов'янській культурі існує проблема між батьками та дітьми з різних родів є прислів'я та приказки на цю тему: «Невістка найбільше їсть, найменше робить»; «Зять любить взять»; «Невістка – чужа кістка»; «Прийми зятя в дом, а сам іди вон»; «Коза не скотина, зять – не дитина»; «Як єсть, так єсть – лучче собака, ніж тєсть»; «Тєщїного язика аршином не змїриш»; «Тєща хоч не знає як, але знає, що не так»; «На тихому зятї тєща воду возить»; «Усі в сім'ї сплять, а невістці молоти велять»; «Свєкруха – уїдлива муха»; «За те свєкруха невістку не злюбила, що невістка свєкрусі не догодила»; «Брєхлива свєкруха невістці не вірить»; «Пам'ятає свєкруха свою молодість, через те й невістці не вірить»; «З сином позмагайся, та й на піч побирайся, а з зятем позмагайся, то з хати вибирайся»; «Свєкор – гроза, а свєкруха – виїсть глаза»; «У лихої свєкрухи і очі ззаду» та ін. (Шумади, 1985; Павленко, 2005; Аникіна, 1986).

В. М. Павленко (2005) вважає, що існування у народній свідомості такої кількості прислів'їв та приказок забезпечувало кілька варіантів дій для зняття можливих конфліктів між подружжям та родичами з боку чоловіка / дружини. По-перше, вони виконували профілактично-інформативну функцію, попереджаючи молоду пару та їхніх батьків про традиційно небезпечні аспекти сімейного життя, допомагали заздалегідь підготуватися, або звикнути та змиритися з ними. По-друге, наявність у прислів'ях зворотних, начебто «дзеркальних» негативних формул слугує психологічним захисним механізмом і повертає негативне визначення автору без переживань власної образи. Додатковою основою для таких запобіжних заходів, за думкою В. М. Павленко, було те, що невістка / зять представляли інший (чужий) рід, а значить гостре внутрішньосімейне зіткнення легко могло перерости у зіткнення міжродове, більш небезпечне для етносу.

Про суперечливі стосунки між новими родичами після об'єднання родів свідчать російські та арабські прислів'я, порівняльний аналіз яких наводиться у праці Т. А. Шайхулліна (2011). Зокрема: "Написано на двері раю: "Немає жодної свекрухи, яка любить свою сноху", «Написано на двері неба: "Немає жодної снохи, яка любить свою свекруху" (араб.), «Тесть любить честь, зять любить взяти, а свекор зі свекрухою – покірність» (рос.), «Свекровь сушит кровь»; «От свекровушкиной ласки слезами захлебнешся» (рос.), «Семь лет невестка в доме, а не знает, что кот без хвоста» (рос.), «В копнах не сено, в долгу не деньги, а у тестя не приданое» (рос.), «Зять да сват у тещи – лучшие гости» (рос.), "Теща – это невыносимая жара, а дочь тещи – ядовитый скорпион, и мужчина, находящийся между ними, не войдет в рай" (араб.), «Теща в дом – черт в дом», «Был у тещи, да рад утекши» (рос.), «Нет черта в доме – прими зятя», «Ныне зять подмаз съел, а завтра и всю сковороду», «Сынок – свой горбок, зятек – покупной щеголек» (рос.).

Е. В. Кухарева (2013) також за допомогою аналізу прислів'їв вказує, що стосунки між зятем та тещею відбиваються в арабському фольклорі набагато менше, ніж стосунки невістки та свекрухи, тема яких домінує: «Пусть тысяча

зятьев откроют дверь (дома), чем одна невестка эту дверь закроет», «Мать девочки в центре дома, а мать мальчика на пороге?», «Лучше прижигание огнём, чем свекровь в доме» (Сирія), «Наводнение или пожар лучше, чем свекровь в доме» (Єгипет), «Свекровь – это кусок холодного железа, свалившийся с неба» (Туніс), «Свекровушка, пусть Аллах тебя хранит, да в адский огонь бросит», «В доме матери благоденствует, а в доме свекрови бита» «Свекровь – смерть, дочь свёкра – ядовитый скорпион, а свёкор – тот, кто в рай не попадёт» (Палестина) тощо.

Таким чином найбільш відомою є серйозність проблеми відношень між невісткою та свекрухою. Еволюційні психологи Е. Воланд та Дж. Беіз (2002) виявили, що наявність та близькість до молодого родини бабусі з боку матері / дочки підвищує виживаність дітей / онуків у перший рік їхнього життя, а наявність та близькість бабусі з боку батька / сина, тобто свекрухи, підвищує смертність дітей / онуків у цей же період. Автори інтерпретують цей факт наявністю конфлікту інтересів між невісткою та свекрухою, а саме, що свекруха не впевнена у реальному батьківстві свого сина, на відміну від матері дочки. Автори згадують відому напруженість та стресовість стосунків свекрухи і невістки. Водночас вплив дідів як з боку сину, так і з боку дочки ніяк не простежується, що може бути пояснено їх взагалі низькою роллю щодо виховання та догляду за малими дітьми.

Ті ж самі автори Е. Воланд та Дж. Беіз (2004) в іншому дослідженні припустили, що психологія конфлікту свекрухи / невістки уходить корінням у генетичний конфлікт інтересів. Спираючись на статистику впливу свекрух на кількість мертвонароджених дітей, вони показали, що цей конфлікт приводив до репродуктивних втрат у сільській популяції Крюммгорну (Німеччина, 1750–1874 рр.). Розглядалися три сценарії, які могли вести до розвитку цього конфлікту. У сценарії «охорони чоловіка» свекруха хоче максимізувати батьківську визначеність її сина від можливої невірності невістки. У сценарії «покращення репродуктивного успіху» свекруха руйнує міцні емоційні зв'язки між її синами та їх останніми шлюбними партнерками з метою полегшити

додаткові позашлюбні сексуально-репродуктивні можливості для її синів. У «сценарії експлуатації» свекруха домагається переносу економічних можливостей заробітку невістки в економіку власної родини.

Еулер та ін. (Salmon C., Shachelford, 2011) на базі еволюційно-психологічних закономірностей спрогнозували якість відношень між кожною з восьми можливих діад родичів двох поколінь. При цьому вони спирались на три чинника пристосованості, а саме:

- кровноспоріднені зв'язки: зв'язки з власним дорослим нащадком є ближчими ніж з власним чоловіком / дружиною;
- статеві-специфічна репродуктивна стратегія: ставлення до дорослої дочки та її чоловіка як її репродуктивного помічника є кращими ніж ставлення до дорослого сина, тому що дочка більше обмежена стратегією максимізації батьківської турботи (яка спрямована на підтримку вигоди для батьків), у той час як син може мати альтернативні шляхи максимізації власного шлюбного вибору (і власної вигоди). Втрата невістки, яка буде турбуватися про її дітей за допомогою своєї матері у випадку відокремлення, є, з точки зору репродуктивних вигод бабусі / діда, менш шкідливою, ніж втрата зятя, який допомагає виростити дітей їхній дочці;
- невизначеність з батьківством: кращі стосунки очікуються між бабусею та дорослим нащадком, ніж між дідом та нащадком. Батьківська невизначеність зменшує цінність нового шлюбного партнера молодшого покоління, тобто робить відносини між прийнятим («таким, що залишається») шлюбним партнером, сином менш позитивними та відносини з «таким, що виганяється» шлюбним партнером, дочкою, менш негативними. Стосунки між тещею та зятем передбачаються як відносно добрі, такі ж стосунки між свекрухою та невісткою – як відносно погані.

За Г. Еулером, згідно з цими чинниками пристосованості, відносини між батьками старшого покоління та молодими батьками розподіляються у такому порядку від найкращих до найгірших: мати – дочка; батько – дочка; мати – син; батько – син; теща – зять; тесть – зять; свекор – невістка; свекруха – невістка.

Подібні результати для декількох з цих діад були отримані у дослідженнях Фінджермана, Россі та Россі, Сжидлік, Юнг та Вілломт (Salmon S., Shachelford, 2011).

У діаді «свекруха-невістка» страждає як невістка, так і свекруха, залежно від віку та інших обставин. Наприклад, в Японії, де за конфуціанською традицією жінок похилого віку найчастіше доглядають їхні невістки, виявлено, що свекрухи вмирають у 4,3 рази частіше за 5-ти річний період, коли їх доглядають невістки, ніж коли їх доглядає їхній чоловік (Nishi, 2010). Цьому феномену навіть дали назву «невістчина помста». Якщо літню жінку доглядає рідна дочка, то для неї (матері) імовірність померти нижча, ніж коли її доглядає невістка; ця імовірність така ж сама, як і коли жінку доглядає її чоловік. Але якщо невістка доглядає літнього та хворого свекра, то імовірність його смерті навпаки нижча порівняно з тим випадком, коли доглядає його власна дружина.

Конфлікт зі свекрухою суттєво впливає на жіночу задоволеність шлюбом, що було доведено у дослідженні Т. Ф. Wu з співавторами (2010) на Тайвані. Вони показали, що різні типи поведінки чоловіка можуть зменшити цей негативний вплив. Зокрема розглядалися чотири типи поведінки чоловіка у конфлікті дружини зі свекрухою – стати на бік жінки, намагатися вирішити проблему, ігнорувати конфлікт та стати на бік матері. Якщо чоловік часто використовував у відносинах перші дві стратегії, тоді конфлікт не впливав суттєво на жіночу задоволеність сімейним життям.

Але загалом наукових психологічних досліджень щодо відносин батьків подружжя з дорослими одруженими дітьми дуже мало, тому ця проблема залишається дуже актуальною як у науковому, так і у прикладному сенсі.

Виявити як саме у психологічному та еволюційно-психологічному ракурсі проблема відношень батьків / нового подружжя після поєднання родів проявляється в нашому суспільстві стало для нас метою емпіричного дослідження. Конкретними завданнями, які ми в ньому поставили, було виявити структуру емоційних відношень між батьками та дітьми з різних родів, а також знайти зв'язок даних відношень з біографічними, особистісними та

соціально-психологічними чинниками в родинях східної України (Lutsenko, 2011).

Нами було проведено дві серії експериментів: перша включала психодіагностичне обстеження 30-ти молодих та середніх за віком сімейних пар (60 осіб, 30 чоловіків, 30 жінок). Досліджувались особистісні риси членів цих пар та їх ставлення до свекрух/свекрів і тещ/тестів за допомогою трьох психометричних методик. Друга серія включала аналогічне психодіагностичне обстеження 50-ти літніх сімейних пар (100 осіб, 50 чоловіків, 50 жінок).

Першою психодіагностичною методикою був Особистісний диференціал (ОДФ), який є адаптацією Семантичного диференціала Ч. Осгуда, проведеною в НДІ ім. В. М. Бехтерева (Райгородский, 2001). Особистісний диференціал надавався невісткам, щоб вони за його допомогою оцінили свекруху (один бланк) та свекра (другий бланк); зятям – щоб вони оцінили тестя (один бланк) та тещу (другий бланк); свекрухам та свекрам – щоб вони, кожний окремо, оцінили невістку (один або більше бланків, залежно від кількості одружених синів), та тестям і тещам – щоб вони, кожний окремо, оцінили зятя (один або більше бланків, залежно від кількості одружених дочок). Метод семантичного (особистісного) диференціалу дозволяє визначити структуру емоційного сприйняття іншої особи за трьома факторами: оцінкою, силою та активністю.

Другою психодіагностичною методикою був Біографічний опитувальник (BIV, Bottscher, Jager, Lischer, 1976) в адаптації В. О. Чікер (2003). Цей опитувальник вимірює особистісні, біографічні та соціально-психологічні риси досліджуваних, зокрема: 1) сімейну ситуацію у дитинстві, 2) силу Я (Его), 3) соціальний статус, 4) стиль виховання у дитинстві, 5) нейротизм, 6) соціальну активність, 7) психофізичну конституцію, 8) екстраверсію. Ми припустили, що те, як саме член родини буде ставитися до іншого, може залежати від його особистісних, біографічних та соціально-психологічних характеристик.

Третьою методикою була Шкала локусу контролю (Рівня суб'єктивного контролю) Дж. Роттера в адаптації Є. Ф. Бажина, С. А. Голинкіної, О. М. Еткінда (Райгородский, 2001). Цей тест вимірює загальний рівень

інтернальності та інтернальність у різних окремих сферах життя. Ми аналізували лише загальну інтернальність та інтернальність у сімейній сфері, виходячи з припущення, що те, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність у житті та сім'ї, може впливати на її ставлення до членів сім'ї.

Для обробки даних був використаний кореляційний аналіз Спірмена (для пошуку зв'язків між емоційним ставленням до невісток/зятів, тещ/тестів, свекрух/свекрів та їх психологічними рисами) та критерій Манна-Уїтні для порівняння ставлень до своїх візаві та інтернальності у відповідних групах.

Результати першої серії досліджень (ставлення до батьків дружини / чоловіка). У цілому зяті думають більш позитивно про батьків дружини, ніж невістки думають про батьків чоловіка. Найгірші оцінки зяті надають «Силі» їхніх тестів, а найвищі бали вони надають своїм тещам. Невістки оцінюють батьків чоловіка більш холодно, особливо свекрух (спостерігаються значущі розбіжності між оцінками матерів невістками та зятями за фактором «Оцінки» особистісного диференціала ($p < 0,01$) та фактором «Активності» ($p = 0,03$). Інші розбіжності за факторами особистісного диференціала між невістками та зятями незначущі – див. рис. 2.2.

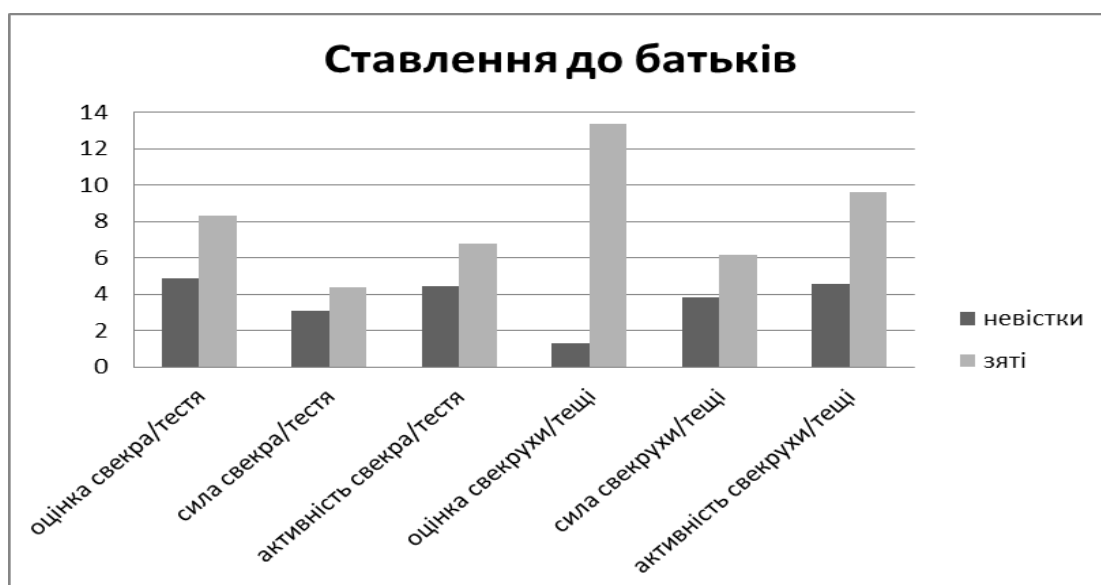

Рис. 2.2. Психосемантика ставлення невісток/зятів до батьків чоловіка/дружини

У молодому поколінні дружини більш інтернальні у сім'ї ніж чоловіки, тобто дружини беруть більшу відповідальність за все, що відбувається в їхній сім'ї на себе (розбіжності за шкалою інтернальності в сім'ї значущі: $p=0,02$) – див. рис. 2.3.

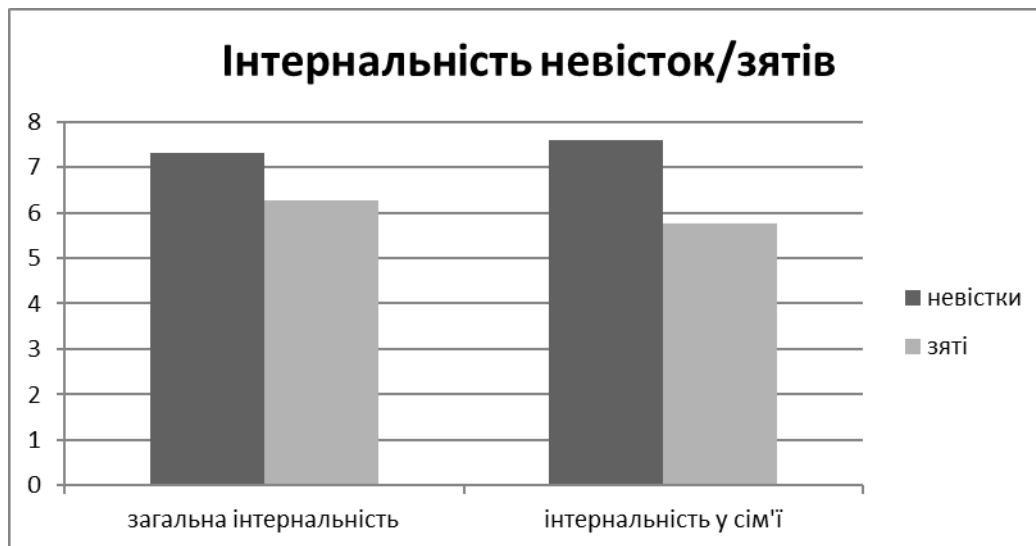

Рис. 2.3. Загальна та сімейна інтернальність членів молодого подружжя (невісток/зятів)

Не було знайдено кореляційних зв'язків між ставленням невісток/зятів до батьків та рівнем їхньої загальної та сімейної інтернальності. Тобто ставлення членів молодого подружжя до батьків з іншого роду не залежить від їхньої психологічної установки брати або не брати на себе відповідальність за власне життя та родину, і це свідчить про те, що причини різниці у ставленні лежать глибше, імовірно мають еволюційне коріння.

Кореляційний аналіз компонентів ставлення невісток до батьків чоловіка з їхніми (невістчиними) рисами за біографічним опитувальником виявив такі зв'язки. У невісток ставлення до свекрух зворотним чином корелює з рівнем екстраверсії невісток ($\rho=-0,43$; $p=0,018$). Тобто, чим невістка більш екстравертована (активна, соціабельна, імпульсивна), тим менш привабливою вона знаходить свою свекруху (тобто, тим менше вона ставить балів свекрусі за параметром «оцінка» ОДФ). Це можливо як зворотна негативна реакція невістки на недовіру з боку свекрухи через можливу невизначеність батьківства сина свекрухи, оскільки соціабельна та імпульсивна невістка більш вірогідно

могла завести позашлюбні відносини. Навпаки, чим більше невістка інтровертована – тим краще вона оцінює свекруху.

Ставлення невістки до свекра прямо корелює з рівнем її соціальної активності ($\rho=0,45$; $p=0,013$). Оскільки шкала соціальної активності зворотно спрямована, то чим менша соціальна активність невістки – тим краще вона оцінює свого свекра (за параметром оцінки ОДФ). Імовірно молода жінка з низькою соціальною активністю не має багато знайомств з іншими чоловіками та не відчуває уваги з їхнього боку, тому свекор виглядає для неї досить привабливим. Також з погляду свекра, соціально неактивна невістка менше викликає підозри у невірності його сину, він не намагається її контролювати та ображати і вона відчуває до нього більше симпатії.

Відношення зятя до батьків дружини корелює з багатьма рисами зятя. Зокрема ставлення до тещі пов'язано з його сімейною ситуацією у дитинстві ($\rho=-0,45$, $p=0,013$) та з його силою «Я» ($\rho=-0,38$, $p=0,039$). Чим гірше була у зятя ситуація у дитинстві, тим більше він сприймає тещу як «слабку» за ОДФ, і навпаки, чим краще в нього була ситуація у дитинстві – тим більш «сильною» він сприймає тещу, більше її поважає. Також, чим нижче сила «Я» зятя, тим менш активною він вважає тещу за ОДФ. І навпаки, чим вище його сила «Я» зараз – тим більш активною він вважає свою тещу (тут треба нагадати, що тест Біографічний опитувальник має зворотну спрямованість усіх шкал крім екстраверсії, тобто чим більше балів – тим нижча/гірша виразність психологічних та біографічних рис). Тобто психологічно неблагополучний зять принижує силу та активність тещі, а психологічно благополучний зять – більше поважає тещу та бачить її як активну жінку.

Ставлення зятя до тестя пов'язано зі стилем виховання зятя у дитинстві ($\rho=0,45$, $p=0,012$), сімейною ситуацією в дитинстві ($\rho=0,42$, $p=0,021$), з соціальним статусом ($\rho=-0,49$, $p=0,007$), соціальною активністю ($\rho=0,37$, $p=0,045$) та нейротизмом ($\rho=0,37$, $p=0,043$) зятя. Усі особистісні та біографічні риси зятя пов'язані з компонентом «сила тестя» ОДФ і лише нейротизм зятя пов'язаний з компонентом «оцінка тестя» ОДФ.

Зокрема, чим вище нейротизм зятя – тим вище він оцінює тестя. І навпаки – чим більша емоційна стабільність зятя – тим нижче він оцінює тестя.

Чим гіршим були стиль виховання та ситуація у дитинстві зятя – тим більше він сприймає тестя як сильного. І навпаки, за умов гідного виховання та сімейної ситуації, зять частіше сприймає тестя як слабкого.

Чим вища соціальна активність зятя – тим меншу силу він приписує тестю, і навпаки, чим менша соціальна активність зятя – тим більшу силу тестя він сприймає.

Чим нижче поточний соціальний статус зятя – тим більше він сприймає тестя як слабкого. І навпаки, чим вище соціальний статус зятя – тим більше він сприймає тестя як сильного.

Таким чином, нейротичний зять, у якого був поганий стиль виховання та сімейна ситуація в дитинстві, і який має низьку соціальну активність, високо оцінює тестя та вважає його сильнішим. Це можна інтерпретувати як пошук підтримки слабкого зятя з боку тестя. Психологічно благополучний і соціально активний зять сприймає тестя менш привабливим та більш слабким.

Зять з високим соціальним статусом приписує тестю більшу силу. Відповідно, зять з низьким соціальним положенням менше поважає тестя, можливо через те, що хоче дещо принизити статус тестя, щоб знизити негативні переживання власного низького положення у соціальній ієрархії.

Результати другої серії досліджень (ставлення батьків до невісток/зятів). Батьки дружини сприймають своїх зятів більш позитивно, ніж батьки чоловіка сприймають їхніх невісток. Батьки чоловіка вважають невісток більш слабкими та пасивними, ніж батьки жінки своїх зятів. Водночас свекрухи оцінюють активність своїх невісток значуще вище, ніж свекри ($p=0,02$). Батьки дружини (тещі та тесті) значуще відрізняються між собою у своїх оцінках сили зятя – тесть сприймає зятя як більш слабкого ($p=0,01$) – див. рис. 2.4.

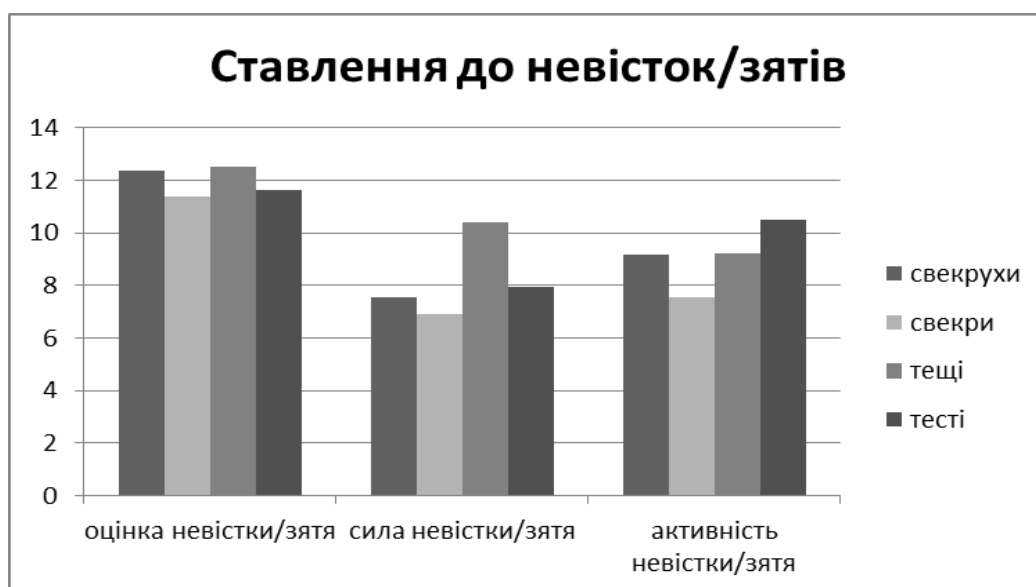

Рис. 2.4. Ставлення батьків до невісток/зятів

Серед батьків старшого покоління чоловіки є більш інтернальними у сім'ї, ніж дружини, на відміну від сімей молодого покоління, де саме дружини є більш інтернальними у родині (розбіжності за шкалою інтернальності в сім'ї між свекрами та свекрухами значимі: $p < 0,01$) – див. рис. 2.5.

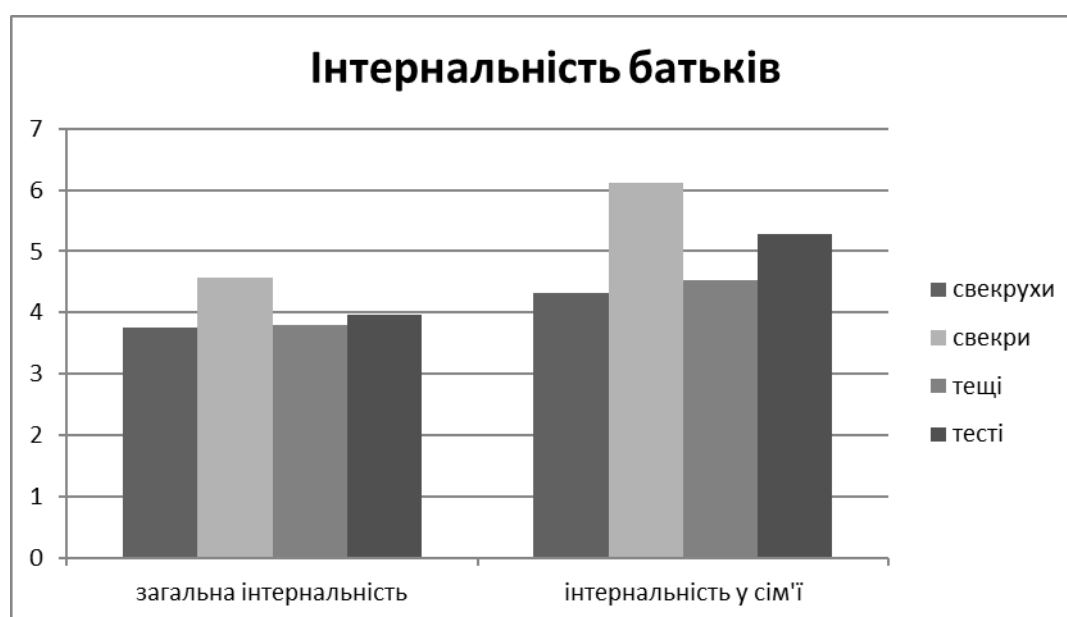

Рис. 2.5. Інтернальність батьків старшого покоління (свекрух, свекрів, тещ, тестів)

Виявлено, що більш загально інтернальні тесті краще оцінюють зятів ($p = 0,49$, $p = 0,011$), а тесті, які мають більш високий рівень сімейної інтернальності, оцінюють зятів як більш активних. Тобто якщо тесті беруть на себе відповідальність за власне життя та родину, вони краще ставляться до

своїх зятів, ніж якщо тесті намагаються перекласти таку відповідальність на інших осіб або обставини. Ставлення тещ до зятів не пов'язано з інтернальністю тещ.

Не було виявлено значущих кореляцій між ставленням батьків чоловіка до невісток та їхніми особистісними, біографічними та соціально-психологічними рисами, але такі кореляції були виявлені у батьків дружин. Зокрема, ставлення тещ до зятів корелює з їхнім (тещ) соціальним статусом ($\rho=-0,42$, $p=0,04$): чим вище соціальний статус тещ – тим вище вони оцінюють зятя і навпаки – чим нижче соціальний статус тещ – тим нижче вони оцінюють зятів за ОДФ. Тобто добре соціально адаптовані тещі більш позитивно сприймають своїх зятів, а погано соціально-адаптовані оцінюють чоловіка дочки більш негативно.

Ставлення тестя до зятя модифікується його особистісними рисами нейротизму та екстраверсії. Чим більше тесть невротичний, тим менше він сприймає зятя як сильного та активного ($\rho=-0,43$, $p=0,03$; $\rho=-0,55$, $p<0,01$ відповідно). Та навпаки, чим більше тесть емоційно стабільний – тим вище він оцінює силу та активність зятя. Це пониження важливих маскулічних рис зятя імовірно знижує стрес для емоційно нестабільного тестя, який може підсвідомо порівнювати себе з чоловіком дочки. Також чим тесть більш екстравертований – тим нижче він оцінює силу зятя, а чим більш інтровертований – тим більш сильним він сприймає зятя, більше його поважає ($\rho=-0,49$, $p=0,01$). Це може бути пов'язано з тим, що інтровертована людина менше намагається справити враження на інших, більше зосереджена на власних критеріях свого успіху, а не на соціальній конкуренції. Тому інтровертовані тесті більше поважають своїх зятів, а екстравертовані, демонстративні тесті, суб'єктивно понижають силу зятів, тим самим покращуючи власний образ в очах дружини та доньки.

На основі вищеописаних результатів досліджень відносин у родині двох поколінь можна зробити такі узагальнення. Як і передбачалося в межах еволюційно-психологічної теорії, серед усіх типів відношень між батьками та

дітьми з різних родів, невістки найгірше оцінюють своїх свекрух, а зяті найкраще оцінюють своїх тещ.

Проблема невизначеності батьківства породжує більш негативне ставлення екстравертованих та активних невісток до батьків чоловіка, адже їхні підозри щодо невірності невістки, яка виявляє високу соціальну активність та імпульсивність, може сприйматися нею як надмірний контроль та перешкоджання її самореалізації.

У ставленні зятя до батьків дружини простежується ще й онтогенетичне коріння – зять, який мав психологічні проблеми у дитинстві, та зараз є недостатньо психологічно благополучним, сприймає тещу і тестя скоріше як слабких, неактивних та непривабливих.

Підтверджуються еволюційні прогнози і у ставленні батьків до невісток/зятів, а саме те, що тесті/тещі (батьки дружини) сприймають своїх зятів більш позитивно, ніж свекрухи/свекри (батьки чоловіка) своїх невісток. Це пов'язано з проблемою невизначеності батьківства, що актуальна саме для чоловіка та його батьків.

Ставлення тестів до зятів псується ще однією еволюційно-психологічною закономірністю – конкуренцією між чоловіками за статус у соціальній ієрархії. Але такі індивідуально-психологічні характеристики тестів як інтернальність та інтроверсія покращують їхнє ставлення до зятів.

З віком змінюється ступінь відповідальності, яку беруть на себе дружини та чоловіки у сім'ї: в молодих подружжях більшу відповідальність беруть на себе жінки, а в зрілих та літніх парах з одруженими дітьми більшу відповідальність за щастя родини беруть на себе чоловіки. Це феномен, який потребує для свого пояснення додаткових досліджень.

Загалом у результатах двох наших емпіричних досліджень можна помітити, що чим більш людина психологічно неблагополучна – тим гірше вона оцінює нових родичів. Тобто психологічно проблемна людина начебто шукає недоліки в інших, щоб покращити на цьому тлі власний образ. Це можна інтерпретувати як виявлення еволюційно давньої форми поведінки –

конкуренції за місце в соціальній ієрархії та конкуренції з представниками своєї статі за партнерів протилежної статі. Крім того негативне середовище на початку життя людини запускає більш агресивні (ворожі) стратегії поведінки, оскільки це в протязі еволюції допомогало виживати.

Якщо проаналізувати результати усіх наведених досліджень – як наших власних (Луценко, О., 2014; Lutsenko, 2011), так і процитованих нами, то у наведених фактах спостерігаються прояви наступних еволюційно-психологічних механізмів, які регулюють відносини у розширеній родині: 1) невизначеність батьківства для чоловіка та представників його роду; 2) намагання підвищити репродуктивний потенціал сина; 3) експлуатація, тобто зменшення власних зусиль ціною використання зусиль особини з іншого роду; 4) конкуренція між представниками сім'ї однієї статі.

На відміну від раніше розглянутих жіночих адаптацій за допомогою кокетства, які продовжують виконувати пристосувальну функцію в сучасних умовах, дані прояви давніх адаптацій у розширеній родині ми вважаємо такими, що частково втратили свою адаптивну функцію через низку негативних наслідків для різних членів сім'ї. А саме:

- конфлікт між свекрухою та невісткою веде до репродуктивних втрат (менша виживаємість онуків);
- конфлікт між свекрухою та невісткою веде до розпаду молоді сім'ї, розпорошення сімейних ресурсів, недосоціалізації та страждання дітей, зниження психологічного благополуччя жінок;
- конфлікт між свекрухою та невісткою призводить до зменшення тривалості життя свекрух, які доглядаються невістками («невістчина помста»);
- конкуренція між чоловіками та експлуатація невістки погіршує кооперацію в сім'ї та її міцність, знижує психологічне благополуччя усіх її членів.

Виходячи з цього, варто усвідомлювати шкоду таких застарілих у сучасних умовах адаптацій (адже на свідомому рівні свекруха може не хотіти втрати онуків, розпаду родини сина, а невістка – дострокової смерті матері чоловіка і т. п.) і будувати стратегії психологічного консультування та

психотерапії, які враховують ці підсвідомі механізми, що приховано породжують сімейні проблеми задля сумнівного підвищення репродуктивного успіху, соціального рангу та боротьби з батьківською невизначеністю.

Отримані результати підтверджують, що еволюційні закономірності продовжують діяти у сучасних умовах та проявляються в емоціях і відчуттях представників різних культур світу, де Україна не є винятком.

У наступному підрозділі ми проаналізуємо одну нову форму жіночої поведінки – сурогатне материнство, яка викликає цікавість не лише психологів та рядових членів суспільства, а провокує політичні та юридичні колізії, які призводять навіть до її заборони в окремих державах. Яке її адаптивне значення, ми спробуємо розглянути на базі власних досліджень та праць інших фахівців.

2.3. Сурогатне материнство – нове використання репродуктивного потенціалу

У даному підрозділі йтиметься про сурогатне материнство, яке набуло поширення лише у другій половині ХХ століття завдяки відкриттю технології штучного екстракорпорального запліднення «in vitro – у пробірці». Перш за все ми спробуємо дослідити, які мотиви стоять за такою діяльністю.

Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями. Психологія материнської поведінки завжди викликала увагу дослідників різноманітністю її форм – від повної самопожертви до свідомого вбивства власних дітей (Daly & Wilson, 1988; Tooby & Cosmides, 2003). Конфлікт між матір'ю та дитиною на біохімічному рівні починається ще у внутрішньоутробному періоді (Haig, 1993). Дослідження на тваринах переконливо показали, що якщо мати має можливість не здійснювати деяку частину догляду, який необхідний для виживання нащадків, то вона не буде цього робити (Вагнер, 2005). Описано форми маніпуляції, які

використовуються батьками відносно до дітей у тваринному світі та у людей (Докинз, 1993; Alexander, 1974; Trivers, 2002).

Суттєві доповнення до вивчення материнської поведінки вносять її зразки, які демонструються нерідними батьками. Значно більша кількість насилля, що проявляється на адресу названих дітей порівняно з рідними дітьми, виявлена в дослідженнях Вілсон і Делі (Daly & Wilson, 2001). Це явище отримало назву «ефекту Сіндерели» відповідно до відомої казки «Попелюшка» (англ. Cinderella), яка має тисячі втілень у фолкльорі різних народів світу.

Прогрес допоміжних репродуктивних технологій, зокрема поява штучного запліднення, донорства яйцеклітин і сперми та сурогатного материнства, привели до виникнення нових форм відношень, пов'язаних з репродукцією. До них належать відносини між генетичними батьками та сурогатною матір'ю, ставлення сурогатної матері до плода та до самого процесу вагітності «на замовлення», мотивація сурогатних матерів тощо. Нас зацікавило саме останнє питання – які особливості мотиваційної сфери властиві жінкам, що готові до імплантації біологічно чужого ембріону, вагітності та пологам дитини, з якою вони розлучаться назавжди.

У зарубіжній літературі зазначається, що жінки, які стають сурогатними матерями, часто мають освіту тривалістю 13 і більше років, грошовий чинник не є переважним у прийнятті цього рішення, вони працюють та не відчувають фінансових труднощів. Вони начебто емпатично хочуть поділитися з безплідними сім'ями своїм даром фертильності, щоб інші теж відчули щастя мати власну дитину, позбавилися клейма безпліддя. Автори вказують, що сурогатні матері зазнають стрес штучного запліднення, біль, неприємні побічні ефекти, депресію, порушення сну, труднощі з розривом остаточної прив'язаності, нав'язливість або відчуженість з боку генетичних батьків тощо (Storey). Інші дослідники вважають, що сурогатне материнство – це проект, в якому зміщуються материнська та тілесна ідентичність і утворюється сумісний проект материнства, який розділено між сурогатною та генетичною матір'ю (Teman, 2009). V. Jadva, C. Murray, E. Lycett та ін. (2003) під час спостереження

сурогатних матерів через рік після родів не знайшли в них ознак психологічних проблем, що виникли через сурогатну вагітність ані у відношеннях колишніх сурогатних матерів з батьками-замовниками, ані з оточуючими, ані стосовно розлучення з дитиною. Amrita Pande (2009), яка проаналізувала бесіди з сурогатними матерями в Індії, де поширено комерційне сурогатне материнство, виявила, що хоча в Індії спостерігається стигматизоване ставлення до сурогатних матерів як до «працівників брудної праці» (яке наближується за змістом до сексуальних послуг), але вони самі себе психологічно ідентифікують скоріше як «залежних матерів», ніж як «незалежних працівників».

Практично всі дослідники у своїх роботах приділяють увагу етичним аспектам проблеми сурогатного материнства. М. М. Тієу (2009) вважає, що жінка, яка вирішила стати сурогатною матір'ю, не може дати інформовану згоду, яку від неї вимагають, тому що не може повністю передбачити, що вона буде відчувати під час вагітності та розлучення з дитиною. Автор розглядає в якості самоомани або копінг-стратегій думки та відчуття, які виникають у сурогатної матері після розлучення з дитиною через те, що їй необхідно примирити природно виникаючу потребу продовжувати турботу про дитину з необхідністю віддати її іншим людям. М. М. Тієу також висловлює сумніви щодо щирості альтруїзму жінок, які стають некомерційними сурогатними матерями, тому що насправді замість нього в силу можуть вступати відчуття провини і бажання спокутування після попередніх абортів або відмовлень від дитини, або низька самооцінка та бажання довести іншим свою корисність.

В Англії під час лонгітюдного інтерв'ю протягом сурогатної вагітності та першого півріччя після родів були досліджені психологічні розбіжності у сурогатних матерів та безплідних матерів-замовниць (Van den Akker, 2007a). Дослідниця Olga van den Akker не знайшла значущих розбіжностей в особистісних рисах інтроверсії, нейротизму, психотизму та соціальної бажаності у сурогатних матерів та матерів, які ініціюють сурогатну вагітність. Проте рівень соціальної підтримки, сімейної гармонії і тривоги як стану у них

значуще відрізнялися на різних стадіях вагітності та в післяпологовий період. Установки до вагітності та плода в досліджених групах також суттєво розрізнялися в період вагітності, однак не було виявлено ознак постнатальної депресії в жодній з груп. Автор робить висновок про важливість психологічного відбору та супроводу учасників програми сурогатного материнства.

Впливова французька газета «Le Figaro»(Le Figaro) опублікувала статтю, де вказується, що центр сурогатного материнства в останні роки зсунувся у Східну Європу: Польщу, Чехію, Грузію, Росію та особливо – Україну.

Однак було би помилкою вважати, що будь-яка українка готова стати сурогатною матір'ю. Пошук кандидаток на роль сурогатної матері зазнає великих труднощів через те, що дуже мало жінок, які підходять для цієї діяльності за біологічними та соціальними критеріями, мають бажання зайнятися нею. Фірмами-організаторами, медичними структурами та генетичними батьками висуваються також психологічні вимоги до потенційної сурогатної матері, суть яких стосується її психологічної надійності як учасника програми.

Нас зацікавило чи є якісь особливості підсвідомої мотивації жінок, які бажають стати учасницями програм сурогатного материнства, адже відповідна мотивація – це необхідна частина адаптації людини в умовах діяльності, яку вона виконує. Як вказує М. А. Кузнецов (2012), мотиваційне збудження, забарвлене емоціями, – це особливий «внутрішній голос», який попереджає нас заздалегідь про можливу (чи таку, що вже настала) нестачу харчових речовин, повітря, тепла, енергії, інформації, пошани з боку оточення і т. ін. Виникнення емоції в такій її функції («внутрішнього голосу») – головне досягнення еволюції (за Д. В. Колесовим). Завдяки цьому «внутрішньому голосу» ми знаємо, що ми живі, ми маємо свою визначеність, власну якість, стан.

Розуміння мотивації жінок, які стають сурогатними матерями, може допомогти з'ясувати, який еволюційний аналог для такої діяльності можна знайти в далекому минулому – у середовищі еволюційної адаптації людства –

та на цій підставі спробувати зробити висновок, яка це адаптація за функціональним змістом. Для цього ми організували відповідне дослідження.

Воно було проведено на базі Центру сурогатного материнства (Україна, м. Харків) і Асоціації багатодітних матерів (сімей) Київського району м. Харкова «АММА». Групи жінок без дітей та матерів з 1–2 дітьми набиралися випадково. Згідно з законом в Україні дозволено лише гестаційне сурогатне материнство (сурогатна мати не може водночас бути донором яйцеклітини, тобто плід не має бути пов'язаним з нею генетично); воно може бути комерційним; батьками дитини вважається сім'я, яка ініціювала вагітність.

Загалом у дослідженні взяли участь 88 жінок. Цільову групу склали 28 жінок, готових стати сурогатними матерями. На момент тестування вони були включені в програму сурогатного материнства: пройшли медичне обстеження, врегулювали юридичні питання, дійшли згоди з генетичними батьками щодо спільного бажання участі в програмі. Обов'язкові вимоги, які висуваються для претенденток на роль сурогатної матері, це репродуктивне здоров'я, вік до 35 років та наявність власної дитини. Були сформовані три групи порівняння (контролю) по 20 жінок у кожній: жінки без дітей, жінки з 1–2 дітьми та багатодітні матері.

Середній вік сурогатних матерів склав 27 років (медіана віку 26,5 років, розкид 20–36 років), жінок без дітей – 24 роки (медіана 21,5 років, розкид 20–41 рік), жінок з 1–2 дітьми – 33 (медіана 32,5 років, розкид 20–45 років) роки та багатодітних матерів – 36 років (медіана 37 років, розкид 24–45 років).

У зв'язку з тим, що процеси мотивації відбуваються здебільшого на підсвідомому рівні, нами була обрана проєктивна методика «Тест восьми потягів» Л. Сонді в адаптації Л. Н. Собчик (2003). Тест вимірює 16 показників, які утворюють попарно 8 основних потягів особистості.

Результати психодіагностичного обстеження цільової групи та груп порівняння зіставлялися за усіма отриманими даними. Достовірність розбіжностей перевірено за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу Крускала-Уолеса.

Проаналізуємо результати. Для коректної інтерпретації отриманих даних треба нагадати, що тест восьми потягів Сонді (2005) засновується на природженій схильності людей ближче контактувати, сходитися з подібними людьми. Причому вони можуть бути сильно пов'язаними соціальними узами, тягнутися один до одного як при взаємній симпатії, так і антипатії. Інструкцією тесту передбачається, щоб досліджуваний вибирав з кожної серії запропонованих фотографій чоловіків та жінок по дві найбільш приємні фотографії (позначаються знаком «+»), та по дві найбільш неприємні (позначаються знаком «-»). Вибір досліджуваними як приємних, так і неприємних фотографій тесту інтерпретується як проявлення 16 тенденцій потягів, наприклад: «h-» – гуманізм, любов до людства; «h+» – персональна любов, еротизм: це дві тенденції ерос-потяга; або «e+» – тенденція доброти та «e-» – тенденція зла: це дві тенденції морального потягу тощо.

Максимальна кількість можливих виборів кожної тенденції – 6, мінімальна – 0. Розглянемо мотиви досліджуваних жінок – див. рис. 2.6.

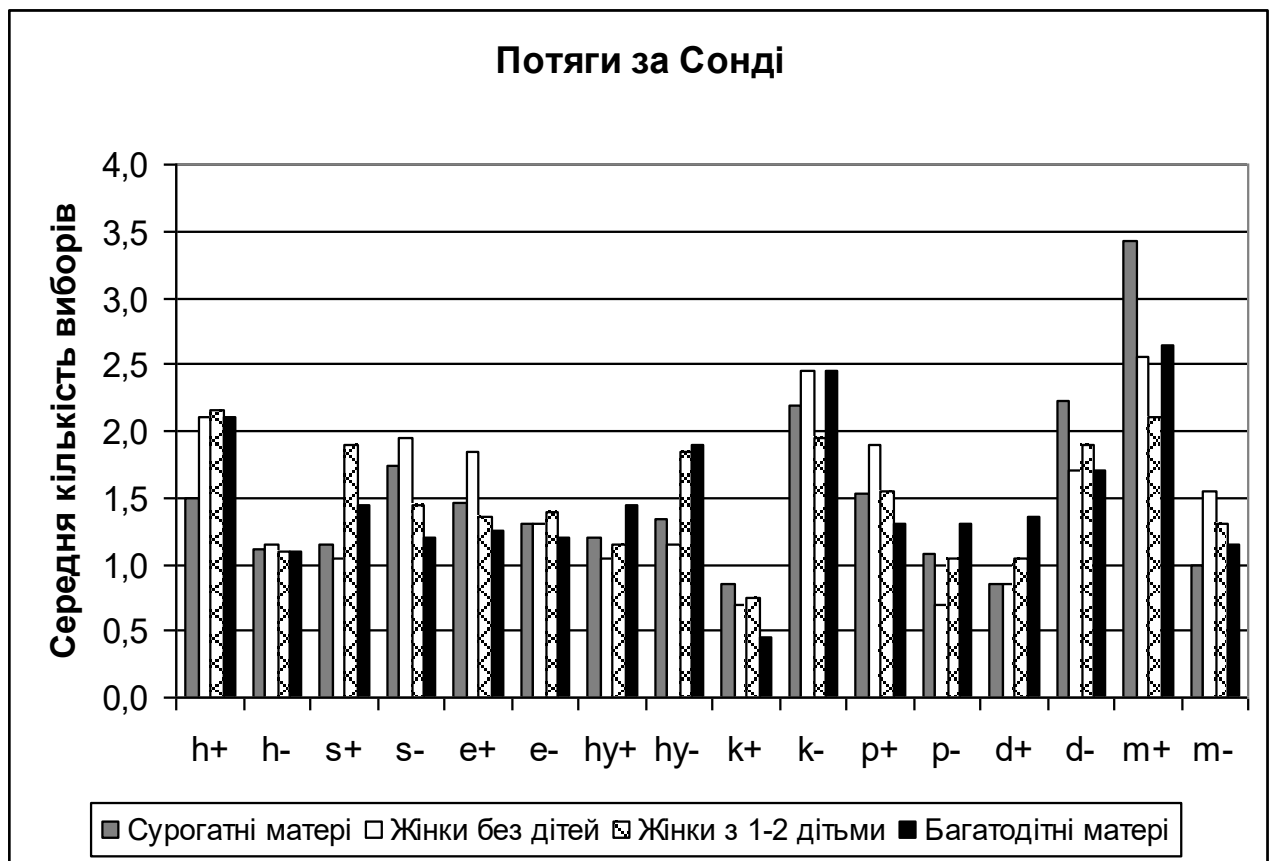

Рис. 2.6. Аналіз мотивації досліджуваних груп за моделлю Л. Сонді

Серед усіх шістнадцяти тенденцій потягів три виявилися значуще різними в досліджуваних групах – потяг до контактів «m+», сором'язливість «hy-» та агресивність «s+».

Згідно з діаграмою жінки, що збираються стати сурогатними матерями, частіше за все обирають мотив прихильності, тобто потяг до контактів (m+) – його рівень складає 3,4 виборів у середньому. Розбіжності між групами за даним мотивом значущі на рівні: $H=11,1$, $p=0,011$.

Л. Сонді (2005) пише, що саме фактор «m+» – «потяг до контактів» – здатний зробити з нас «ближнього» для інших людей, що це фактор соціальної згуртованості. З іншого боку, в його описанні присутній натяк на інфантильність: «Прагнення тісно і майже нерозривно, ротом і руками причепитися до грудей та тіла матері – начебто до дерева життя – прив'язатися до матері та зберігати її, а також зберігати всі пізніші ерзац-об'єкти, що її замінюють тільки для одного себе на всі часи, намагання сховатися під спідницю матері та увічнити цей затишок та безпеку, бажання бути прийнятим матір'ю з первісним довір'ям, без будь-яких умов і таким, яким ти і є насправді, цілком і повністю схваленим нею в усіх своїх якостях – незалежно від того, гарні вони чи погані – потяг закоханих ловити один одного руками і губами, захоплюватися один одним, пестити і розкриватися один перед одним, спонука прив'язуватися до життя і до свого існування, зберігати для себе вічність завдяки діянням та славі, вміння запобігати хвороб, нещасних випадків і передчасної смерті...» (с. 208).

Щоб краще зрозуміти тенденцію «m+», відмітимо, що її протилежністю є «m-» – тенденція до розриву зв'язків зі значущими об'єктами. Парадоксально, що найменшу тенденцію до розриву демонструють жінки, які збираються розлучитися з дитиною, яку вони будуть виношувати дев'ять місяців. Імовірно, завдяки тому, що вони заздалегідь усвідомлюють, що це не їхня дитина, вона не потрапляє для них до категорії об'єктів прихильності.

Ще одним мотивом, який значуще розрізняє групи, є «hy-» – сором'язливість, скромність ($H=12,5$, $p=0,006$). Ця тенденція сильніше

виражена у багатодітних матерів та жінок з 1–2 дітьми і менш характерна для сурогатних матерів та жінок без дітей. Виходячи з цього, жінкам, які бажають стати сурогатними матерями, менше, ніж багатодітним та матерям з 1–2 дітьми, властиві стани сором'язливості, скритності та огиди, які приводять до виходу в світ фантазій і міфів, про що пише Л. Сонді (2005). Це пояснює, чому саме для цього типу жінок сурогатна вагітність виявляється припустимою: адже скромні, сором'язливі, бридливі жінки будуть недостатньо пристосованими до штучного запліднення (яке часто потребує декількох спроб) з чужим генетичним матеріалом, переживання процесу вагітності під пильним контролем не лише медперсоналу, але й генетичних батьків, можливої негативної реакції соціального оточення на інформацію про участь у програмі.

Останнім мотивом, який суттєво диференціює групи, став «s+» – агресивність, домінантність, активність, мужність ($H=9,9$, $p=0,019$). Більшою мірою цей мотив властивий жінкам з 1–2 дітьми, потім – багатодітним матерям, а меншою мірою він властивий сурогатним матерям і жінкам без дітей. Те, що сурогатні матері мають відносно низький показник агресивності, активності, домінантності та мужності може частково пояснювати їх згоду на такий вид діяльності як вагітність, бо це досить пасивна діяльність порівняно з професіями, які потребують, знань, навичок, самовдосконалення, побудови кар'єри та робочих стосунків. Жінка просто виношує дитину під наглядом батьків та медичного персоналу. Тобто вона перебуває у природному стані та фактично не працює, але отримує заробіток.

Таким чином, основними глибинними мотивами, які відрізняють потенційних сурогатних матерів від жінок груп порівняння, є більш виражений потяг до контактів і менш виражені сором'язливість та агресивність (Луценко, О. & Цокота, 2011).

Прихильність та запобігання розриву відносин, а також низька агресивність і поступливість характеризують потенційних сурогатних матерів як жінок з яскраво вираженою традиційно жіночою статевою орієнтацією. Їхня

прив'язаність не поширюється на дітей від сурогатної вагітності, тому що вони з самого початку усвідомлюють, що виношують дитину для інших батьків.

Низько виражений мотив сором'язливості, скромності та брідливості дозволяє потенційним сурогатним матерям ігнорувати неприродні особливості їхньої вагітності та можливу соціальну стигматизацію, що робить їх систему мотивації добре пристосованою до обраного виду діяльності.

У наступній частині дослідження сурогатних матерів ми більш докладно спробували вивчити ознаки їхніх адаптивних здібностей, застосувавши методи вивчення адаптаційного потенціалу.

Адаптаційний потенціал жінок, які готуються стати сурогатними матерями. Після появи гестаційного сурогатного материнства за допомогою штучного запліднення «в пробірці» як наукового відкриття та суспільної практики, його можна розглядати і як новий компонент середовища існування людства, і як нову форму поведінки. Така нова практика привнесла зміну функціонування сім'ї, в якій з'явився додатковий учасник, що дозволяє членам безплідної родини отримати нащадків. За статистикою, що була простежена в країнах Заходу, основна причина розлучень у цих суспільствах – це безпліддя (Buss, 1989; 1994; Buss & Schmitt, 1998; Wright, 1994). Цілком імовірно, що це основна причина розлучень і у всіх інших країнах світу, де така статистика не збиралася. Таким чином, можливість отримати потомство може знизити кількість розлучень. І хоча в багатьох країнах світу питання дозволеності практики сурогатного материнства ще не розв'язано остаточно (Petitfils, 2013), інститут родини має адаптуватися до нових викликів, або, як вказують Р. МакНеир и Д. де Воус, він припине відповідати реаліям людського життя, що знизить його здатність бути джерелом підтримки для індивіда (Kirkman, 2010).

Включення в будь-яку нову діяльність потребує від індивіда залучення його адаптаційних здібностей (Александровский, 1976; Березин, 1988; Короленко & Фролова, 1979; Налчаджян, 1988). Під адаптаційними здібностями розуміють властивості організму та психіки, які сприяють успішній адаптації. Так, для неї відіграють важливу роль такі психологічні

властивості, як сила та рухливість нервової системи (НС), низький рівень тривожності та навіюваності, інтернальність, полenezалежність, високий рівень інтелекту тощо. В той же час виокремлюють низку особливостей, які утруднюють адаптацію. До них відносять слабкість та інертність НС, низький рівень інтелекту, високий рівень тривожності, нейротизм тощо. Разом з тим виділяють таку групу властивостей, яка в адаптації поводить себе парадоксально. Так, успішно можуть адаптуватися особи з акцентуаціями характеру, слабкою НС та ін. (Розов, 1993). О. Г. Маклаков стверджує, що чим вище адаптаційні здібності, тим більша імовірність нормального функціонування організму та ефективної діяльності під час збільшення інтенсивності впливу психогенних чинників зовнішнього середовища (Маклаков, 2001). У моделі О. Г. Маклакова (2001) серед найбільш значущих для процесу адаптації психологічних властивостей знаходяться поведінкова регуляція, комунікативний потенціал, моральна нормативність, а також низка більш вузьких властивостей, які утворюють вищезгадані. Вони усі взаємопов'язані та створюють одну з інтегральних характеристик психічного розвитку особистості – особистісний адаптаційний потенціал (ОАП). У практичному додатку за ОАП індивіди розрізняються на три групи адаптаційних здібностей: групу тих, хто добре долає адаптогенні ситуації (1-ша), групу, яка середнє долає адаптогенні ситуації (2-га) та групу, яка погано долає адаптогенні ситуації (3-я).

У літературі ми не знайшли прямих свідчень щодо адаптаційних здібностей сурогатних матерів. Часто зустрічаються суперечливі відомості щодо психологічних наслідків сурогатного материнства. Наприклад, у деяких працях концентрується увага на відсутності яких-небудь небажаних психологічних наслідків, підкреслюється альтруїстичність даної діяльності та позитивні особистісні якості сурогатних матерів (Jadva, Murray & Lycett, 2003; Teman, 2009; 2008; Van den Akker, 2007a, b). Інші дослідники називають низку негативних фізіологічних, психологічних та соціальних характеристик їх стану (Reame, 1991; Storey, 2000). Зокрема, Н. Рими (Reame, 1991) пише:

«Прихильники руху сурогатного материнства вказують на сотні сурогатних народжень, які відбулись без подальшої поганої слави або суперечок. Але критики аргументують, що сурогатні матері, які брали участь у таких «успішних випадках», можливо є найбільш дисфункціональними в термінах самооцінки або асертивності, обираючи мовчазне страждання».

На наш погляд, в існуючих працях з проблеми психологічної адаптації в цілому та адаптації сурогатних матерів окремо, недостатньо враховується ситуаційний елемент, а саме, чи є адаптогенна ситуація для суб'єкта вимушеною або довільно обраною. У разі вимушеної адаптації суб'єкту може не вистачити його ресурсів для досягнення стану адаптованості. Однак у другому випадку ми припускаємо, що жінки, які самостійно (за об'явами, рекламними оголошеннями) звертаються до центрів допоміжних репродуктивних технологій для виконання ролі сурогатної матері, повинні мати достатні адаптаційні здібності, щоб впоратися з цією ситуацією. Добровільність і активність включення в нову діяльність передбачає перевагу цих суб'єктів порівняно з іншими для адаптації в даній конкретній ситуації та в більш широкому контексті. З точки зору відомих дослідників адаптації В. С. Ротенберга та В. В. Аршавського (1984), активність загалом надає більше шансів на виживання, ніж пасивність. Хоча порівняно з іншими видами активності, наприклад, пошуком нової роботи, отриманням додаткової освіти тощо, вагітність – досить пасивна діяльність.

Таким чином питання, чи є сурогатне материнство – діяльністю, яка є адаптивною для жінок, які в ній беруть участь, – стало основним питанням даного дослідження. Ми припустили, що якщо жінки, які стають сурогатними матерями, мають більш високі адаптаційні здібності порівняно з жінками, які до такої діяльності не готові, то сурогатні матері достатньо адаптовані для цієї активності.

Емпіричною гіпотезою нашого дослідження передбачалося, що існують розбіжності у рівні особистісного адаптаційного потенціалу та його складових: поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та симптомокомплексів

ММРІ (іпохондрії, психастенії, індивідуалістичності) в групах жінок, які готуються стати сурогатними матерями, та групами порівняння (багатодітні матері, матері з 1–2 дітьми та жінки без дітей).

Метою даного дослідження було вивчення адаптаційного потенціалу жінок, які готуються стати сурогатними матерями, та порівняння його з аналогічним у жінок, які не цікавляться такою діяльністю та не бажають її здійснювати.

У дослідженні були поставлені такі завдання:

1. Перевірити соціальну бажаність показників, отриманих у досліджуваних за «шкалою брехні», щоб виключити вплив даної установки, що виникає під час виконання особистісних опитувальників.

2. Оцінити та зіставити загальний особистісний адаптаційний потенціал у цільовій групі та групах порівняння.

3. Вивчити та порівняти виразність у цільовій групі та групах порівняння основних складових особистісного адаптаційного потенціалу – поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та моральної нормативності.

4. Проаналізувати в цільовій групі та групах порівняння особистісні симптомокомплекси, які відповідають шкалам ММРІ.

Для вирішення задач цього дослідження використовувалась та ж сама вибірка, яка була обстежена за допомогою тесту Сонді у попередньому дослідженні цієї серії. Тобто це були 88 жінок, з яких цільова група складалася з 28 жінок, що були включені за їхнім бажанням та відповідності вимогам у програму сурогатного материнства. Були використані ті ж самі три групи порівняння (по 20 жінок), щоб зіставити потенційних сурогатних матерів з жінками, які реалізують свою репродуктивну функцію по-іншому: які мають багато власних дітей (тобто, які здійснюють так звану кількісну стратегію), які мають мало дітей (які реалізують так звану якісну стратегію) та які відкладають народження дитини (які зайняті самореалізацією). Згідно з попереднім опитуванням, учасниці груп порівняння не мали бажання ставати сурогатними матерями.

У всіх групах були присутні досліджувані з вищою, середньою спеціальною / технічною та середньою освітою.

Зустрічі з досліджуваними проходили на добровільній основі, індивідуально. Після встановлення контакту з учасницею дослідження її просили заповнити анкету та Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (Никифоров, Дмитриева & Снетков, 2001) зі стандартною інструкцією. Результати тестування цільової групи та груп порівняння зіставлялися за усіма отриманими даними, а саме, порівнювались центральні тенденції та ступені варіативності показників і перевірялась достовірність розбіжностей.

Для збору демографічних відомостей досліджуваним пропонувалася анкета з питаннями про вік, освіту, сімейне положення, зайнятість та бажання стати сурогатною матір'ю (лише для груп порівняння).

Для вивчення адаптаційного потенціалу використовувався багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» О. Г. Маклакова, який є тестом з 165 тверджень з варіантами відповідей «Так» / «Ні» та шкалою достовірності. Цей тест побудований на основі адаптованої версії тесту ММРІ (стандартизованого багатофакторного методу дослідження особистості в адаптації Л. М. Собчик), він на першому рівні вимірює 10 базових шкал: надконтроль (іпохондрія, *Hs*), песимістичність (депресія, *D*), емоційна лабільність (істерія, *Hu*), імпульсивність (психопатія, *Pd*), мужність / жіночість (маскулінність/фемінінність, *Mf*), ригідність (паранойя, *Pa*), тривожність (психастенія, *Pt*), індивідуалістичність (шизофренія, *Sc*), оптимістичність (гіпоманія, *Ma*), соціальна інтроверсія (*Si*). Дві назви для кожної шкали показують назву шкали в адаптованому варіанті (наприклад, індивідуалістичність) та «класичну» оригінальну назву (шизофренія, *Sc*).

Другий рівень показників використовувався лише під час розробки тесту та не увійшов в кінцеву, розповсюджену версію тесту. На третьому рівні тест вимірює три показника адаптивності: 1) поведінкову регуляцію, 2) комунікативний потенціал, 3) моральну нормативність.

Четвертий рівень – це особистісний адаптаційний потенціал та його еквівалент – «група адаптаційних здібностей», де до 1-ї групи належать люди з найбільш високими адаптаційними здібностями, до 2-ї – з середніми та до 3-ї – зі слабкими. За рахунок багаторівневої структури за допомогою тесту БОО «Адаптивність» є можливість вирішити усі завдання дослідження.

Для перевірки значущості відмінностей між групами використовувався критерій Крускала–Уоллеса, однофакторний дисперсійний аналіз Фішера ANOVA та парний критерій t Стьюдента. Розглянемо отримані результати.

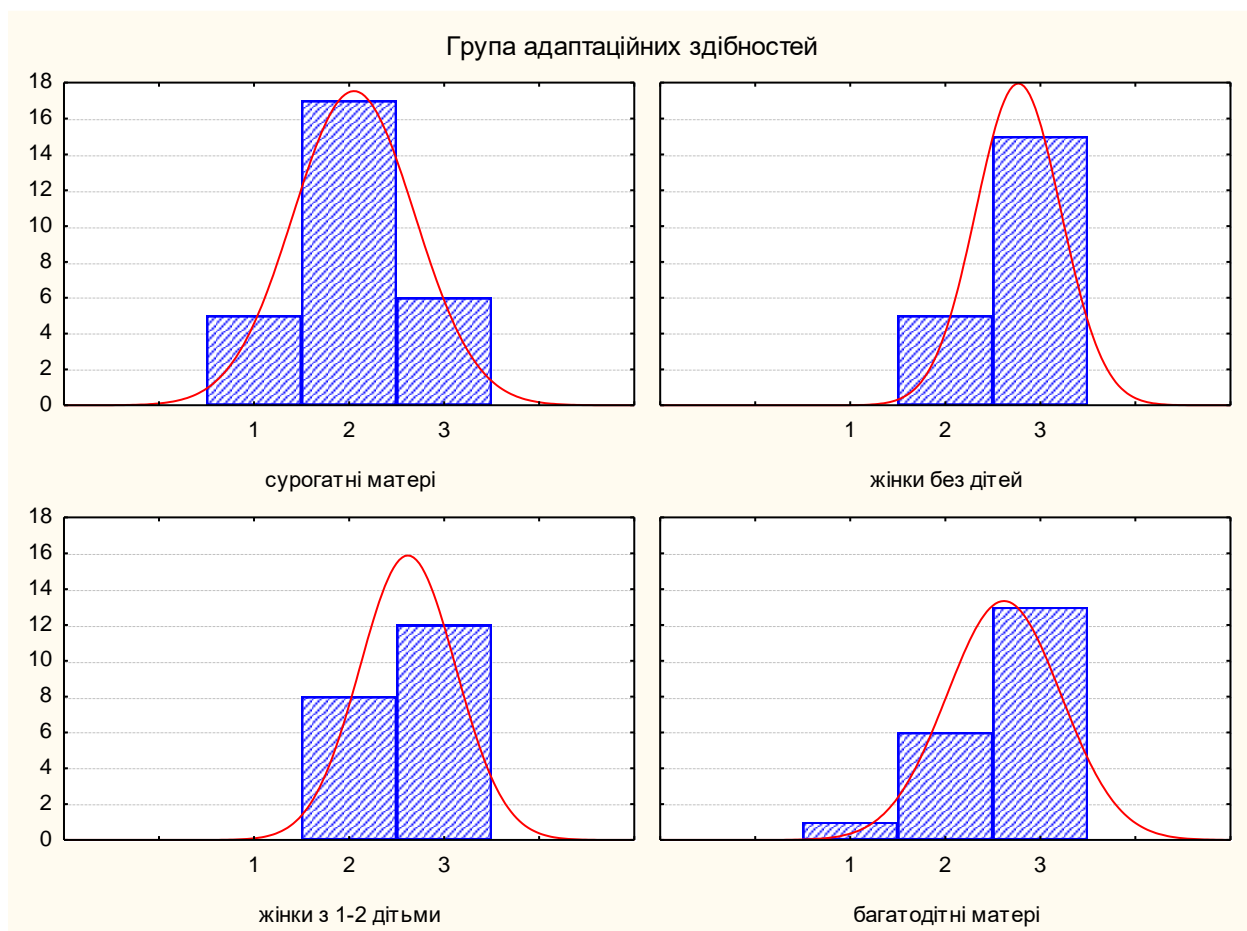
Перевірка соціальної бажаності відповідей. Відповідно до норм шкали соціальної бажаності БОО «Адаптивність», його результати варто вважати достовірними, тому що у жодній з учасниць дослідження не був досягнутий критичний рівень соціально-схвалюваних відповідей, який за нормами до тесту дорівнює 10-ти балам – див. рис. 2.7.

Рис. 2.7. Виразність установки на соціальну бажаність

На рис. 2.7 видно, що, хоча майбутні сурогатні матері підвладні установці на соціальне схвалення, їхні відповіді не треба вважати недостовірними. Навіть більшу установку на соціальну бажаність демонструють багатодітні матері, а найменшу – жінки без дітей.

Загальна оцінка особистісного адаптаційного потенціалу. Змінна «особистісний адаптаційний потенціал», відображена в її еквіваленті – «групі адаптаційних здібностей», що може приймати значення 1, 2 та 3; її шкала характеризується зворотною спрямованістю – чим менше значення, тим краще адаптація. За цим показником жодна з досліджуваних вибірок у середньому не виявилася такою, що належить до 1-ї групи адаптації (осіб, що добре долають адаптогенні ситуації). Однак потенційні сурогатні матері в своїй більшості знаходяться ближче до першої групи адаптації, ніж інші учасниці дослідження. Їх середнє значення складає 2,0 (мін. 1, макс. 3). На другому місці жінки з 1–2 дітьми, їх середній показник – 2,6 (мін. 2, макс. 3) та багатодітні матері – їх середній показник також – 2,6 (мін. 1, макс. 3). Жінки без дітей у середньому мають показник 2,75 (мін. 2, макс. 3). Кількість представників 1, 2 та 3-ї груп адаптації в досліджуваних категоріях жінок відображена на рис. 2.8.

ис. 2.8. Розподіл частот зустрічаємості досліджуваних жінок, які належать до 1, 2 та 3-ї груп адаптаційних здібностей у цільовій вибірці та групах порівняння

Якщо порівняти групи досліджуваних не за арифметичним середнім, а за медіаною, то група потенційних сурогатних матерів ще більш явно відрізняється від груп порівняння, тому що в ній медіана приходить на значення 2, а у всіх групах порівняння – на значення 3. Розбіжності між групами досліджуваних (між цільовою та усіма іншими) статистично значущі (критерій Крускала–Уоллеса, $H=18,7$, $p<0,001$). Розбіжності серед груп порівняння між собою незначущі. Таким чином підтверджується, що жінки, які готові стати сурогатними матерями, перевищують представниць груп порівняння за загальним рівнем адаптаційних здібностей.

Порівняння поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та моральної нормативності. Показники шкал третього рівня БОО «Адаптивність»: поведінкова регуляція, комунікативний потенціал та моральна нормативність – вимірюються в балах (10-бальна стандартна шкала). Було виявлено, що потенційні сурогатні матері не відрізняються від груп порівняння за рівнем моральної нормативності, але перевищують за комунікативним потенціалом (ANOVA, $F=8,4$, $p=0,006$ та критерій Крускала–Уоллеса, $H=10,7$, $p=0,013$) і поведінковою регуляцією (ANOVA, $F=8,3$, $p<0,001$ та критерій Крускала–Уоллеса, $H=19,0$, $p<0,001$) – див. рис. 2.9.

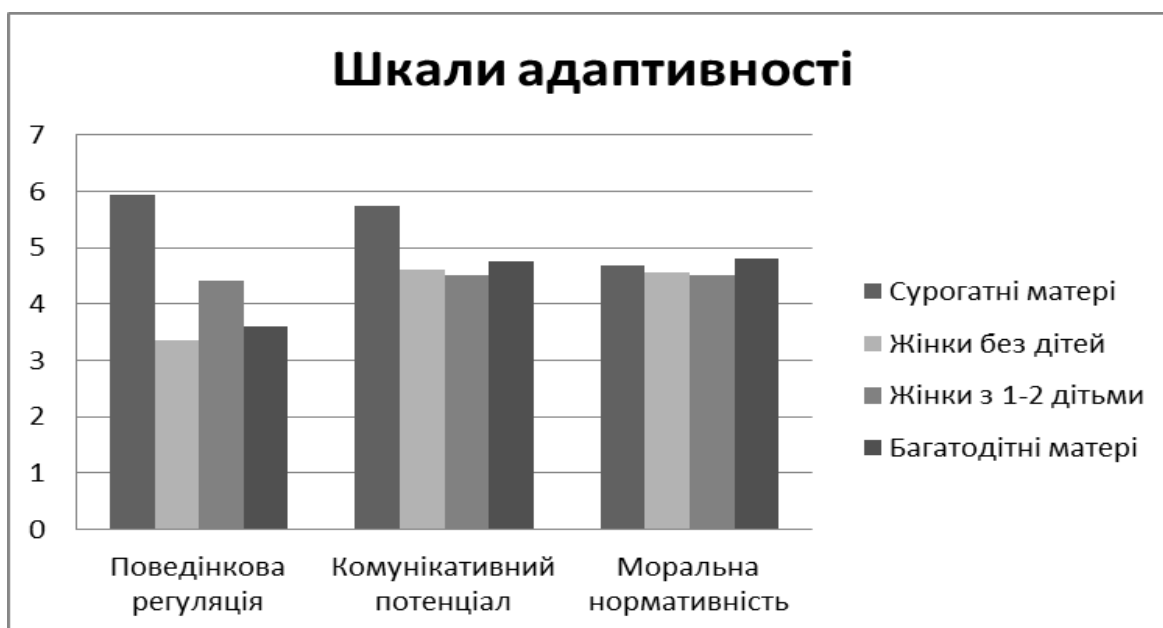

Рис. 2.9. Середні значення адаптивних здібностей жінок у досліджуваних групах

Середній нормативний рівень у шкалі стенів припадає на інтервал 4–6 стенів. Показник поведінкової регуляції у майбутніх сурогатних матерів сягає верхньої межі норми, тоді як жінки без дітей та багатодітні матері демонструють рівень нижчий за середній. Спрямованість шкали стенів пряма – чим більше стенів, тим краще поведінкова регуляція та комунікативний потенціал у майбутніх сурогатних матерів порівняно з групами контраста.

Особистісні симптомокомплекси ММРІ. Змінними даного рівня шкал тесту БОО «Адаптивність» є типові особистісні особливості за моделлю С. Хатуейя та Дж. МакКінлі (Hathaway & McKinley, 1940), яка закладена у тест ММРІ та його адаптовану версію. Рівень базових шкал адаптованого ММРІ відображений на рис. 2.10, з якого видно, що усереднений профіль групи потенційних сурогатних матерів розташований (за виключенням показника депресивності) в оптимальній зоні одного стандартного відхилення відносно середнього (50 ± 10 стандартних Т-балів). Шкала Т-балів є інтервальною.

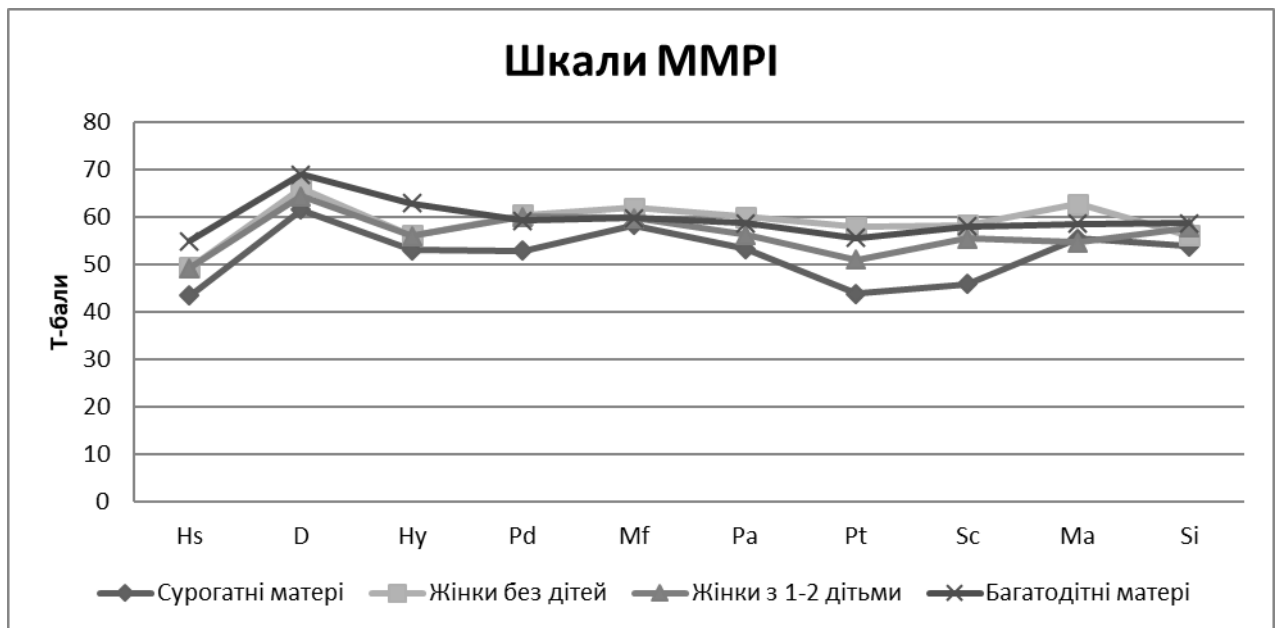

Рис. 2.10. Особистісний профіль досліджуваних груп (середні величини)

Найменш вираженими шкалами в профілі групи потенційних сурогатних матерів є показники Hs, Pt, та Sc (потрапляють в інтервал 40–50 Т-балів), що

характеризує цих досліджуваних як не схильних до іпохондрії, тривожності та індивідуалістичності. Також слабкіше, ніж в інших групах, у потенційних сурогатних матерів виявилися *D*, *Hu*, *Pd*, *Pa* та *Ma* (песимістичність, емоційна лабільність, імпульсивність, ригідність та гіпоманія). Відмінності, перевірені за ANOVA та критерем Крускала–Уоллеса, за всіма цими шкалами є статистично значущими (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Розбіжності за шкалами MMPI між групами з різним типом материнства

Шкали	ANOVA			Критерій Крускала–Уоллеса		
	<i>F</i>	<i>df</i>	<i>p</i> ≤	<i>H</i>	<i>df</i>	<i>p</i> ≤
<i>Hs</i>	11,6	3	0,001	27,9	3	0,001
<i>D</i>	3	3	0,036	8,4	3	0,037
<i>Hu</i>	7,6	3	0,001	14,8	3	0,002
<i>Pd</i>	4,3	3	0,007	13,6	3	0,004
<i>Pa</i>	4,4	3	0,006	10,7	3	0,014
<i>Pt</i>	8,6	3	0,001	21,9	3	0,001
<i>Sc</i>	9,1	3	0,001	22,9	3	0,001
<i>Ma</i>	4,5	3	0,006	11,8	3	0,001

Розбіжності виявилися незначущими лише за двома «неклінічними» шкалами – мужності/жіночості та соціальної екстраверсії. Відповідно, майбутні сурогатні матері порівняно з групами контрасту мають достовірно менш виражені симптомокомплекси песимістичності, емоційної лабільності, імпульсивності, ригідності та необґрунтованої оптимістичності.

Відмітимо, що дисперсійний аналіз показує розбіжності між усіма групами в цілому залежно від групувальної змінної – в нашому випадку залежно від типу материнської поведінки та ступеню адаптогенності ситуації, в якій знаходилися учасниці дослідження. Більш детальний аналіз за допомогою парного критерія порівняння *t* Стьюдента показав, що цільова група відрізняється від різних груп порівняння за більшістю шкал MMPI (обов'язково

за Hs, Pd, Pt та Sc), а групи порівняння між собою практично не відрізняються (відмінності між ними спостерігалися лише за шкалами Pt та Ma між групою матерів без дітей та з 1–2 дітьми та шкалам Hs і Ну між групами без дітей/багатодітні та багатодітні/з 1–2 дітьми).

Таким чином у дослідженні було підтверджено гіпотезу щодо більш високого особистісного адаптаційного потенціала жінок, які готуються стати сурогатними матерями порівняно з жінками, які реалізують свою репродуктивну функцію іншими, більш традиційними способами. Цей факт робить внесок у рішення проблеми психологічної адаптації, а саме того, вимушеним або довільним способом особистість опиняється в адаптогенній ситуації. Свідомо ініційований вибір ситуації забезпечує адекватність адаптаційних можливостей суб'єкта тим, які потребуються.

Найбільш детальний аналіз особистісного адаптаційного потенціалу на рівні базових особистісних симптомокомплексів ММРІ показав, що у майбутніх сурогатних матерів як у цілому профіль розташований нижче (що є індикатором адаптованості за Ф. Б. Березіним (Березин, 1988)), так і окремо найбільш низькими є показники за шкалами, які суттєво важливі для виконання обраної діяльності. Низько виражені іпохондричний та психастенічний симптомокомплекси говорять про те, що такі жінки не схильні надмірно турбуватися про стан свого здоров'я та тіла, можливо, маючи гарне здоров'я від природи та добре перенесши попередні вагітності. Такі особистісні особливості роблять для них процес медичних гінекологічних маніпуляцій, гестаційних тілесних змін практично неаверсивним та нетравмуючим досвідом. Низько виражений симптомокомплекс відчуженості та відокремленості (індивідуалістичність) також робить їх перспективними партнерами для участі в програмі, де вони мають бути під постійним пильним контролем медперсоналу та в близькому контакті з майбутніми батьками дитини (Луценко & Цокота, 2013).

Таким чином, отримані результати дають підстави вважати, що, якщо підбір претенденток на роль сурогатної матері здійснювати на повністю

добровільній основі, більшість жінок, які звертаються, за своїми особистісними якостями є оптимально пристосованими до тих обов'язків, які на них покладаються. Як відомо з соціально-психологічних досліджень, люди схильні самі, свідомо або несвідомо, обирати для себе ситуації та середовище, які відповідають їхнім психологічним ресурсам та особливостям (Майерс, 1998). Адаптаційні здібності, які складають адаптаційний потенціал особистості – поведінкова регуляція, комунікативний потенціал та моральна нормативність – у наших дослідженнях утворюють ієрархію за значимістю для успішності адаптації (від першого до останнього). При цьому дуже важливу роль відіграє ситуаційний аспект – вимушеність або довільність потрапляння в адаптогенну ситуацію.

Далі ми розглянемо особливості соціальної ситуації, способу життя і усвідомлюваного ставлення до вагітності та материнства у сурогатних матерів, щоб краще зрозуміти, які уявлення вони мають про цю незвичну діяльність та чи є якісь відмінності в їхньому соціальному положенні та уявленнях порівняно з іншими жінками. Тоді можна буде повернутися до головних питань нашого дослідження сурогатних матерів – чи є така форма поведінки в сучасних умовах втраченою, актуальною або новою формою адаптації, та яке її значення в еволюційному сенсі.

Особливості соціальної ситуації, способу життя і ставлення до вагітності та материнства у сурогатних матерів. Як вказують К. Райєн і К. Джета (2012), концепція «по одній мамі на дитину» зазнає труднощів як у традиційних, так і в сучасних західних суспільствах. Материнство начебто розщеплюється, адже у людини може бути генетична мати, сурогатна мати, прийомна мати, хрещена мати, мачуха, годувальниця. Завдяки сурогатному материнству може бути навіть така заплутана ситуація, коли тітка або бабуся водночас виступає і сурогатною матір'ю. Велике поширення усиновлення, прийомних дітей від попереднього шлюбу, технік на кшталт сурогатного материнства, донорства сперми та криогенного збереження ембріонів приводить до того, що вид *Homo Sapiens*, на думку К. Раєна та його співавторки, швидко

віддаляється від «класичних» ядерних (нуклеарних) сімейних структур у напрямку більш пластичних форм організації, що обумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

Існують антропологічні свідчення, що ця діяльність (сурогатне материнство) виникла не на порожньому місці у ХХ столітті завдяки відкриттю штучного запліднення, але має свій історичний і навіть еволюційний прообраз – це так зване «кооперативне годування».

Відомий сучасний антрополог Сара Грді (Hrdy, 2011) в праці «Мами та інші» вказує, що у тваринному світі та в традиційних суспільствах мисливців-збирачів поширений розподілений догляд за малюками, який за змістом наближається до «розподіленого батьківства», яке досягається за допомогою допоміжних репродуктивних технологій. Наявність «допоміжних», «зовнішніх» матерів доволі поширена у тваринному світі та серед племен на стадії мисливців-збирачів, що допомагає багатьом видам, в тому числі і людському, краще вигодувати нащадків у часи освоєння нових територій, дефіциту ресурсів тощо. Сара Грді вважає що люди еволюціонували як кооперативні годувальники, що дало можливість для них, які вирощують дітей, що народжуються безпомічними та довго дорослішають, мати багато нащадків (тобто мати короткі інтервали між народженнями кожної нової дитини) та отримати значний розквіт як виду, що заселив усю планету. Але це не означає, що абсолютною нормою є інстинкт догляду та захисту нащадків. С. Грді вказує, що саме у людей та інших «кооперативних годувальників» (наприклад, білкоподібних мавп – ігунків) імовірність покидання новонародженої дитини сягає 57%, якщо мати не буде відчувати соціальної підтримки. Можливо саме тому сурогатне материнство зустрічає багато супротивників, адже відомі випадки, коли ініційована безплідною парою сурогатна вагітність стає справжньою етико-юридичною проблемою, коли пара розпадається і виношена дитина стає непотрібною ані «запланованій» матері, яка залишилась без підтримки партнера, ані сурогатній матері, яка не планувала народжувати цю дитину для себе.

В етичному сенсі важливість повноцінності та завершеності процесу рішення сурогатної матері прийняти на себе цю роль показана у дослідженні С. Petitfils та М. Т. Munoz Sastre у Франції, де процедури сурогатного материнства заборонені на законодавчому рівні (Petitfils, 2013). Автори з'ясували, що хоча 29% опитаних французів не приймають сурогатне материнство в принципі, а 35% цілком приймають його, 68% приймають його за умов, що рішення сурогатної матері повністю усвідомлене і вона завершила процес аргументації, чому вона готова взяти участь у програмі, а також, що їй не менше 36 років, вона має двох власних дітей, вона одружена та її чоловік дав згоду на її участь у програмі.

Виходячи з важливості усвідомлюваності рішення потенційної сурогатної матері взяти участь у програмі, нами було заплановане ще одне дослідження, мета якого – з'ясувати суб'єктивне, усвідомлюване ставлення сурогатних матерів до вагітності та материнства, а також виявити особливості їх соціальної ситуації та способу життя. Відомий персонолог та соціальний психолог Г. Оллпорт писав, що не варто ігнорувати прямі питання до досліджуваного і концентруватися лише на завуальованих питаннях тестів і проєктивних методик. Часто саме у відповідь на пряме питання людина може надати інформацію, яку неможна отримати за допомогою стандартизованих тестів – унікальну, індивідуальну і таку, що досить точно відбиває її уявлення про себе та навколишній світ (Оллпорт, 1998).

Як і у вищеописаних дослідженнях, це дослідження було проведене на базі Центру сурогатного материнства та Асоціації багатодітних сімей «АММА» (м. Харків). Використовувалась та сама вибірка: 88 жінок, 28 з яких – потенційні сурогатні матері, а 60 жінок – це групи контролю (жінки без дітей, жінки з 1–2 дітьми та багатодітні матері). Всі жінки з груп контролю раніше не цікавились програмами сурогатного материнства.

Як психодіагностичний метод використовувався метод напівструктурованого інтерв'ю, для якого було підготовлено 25 орієнтовних

питань щодо способу життя, ставлення до вагітності та сурогатного материнства. Питання інтерв'ю наведено у Додатку Г.

Результати інтерв'ювання групи кандидаток на роль сурогатної матері та груп порівняння співставлялися за усіма отриманими даними. Достовірність розбіжностей між групами з різним типом материнства перевірялась за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу Крускала-Уоллеса. Розглянемо отримані результати.

Аналіз особливостей соціальної ситуації та способу життя досліджуваних груп. Даній тематиці було присвячено 5 питань інтерв'ю соціально-демографічного характеру про рівень освіти, зайнятість, сімейний стан, плани на майбутнє.

Рівень освіти сурогатних матерів виявився дещо нижчим, ніж в інших групах. Середній рівень освіти в групі сурогатних матерів склав 12,9 років, жінок без дітей – 13,9 років, жінок з 1–2 дітьми – 14,1 років та багатодітних матерів – 13,9 років. Нагадаємо, що вищу освіту в Україні можна отримати за 16–17 років (включаючи середню), середню професійну освіту або незакінчену вищу за 12–14 років, повну середню шкільну або мінімальну професійну освіту – за 11 років (на момент дослідження).

За зайнятістю серед сурогатних матерів 40% виявились такими, що не працюють через догляд за власними маленькими (до 3-х років) дітьми; серед жінок без дітей переважали студентки ВНЗ – 65%; у групі жінок з 1–2 дітьми були наявні представники різних видів зайнятості без певної тенденції, та в групі багатодітних матерів частіше зустрічались домогосподарки – 45%.

Для сурогатних матерів виявились характерними труднощі в сімейному житті, а саме, на момент обстеження 18% не були одружені, 46% перебували у шлюбі, 32% були розлучені та 4% були вдовами. Жінки без дітей ще не були одружені або розлучені. Серед жінок з 1–2 дітьми 35% ніколи не перебували у шлюбі, а 65% були одружені. Серед багатодітних матерів 15% не перебували у шлюбі та 85% були одруженими.

Проблеми соціально-економічного характеру у потенційних сурогатних матерів виявилися у відповідях на питання про плани на майбутнє (для сурогатних матерів малися на увазі плани після отримання фінансової винагороди за участь у програмі). В даній групі 50% жінок повідомили про бажання купити житло; 21% жінок повідомили про бажання підвищити рівень життя для себе та власної дитини; 18% планували зробити ремонт житла та 5% виявили бажання відкрити власний бізнес. Також виникали згадування про бажання отримати освіту для себе та надати освіту власній дитині, зробити внесок у банк. Одна жінка повідомила, що планів в неї немає.

На відміну від сурогатних матерів у групах порівняння здебільшого згадувалися інші плани. Зокрема, в групі жінок без дітей частіше за все називались плани закінчити навчання, знайти роботу, побудувати кар'єру, створити сім'ю. Троє опитаних сказали, що планів немає, одна з опитаних назвала самореалізацію.

У групі жінок з 1–2 дітьми частіше за все називались ті ж самі категорії, як і в групі без дітей, але замість слова «робота» частіше говорилося про кар'єру (що свідчить про те, що робота як така їх вже цікавить менше, ніж просування службовими сходами), а замість слова «сім'я» говорилося – «діти». Чотири жінки (20%) відповіли, що планів у них немає.

У групі багатодітних матерів 50% згадали дітей («ставити на ноги, вирощувати дітей») та 25% вказали те ж саме про онуків. Згадування роботи зустрілося всього два рази (10%), згадування сім'ї та вказання на те, що планів немає – також по два рази (10%).

Ще низка питань інтерв'ю стосувалася характерного для досліджуваних осіб стилю життя: про друзів, конфлікти, образи, мораль, справедливість, вміння берегти таємницю, наявність травмуючих тем, реакцію на критику, періоди суму, рівень вольового самоконтролю. Для того, щоб перевести інформацію про стиль життя у кількісний вигляд, відповіді на питання інтерв'ю були згруповані у 11 категорій та проранжовані за ступенем виразності тієї категорії, яка була закладена у питання, – див. рис. 2.11.

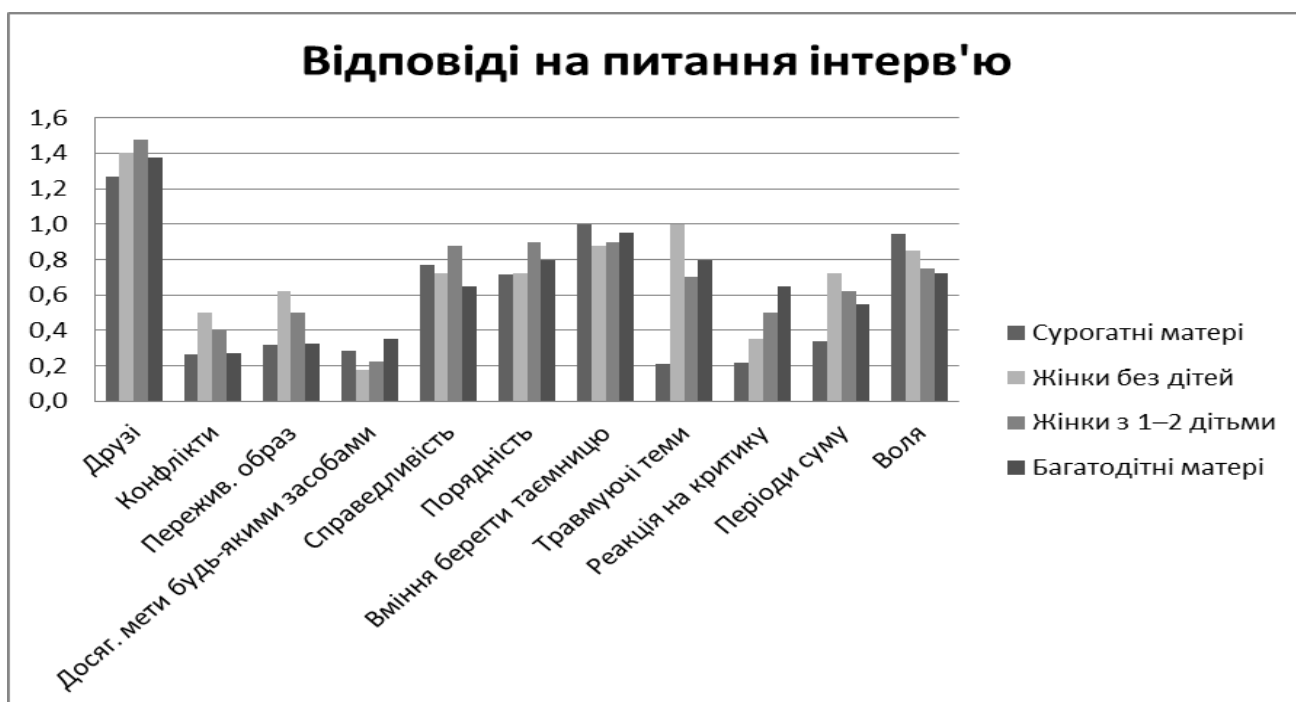

Рис. 2.11. Порівняння стилю життя досліджуваних груп

Відповіді на питання анкети ранжувалися нами відповідно до виразності в них явища, описаного у питанні: 2 бала – дане явище сильно виражено, 1,5 бала – виражено достатньо сильно, 1 бал – виражено середнє, 0,5 бала – виражено слабо, 0 балів – зовсім не виражено. Наприклад, якщо задавалося питання: «Чи маєте Ви друзів?», відповідь: «так, дуже багато» – оцінювалась у 2 бали, «так, багато» – у 1,5 бали, «є декілька» – 1 бал, «мало» – 0,5 балів, «практично немає» – 0 балів.

Кандидаткам на роль сурогатної матері ставилося питання, чи мають вони друзів, з метою з'ясувати можливості соціальної підтримки під час сурогатної вагітності. Вони були більш стриманими в оцінках своїх дружніх зв'язків, ніж представниці інших груп, частіше говорили, що друзів небагато. Однак статистичні розбіжності між ними та іншими групами не є достовірними.

Потенційні сурогатні матері, коли відповідали на питання про свою конфліктність, характеризували себе як неконфліктних, таких, що вміють уникати конфронтації. Але розбіжності з групами порівняння також недостовірні.

Проте достовірно менше, ніж представниці інших груп, сурогатні матері вважають себе схильними до переживання образ ($H=8,5$, $p=0,036$).

За питаннями, які стосуються моральних настанов (чи можна досягати мети будь-якими засобами, чи вірять вони у справедливість, чи вірять у чесність та порядність людей, чи вміють зберегати таємницю), не виявлено статистично значущих відмінностей між групами.

Потенційні сурогатні матері описали себе як таких, що не мають проблемних питань, які б вони боляче переживали (розбіжності достовірні: $H=38,1$, $p<0,001$).

Крім того, майбутні сурогатні матері відповіли, що вони мало реагують на критику (розбіжності достовірні, $H=14,4$, $p=0,002$) та не схильні до тривалого суму та туги (розбіжності достовірні, $H=9,2$; $p=0,026$).

Вони також схарактеризували себе як вольових людей, однак розбіжності між групами знаходяться в межах випадкових коливань.

Аналіз ставлення до вагітності та материнства у досліджуваних груп. Окремо ми проаналізували відповіді на питання інтерв'ю про ставлення досліджуваних до вагітності та пологів, наявності страхів перед вагітністю та пологами і ставлення до сурогатного материнства. Ці питання потребують додаткового аналізу, тому що вони стосуються не просто стилю життя, а саме досліджуваної нами форми репродуктивної поведінки. Відповіді ранжувалися за тією ж самою шкалою (0; 0,5; 1; 1,5; 2 – чим ставлення більш позитивне, тим більше балів) – дивись рис. 2.12.

Рис. 2.12. Аналіз ставлення до вагітності, пологів та сурогатного материнства у досліджуваних груп

Стосовно ставлення до вагітності та пологів, то між групами не виявлено значущих розбіжностей – усі досліджувані ставляться до процесу репродукції однаково позитивно. Але значно менше страхів, пов'язаних з вагітністю та пологами, відчувають потенційні сурогатні матері порівняно з жінками інших груп (розбіжності значущі: $H=17,1$, $p<0,001$). Сурогатні матері часто вказували, що зовсім не бояться вагітності, їм подобається цей процес, вони «вагітнюють від повітря» (мається на увазі висока здібність до запліднення, фертильність) і вони часто мали в біографії випадки абортів саме через високу фертильність (незаплановані вагітності).

Ставлення до явища сурогатного материнства в групі кандидаток на роль сурогатної матері суттєво більш позитивне, ніж в інших групах ($H=62,0$, $p<0,001$).

Таким чином, завдяки опитуванню жінок, які готові стати сурогатними матерями, виявилось, що для них характерні: дещо нижчий рівень освіти, часто відсутність чоловіка або розлучення у сімейній ситуації, часто недостатньо задовільні житлові умови та нестача матеріального забезпечення.

Під час опису властивих їм способів реагування на проблемні ситуації потенційні сурогатні матері схарактеризували себе як не схильних до переживання образ та критики, тривалого суму і туги, та як таких, що не мають болючих тем для розмов, через які їх можна було б «зачепити за живе».

За умов однаково позитивного ставлення до процесу вагітності та пологів, яке було властиве усім досліджуваним, потенційні сурогатні матері відрізнялися від інших тим, що мають менше страхів, пов'язаних з цим процесом. Також вони максимально позитивно ставилися до сурогатного материнства як явища сучасного життя та медичної технології лікування безпліддя. Ці результати характеризують їх як емоційно стабільних, низько тривожних осіб, що співпадає з даними, отриманими за допомогою тесту БОО «Адаптивність».

В більш широкому, еволюційному контексті, можна сказати, що вони намагаються розв'язати свої проблеми через репродуктивну діяльність, для

чого обирають первинний, базовий жіночий шлях – народжувати дітей. В умовах розподілу праці людина намагається здійснювати в основному ту діяльність, в якій вона найбільш успішна, до якої вона найбільш пристосована. Це веде до економії енергії та отриманню задоволення від праці, яка добре виходить. Завдяки тому, що є категорія жінок з високорозвинутою репродуктивною функцією, і є категорія жінок з проблемами в репродуктивній сфері, між ними почав укладатися обмін, який приводить до виграшу обох груп. Це пряма адаптивна перевага, яку жінки, що виконують роль сурогатних матерів, набувають у сучасній ситуації (Lutsenko & Tsokota, 2016).

Зрозуміло, що саме такої форми поведінки не могло бути в далекому минулому, коли не існувало штучного запліднення. Якщо ж прослідкувати коріння цієї діяльності, то їх можна побачити в кооперативному годуванні, яке є доведеною адаптацією людей, а також деяких інших видів тварин. Ще одним більш раннім аналогом такої поведінки можна вважати існування в історичні часи в багатьох країнах світу (у Давній Греції та Римі, Китаї, Месопотамії тощо) інституту наложниць для впливових сімей/правителів (здебільшого, султанів, ханів, царів, князів тощо), коли для правителя, дружина якого не могла сама завагітніти, обиралась наложниця/наложниці для народження спадкоємців. Як показав А. Турп зі співавторами (Turp, 2017), перший шлюбний контракт, за яким передбачалося взяття наложниці як сурогатної матері у випадку безпліддя дружини, був укладений 4 тис. років тому на асирійській глиняній табличці. Ця діяльність була для таких жінок адаптивною в прямому біологічному сенсі – адже наложниця отримувала матеріальне забезпечення, захист та нащадків (підвищувалася її репродуктивна успішність). Її нащадки також були матеріально забезпечені та мали високий ієрархічний ранг. Для високорангових чоловіків, які не могли мати дітей від законних дружин, взяття наложниць підвищувало їх репродуктивний успіх.

Таким чином, дану діяльність або її прототипи як у далекому минулому (кооперативне годування, розподілене батьківство, інститут наложниць), так і в сучасному світі (сурогатне материнство), можна вважати адаптивною.

Попередні форми зазнали сучасних трансформацій завдяки розвитку науки та медичної практики, але не втратили своєї адаптивної природи. Проте, оскільки в буквальному сенсі залучення інших жінок для народження генетично рідних дітей для безплідних батьків та народження генетично нерідних дітей «на замовлення» фертильними жінками раніше було неможливо – це нова форма адаптації.

Висновки до другого розділу

1. В психологічній літературі здібність до жіночого кокетства залишалася практично недослідженою ані на теоретичному, ані на емпіричному рівні. Через це дана ніша заповнена парapsихологічною та популярною літературою і практикою. З метою введення цієї психологічної властивості в поле наукового аналізу сконструйовано «Опитувальник стосунків з протилежною статтю» для дослідження жіночого кокетства, який відповідає необхідним психометричним вимогам.

2. Конструкт «жіноче кокетство» відбиває особистісні риси жінок, здатних бути привабливими для чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, до фінансових, часових та енергетичних внесків в об'єкт свого інтересу.

3. Конструкт «жіночого кокетства» включає особистісні риси: самоконтроль, прагматизм, андрогінність, нарцисизм тощо. Саме ці риси корисні для захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок (вагітності, пологів та грудного годування) та вразливості під час виношування плоду та догляду за маленькою дитиною. Ця давня адаптація, яка зберігає своє значення дотепер, функціонально може бути пояснена за допомогою теорії «коштовних сигналів», оскільки такі риси і поведінка жінки сигналізують, що в неї хороші гени.

4. Адаптивність жіночої здатності до кокетства пов'язана з життєстійкістю, оптимізмом, інтелектуальними та адаптивними психофізіологічними характеристиками. Здібність до кокетства сильніше

проявляється у жінок з неповних сімей через недостатність сімейної підтримки та більшу необхідність у партнері.

5. Аналіз стосунків в новій родині після об'єднання родів підтверджує, що еволюційні закономірності продовжують діяти у сучасних умовах та проявляються в емоціях і відчуттях представників різних культур світу, де Україна не є винятком. Найгірші стосунки мають місце між свекрухою та невісткою та між зятем та тестем. Екстравертованість невістки погіршує ситуацію. Найкращі стосунки спостерігаються між тещами та зятями. Для стосунків невістки з батьками чоловіка інтернальність членів родини не має значення, але вища інтернальність тестя покращує його стосунки з зятем. Психологічні проблеми зятя погіршують його стосунки в родині.

6. Спостерігаються прояви наступних еволюційно-психологічних закономірностей, які регулюють відносини у розширеній родині: невизначеність батьківства для чоловіка та представників його роду; намагання підвищити репродуктивний потенціал сина (з боку свекрухи); експлуатація, тобто зменшення власних зусиль ціною використання зусиль особини з іншого роду; конкуренція між представниками сім'ї однієї статі. Ці прояви давніх адаптацій у розширеній родині ми вважаємо такими, що частково втратили свою адаптивну функцію через низку негативних наслідків для різних членів сім'ї.

7. Жінки, які виконують роль сурогатної матері, за своїми особистісними якостями є оптимально пристосованими до тих обов'язків, які на них покладаються. Вони мають вищі адаптаційні здібності, зокрема, поведінкову регуляцію та комунікативний потенціал, мало виражену іпохондрію та психастенію.

8. Мотивацією жінок, які стають сурогатними матерями, є більш виражений потяг до контактів і менш виражені сором'язливість та агресивність. Вони дуже позитивно ставляться до процесу вагітності (в тому числі, до сурогатної) та пологів, і мають менше страхів, пов'язаних з цим процесом. Для

них характерні: дещо нижчий рівень освіти, часто відсутність чоловіка або розлучення, незадовільні житлові умови та нестача матеріального забезпечення.

9. Сурогатні матері намагаються розв'язувати свої соціальні та особисті проблеми через репродуктивну діяльність. Така нова форма адаптації має еволюційний прообраз у кооперативному годуванні, розподіленому батьківстві та інституті наложниць.

В наступному розділі ми розглянемо адаптаційні феномени з іншої сфери життя – соціально-політичної активності людей, проаналізуємо їх еволюційне походження та адаптивність у сьогоденні.

Результати досліджень даного розділу наведено у публікаціях: (Lutsenko, 2011); (Луценко, О. & Цокота, 2011); (Луценко, Е., 2013); (Луценко, Е. & Цокота, 2013); (Луценко, О., 2014); (Lutsenko & Tsokota, 2016).

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЙНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ЛЮДЕЙ

У даному розділі описані еволюційні закономірності соціально-політичних феноменів, а саме, основні типи політичного устрою сучасних держав (демократичний/авторитарний), первинні основи яких виникли на різних етапах еволюції; лідерство, альтруїзм, індоктринація, непотизм, корупція, ксенофобія, війна, що базуються на інстинктах домінування і контрдомінування, принципах родинної консолідації та неродинної ізоляції.

Детально був досліджений феномен неефективного політичного вибору, для чого застосовано етологічну модель поведінки тварин у стосунках взаємних обмінів.

3.1. Суспільно-політичні феномени в «еволюційному світлі»

Наступне дослідження буде належати до сфери політичної психології, для якої еволюційна психологія пропонує досить цікаву низку гіпотез та теорій, що можуть бути теоретично або емпірично перевірені на відповідному матеріалі.

Наприклад, основні типи політичного устрою сучасних держав (демократичний або авторитарний) в еволюційній психології розглядаються як прояви горизонтальної або вертикальної консолідації суспільств, тобто як дві еволюційно давні форми об'єднання соціальних груп (Протопопов & Вязовский, 2011). Під консолідованістю А. І. Протопоповим розуміється здібність до спільної та якимось чином узгодженої діяльності на благо групи, включаючи особисту (та не обов'язково добровільну) самопожертву окремих членів групи на користь групи як цілого.

Під вертикальною консолідованістю розуміється ієрархічний, авторитарний устрій, який вважається більш примітивним та давнім способом

організації групи. Він широко розповсюджений у природі, зокрема серед мавп. Консолідованість у таких суспільствах, як пише А. І. Протопопов (2011), досягається підкоренням більшої частини групи одному особню або їх вузькій групі. У цій групі неминує виникає різка нерівність, причому ця нерівна забезпеченість членів дуже слабо корелює з цінністю внеску її членів для блага всієї групи. Це породжує певну нестабільність системи та її недостатню адаптивність у разі складних викликів середовища. Водночас повністю вертикально консолідовані суспільства знайти складно, навіть у дуже ієрархічних групах зустрічаються горизонтальні, кооперативні зв'язки.

Під горизонтальною консолідацією розуміється егалітарний, демократичний устрій, який за певними критеріями можна вважати більш досконалим та прогресивним. Вважається, що ця форма відносин виникла не на еволюційній фазі людиноподібних мавп, а на більш пізній фазі мисливства-збирання, тобто коли вже з'явилися перші люди. У складні льодовикові періоди від'єм ресурсів на користь одного (або вузької групи) лідерів був несумісним з виживанням групи. Все плем'я мало кооперуватися для виживання та розподіл надбаних ресурсів відбувався більш рівномірно і більше відповідав внеску кожного з членів групи. Горизонтальна консолідація базується на так званому «реципрокному» (взаємовигідному) альтруїзмові. Цей вид альтруїзму в найбільшому ступені сприяє довготривалому процвітання всієї групи. А. І. Протопопов для прикладу наводить спортивну (футбольну) команду: «команда, окремі гравці якої переслідують виключно власну мету (збільшити свій особистий рахунок забитих голів), але не інтереси групи (перемогти в команді, навіть ціною не збільшення особистого рахунку), навряд чи високо підніметься у турнірній таблиці» (Протопопов & Вязовский, 2011, с. 91). Ще однією перевагою горизонтально-консолідованої структури є найбільш повне розкриття корисних для групи здібностей її членів, які в вертикально-консолідованих групах підкорені (або навіть придушені) в ім'я інтересів домінанта.

При цьому, горизонтальна консолідація не виникає на пустому місці, вона розвивається саме з вертикальної консолідації як її попередника. Як вказують Джек та Лінда Палмери, для того, щоб зберегти високе положення або підняти свій статус, примати вимушені формувати міцні альянси. Особні, які здатні формувати альянси не лише з родичами, мають значну перевагу перед тими, хто може заключати союзи лише зі власними рідними. Збереження альянса з нерідними соплеменниками залежить від появи взаємних обов'язків (реципрокного альтруїзму) (Палмер & Палмер, 2003, с. 228).

Однак, система горизонтальної консолідації після її розквіту в період мисливства-збирацтва не остаточно замінила систему вертикальної консолідації. Вважається, що горизонтальна система домінувала максимум від 2-х мільйонів років (Плейстоцен) до мінімум ста тисяч років. Рівноправна стратегія мисливців-збирачів знову перестала бути домінуючою соціальною стратегією лише після винаходу землеробства та одомашнювання копитних. Коли індивід завдяки появі надлишкових ресурсів отримав можливість монополізувати ресурси та централізувати владу, на новому витку відродилися ієрархії домінування. Тому сучасні люди живуть як у суспільствах, де переважає ієрархічний тип відносин (в основному азійські та африканські країни), так і в суспільствах, де переважає рівноправ'я (західні країни).

При цьому рівноправ'я та альтруїзм теж обмежені тими адаптивними патернами поведінки, які властиві саме людям як представникам виду *Homo Sapiens*, та не можуть доходити до рівня, властивого деяким соціальним комахам, зокрема перепончатокрилим (бджолам, осам, мурахам), термітам та деяким видам членистоногих. Лише ці живі істоти демонструють найвищу форму соціальності (так звану еусоціальність), але це обумовлено особливостями їх розмноження (гаплодіплоїдний тип), коли між членами групи спорідненість може досягати рівня $\frac{3}{4}$ спільних генів. У термітів розповсюджена особлива форма харчової поведінки, яка приводить до значної їх залежності один від одного. Для людей найбільший коефіцієнт спорідненості – $\frac{1}{2}$ та вони не пов'язані харчовою симбіотичною залежністю. Тому найбільш радикальні

спроби змінити норми поведінки (мораль, закон та етику суспільства) не витримували перевірки практикою. Наприклад, комуністична ідеологія традиційно мала сильну інтелектуальну привабливість, але її впровадження у життя, як правило, закінчувалося невдачею. Як пишуть Дж. та Л. Палмери (2003): «комунізм – ідеальна форма держави, але лише для комах, а не для приматів-людей» (с. 247). Але яким чином великі групи людей можуть вірити у деякі ідеї, що не підтверджуються практикою?

Еволюційна психологія пропонує теорію створення певної ідеології в суспільстві та доведення її до рівня некритичного (фанатичного) прийняття, формування довготривалої абсолютної лояльності певній групі індивідів – теорію індоктринації (що іноді зветься як «промивання мозків»). За відомим етологом людини І. Ейбл-Ейбесфельдтом, здібність до індоктринації – це здібність до спеціального формування диспозиції, яка забезпечує прийняття групових характеристик та ідентифікацію з ними, яка тим самим слугує згуртуванню і демаркації «ми – група» (Палмер & Палмер, 2003, с. 341). І. Ейбл-Ейбесфельдт вважав, що індоктринація у людей дуже схожа на феномен імпринтингу у птахів та витікає з ранніх відносин у діаді мати-дитина. Але етолог людини Ф. Солтер з ним не зовсім погоджується, хоча визнає, що індоктринація залежить від фіксованих принципів, специфічних для певного виду. Він визначає індоктринацію як навмисне навювання ідентичності або доктрини, яке потребує повторення, обману, а найчастіше і примусу. Вивчаючи прийоми індоктринації у племен кунг сан у Ботсвані та енга в Новій Гвінеї, П. Вісснер дійшла висновку, що індоктринація – це формальний процес, який потребує інтенсивних зусиль, він націлений на протидію внутрігруповим тенденціям через відкриття меж для формування широких соціальних зв'язків поза невеликих груп родичів (Палмер & Палмер, 2003, с. 342). У традиційних суспільствах значна частина процесу індоктринації відбувається під час обряду ініціації, або пубертатного ритуалу, завдяки якому індивідууми переходять від дитячого статусу до дорослого. Як вказує Ф. Солтер, ці ритуали зазвичай передбачають тривалу ізоляцію, позбавлення сну, фізичне виснаження,

фізичний примус, погрозу, усне навіювання доктрини та акт милосердя в момент крайнього занепаду сил. Ці ж характеристики притаманні техніці повного промивання мозків, хоча остання, як правило, набагато суворіше та включає багато принижень і покарань. Ці засоби спрямовані на порушення самоідентичності та підштовхують індивідуумів до повної ідентифікації з лідером, групою або доктриною. Вони викликають низку однакових психічних станів, зокрема інтенсивні відчуття страху, депресії, провини та самотності, об'єднані зі станом залежності від наставника. Саме цей зв'язок разом з авторитетом наставника, а також зміненим психофізіологічним станом підвищує імовірність формування нової ідентичності та відчуття лояльності. Аналогічний стан іноді виникає у заручників. Він отримав назву «Стокгольмського синдрому» після ситуації захвату заручників у Стокгольмі в 1973 році. Такі впливи є начебто «ключами» до сенсорного та поведінкового апарата людини, які є продуктом тривалого філогенеза, коли відторгнення від групи в формі покарань, ізоляції, фізичного виснаження тощо слугували сигналом неминучої смерті та акт милосердя з боку певної групи або індивіда ототожнювався зі спасінням, викликав відчуття вдячності та вірності тим, хто прийняв або підтримував цього особня на межі смерті.

Розглянемо ще такий феномен політико-суспільного життя, як корупцію та непотизм («кумовство», клановість). Це велика проблема для сучасного суспільства, коли певні привілеї, посади, нагороди, можливості надаються не за принципом справедливості, відповідності діловим критеріям, здібностям, заслугам, а за принципом родинних зв'язків. Така практика суттєво знижує економічний потенціал суспільства, породжує розповсюдження непрофесіоналізму, відчуття несправедливості, невдоволеності, безглуздості виробничої (в широкому сенсі) активності, ініціативності, продуктивності у більшості членів соціальної групи, які не потрапляють до вузького кола домінуючих кланів або не мають «корисних» родинних зв'язків. Це негативне явище викликає значні труднощі в його подоланні тому що воно базується на

сильному інстинкті «лобіювання» власних генів (Луценко, Е. & Утевская, 2008).

За А. Протопоповим та А. Вязовським (2011), непотизм – це різновид соціальної консолідації, а саме – родинна консолідація, яка є найбільш ранньою формою об'єднання людських особнів у групові структури, що стають більш міцними утвореннями, ніж окремі індивіди, та сприяють більшому розквіту виду в цілому. Складність контролю феноменів непотизму та корупції обумовлюється тим, що у період формування інстинктів в еволюційному минулому була відсутня така складна як зараз диверсифікація праці, економічна організація та загальна концентрація виду *Homo Sapiens* на планеті, тому і не було потреби у виробленні адаптацій, які б протидіяли родинній консолідації, тобто непотизму.

Ксенофобія, фашизм, війна, тероризм, з точки зору еволюційної психології, – це прояви інстинкту неродинної ізоляції, який є зворотним боком родинної консолідації. Як вказує А. І. Протопопов (2011), суть еволюції в конкуренції геномів; тому нелюбов до носіїв чужих генів у тому ж ступені сприяє розквіту власного, в якому йому сприяє любов до носіїв родинних генів (непотизм).

Явна іраціональність електоральних вподобань (наприклад, високі рейтинги таких політиків пострадянського простору як В. Жириновський, «Дарт Вейдер» тощо) та легкість маніпулювання думкою населення з боку політтехнологів, рекламистів, самих політиків та їх оточення, породжує тривалу політичну нестабільність, для пояснення якої теж може бути використаний потенціал еволюційної психології. Тому ми провели теоретичне дослідження нераціональних політичних вподобань, яке викладено далі.

3.2. Нефективний політичний вибір як ознака домінування «наївного» еволюційного психотипу

Бурхливі політичні колізії, або, як протилежний варіант, політична стагнація, зростання авторитаризму в деяких країнах пострадянського простору за останні 15–25 років певною мірою зумовлені, з нашої точки зору, неефективним політичним вибором, який здійснює значна частка виборців під час голосування за ключові персони державної влади. Перш за все це стосується нашої країни (України) та Російської Федерації (РФ), яка була включена до аналізу проблеми, що розглядається, через тісні зв'язки двох країн та подібність у певних аспектах менталітету населення. Водночас приклади такої неефективності політичного вибору можна знайти і в інших країнах колишнього Радянського Союзу та у світі в цілому.

Розгляд нових чинників, які можна виявити завдяки еволюційно-психологічному підходу, та які значною мірою детермінують цей неефективний вибір, дозволить переосмислити весь політичний процес на даній території в більш широкому філогенетичному ракурсі, а також створити основу для розробки превентивних інформаційних засобів для запобігання подібних неефективних рішень у майбутньому.

Як неефективний політичний вибір у даному дослідженні ми будемо розглядати голосування за кандидата на посаду президента країни на повторний термін вдруге за ту людину, яка вже відпрацювала перший термін президенства та не виправдала надій виборців, тобто не виконала передвиборчих обіцянок. Є інші приклади аналогічних неефективних повторних виборів до інших щаблів влади, але аналіз прикладів президентських виборів є найбільш показовим.

Було висунуто таку гіпотезу даного дослідження: неефективний (повторний) політичний вибір кандидата, який вже перевірений практичною діяльністю, обумовлений накопиченням у таких популяціях психологічних типів особистості, які в еволюційній психології називаються «простаками» («наївними») та «шахраями», а також браком та / або обережною поведінкою (скритністю) психологічного типу «злопам'ятні».

Метою дослідження було розкриття еволюційних механізмів неефективного політичного вибору за допомогою моделі психотипів

«простаків», «шахраїв» та «злопам'ятних», а також оцінка адаптивності / дезадаптивності такої форми поведінки.

У дослідженні вирішувалися такі завдання:

1. формулювання критеріїв ефективності політичного вибору та аналіз декількох випадків неефективних політичних виборів кандидатів на посаду президента двох країн (України та РФ);

2. обґрунтування використання еволюційно-психологічного підходу та екстраполяція типології Р. Докінза, що включає психотипи «простаків», «шахраїв» та «злопам'ятних» на сучасних виборців і еліту;

3. пояснення можливих шляхів формування дисбалансу представленості психотипів «простаків», «шахраїв» та «злопам'ятних» у популяціях, що розглядаються;

4. перевірка адаптивності / дезадаптивності форми поведінки «неефективний політичний вибір» за допомогою соціально-демографічних показників.

Методами дослідження були: теоретичний аналіз випадків за обґрунтованими критеріями, перенос етологічної моделі поведінки тварин на поведінку людини, аналіз соціально-демографічних даних, які відбивають ознаки адаптованості суспільства (виживаємість, народжуваність, стан здоров'я, добробут тощо).

Аналіз прикладів політичного вибору, який ми вважаємо неефективним, хочеться почати зі згадування відомої народної приказки: «Лише дурень наступає на одні й ті самі граблі вдруге». І тим не менш, якщо подивитися на результати президентських виборів останніх десятиліть, вони відбуваються саме за цим принципом. Перевірка практикою – це адекватний спосіб оцінити правильність / неправильність певного рішення (мовою психодіагностики, це перевірка екологічної валідності), а у випадку політичного вибора цю оцінку можна зробити дуже просто: кожен кандидат йде на вибори з низкою політичних зобов'язань, які він має виконати саме у відведений термін. Якщо він не впорався – ця людина не зможе (або не схоче) це зробити і вдруге, тому

що вона отримає позитивне підкріплення невиконанню зобов'язань, тобто відбудеться оперантне навчання, що закріпить таку поведінку. Крім законів біхевіоризму тут вступає в силу ще еволюційний закон економії енергії, інакше кажучи, – закон найменшого спротиву, найменшої дії, який слугує економії енергії, що важливо для виживання біологічних істот (Протопопов & Вязовский, 2011). Він полягає в тому, що якщо якусь діяльність можна не робити, або зробити її меншими силами, то особень буде намагатися цим скористатися – не робити, або зменшити зусилля (Вагнер, 2005). Виключенням є діяльність, яка виконується через цікавість, пошук новизни. Тому політики, які вперше не виконали зобов'язання, будуть робити так і далі ще більш охоче та сміливо, і голосувати за них вдруге – це означає повторювати попередні помилки.

Візьмемо перший приклад, який належить до періоду після розпаду СРСР. До моменту закінчення першого президентського терміну та перевиборів першого Президента Російської Федерації Б. Єльцина, економічний рівень більшості населення РФ був доволі низьким, спостерігалася вражаюча диспропорція розвитку двох міст (Москви та Санкт-Петербурга) порівняно з іншими містами та регіонами, безробіття, економічна криза, падіння виробництва, військовий конфлікт, бандитизм, тероризм, корупція, поява так званого прошарка олігархів та явні ознаки погіршення здоров'я Президента (Хлебников, 2000; Шевцова, 1999). Хоча позитивні історичні кроки за часів його політичної кар'єри відмічаються багатьма політологами (Шевцова, 1999), методи політичної боротьби, що йому були властиві (розстріл опозиційного Парламенту з танків та і т. п.) не можна визнати цивілізованими та прогресивними. Тобто наприкінці першого терміну його роботи були наявні ознаки вичерпання його політичного потенціалу. У результаті на цих виборах більшістю голосів було прийнято, згідно вищезазначеному критерію, неефективне рішення – вдруге довірити верховну владу в країні цьому політику. Наслідки цього рішення відомі – робота вдруге обраного Президента

була достроково завершена та владу було передано на той час нікому невідомому наступнику.

Вибір наступним Президентом РФ маловідомого наступника, якого «у спадок» після себе залишив колишній Президент, що не впорався зі своїми обов'язками на другому терміні президенства, ми також вважаємо неефективним політичним вибором. Це нагадує «ставку на темну конячку» – гру у випадковість, сподівання на «російський авось», тобто відмову від свідомого, обґрунтованого раціонального вибору з відомих політичних фігур, «віра у доброго царя».

Результати діяльності другого Президента РФ не можна схарактеризувати як благодотвірні для основної маси населення через ті ж причини, що й першого. До вищезгаданих негативних наслідків для країни можна додати зростання авторитаризму, тиск на вільні мас-медіа, урізання демократичних свобод громадян, катастрофу підводного човна «Курськ», побудову жорсткої вертикалі влади з ліквідацією самостійності регіонів та деякі інші [150].

Після таких незадовільних результатів по закінченню першого президентського терміну даний політик був вибраний на другий термін. До відомих негативних соціально-економічних та політичних явищ додалося значне погіршення міжнародних відносин та багато інших негативних чинників (Немцов, Милов, 2010).

Розглянемо тепер приклад нашої держави тих же часів. В Україні спостерігалася аналогічна ситуація. Другий Президент України Л. Кучма був обраний на другий термін управління після скандального викриття корупції назначеного ним Прем'єр-міністра П. Лазаренка, приватизації більшості рентабельних компаній особами, напрямку пов'язаними з Президентом (зокрема, його зятем та ін.), «касетного скандалу» та резонансної гибелі журналіста Г. Гонгадзе, скандалу з підозрами у продажі в Ірак радіолокаційних станцій «Кольчуга», заморожування міжнародних програм фінансової допомоги Україні, зростання еміграції та гастарбайтерства тощо (Прийдун, 2014). Гаслом його передвиборчої кампанії була фраза: «Від стабільності до процвітання»,

тому що, судячи з усього, крім сумнівної стабільності (стабільності в розшаруванні населення, низьких пенсіях та зарплатах тощо) рекламувати було більше нічого. Закінчився другий президентський термін цього політика відповідно – цей період вже ввійшов у політологічний дискурс під промовистою назвою «епоха кучмізму». Ми вважаємо, що даних прикладів достатньо для аналізу і феномен специфічної політичної поведінки, який ми розглядаємо, достатньо проілюстрований, хоча аналогічних прикладів можна наводити багато.

Антиподом неефективного політичного вибору можна вважати повторні вибори та збереження популярності державних діячів, які виправдовували та навіть перебільшували очікування населення. До прикладів можна віднести таких об'єктів цього ефективного вибору, як: Ш. де Голь у Франції, М. Тетчер та У. Черчіль у Великобританії, Ф. Д. Рузвельт у США, К. Г. Маннергейм у Фінляндії, К. Аденауер та Г. Коль у Німеччині тощо.

Перейдемо до використання еволюційно-психологічного підходу в інтерпретації вищеописаного феномену неефективного політичного вибору.

Нашу увагу в світлі окресленої проблеми привернули погляди відомого соціобіолога і етолога Р. Докінза, який вніс суттєвий вклад у розвиток еволюційної психології. У своїй широковідомій праці «Егоїстичний ген» (Докінз, 1993) він наводить приклади поведінки тварин, коли кожному з представників виду періодично потребується зовнішня допомога у видаленні небезпечних паразитів з важкодоступних ділянок (спини, голови). Тварини звертаються один до одного по допомогу, при цьому деякі з них після отримання допомоги надають її у відповідь, а деякі – її отримують, а потім відмовляються витратити власну цінну енергію на повернення «кредиту».

Р. Докінз назвав таку поведінку стратегіями (несвідомими генетичними програмами) «простаків» – тих, хто знімає паразитів всім без розбору, та «шахраїв» – тих, хто користується допомогою «простаків», але самі ніколи не надають аналогічних «послуг» нікому. Далі автор за допомогою математичного комп'ютерного моделювання на багатьох поколіннях з'ясував, що відбувається

з цими різними типами після тривалого часу існування і практикування їхніх стратегій, а також у випадках різних пропорцій їх присутності у популяції. Виявилася така картина. Якщо в популяції переважають за кількістю «простаки» – то вони розкошують за рахунок взаємної кооперації. Якщо в популяції з'являється «шахрай», то його гени починають швидко розповсюджуватись, тому що він має більший виграш на одиницю зусиль, ніж кожний «простак», який йому допомагає. Гени «простоти» будуть відповідно елімінуватися, адже їхні носії будуть гинути від інфекцій, що передаються паразитами, яких вони не можуть видалити самотійно.

Але якщо розглядати популяцію, яка складається лише з «простаків» та «шахраїв», то популяція незабаром цілком загине, тому що «шахраї» не видаляють паразитів один у одного.

Далі Р. Докінз додає до цієї моделі третю групу особнів, яких він назвав «злопам'ятні». «Злопам'ятні» видаляють паразитів з незнайомих та з тих індивідуумів, хто раніше надавав цю послугу їм самим. Проте, якщо який-небудь індивідуум їх обдурить, вони запам'ятовують цей інцидент та відмовляються в подальшому допомагати йому. За результатами моделювання виявилось, що популяція, де були б присутні «злопам'ятні» та «простаки», могла б існувати вічно, тому що вони б кооперувалися до загальної вигоди. В популяції, яка складається з «шахраїв», один або дуже мало «злопам'ятних» не добилися б успіху та його/їхні гени були б еліміновані. Інший випадок, якщо «злопам'ятним» вдасться збільшити свою чисельність до певної критичної частки, тоді їх шанси зустрітися один з одним стануть достатньо високими, щоб компенсувати марні зусилля, які були витрачені на «шахраїв». «Злопам'ятні» можуть розмножитися настільки, що приведуть до зменшення чисельності «шахраїв», але останні ніколи не зникнуть повністю, адже знизиться вірогідність зіткнення кожного конкретного «шахрая» з тим «злопам'ятним», якого він вже обдурив. Таким чином, стратегія «злопам'ятності» виявилася еволюційно стабільною стратегією, яка приводить до успіху виду, що її практикує.

Під час комп'ютерного моделювання процесу співіснування всіх трьох категорій особнів Р. Докінз (1993) звернув увагу на те, що присутність «простаків» небезпечна для «злопам'ятних», тому що «простаки» забезпечують процвітання «шахраїв». У підсумку автор підкреслює важливість реальної ситуації (додаткових чинників) для співвідношення цих трьох типів поведінки в популяції та можливості відповідно до цього будь-якого результату для виживання виду. Такі стратегії поведінки були виявлені у реально існуючих, сучасних видів риб, птахів, ссавців.

Подібні спостереження наводить відомий радянський, російський психофізіолог П. В. Симонов (Симонов & Ершов, 1984). Він описує експерименти з щурами та мавпами, яким їжа подавалася після натиснення на важіль. Одна частина з них (як щурів, так і мавп) здійснювала велику кількість натиснень, у той час як інші віддавали перевагу підняттю їжі, яка була здобута «маніпуляторами». Тільки після видалення з клітки всіх «маніпуляторів», «споживачі» починали працювати важелем. Якщо ж у клітці залишалися самі «маніпулятори» деякі з них з часом ставали «споживачами». В разі припинення подавання їжі «споживачі» дуже швидко припиняли натискати на важіль, а «маніпулятори» продовжували користуватися важелем відносно довгий час, незважаючи на відсутність підкріплення (Симонов & Ершов, 1984, с. 24).

Подібні факти є прямою аналогією з поведінкою людей, які повторно голосують за лідера, який вже не виправдав довіру один раз – так вчиняють саме «простаки». «Злопам'ятні» імовірно голосують за інших кандидатів, які ще не були перевірені «випробуванням владою», проте вони програють за кількістю, а «шахраї» відповідно використовують цю ситуацію на власну користь.

Виникає питання, чому еволюційно-стабільна стратегія «злопам'ятності» не прийшла до домінування в українській та російській популяціях, про що свідчать результати неефективних повторних виборів президентів країн, особливо Російської Федерації, де другий президент був обраний вже на четвертий термін. Це можна пояснити впливом певних історичних чинників.

Зокрема, авторитарні режими самодержців Російської імперії та керівників Радянського Союзу проводили жорстку політику придушення, вигнання та винищування інакомислячих, тобто нонконформістів, видатних, творчих людей, які вміють думати незалежно та критично. Ці популяції підтримували вертикальну консолідацію соціальних груп – широко відома російська корупція та кумівство відображені у пряхах Гоголя, Салтикова-Щедкіна, Крилова, Глібова тощо, а корупцію радянських керівників не треба навіть підтверджувати посиленнями на істориків, оскільки її пам'ятають багато наших сучасників. Механізми індоктринації, які втілювалися «охранкой» Російською імперії, а потім ВЧК/ГПУ/НКВД, КДБ та КП СРСР, також активно формували психічні стани безумовної відданості владі та беззаперечної слухняності. Такий штучний відбір сприяв елімінації відповідного генофонду – тобто тих, хто міг представляти психотип «злопам'ятних» на території України та Росії. У результаті в масах сформувалася переважна більшість «простаків», а в еліті, відповідно, – «шахраїв».

Для порівняння можна згадати, що в популяціях Європи та Америки вже з XVII століття успішно розвивався соціальний прошарок буржуазії, середнього класу, більшість представників яких можна кваліфікувати як носіїв психотипу «злопам'ятних» (Луценко, Е., 2007). Демократичні країни світу, зокрема Велика Британія, США, Канада та інші, охоче приймали емігрантів з усього світу (здебільшого саме з авторитарних країн), які за психотипом були активними, обдарованими, незалежними, «незручними» в своїх країнах особами, які шукали політичного притулку від репресій та переслідувань, тим самим поповнюючи відсоток «злопам'ятних» у даних суспільствах (Луценко, Е., 2007).

Рівень авторитаризму в нашій країні й досі зберігається на достатньо високому рівні. Зокрема, за індексом демократії, розрахованим за методикою британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit, Україна поряд з Грузією, Киргизстаном та Вірменією потрапляє до країн з так званим «гібридним режимом»; Росія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Азербайджан,

Таджикистан та Туркменістан вважаються країнами з авторитарним режимом; Естонія, Латвія, Литва та Молдова піднялися до режиму недостатньої демократії, а до групи країн з повною демократією не увійшла жодна з пострадянських країн (*Рейтинг стран*, 2016).

Індекс демократії складається з 60-ти ключових показників, які згруповані в п'ять основних категорій, що характеризують стан демократії всередині держави: виборчий процес та плюралізм, діяльність уряду, політична участь, політична культура та громадянські свободи. В підсумковому рейтингу всі держави ранжуються на чотири категорії: 1) повна демократія, 2) недостатня демократія, 3) гібридний режим та 4) авторитарний режим.

Протестні події в Україні у 2004 та у 2013–2014 рр. можна розглядати як ознаки зворотнього накопичення відсотку «злопам'ятних» через зниження за роки незалежності процесу знищення та витіснення з популяції осіб з даним психотипом.

З метою розв'язання останнього завдання даного дослідження, а саме, перевірки адаптивності / дезадаптивності форми поведінки «неефективний політичний вибір», ми простежили соціально-демографічні показники, які в межах еволюційної психології вважаються індикаторами пристосованості. Ми вже згадували вище ці індикатори – це рівень освіти та успішність роботи, успішність репродукції, здоров'я / тривалості життя, успішність соціальних стосунків та рівень достатку (див. п. 1.2.). Більшість з цих показників у світовій науці (політології, соціології, економіці, філософії) узагальнюються поняттям «якість життя» і за цією категорією теж розраховуються та складаються відповідні рейтинги країн (*Рейтинг качества*, 2005).

За індексом якості життя найвищі місця в рейтингу займають країни «повної демократії» (окрім Італії, яка вважається країною «недостатньої демократії»). Зокрема в першу «десятку» увійшли: Ірландія (8,333), Швейцарія (8,068), Норвегія (8,051), Люксембург (8,015), Швеція (7,937), Австралія (7,925), Ісландія (7,911), Італія (7,810), Данія (7,797) та Іспанія (7,727). З держав пострадянського простору прибалтійські країни мають найвищі рейтинги

якості життя: Литва (6,033), Латвія (6,008), Естонія (5,905). Україна має індекс 5,032, а Росія – 4,796.

Дослідження якості життя було почато у 2005 році у 111 країнах світу, за якими були доступні достовірні дані. Індекс складається на основі статистичного аналізу дев'яти ключових показників, які відбивають різноманітні аспекти якості життя населення: здоров'я, сімейне життя, суспільне життя, матеріальний добробут, політична стабільність та безпека, клімат та географія, рівень зайнятості, політичні та громадянські свободи, гендерна рівність.

Таким чином, те, що Україна займає в рейтингу якості життя 98 місце зі 111-ти, а Росія – 105-те, можна вважати доказом дезадаптивності такої моделі поведінки як «неефективний політичний вибір», адже домінування паразитарної стратегії «шахраїв» та її мимовільна підтримка з боку «простаків» приводить до показників зниження процвітання цих популяцій.

Розповсюдження більш егалітарної демократичної моделі відносин у державі базується на проявах інстинкту «контрдомінування» (потреба у поділі ресурсів, особливо найбільш цінних та важкодоступних, за якою рівність доходів вважається справедливою), коли окремі індивіди та соціальні групи борються проти індивідів та груп, які намагаються взяти контроль над більшістю ресурсів суспільства. Ці останні керуються протилежним інстинктом «домінування», що за Дж. Барковим складається з трьох елементів: прагнення підвищення статусу, непотизму та взаємної реципрокності (Charlton).

На основі використання моделі «шахраїв/наївних/злопам'ятних» та відповідного аналізу можна прогнозувати, що патерн неефективного політичного вибору буде повторюватися в нашій країні допоки не зменшиться потік еміграції. Але він навпаки зростає (Солодько, 2017). Оскільки найближчі країни Європи, а також інші західні держави пропонують кращі стандарти життя для людей у статусі емігрантів, ніж наша власна країна для власного титульного населення, відтік представників типу «злопам'ятні» буде

підтримувати диспропорцію, що сприяє маніпуляціям з боку «шахраїв» та їх підтримці з боку «наївних».

Оцінку адаптивності / дезадаптивності певної моделі поведінки необхідно робити з урахуванням широти групи, на яку ми розповсюджуємо поняття адаптивності. Для окремих індивідів, які практикують стратегію «шахраїв» та керуються здебільшого інстинктом домінування, ситуація з неефективним політичним вибором, який досить регулярно здійснюється в умовах авторитарних суспільств, є відносно адаптивною, якщо не враховувати чинник високої конкуренції з «собі подібними» та можливості «палацових переворотів», тобто боротьби з іншими шахраями та кланами. Для більшості населення країни, тобто «простаків» та «злопам'ятних», ситуація з неефективною повторною передачею влади в державі представникам психотипу «шахраїв» є дезадаптивною, адже вона знижує їх показники пристосованості, зокрема доступ до якісної освіти та роботи, відповідне винагородження за працю, можливість підтримки здоров'я, репродукції, довголіття, суспільної безпеки. Поведінка «наївних» укорінена у первинних формах альтруїзму – родинному та реципрокному. Альтруїзм виникає у соціальних тварин, оскільки за рахунок родинної та взаємної кооперації підвищує виживання генотипів особнем, що його практикують. Після появи неродинного альтруїзму виникло шахрайство або намагання «проїхати зайцем» (free-rider), оскільки особень, який не надає допомогу у відповідь отримує подвійну вигоду на одиницю зусиль. Для протидії шахрайству біологічні види виробили механізми розпізнання, запам'ятовування та покарання шахрїв, але це була вже більш пізня адаптація у відповідь на шахрайство (Hamilton, 1964; Trivers, 1971, 2002).

Якщо в попередніх розділах були вивчені окремі прояви інстинктивних, еволюційно-давніх психічних програм на поведінку, то в наступному розділі ми розглянемо цілісний феномен високого ступеня підкорення інстинктивним програмам – примативності, і наведемо низку досліджень, які демонструють його прояви у сьогоденні.

Висновки до третього розділу

1. До суспільно-політичних феноменів, які доцільно розглядати в еволюційному світлі, слід віднести: основні типи політичного устрою сучасних держав (демократичний/авторитарний), первинні основи яких виникли на різних етапах еволюції; лідерство, альтруїзм, індоктринацію, непотизм, корупцію, ксенофобію, фашизм, війну, тероризм, що базуються на інстинкті домінування, принципах родинної консолідації та неродинної ізоляції.

2. Явна іраціональність багатьох електоральних вподобань та легкість маніпулювання думкою населення з боку політтехнологів, рекламистів, політиків породжує тривалу політичну нестабільність, для пояснення якої може бути використаний потенціал еволюційної психології.

3. Неефективний політичний вибір є ознакою домінування «наївного» еволюційного психотипу. Еволюційними механізмами неефективного політичного вибору виступають ігнорування результатів попередніх альтруїстичних інтеракцій, тобто довіра до шахраїв та індоктринація.

4. Критерієм неефективного політичного вибору вважається повторний вибір на другий термін у владу кандидата, який не виконав передвиборчих обіцянок під час першого терміну перебування на посаді. Така електоральна поведінка пояснюється накопиченням у відповідних популяціях психологічних типів особистості, які в еволюційній психології називаються «простаками» («наївними») та «шахраями». Психотип «простаків» надає альтруїстичну допомогу всім без розбору та не слідкує за тим, чи допомагають їх візаві їм у відповідь, коли їм самим потребується допомога. Психотип «шахраїв» звертається по допомогу до інших, але ніколи не надає допомогу у відповідь, коли інші її потребують.

5. Недостатність у популяції психологічного типу «злопам'ятні» теж сприяє неефективності політичних виборів. Психотип «злопам'ятних» надає допомогу особі, яка звертається по неї вперше, але запам'ятовують, чи надавала ця особа допомогу у відповідь. «Злопам'ятні» не надають допомогу вдруге тим,

хто вже один раз «не повернув борг». Брак психотипу «злопам'ятні» пов'язаний з домінуванням в історії даних країн періодів жорсткого авторитаризму, під час яких представники цього психотипу знищувалися або емігрували в інші країни.

б. Неefективний політичний вибір є неадаптивною, застарілою стратегією, еволюційною основою якої виступає феномен вертикальної консолідації груп, раннього альтруїзму, індоктринації, укоріненої в попередніх періодах існування людини та періодах первинного накопичення надлишкового продукту (перші цивілізації, середньовіччя, ранній капіталізм). Неадаптивність цієї стратегії відбивається в низькій якості життя даних популяцій.

Результати досліджень даного розділу наведено у публікаціях:
(Луценко, Е., 2007); (Луценко, Е. & Утевская, 2008).

РОЗДІЛ 4

ПРИМАТИВНІСТЬ ЯК КОНСТРУКТ, ЩО УОСОБЛЮЄ НАСЛІДКИ ЕВОЛЮЦІЙНОГО МИНУЛОГО

У даному розділі описуються результати серії емпіричних досліджень примативності як властивості психіки, що відбиває ступень впливу інстинктивних потягів на поведінку людини. Зокрема в ньому викладені результати конструювання тесту примативності та досліджень інших психологічних явищ, пов'язаних з примативністю – шкільного булінгу, схильності до порушень здорової поведінки і критичного мислення.

4.1. Концептуалізація конструкту «примативність»

Термін «примативність» – це новий концепт, що розроблений для визначення ступеня впливу інстинктивних потягів на поведінку людини. Поняття інстинкту є одним з базових для психології та про його значення писали Ч. Дарвін, Д. Романес, Д. Спалдінг, К. Морган, У. Джеймс, В. Макдугалл, З. Фрейд, К. Лоренц, Н. Тінберген та ін. (Саугстад, 2008; Холл & Линдсей, 1997). Науковий аналіз інстинктів був у перше здійснений у XVIII столітті французьким лікарем, філософом-матеріалістом Ж. Ламетрі, який розглядав їх як дії, що не залежать від розуму та досвіду. Також різні припущення про природу та походження інстинктивних дій були висловлені філософами та природознавцями Е. Б. Конділь'яком, Ш. Ж. Леруа, Ж. Л. Леклерк-Бюффоном, Ж. Б. Ламарком, Ф. Кюв'є, К. Ф. Руль'є (Ноздрачев, 1991).

Ч. Дарвін визначив інстинкт як відображення спадкових властивостей мозку та проаналізував еволюцію інстинктивної діяльності. Він показав, що інстинкти є формами адаптивної поведінки, формуються в процесі еволюції даного виду та довів роль природного відбору у появі цих пристосувальних

вроджених стереотипів поведінки на прикладах інстинкту будівництва бджоли, гніздового паразитизму зозулі, «рабовласництва» у деяких видів мурах та на основі зіставлення поведінки диких та домашніх тварин (Ноздрачев, 1991).

Ч. Дарвін вважав властивими людині інстинкти самозбереження, розмноження, добування їжі та материнський інстинкт.

Д. Спалдінг провів експерименти, які довели, що всупереч думкам, що панували на той час, інстинкти мають саме вроджену, а не надбану в ранньому віці природу. Д. Романес вважав, що «інстинкти відрізняються від рефлексів тим, що містять у собі психічний елемент, а розум відрізняється від інстинкту тим, що здійснює цілеспрямоване пристосування певних засобів для досягнення певної мети» (Саугстад, 2008, с. 174). К. Морган визначав інстинкти як вроджені точні та адекватні реакції на зовнішні стимули, а неточні та нецілеспрямовані реакції вважав як такі, що вибірково контролюються тваринами. Ця вибіркова здібність є початковою стадією інтелекту (Саугстад, 2008, с. 183). У. Джеймс казав, що людина – це вмістище безлічі різноманітних інстинктів.

В. Макдугалл розвинув концепцію інстинкту в концепцію мотивації, і далі відчуттів та емоцій. Він запропонував спочатку набір з десяти інстинктів: інстинкт винахідництва, інстинкт будівництва, інстинкт допитливості, інстинкт втечі, інстинкт стадності, інстинкт забіякуватості, репродуктивний (батьківський) інстинкт, інстинкт відрази, інстинкт самоприниження, інстинкт самоствердження. У більш пізніх працях В. Макдугалл додав до згаданих ще вісім інстинктів, які в основному належать до органічних потреб (Немов, 1990).

З. Фрейд об'єднав всі інстинкти в дві великі групи: «інстинкти життя» та «інстинкти смерті» (Саугстад, 2008). Або, за іншими авторами, він виділяв три інстинкти: інстинкт життя, інстинкт смерті та інстинкт агресивності (Немов, 1990).

К. Лоренц вважав, що інстинкти проявляються відповідно до певних «схем, що розгортаються» (Саугстад, 2008, с. 193). За визначенням Н. Тінбергена, щоб кваліфікуватися як інстинкт, комплексна поведінка має

мати стійку модель серед даного роду та бути не надбаною (Майерс, 2006, с. 492).

У психофізіології ставиться задача виявити механізми вродженої поведінки (інстинктів) та її взаємодії з процесами навчання (надбані форми поведінки) (Ноздрачев, 1991). Такі дослідження виходять з уявлень І. М. Сеченова про рефлекторну основу психічної діяльності та І. П. Павлова про вроджену поведінку як сукупність надскладних безумовних рефлексів (інстинктів). У його працях згадуються такі безумовні рефлекси: харчові (позитивні та негативні), орієнтовний, колекціонування, мети, обережності, свободи, дослідницький, самозбереження (позитивний та негативний), агресивний, сторожовий, підкорення, статеві (чоловічий та жіночий), ігровий, батьківський, будівницький (будова притулків), міграційний, соціальний, питний.

П. В. Симонов розподілив безумовні рефлекси на три великі групи: вітальні, рольові (зоосоціальні) та саморозвитку. До вітальних він відніс харчовий, питний, регуляції сну, оборонний (включаючи рефлекс «біологічної обережності»), рефлекс економії сил тощо. Критерієм їх визначення було те, що вони не потребують участі інших, а неможливість їх реалізації веде до фізичної загибелі. Рольові, навпаки, виявляються в процесі взаємодії з іншими представниками даного виду. Інстинкти саморозвитку відбивають дослідницьку поведінку, рефлекси свободи, імітаційний та ігровий (Ноздрачев, 1991).

Німецький етолог Г. Темброк серед інших вже згаданих інстинктів включив у свою класифікацію комфортну поведінку як форму інстинкту.

Між психофізіологами існувала ще не розв'язана суперечка про те, що інстинкти мають лише безумовно-рефлекторну природу, тобто хоча є вродженими, але запускаються у відповідь на зовнішні або внутрішні ключові стимули, наприклад, циркадні або сезонні біоритми (І. П. Павлов та ін.), або вони не мають рефлекторної природи, внутрішньо організовані та проявляються спонтанно (У. Торп). У. Крейг припустив, що інстинкт пов'язаний з накопиченням «специфічної енергії дії», яку вивільнює ситуація,

що дозволяє це. При цьому інстинктивні дії, які відображують внутрішні потреби, включають пошукову (підготовчу) та завершальну фази (Ноздрачев, 1991).

Д. Майерс вказує, що теорію інстинктів на теперішньому етапі замінила еволюційна психологія. Згідно з його точкою зору, теорії інстинкту не вдалося пояснити людські мотиви, але її основоположне припущення правильне та значуще як ніколи – гени обумовлюють типову для даного роду поведінку (мається на увазі біологічний рід *Homo sp.* – люди) (Майерс, 2006). Про розмитість поняття «інстинкт», але про повну доречність використання формулювання «обумовлена інстинктом поведінка» пише П. Саугстад (2008, с. 413). У будь-якому разі йдеться про слабо усвідомлювані сильні стійкі вроджені тенденції, які суттєво визначають наші мотиви, емоції, думки, настанови та поведінку.

Представники еволюційної психології Б. Дж. Чарльтон, Л. А. Хіршфельд та С. А. Гелман інтерпретують інстинкт у когнітивних термінах як видоспецифічні модулі обробки інформації, які еволюціонували для виділення релевантних стимулів у зовнішньому та внутрішньому середовищі та відповіді на них адаптивною поведінкою (Charlton).

За класифікацією сучасного російського дослідника В. І. Гарбузова, у людини можна виділити сім домінуючих інстинктів: самозбереження, продовження роду, альтруїстичний, дослідницький, інстинкт домінування, інстинкт свободи та інстинкт збереження гідності (Гарбузов, 2006; Малкина-Пых, 2005).

Сучасний російський етолог А. І. Протопопов нещодавно запропонував нову класифікацію інстинктів людини (Протопопов & Вязовский, 2011). Він звів сукупність людських інстинктів до п'яти груп з відповідними підгрупами: 1) індивідуальні вітальні (самозбереження, економії енергії, внутрішньовидової експлуатації); 2) репродуктивні (статевий та батьківський); 3) соціальні (родинної консолідації, неродинної ізоляції, конформізму, вертикальної консолідації (ієрархічний), горизонтальної консолідації, клептоманії); 4)

адаптації до еволюційного середовища мешкання (територіальний, ландшафтних вподобань, пошуку та збиральництва, конструктивістські, міграції, самообмеження чисельності виду, полювання та рибальства, агро- та веткультурний, потягу до вогню); 5) комунікативні (міміка та жести, невербальна звукова комунікація, лінгвістичний).

У межах підходу А. І. Протопопова нас особливо зацікавила не сама класифікація інстинктів, а нове поняття – «примативність», яким він пояснює більш сильний (висока «примативність») або, навпаки, менш виразний (низька «примативність») вплив інстинктивних потягів на поведінку. Примативність – термін, запропонований А. Протопоповим у 1998 році (від лат. *primatus* – первісний) для позначення ступеня середньої пріоритетності інстинктивно-обумовлених практичних вчинків порівняно з пріоритетністю вчинків, обумовлених розумовими умовиводами (Протопопов & Вязовский, 2011, с. 130). За допомогою цього поняття автор надає дуже цікаві інтерпретації психологічних властивостей та поведінки індивідів і груп, які можуть суттєво поповнити арсенал психологічних пояснень у межах клінічної, вікової, соціальної, диференціальної, політичної та інших галузей психології.

Проблема полягає в необхідності емпіричної наукової перевірки існування такої властивості психіки. Одним з відомих емпіричних способів перевірки реальності гіпотетичного конструкту (концепту) є можливість створити надійний, валідний і дискримінативний тест для його вимірювання (Клайн, 1994). Крім того, перевагою так званих факторних теорій особистості (Р. Кеттелл, Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, С. Барт, Л. Терстоун, У. Стефенсон), які базуються на виявленні особистісних якостей за допомогою факторного аналізу (що робиться і під час конструювання тесту), є опора не на інтуїцію дослідника, а на об'єктивні повторювані математичні процедури для визначення змінних (Холл & Линдсей, 1997). Як пишуть К. Холл та Г. Линдсей: «факторний аналіз як мінімум надає можливість перевірити, чи дійсно існує та змінна, яка уявлялась та була представлена в початковому вимірюванні» (Холл & Линдсей, 1997, с. 533).

Тому ми поставили за мету перевірити існування концепту примативності та сконструювати тест для його вимірювання. Для досягнення мети були заплановані такі етапи дослідження: 1) вивчити теоретичні положення автора теорії та сконструювати первинну форму тесту; 2) апробувати завдання і зробити їх аналіз, а також здійснити перевірку дискримінативності, надійності та валідності тесту; 3) виявити факторну структуру тесту; 4) скласти інтерпретацію рівнів примативності у відповідності до норм тесту; 5) проаналізувати адаптивність / дезадаптивність риси примативності в сучасних умовах.

Загальна вибірка досліджуваних осіб, за допомогою якої розроблявся тест, склала 439 осіб (242 жінки, 197 чоловіків), за статусом це були студенти та працююча молодь, середній вік досліджуваних – 22 роки. Розробка тесту велась з 2009 до 2013 року.

Тест був сконструйований як особистісний опитувальник з 4-х бальною шкалою оцінювання того, наскільки твердження тесту відповідають характеру та поведінці досліджуваного. Первинна форма тесту включала 110 тверджень, сформульованих відповідно до теорії автора, згідно з якою примативність виражається в імпульсивності, емоційності, стереотипності сприйняття, поверховості, недиференційованості свідомості, ірраціональності, наданні переваги короткостроковим цілям (Протопопов & Вязовский, 2011, с. 130). Відповідно до описів автора (Этология.ру), для високопримативної людини часто характерні агресивність, авторитаризм, егоїзм та егоцентризм, лінощі (прагнення економити енергію) і хитрощі.

Аналіз завдань був виконаний з метою виявлення недискримінативних завдань і пунктів, які слабо корелюють з сумарним тестовим балом. Загальна дискримінативність тесту розраховувалась за формулою Фергюсона. Надійність перевірялася за допомогою коефіцієнта альфа Кронбаха (Клайн, 1994).

Перевірка конвергентної валідності виконувалась за допомогою кореляційного аналізу Спірмена в три етапи. На першому етапі на вибірці зі 100

людей для валідизації використовувались: Тест макіавеллізму В. В. Знакова (Знаков, 2001) і Тест ригідності Г. Залевського (Солдатова & Шайгерова, 2008).

На другому етапі на вибірці з 253 осіб (283 особи для тесту В. І. Гарбузова) проводились: Опитувальник для виявлення домінуючого інстинкту В. І. Гарбузова (Малкіна-Пых, 2005), Тест для виявлення захисних механізмів «Індекс життєвого стилю» Х. Келлермана та Р. Плутчика (Малкіна-Пых, 2005), Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича (Менделевич, 2003), Методика дослідження вольової саморегуляції А. Г. Зверкова та Е. В. Ейдмана (Барабашікова & Рыжкова, 2007), Тест «Здорова поведінка» – розробка відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я та гуманітарних служб США (Никифоров, 2007), тест Міні-Мульт (скорочений варіант ММРІ) в адаптації В. П. Зайцева (Зайцев, 1981; 2004) та психофізіологічний метод аналізу варіабельності серцевого ритму (ВСР) (Баевский, 2004), який виконувався на програмно-апаратному комплексі «БОС-Пульс» виробництва ДУ НДІ молекулярної біології та біофізики СВ РАМН, м. Новосибірськ.

На третьому етапі на вибірці з 56 осіб проводився аналіз ВСР та Тест психологічного благополуччя К. Ріфф (Пергаменщик & Лепешинский, 2007).

Деякі етапи перевірки валідності забезпечили крос-валідизацію тесту.

Для порівняння груп чоловіків та жінок використовувався критерій Колмогорова-Смірнова. Факторний аналіз проводився за методом головних компонент з варимакс-обертанням, відсіювання виконувалось за критерієм «Кам'янистого осипу» Р. Кеттелла. Розрахунок норм здійснювався, виходячи з правила $\pm 3\sigma$, де інтервал $M \pm 1\sigma$ вважається рівнем середньої норми.

У результаті процедури аналізу та відсіювання завдань з первинної форми тесту були видалені 66 завдань та залишені 44 твердження, які показали достатню дискримінативність та значущі кореляції ($\rho > 0,2$) з підсумковим тестовим балом. Ця форма тесту далі перевірялась на конструктну валідність.

На першому етапі валідизації тесту в результаті кореляційного аналізу були отримані значущі зв'язки показника примативності з рівнем макіавеллізму

($\rho=0,33$, $p<0,001$), показниками актуальної ригідності ($\rho=0,24$, $p=0,016$), сензитивної ригідності ($\rho=0,27$, $p=0,006$), установчої ригідності ($\rho=0,20$, $p=0,044$) та ригідності як стану ($\rho=0,34$, $p<0,001$). Це показує, що високопримативні люди характеризуються психічною малорухливістю, косністю та схильністю вдаватися до хитрощів, обману й експлуатації інших для досягнення власної мети.

На другому етапі валідизації отримані значущі негативні кореляції показника примативності із загальним показником антиципаційної спроможності ($\rho=-0,36$, $p<0,001$), а також з його субшкалами просторової ($\rho=-0,26$, $p<0,001$), часової ($\rho=-0,19$, $p=0,002$) та ситуаційно-особистісної антиципації ($\rho=-0,31$, $p<0,001$). Це відповідає положенню теорії А. Протопопова (Протопопов & Вязовский, 2011; Этология.ру) про коротку часову перспективу високопримативних осіб, їх нелюбов та недовіру до часового планування.

Кореляційний аналіз рівня примативності з виразністю захисних механізмів дозволив виявити прямі зв'язки примативності з регресією ($\rho=0,51$, $p<0,001$), компенсацією ($\rho=0,30$, $p<0,001$), проекцією ($\rho=0,19$, $p=0,001$), заміщенням ($\rho=0,42$, $p<0,001$), що характеризує високопримативних осіб як схильних до інфантильності та компенсаторного фантазування, зміщеної агресії та приписування іншим власних вад. Зворотні кореляції отримані для раціоналізації ($\rho=-0,32$, $p<0,001$) та заперечення ($\rho=-0,16$, $p=0,006$). Раціоналізація є найбільш зрілим захисним механізмом, властивим рефлексивним людям, тому вона менш властива примативним особистостям, а заперечення забезпечує психологічну гнучкість, здатність рухатися до мети без «зациклювання» на проблемах. Як нами було виявлено за допомогою тесту ригідності, для примативних осіб навпаки характерна ригідність, а не гнучкість.

Примативність виявилася прямо пов'язаною з симптомокомплексами депресії ($\rho=0,13$, $p=0,046$), психопатії ($\rho=0,22$, $p<0,001$), шизоїдності ($\rho=0,20$, $p=0,001$) та гіпоманії ($\rho=0,25$, $p<0,001$), що відповідає авторському (А. Протопопова) опису таких особистостей як емоційних, недовірливих, агресивних або необґрунтовано оптимістичних та активних.

Примативність зворотним чином пов'язана з вольовим самоконтролем ($\rho=-0,59$, $p<0,001$), та його складовими – наполегливістю ($\rho=-0,54$, $p<0,001$) та самовладанням ($\rho=-0,52$, $p<0,001$), що погоджується з розумінням концепту примативності, який включає імпульсивність і прагнення потурати власним бажанням.

Положення А. Протопопова про те, що високопримативним людям не властиво турбуватися про власне здоров'я, підтверджується в наших дослідженнях зворотними кореляціями загального показника тесту примативності зі шкалами тесту «Здорова поведінка»: невживання алкоголю ($\rho=-0,15$, $p=0,019$), фізичні вправи ($\rho=-0,36$, $p<0,001$), стрес-контроль ($\rho=-0,19$, $p=0,002$) і безпека ($\rho=-0,26$, $p<0,001$).

Із семи шкал інстинктів опитувальника В. І. Гарбузова (інстинктів самозбереження, продовження роду, альтруїзму, дослідження, домінування, свободи та гідності) лише з виразністю інстинкту продовження роду для показника примативності отримано позитивну значущу кореляцію ($\rho=0,14$, $p=0,023$), що відповідає схильності до непотизму (родинної консолідації) примативних осіб. Відсутність кореляцій зі шкалами для інших інстинктів свідчить про розбіжності між конструктами інстинктів та концептом примативності. Оскільки примативність відбивається в послабленому раціональному контролі над проявами інстинктів, а не в більшій силі певних інстинктів.

На третьому етапі валідизації тесту був зроблений кореляційний аналіз примативності і показників психологічного благополуччя за тестом К. Ріфф. Виявлений один значущий зворотний зв'язок між шкалою «Мета в житті» і рівнем примативності ($\rho=-0,33$, $p=0,013$), тобто, чим більше у людини виражена примативність – тим менше для неї характерно усвідомлювати цілі та наміри на все майбутнє життя. Це погоджується з думкою А. І. Протопопова щодо віддання переваги високопримативними людьми короткостроковим та локальним цілям порівняно з довгостроковими та глобальними. На завершення був виконаний кореляційний аналіз (на 273 досліджуваних, це була частина

вибірки від другого та третього етапів валідації) психофізіологічних показників ВСР та рівня примативності досліджуваних осіб. Отримані зв'язки свідчать про «високотратний» стиль життя примативних осіб, про напруженість регуляційних систем організму і про надмірне витрачання фізіологічних резервів. Зокрема, примативність прямо корелює з частотою серцевих скорочень ($\rho=0,23$, $p<0,001$) та стрес-індексом ($\rho=0,26$, $p<0,001$), а зворотнє – з мобілізуючим впливом симпатичної НС ($\rho=-0,14$, $p=0,017$), відновлюючим впливом парасимпатичної НС ($\rho=-0,20$, $p<0,001$) та загальною енергією регуляційних систем, тобто загальними адаптаційними резервами організму (ТР) ($\rho=-0,19$, $p=0,018$). Це доводить дезадаптивність та стресовість даної властивості особистості у сучасних умовах.

Факторизація тесту дозволила виділити субшкали, які перевірялись нами на внутрішню погодженість (надійність). Щоб добитися достатніх коефіцієнтів надійності шкал опитувальника з нього були видалені ще 11 недостатньо корелюючих з факторами тверджень і в тесті залишилося 33 завдання. Ці пункти утворили 6 факторів, які пояснювали 58% загальної дисперсії змінної: 1) нездатність до контролю агресивності (5 пунктів, надійність $\alpha=0,75$, пояснює 11,3% дисперсії), макіавеллізм (10 пунктів, $\alpha=0,58$, 6,19% дисп.), лінощі (8 пунктів, $\alpha=0,66$, 5,27% дисп.), імпульсивність (5 пунктів, $\alpha=0,57$, 4,12% дисп.), забобонність (3 пункти, $\alpha=0,54$, 3,56% дисп.), небажання розвиватися (5 пунктів, $\alpha=0,59$, 2,86% дисп.).

Загальний коефіцієнт дискримінативності опитувальника δ Фергюсона $=0,98$, що свідчить про рівномірний розподіл показників у вибірці, тобто тест є дискримінативним та інформативним. Коефіцієнт надійності всього опитувальника дорівнює $0,79$, що вказує на високу внутрішню погодженість тесту.

Перевірка значущості розбіжностей між чоловіками та жінками виявила тенденцію більш високої загальної примативності жінок ($p<0,100$), значуще більш високу нездатність жінок стримувати агресію ($p<0,001$), значуще більш високу імпульсивність ($p<0,005$) та забобонність ($p<0,001$) жінок. Чоловіки

мають достовірно більш високий, ніж у жінок, показник макіавелізму ($p < 0,025$). Це погоджується з тезою А. І. Протопопова про більш високу примативність жінок.

Більша еволюційна «консервативність» жіночої статі порівняно з «оперативністю» чоловічої обґрунтована відомим російським еволюціоністом В. А. Геодакяном (1991). Спеціалізація жіночої статі щодо збереження генетичної інформації проявляється у наявності великої кількості атавістичних ознак та аномалій, а спеціалізація чоловічої статі щодо її змінювання – в більш частій присутності новоутворень, які відображають останні еволюційні надбання. Наприклад, у чоловіків сильніше виражена міжкульова асиметрія мозку, просторовий зір та просторове мислення, прагнення до новаторства та відчуття гумору. Жінки мають перевагу в більш ретельному, відточеному виконанні добре засвоєної діяльності, наприклад, роботі на конвеєрі тощо. Як пише В. А. Геодакян (1991): «...в'язання, в якому зараз монополія жінок є незаперечною, винайшли чоловіки». У зв'язку з отриманими розбіжностями були розраховані норми до тесту як для загальної вибірки, так і окремо для чоловіків і жінок.

Відповідно до теорії та отриманих нами емпіричних даних про зв'язки з іншими змінними і факторну структуру конструкту примативності до тесту були складені описання (інтерпретації) для кожного нормативного рівня: дуже низького, низького, середнього, високого та дуже високого рівнів примативності.

Наведемо описання різних рівнів примативності за тестом. *При дуже низькому рівні примативності* чоловік або жінка здатні контролювати роботу інстинктивних програм і живуть переважно розумом. Така людина найчастіше приймає виважені рішення. Таким людям складно нав'язати якийсь вибір, оскільки вони звикли самі приймати рішення. У низькопримативних осіб інстинкт продовження роду ослаблений, жінки не прагнуть за будь-яку ціну створити сім'ю і народити дітей. Представники обох статей часто ставлять кар'єру, самореалізацію, особистісний ріст на перше місце. У цілому

спостерігається зниження лібідо, можливо, як наслідок загального зниження емоційності та його сублімації в професійну, громадську і культурну діяльність.

Такі люди намагаються дотримуватися здорового способу життя, оскільки розуміють наслідки своєї поведінки і здатні думати наперед, робити висновки зі спостережень за іншими, спиратися на наукові знання.

Якщо вони займають керівні посади – вони компетентні самі і проводять профвідбір за критеріями кваліфікації та ділових якостей претендентів.

Такі особистості високоморальні, гуманістичні, рефлексивні, працелюбні, відповідальні, стримані, культурні. Зі стороннього погляду вони можуть справляти враження сухих, холодних, іноді нудних і «зарозумілих» людей.

При низькому рівні примативності за тестом у дослідженої особи слабо виражена примативність, тобто раціональні стратегії прийняття рішень та цінності гуманізму превалюють над емоційними поривами і первинними прагненнями до комфорту, продовження роду, статусу, ресурсів. Однак, іноді низькопримативним особистостям все-таки доводиться робити складний вибір між імпульсивним бажанням і розумною необхідністю. Така людина відчуває себе особистістю, яка має певні права та власну думку і лише зрідка може порушити власні принципи – якщо спокуса занадто велика.

Низькопримативні люди будують сім'ї на основі взаємного потягу і зберігають їх, поки існує любов, намагаються створити в сім'ї рівноправність, дати свободу вибору кожному з партнерів, поважати права, інтереси, вподобання дітей.

Для таких людей здоров'я вважається важливою цінністю, в яку потрібно вкладати гроші та час. У разі хвороби низькопримативні люди розуміють, що потрібно звернутися до фахівця, проте не завжди це роблять, іноді піддаючись надії, що все само владнається.

Протекціонізм та кумовство ними в роботі здебільшого не практикується, хоча зрідка такі керівники можуть зробити виняток для кого-небудь з друзів або родичів.

У випадку *середнього рівня за тестом* такі особистості здатні підтримувати баланс між інстинктивними програмами та розумними тенденціями. Вони можуть бути як досить імпульсивними, так і здатними підпорядковувати власні пориви голосу розуму. Чим важче і критичніше ситуація – тим сильніше виявляються інстинкти, чим вона сприятливіша – тим легше їм контролювати їх за допомогою розуму. Такі люди, з одного боку, досить альтруїстичні та культурні, але, з іншого боку, досить пильно захищають і переслідують свої інтереси, що їм підказують інстинктивні програми.

При високому рівні примативності за тестом чоловік або жінка часто сприймаються суспільством як цікаві, яскраві особистості, які живуть насиченим, «справжнім» життям. Ці люди виглядають «дуже живими», непередбачуваними, харизматичними, заражають своєю енергією та емоціями. Висока примативність не означає, що вони некультурні, малограмотні або нерозумні. Така людина може стати професором, мати кілька вищих освіт, але при цьому вона все одно більше покладається на інтуїцію і потурає своїм пристрастям.

Часто люди з високим рівнем примативності живуть у недостатньо сприятливому середовищі, навіть у важких умовах. Самооцінка у них зазвичай при цьому занижена і для її підтримки така особистість прагне жити в оточенні близьких їй людей (близьких за кров'ю, національністю, релігією тощо). Тому для них характерно створювати сімейні фірми, заводити «кумів і сватів» у потрібних структурах, робити протекцію землякам, друзям і родичам (клановість).

У високопримативних людей раціональність розвинена слабо, а віра в диво висока, тому вони найчастіше релігійні, захоплюються езотерикою, забобонні, імпульсивні, авантюристичні, азартні.

В особистих стосунках чоловіки ревниві, пристрастні, готові до зрад.

Жінки часто є гарними кокетками, вміють маніпулювати партнером з метою отримати ресурси для себе і свого потомства.

Високопримативні особистості не дуже турбуються про здоров'я. Якщо виникають проблеми стосовно здоров'я – вони схильні використовувати засоби нетрадиційної медицини, біологічно активні добавки, звертаються до цілителів, екстрасенсів і т. п. Навіть користуючись послугами професійних лікарів, які їм допомагають, вони намагаються «підстрахуватися» нетрадиційними способами.

При дуже високому рівні примативності за тестом такі люди живуть бурхливим, експресивним життям. Хоча може зустрічатися варіант байдужості до всього, крім своїх інтересів, і досить спокійного «обивательського» життя, примітивності інтересів і мислення, шаблонності будь-яких дій, консервативності. Проте частіше вони демонструють агресивність, грубість, егоїзм, підозрілість, кар'єризм, невгамовну енергію. Про таких людей кажуть: «Важка, складна людина». У нестабільній ситуації особистості цього типу проявляють стадний інстинкт, утворюють кланові групи, в яких поширена корупція, кумівство, ксенофобія, загальна недовіра і ворожість. Вони можуть як виявляти цілковиту байдужість до реальних проблем інших за принципом «самі винні», так і зайву емоційність і співчуття до удаваних, показних страждань, чим часто користуються шахраї (псевдожебраки, фальшиві кампанії зі збору коштів для постраждалих і т. п.). Недолік раціональності також робить їх жертвами різних фінансових афер, оскільки вони часто нездатні відрізнити «бажане від дійсного».

Цим особистостям не властива тверда мораль, оскільки представники еліти зазвичай керуються принципом «для досягнення мети всі засоби придатні», «той, хто дозволяє себе обдурити – сам винен», а нижчі верстви суспільства змушені жертвувати мораллю заради виживання.

Високопримативними людьми зручно керувати, вони делегують право приймати рішення тим, хто стоїть вище них за рангом. Такі люди мають досить низьку самооцінку, вони шукають захист і допомогу в зовнішніх силах, мало розраховуючи на себе. Тому у таких людей сильна потреба в релігії аж до фанатизму; в політично-громадському житті їм властивий патерналізм – надія на «доброго царя», «сильну руку».

В особистих стосунках високопримативні чоловіки часто справжні «донжуани», нерозбірливі в сексуальних контактах, зраджують і обманюють без коливань, залишають дітей. Жінки з таким високим рівнем примативності часто вибирають грубих, жорстких, авторитетних чоловіків, через що можуть страждати від зрад, образ і навіть фізичної агресії. У той же час жінки з високим рівнем примативності можуть бути сексуальні, охочі до розваг та матеріальних цінностей.

Високопримативні особистості від природи мають гарне міцне здоров'я. У той же час вони його не цінують і не беруть, керуючись властивим їм містицизмом і фаталізмом – «скільки відведено – стільки й проживеш», «тільки Бог знає» і т. д. Через підвищену мотивацію та емоційність вони намагаються «отримати від життя все», «все спробувати». Тому часто такі особистості стають жертвами нещасних випадків, небезпечних інфекційних хвороб, хвороб стресу, аддикцій і неправильного способу життя.

У розробці цього тесту нам допомагала наша дипломниця К. З. Абсалямова, тому тест має двох авторів (Луценко, Е. & Абсалямова, 2013а). У Додатку Д наводиться бланк, ключ та норми до тесту примативності.

Тест захищений Свідоцтвом про авторське право № 55039 від 28.05.2014.

Таким чином, у результаті процедури конструювання тесту та досліджень, пов'язаних з його валідацією, було отримано валідний, надійний та дискримінативний тест для вимірювання конструкту «примативність» як такого, що відбиває ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку. Факторна структура тесту утворена шістьма факторами, які пояснюють 58% дисперсії змінної: нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність, небажання розвиватися. Успішність проведених психометричних процедур довела існування конструкту «примативність» та дозволила більш чітко його концептуалізувати (Луценко, Е. & Абсалямова, 2013а).

Адаптивність або дезадаптивність цієї психологічної властивості для окремих індивідів та груп буде залежати від типу соціально-політичного

устрою суспільства, до якого він/вони належать. В авторитарному суспільстві примативні особистості будуть почуватися більш комфортно, ніж у демократичному. Низькопримативні особистості будуть більш пристосованими у демократичних країнах. Проте напрям еволюції свідчить про поступове та систематичне зниження примативності з розвитком цивілізацій, тому що раціональність та інтелект все-таки надають більший адаптивний потенціал людині за рахунок розвинутої антиципації, самоконтролю, більш об'єктивного сприйняття реальності, оптимального використання власних резервів та ресурсів ситуації. Тому в цілому примативність можна вважати застарілою адаптацією, а її зниження – новою адаптацією. Інстинктивні програми, які були вироблені еволюцією протягом мільйонів років не втрачають своєї адаптивності, особливо за екстремальних умов існування, але під контролем розвинутої раціональності вони набувають більшого потенціалу, розширюють діапазон поведінки людини. Раціональна людина може «довіритися» інстинкту, а може прийняти свідоме рішення вчинити всупереч інстинктивному потягу, тим самим вона має два варіанта поведінки замість одного, що доступний примативній особистості.

4.2. Боротьба за статус примативних осіб – булінг у сучасній школі

Коли нами вивчався конструкт «примативність», було виявлено, що однією з його складових, яка пояснює найбільшу частку дисперсії змінної загалом, є неможливість стримання агресії. Далі у нас виникло припущення, що примативність може лежати в основі одного з дуже болючих негативних феноменів соціальної поведінки дітей і дорослих – цькування (булінгу) як форми агресії. Тому ми провели низку досліджень для того, щоб детально дослідити феномен цькування в різних умовах його прояву та надали йому інтерпретацію у зв'язку з примативністю, адаптацією та положеннями еволюційної психології. Нижче будуть розглянуті результати шістьох досліджень феномену булінгу серед молодших школярів, школярів середнього

шкільного віку, підлітків та дорослих (вчителів). Спочатку феномен булінгу розглянутий на теоретичному рівні.

4.2.1. Історико-теоретичний аналіз феномену булінгу. Про насильство та цькування в групах людей у світі почали говорити й писати вже на початку ХХ століття, але серйозні дослідження почалися на Заході ледве більше 30 років тому. Піонерами в цій галузі виступили науковці Скандинавських країн – Roland E., Olweus D, Lane D.A., O'Moore M., Hillery B., Tattum D., Rigby K., Weingarten K. та ін. З цього часу явище цькування стало об'єктом детального вивчення як психологів, так і представників інших наук – етологів, соціологів, антропологів, криміналістів, юристів тощо (Olweus, 1984; 1991; 1993; 1980; Smith, Ananiadou & Cowie, 2003; Smith & Brain, 2000; Smith & Sharp, 1994; Farrington, 1993; Randall, 2001).

В останні 20 років поняття «булінг» стало визнаним міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем. В Інтернет-пошукових системах, наприклад, google.com.ua булінг згадується десятки мільйонів разів, що говорить про важливість і актуальність даної проблеми в сучасному суспільстві. Явищу булінга цілком присвячено кілька великих регіональних і міжнародних серверів, таких як Bullying.org, Bullying Online, Stop Bullying, Bullying.net і т. д. Існують національні громадські організації по боротьбі з булінгом, спеціально звернені до дітей, педагогів і батьків.

Більшість визначень булінгу подібні за змістом. Наприклад, Д. Ольвеус визначає булінг як фізичну, вербальну або психологічну агресію (напад) з метою нанести шкоду жертві, залякати її та (або) стресувати (Olweus, 1993). Д. Лейн і Е. Міллер визначають це явище як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного й (або) психічного з боку одного або групи дітей до іншої дитини / інших дітей (Лейн, 2001). І. Малкіна-Пих визначає булінг як агресивну поведінку, що виражається у зловмисному переслідуванні, жорстокості, спробах образи й приниження людини, підриві її репутації тощо (Малкіна-Пых, 2006). Е. Роланд вважає, що булінг являє собою тривале

фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи відносно індивіда, що не здатний захистити себе в даній ситуації (Roland & Idsoe, 2001). Х. Лейманн визначає булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнає нападів іншої людини (іноді декількох, але, як правило, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпорадності та виключення з групи» (Randall, с. 10). І. Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, що не має характеру самозахисту й надходить від одного або кількох людей (Бердишев, 2005). На думку І. М. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі (Кон, 2006). Національна асоціація шкільних працівників США надала булінгу таке визначення: це динамічні моделі вербальної чи невербальної поведінки, що повторюються та виконуються одним або декількома учнями відносно іншого учня, мають на меті нанесення шкоди та передбачають реальну або надуману різницю в силі (Selekman & Vessey, 2004).

Еволюційні психологи (Дж. Б. Колберт, А. А. Волк та ін.) теж доклали багато зусиль для дослідження булінгу, оскільки агресія завжди була предметом ретельної уваги фахівців цього напрямку (Kolbert & Crothers, 2003; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Зокрема, вони уточнили визначення булінгу, наполягаючи, що його характеризують три ключові ознаки: дисбаланс влади між булером і жертвою, шкода, що наноситься жертві, та цілеспрямованість даної поведінки (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Вони окремо обґрунтували, що постійність, тривалість або повторюваність актів агресії не є необхідним компонентом булінгу. Визначення, яке базується на еволюційній теорії звучить так: «булінг є, коли індивід використовує цілеспрямовану поведінку, яка призводить до нанесення значущої шкоди іншому індивіду в контексті дисбалансу влади». Булінг характеризується тим, що жертві наноситься суттєва шкода і ця шкода може бути слідством комбінації сили агресивного впливу, його частоти та

вразливості жертви. Тому одноразова, але дуже сильна агресивна дія може привести до значної шкоди, водночас телефонний «пранк» (розіграш) може нанести таку саму шкоду, якщо буде повторюватися кожного дня кожної години протягом місяця. Насправді для булера адаптивним буде робити менші за частотою впливи, а можливо і один, якщо він досягне цим своєї мети, оскільки це знижує його збитки та можливість бути покараним.

Як вважають А. А. Волк та ін., у культурах мисливців-збирачів булінг відігравав адаптивну роль у боротьбі за харчові ресурси. Зокрема серед народу Ік, підлітки утягували в булінг ровесників та членів їх племен за їжу, щоб запобігти майбутньому голодуванню. Подібним чином Лабрадорські Інуїти включалися в прямий булінг у періоди дефіциту їжі. Тобто булінг за ресурси, зокрема харчові, міг бути адаптивним у неіндустріалізованих суспільствах завдяки тому, що він вів до збільшення шансів на виживання. Це також відбивається в тому, що у сучасних індустріалізованих суспільствах булінг частішає, коли нерівний розподіл прибутків вище (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Історичними прикладами булінгу можна вважати багаторазово описані в науковій та художній літературі зразки знущань хазяїна над рабами (Давній Рим), кріпаками (Росія XVIII–XIX ст.), свекрухи над невісткою, мачухи над падчеркою (Китай, Корея, Росія, Японія, арабські країни). Цькування молодших школярів старшокласниками було поширене в японських школах першої половини XX століття і, скоріш за все, існує і в наші дні (Баркан). В історії булінг був розповсюджений в умовах нестачі робочих місць, учнівських місць та місць підмайстрів, оскільки теж відкривав подальші можливості для доступу до ресурсів, які підвищували шанси на виживання та репродукцію. Дослідники вказують, що зразки використання булінгу були виявлені в усіх історичних культурах, сучасних культурах та у культурах мисливців-збирачів, навіть тих, де прийнято цуратися відкритих проявів агресії (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

У 60–70-х роках ХХ ст. суспільство замислилося над існуванням зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі та тим, як людина розвивається протягом шкільних років. Як свідчить практика, булінг можна вважати першим кроком до справжнього насильства та злочинної поведінки (Беженар, 2012; Король, 2009).

Про актуальність даної проблеми для Росії одним з перших заговорив І. С. Кон (2006). Пізніше детальний аналіз цього феномену в російській школі за згадками минулих агресорів та жертв був представлений В. Вішневською та М. Бутовською (Вишневская & Бутовская, 2010).

Норвезький учений Д. Ольвеус, провівши дослідження в багатьох розвинених країнах світу, отримав дані, згідно з якими, приблизно 16% дівчат і 17,5% хлопчиків 2–3 рази на місяць стають жертвами булінгу. 7% дівчат і 12% хлопчиків самі є ініціаторами цькування – булерами (Olweus, 1991).

Англійські дослідники Стефенсон і Сміт (Stephenson & Smith 1987), обстеживши вибірку з 1000 учнів, дійшли висновку, що 23% дітей піддаються знущанням з боку однокласників. Іспанські дослідники (Vieira da Fonseca, Garcia Fernandez & Quevedo Perez, 1989) наводять дані про 17–21% поширеності булінгу. В огляді робіт ірландських дослідників (O'Moore, 1989) зазначено, що 10% дітей регулярно піддаються знущанням з боку однокласників (раз на тиждень і частіше), а 55% – епізодично.

Для порівняння, згідно з результатами анкетування, проведеного Міністерством юстиції України, приниження у школі зазнавало 45% опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області, і більше половини юних одеситів були свідками чи жертвами булінгу в школі. Серед чернівецьких школярів морального приниження хоч раз у житті зазнавали 48% учнів; фізичного кривдження – 27%; нападу з боку групи – 14%; пограбування – 12%; сексуальної загрози – 8% опитаних (Горшков & Шереги, 2012).

Найчастіше йдеться про відносини, що складаються в дитячому середовищі, але булінг нерідко практикують і дорослі. У пресі час від часу

з'являється інформація про знущання над найнятими доглядальницями, медсестер над безпомічними пацієнтами; цькування персоналу в офісах та на підприємствах. В армійському середовищі широко відоме поняття «дідівщина», яке має офіційний еквівалент – «нестатутні відносини» (Баркан). Найбільш тяжкі та жорстокі форми булінгу в наші дні спостерігаються в умовах позбавлення волі, армійських формувань та інтернатів (Банников, 2002; Ireland, Archer & Power, 2007; Ireland, 2005).

Специфічність булінгу на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, витонченості засобів цькування (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012).

Під поняття «булінг» не підпадають братерське суперництво серед однолітків або імпульсивні агресивні дії потерпілих у відповідь на напад кривдника, які за суттю є спонтанними, недискримінаційними та не спланованими жертвою. З іншого боку, булінг не включає кримінальні дії, які починалися як конфлікт та розгорнулися у серйозне фізичне насильство, погрози такого насильства, напади зі зброєю, вандалізм (Charlton).

Дослідники пропонують таку найзагальнішу класифікацію всіх видів булінгу: 1-ша група — прояви, пов'язані переважно з активними формами приниження; 2-га група — прояви, пов'язані зі свідомою ізоляцією, обструкцією скривджених (Баркан; Внебрачных, 2012). Іншими словами, розрізняють два типи булінгу: безпосередній (фізичний) і непрямий, котрий інакше називають соціальною агресією (Кон, 2006). Фізичний шкільний булінг – навмисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; сексуальний булінг є підвидом фізичного (дії сексуального характеру). Психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, що ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До цієї форми відносять: вербальний булінг, де знаряддям є голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання,

поширення образливих чуток і т. д.); образливі жести або дії (наприклад, плювки в жертву або в її напрям); залякування (використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити щонебудь); ізоляція (жертва навмисно ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом); вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус щонебудь украсти); ушкодження й інші дії з майном (злодійство, грабіж, ховання особистих речей жертви); кібербулінг та ін. (Ожиева, 2001). Кібербулінг — це багаторазова повторювана агресивна поведінка або поведінка з спричиненням психологічної шкоди, що здійснюється через електронну пошту, у «чатах», соціальних мережах, на web-сайтах, а також за допомогою мобільного зв'язку. Особливо популярним підвидом булінгу є тролінг (від англ. trolling — «лов риби на блешню») — вид віртуальної комунікації з порушенням етики мережної взаємодії, що виражається у вигляді прояву різних форм агресивної, знущальної й образливої поведінки для нагнітання конфліктів (Внебрачных, 2012; Найденова).

Незважаючи на різноманітність видів булінгу, за формою він ближче до непрямой, побічної агресії, ніж до прямої. Скоріше за все саме тому він довго вислизав з поля зору дослідників, оскільки пряма агресія видна усім, соціально засуджується і нею займаються відповідні органи, починаючи від інспекцій зі справ неповнолітніх і закінчуючи системою виконання покарань. Результати непрямой (побічної) агресії жертві майже неможливо довести — агресори можуть її дуже успішно заперечувати (говорити, що нічого не відбувається, ображений просто помисливий або сам спровокував інших, сам винний тощо) або приховувати свою причетність. Булінг часто спрямовується на найбільш «вразливі місця» жертви і тому серйозність спричиненої шкоди складно пояснити стороннім. Наприклад, агресор, маючи відповідну інформацію, може пошкодити дорого за ціною, просту але індивідуально значущу для жертви річ, або вигадати начебто не дуже образливе прізвище, яке буде болюче зачіпати саме даного індивіда. Якщо третируваний поскаржиться старшим, йому скоріше за все скажуть: «Не звертай уваги, це дрібниці, є більш серйозні

проблеми». Для жертви пояснити, чому ці задирання були настільки значущі – це відкрити інтимну інформацію про себе контролюючим органам, і можливо, ще раз «підставитися», викликати насмішки, плітки вже з боку дорослих (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012).

Серед дослідників булінгу можна виділити психологів, які зосереджені на особистісних рисах, та тих, які сфокусовані на соціально-психологічному процесі.

Так, особистісно орієнтовані дослідники вважають, що на явище булінгу більше впливають особистісні риси «булі» та його жертви, ніж соціальна ситуація. Зокрема особи, що характеризують себе як прагматичних стійких екстравертів, мають підвищену схильність до участі в діяльності, пов'язаної з насильством. Така якість, як прагматизм (схильність до розрахунку), служить важливим предиктором участі в булінгу та здійсненні злочинів. Булери часто мають «гарячий» темперамент, легко приписують іншим ворожі мотиви і мають захисний егоїзм, вони є «досвідченими маніпуляторами» завдяки розвинутому соціальному інтелекту.

Особи, залучені в процес шкільного цькування як жертви, як правило, обтяжені безліччю проблем. Погане здоров'я, низький соціальний статус, незадовільні відносини з однолітками, виражене соціальне неблагополуччя, а також низькі компенсаторні можливості сім'ї – все це досить характерно для жертв булінгу. Для хлопчиків цькування найчастіше є частиною соціальної взаємодії, пов'язаної з боротьбою за владу, у той час як для дівчат джерелом агресивних дій найчастіше є відносини прихильності. Як переслідувачі, так і їхні жертви зазвичай мають менше близьких друзів, ніж інші діти. Хоча фізичні характеристики, зокрема зовнішність і фізична сила, безумовно, важливі, але їхню значущість часто переоцінюють. Будь-яка особливість жертви може бути приводом для знущань. При цьому жертви часто відрізняються низькою самооцінкою й схильні думати, що заслужили свої страждання. Провокативними жертвами є діти, поведінка яких викликає роздратування в однокласників і вчителів – гіперактивні діти з синдромом дефіциту уваги,

поганою успішністю або улюбленці вчителів та батьків (Olweus, 1991; 1993; Бутовская, Феденок & Буркова, 2007; Внебрачных, 2012).

Важливо, що жертвами булінгу переважно стають індивіди-одинаки, які не мають підтримки з боку більш сильних високостатусних членів колективу (Вишневская & Бутовская, 2010; Pellegrini, Bartini & Brooks, 1999; Smith & Brain, 2000). Це пояснює той факт, що булінг найбільш поширений там, де об'єднання формуються з неродинних індивідів, і де об'єкт агресії не має можливості полишити групу – в тюрмах, армійських колективах, інтернатах, школах.

Стосовно гендерного аспекту, І. Кон вказує на більшу поширеність даного явища в середовищі хлопчиків. «Крутість» і агресивність сприяють підвищенню статусу хлопчика в колі однолітків чоловічої статі, а потім і серед дівчат. Крос-культурні дослідження показують, що більш настирливі хлопчики мають більший успіх у дівчат, частіше зустрічаються з ними. Якщо хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу, тим самим принижуючи фізичні властивості жертв та демонструючи власні, то дівчата частіше користуються непрямими формами тиску (поширенням чуток, виключенням з кола спілкування), атакуючи репутацію жертви в аспекті більшої схильності до проміскуїтету (Кон, 2006; Olweus, 1984; 1991; 1993; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Наприклад, дівчата таким чином можуть керувати процесом запрошення суперниць на вечірки, де можна зав'язати стосунки з привабливими хлопцями.

Як вказують дослідники, зосереджені на соціально-психологічному процесі булінгу, його соціальна структура, як правило, має три елементи. 1. Переслідувач (булі). Кривдник надає собі привілеї домінантності, контролю, права виключення та ізоляції жертв. 2. Жертва. Потерпілий, який не здатний ефективно захищати себе, оскільки має низький вплив на групу. 3. Спостерігач. Це свідки, члени груп, де відбувається булінг, але які не є ані булерами, ані жертвами. Їх за деякими дослідженнями нараховується близько 88% від усіх дітей (Sampson, 2003). Як підкреслюють еволюційні психологи, булінг – це не

поведінка в діаді, а груповий процес, що включає однолітків, які належать до даної групи та виконують різні ролі під час булінгу, тим самим справляючи певний вплив на булера (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Зокрема, виділяють чотири типи ролей спостерігачів: захисники (допомагають жертві або підтримують її), «асистенти» (долучаються до процесу булінгу, допомагають булеру), підбурювачі (ті, хто надає позитивний зворотний зв'язок агресору через сміх або виявлення радості), байдужі (ті, хто залишаються пасивними і не втягуються в процес булінгу). Еволюційні психологи пояснюють, чому підтримка булера з боку спостерігачів може бути адаптивною для них. По-перше, копіюючи поведінку булера, який зазвичай має високий статус у групі, вони підвищують власний статус, асоціюючись із впливовими особами. По-друге, їх статус підвищується за рахунок зниження статусу жертви. По-третє, тим самим вони зменшують імовірність їм самим стати жертвою. Причина, через яку деякі однолітки залишаються байдужими до жертви, ще пов'язують з тим, що агресори часто позиціонують себе як «жартівників», а булінг «як просто жарти» і група сприймає це як не дуже велику шкоду для жертви. І остання причина, чому ровесники можуть не намагатися протидіяти агресору, полягає в кількості жертв. Булер завжди атакує мало жертв. Одна або дві жертви у класі чи школі навряд чи зможуть помститися, тому атакувати їх є більш ефективною стратегією, ніж більшу кількість осіб, які можуть об'єднатися для організації спротиву. Більше того, коли жертва одна – створюється враження, що з нею щось не так (наприклад, вона має негативні особистісні риси), що начебто призводить до цькування (тобто, це – «провина» жертви) і може сигналізувати іншим членам групи про виправданість переслідування.

Сторонніми спостерігачами бувають і педагоги, які дотримуються принципів «невтручання», і які вважають, що шкільне цькування – це лише один з етапів дорослішання дитини та надбання нею досвіду мужності (Olweus, 1993). Певні дослідження показують, що 50% вчителів відчувають дискомфорт від невміння втручатися в ситуації булінгу, не вірять в ефективність власної

допомоги, хоча чим більш досвідченими є вчителі, тим більше вони усвідомлюють шкоду цього явища, вірять у власну ефективність і готові втручатися (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Іноді вчені відзначають такі психологічні особливості спостерігачів, як відчуття провини і власного безсилля (Абсалямова & Луценко, 2013а; 2013b; 2013с; Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012; Olweus, 1993; 1991).

Проте вчителі часто взагалі не помічають булінгу. Наприклад, якщо 80–85% ровесників знають про випадки цькування, то лише 4% педагогам відомо про те, що це відбувається в їх школі або класах, в яких вони працюють (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Між переслідувачами й жертвами булінгу нерідко виникають своєрідні стабільні відносини, що дозволяють одній дитині довго панувати над іншою. У зв'язку з цим з'явилися нові терміни – «булірування» і «віктимізація». При цьому «віктимізація» розуміється як перетворення дитини в типову соціальну «жертву» під впливом одного або групи переслідувачів (Абсалямова & Луценко, 2013а; 2013b; 2013с; Бутовская, Луценко & Ткачук).

Дослідниками було з'ясовано, що найчастіше в школі цькування реалізується в позаурочний час, наприклад, на перервах, до та після занять, і не в класних кімнатах, а на майданчиках та у додаткових приміщеннях. Причинами цього є недостатній нагляд, відсутність конструктивної гри й обладнаних місць для ігор, наявність затишних місць, що приховують антисоціальну поведінку, дуже високий рівень гаміру, який може сховати знущання, фізичний характер ігор, різниця у віці учнів (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012; Olweus, 1984; 1991; 1993; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Мотивами шкільного цькування називають: бажання заслужити авторитет в групі, бажання привернути увагу впливових дорослих, нудьга, компенсація за невдачі в навчанні, сімейному або громадському житті, відсутність уваги, заздрість, помста, задоволення садистських потреб (Беженар, 2012; Гребенкин, 2006; Ahmed & Braithwaite, 2004; Education Support).

Якщо спробувати класифікувати булінг за типами жертв та агресорів з урахуванням цілей, які переслідуються даною формою поведінки, то можна виділити такі його різновиди. Булінг високоагресивних, «товстошкірих» членів групи на адресу неагресивних, астенічних, сором'язливих, вразливих членів є для перших легким та безпечним способом звернути на себе увагу, підкреслити свою владу, тобто підвищити статус за принципом сили, агресивного домінування (Craig, Pepler & Atlas, 2000). Булінг ординарних особистостей у бік неординарних спрямований на дискредитацію вигідних відмінностей неординарних особистостей. Булінг нормативних особистостей на адресу таких, що відхиляються від відповідності соціальним нормам, виконує функцію підтримки нормативного порядку групи та підвищення групової згуртованості. Булінг з метою досягнення успіху в конкуренції за привабливого партнера або за цінні ресурси може ініціюватися особистостями, які мають розвинутий макіавелліанський інтелект стосовно більш прямолінійних та чесних членів групи (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012).

Важливим чинником, асоційованим з імовірністю булінгу, є сім'я та психологічна атмосфера в ній. Чинниками ризику є: відсутність батька, депресивний стан матері, насилля в сім'ї (Baldry & Farrington, 2000; Connolly & Moore, 2003; Farrington, 1993; O'Moore, 1989). Діти звикають вести себе агресивно в напряду більш слабких, спостерігаючи повсякденне життя власної родини, вони імітують поведінку батьків. Йдеться про авторитарний стиль, конфліктність, високу вимогливість, примус, низьку теплоту та чуйність батьків (Patterson, DeBaryshe & Ramsey, 1990; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Частіше за все булерами стають діти, яких батьки вчать домінантно поводитися, пригнічувати інших та відстоювати власні інтереси (Demaray & Malecki, 2003; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Діти, які страждають від батьківської жорстокості та психопатії, покинуті, позбавлені материнського тепла і турботи, також часто стають агресорами (Loeber & Tengs, 1986). Зокрема, діти з порушеннями прихильності (так звана небезпечна прихильність за Дж. Боулбі) часто розвивають

антисоціальний погляд на себе та інших, оскільки очікують, що інші будуть нечуйними та не нададуть підтримки, як було в їх ранньому дитинстві з оточуючими особами. Вони схильні невизначені сигнали в соціальних ситуаціях інтерпретувати як спрямовані на них негативні, тому реагують в агресивний спосіб (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Одна з причин значного розповсюдження булінгу в сучасних школах – автономізація малої родини в межах суспільства, різке падіння народжуваності, коли в середньому на родину припадає по двоє та менше дітей. У суспільствах з розвиненою системою родинних зв'язків у межах однієї школи часто навчаються близькі та більш віддалені родичі різного віку. Тому знущання над одним з них стає вкрай складним, оскільки за жертву тут же заступається вся родина (Бутовская, Феденок & Буркова, 2007; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Спроби вплинути на булерів через їх батьків надають слабку ефективність (20–30%) через низьку усвідомленість батьків про реальність такої поведінки їхньої дитини, а також через те, що інформування батьків не змінює моделі поведінки їх самих, що наслідують їх діти (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016).

Серед біологічних факторів булінгу називаються інстинкти, зокрема потяг до агресії, що на думку З. Фрейда і його послідовників, багато в чому визначає поведінку людини (Фоминова, 2009). Ще одним чинником розповсюдженості булінгу можна вважати соціально-психологічний феномен наслідування. Наприклад, в армії, зазвичай, вчорашні «духи» і «салаги» під час закінчення терміну служби ставали за поведінкою та соціальною роллю «дідами». Наслідування, на думку деяких психологів (В. Вундт, В. Джеймс, Г. Тард, У. Мак-Дуггал, З. Фрейд), властиво людям поряд з тваринами і є інстинктом у повному значенні цього слова (Коваленко & Корнев, 2006).

Згідно з уявленнями етологів, первісна ієрархія явно або неявно пронизує все наше суспільство. У відносно чистому вигляді її саму й можна спостерігати в дитячих колективах, коли ще недостатньо розвинена свідомо поведінкова

саморегуляція. Піднятися в ієрархії найлегше, принизивши оточуючих (Этология.ру).

Еволюційні психологи розглядають причини булінгу в термінах еволюційних вигід та збитків, а також класичних еволюційних переваг – виживання і продовження роду (Kolbert & Crothers, 2003; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Зокрема, характерний для булінгу дисбаланс влади змінює вигоди та збитки агресивної поведінки, роблячи відносно дешевим цькування іншої людини, водночас підвищуючи збитки бути жертвою булінгу. Хоча *якісно* результати булінгу подібні результатам інших форм агресії, *кількісно* його характеризує більш значний дисбаланс влади. Дисбаланс влади полягає в тому, що булі атакує більш слабку жертву, слабкість якої полягає в її нездатності впливати на соціальну групу, хоча вона може мати інші сильні якості.

З погляду еволюційної психології, трьома основними цілями булінгу є ресурси, репродукція та репутація – три «Р» (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). До ресурсів належать їжа, гроші, можливості працевлаштування, територія/географічна зона. Дана мета булінгу превалює, коли в ситуації є дефіцит даних ресурсів, тобто коли конкуренція за них висока, і якщо вони дістаються одному, то не дістаються іншим (так звана ситуація «нульової суми»). Наприклад, у голодуючих суспільствах, в деяких тюрмах, інтернатах і т. п. їжа – це питання життя або смерті. Репродуктивний успіх є ознакою біологічної пристосованості і дослідження показують, що підлітки, які використовують булінг, часто мають більш сильний сексуальний інтерес, мають більше побачень та раніше починають статеве життя. За допомогою булінгу, спрямованого на жертву своєї статі, її усувають як конкурента за партнерів протилежної статі. Булінг партнерів протилежної статі частіше за все має на меті добитися побачень та сексуальних контактів. Репутація, яка досягається за рахунок булінгу, – це підвищення соціального статусу, тобто соціальної влади, яка базується на страхах інших членів групи. Обираючи

«легку» жертву, булер нічого не втрачає, при цьому він дає зрозуміти іншим, що готовий до агресії.

Булінг справляє травмуючий вплив на жертву і цей ефект підсилюється завдяки тому, що цькування часто залишається непоміченим дорослими, а жертва відчуває власну беззахисність та безпорадність (Fekkes, Rijpers, & Verloove-Vanhorick, 2006). Результатом стає емоційна дестабілізація та деморалізація особистості. Вмикаються захисні механізми поведінки – запобігання багатьох ситуацій, апатія, відмова від власних цілей та боротьби за успіх, мисленнєві персеверації, підозрілість, замкненість, які відволікають жертву від її основної діяльності (навчання, роботи, побудови стосунків). Хронічний стрес веде до ослаблення жертви як реального або потенційного конкурента аж до фізичного усунення через хворобу, вихід з групи або суїцид. Так, існує поняття буліцида – загибелі жертви внаслідок булінгу (Беженар, 2012; Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Болючість переживання булінгу для його мішеней полягає в тому, що коли цей процес активно або пасивно підтримується групою, то він може підсвідомо сприйматися як сигнал групового остракізму, позбавлення соціальної та фізичної підтримки, «вигнання з племені», що в еволюційному минулому людини було практично рівнозначно смерті.

Давнє еволюційне походження такої форми поведінки як булінг, але її очевидна шкідливість та невідповідність сучасним умовам існування людини привлекла нашу увагу. Як відомо, еволюція людства йшла шляхом випрацювання ментальних адаптацій для підвищення справедливості та рівності у соціальних групах, оскільки монополізація влади агресивною особою підвищує ймовірність зловживання та поширення такої влади, тобто коли агресії будуть піддаватися все більше членів суспільства (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Тому ми вирішили вивчити феномен булінгу більш детально в організованих нами емпіричних дослідженнях, результати яких викладені нижче. Дуже цікавим було також дослідити особливості даного

явища саме в Україні, оскільки доведено, що прояви та сприйняття булінгу в різних країнах мають певну специфіку (Smorti, Menesini & Smith, 2003).

4.2.2. Психологічні аспекти булінгу в середовищі молодших школярів – пілотажне дослідження. Ми почали наші дослідження з пілотажного дослідження в межах молодшої ланки школи в однієї з середніх шкіл м. Харкова з метою апробувати психодіагностичний інструментарій, хід та результативність такого дослідження. Пілотажне дослідження було потрібне, оскільки вивчення булінгу, як і будь-яких інших негативних соціальних явищ, зустрічає труднощі як у отриманні згоди керівництва організацій, так і з боку досліджуваних, які можуть приховувати справжнє становище речей, адже це соціально-небажана поведінка.

Ми запланували вивчити явище булінгу на всіх рівнях школи – серед школярів молодшої, середньої та старшої ланок школи, а потім у дорослому педагогічному середовищі шкільних вчителів та вихователів. Вивчення особливостей психологічного феномену на різних вікових етапах, зокрема, у молодшій, середній та старшій школи, є псевдолонгitudним дослідженням, яке, з урахуванням певних обмежень (оскільки порівнюються декілька вікових «зрізів», а не одна і та сама вибірка досліджуваних), надає можливість оцінити динаміку цього феномену протягом часу та поглиблює його розуміння.

Прояви булінгу в групах середнього та старшого підліткового віку були більш очікуваними з точки зору переважання в цьому віці у дітей орієнтації на поведінку та думки ровесників і зниження авторитету дорослих – сім'ї, педагогів (Божович, 2001). Проте було вже відомо, що булінг спостерігається і в дошкільному, і в молодшому шкільному віці (Вишнева & Бутовська, 2010), що можна пояснити формуванням початкових соціальних ієрархій у дитячому садку в процесі конкуренції за кращі іграшки, ігрове місце, рольову позицію в ігровій діяльності, а в молодшій школі – за допомогу у навчальній діяльності, симпатію вчителів та популярних ровесників, атрибути дитячого обміну та дележу. У віці 5–7 років діти вже вміло практикують стратегії агресії, примирення, втручання в агресію на боці агресора або жертви, а також

маніпулюють поведінкою однолітків (Butovskaya, Verbeek, Ljungberg & Lunardini, 2000).

Метою даного дослідження було виявлення особливостей булінгу в молодшому шкільному віці (8–10 років) та пошук зв'язків цих особливостей з особистісними характеристиками і сімейною ситуацією дітей.

Вибірку склали 30 учнів 4-го класу середньої загальноосвітньої школи міста Харкова. Віковий діапазон досліджених – 8–10 років. У вибірці було 15 дівчат та 15 хлопців, але через малочисленність вибірки ми не аналізували можливі гендерні розбіжності.

Підбір методів робився, виходячи з наступних міркувань. У літературі відмічається, що особистісними властивостями, які призводять до агресивних реакцій, часто стають агресивність та тривожність, а ситуаційними – негативний сімейний клімат (Бэрон & Ричардсон, 1997). Саме на діагностику цих змінних були спрямовані підібрані методики, які відповідали віку досліджуваних. Також для діагностики була обрана змінна «схильність до обману», оскільки для булерів властиво приховувати свої негативні вчинки та використовувати інших з власною метою за допомогою обману, хитрощів або залякування (таку рису ще називають макіавеллізмом).

У зв'язку з тим, що діти молодшого шкільного віку можуть відчувати втому від великої кількості вербальних питань, а також приховувати негативні форми поведінки та сімейні проблеми, в дослідженні разом з вербальною анкетною були використані проєктивні малюнкові методики та ситуаційний тест на схильність до обману. Ми використали п'ять психодіагностичних методик.

1. Розроблену нами анкету на виявлення схильності до шкільного булінгу – в двох варіантах для пред'явлення учням і класному керівнику.

Складність розробки анкети булінгу полягала в його явній соціальній небажаності, тому що навіть маленькі діти розуміють, що ображати інших – це погано. Для цього в анкету був включений буферний блок питань, а основні питання пропонувалися у вигляді «способів постояти за себе, наказати погану дитину і виразити свою антипатію». Така форма питань не викликала тривогу

викриття, а навпаки, надавала можливість «легітимно» розповісти про власну агресивність, навіть похвалитися нею в соціально-прийнятній формі. Анкета мала назву «Питання з уміння дружити і постояти за себе» і включала два блоки питань по 16 пунктів. Ці анкети ми розробляли разом зі студентками-дипломницями К.Є. Ткачук та К.З. Абсалямовой, тому назви анкет включають прізвища усіх авторів. Зміст і ключ анкети наведено у додатку Е.

Загальне питання до першого блоку «Як ти можеш віддячити учню, який тобі подобається, добре поводиться?» ставив завдання відмітити ті пункти, в яких описані способи поводження, які дитина зазвичай використовує в даній ситуації, а саме: «подарувати річ, яка йому/їй сподобалась», «пригостити шоколадкою або булочкою», «позичити грошей», «допомогти з уроками», «дати списати», «помінятися іграшками», «помінятися наклейками», «запросити погуляти після уроків», «поділитися олівцем, лінійкою, ручкою», «запросити в гості», «запросити на свій день народження», «подарувати малюнок», «допомогти у важку хвилину», «поділитися своїм секретом», «захистити, коли його/її лає вчитель», «вивчити і прочитати йому/їй на день народження вірш». Ця частина анкети не оброблялася, оскільки мала маскувальне значення, яке компенсувало соціально небажане значення другої частини анкети.

Друга частина починалася з загального питання «Що ти можеш зробити учню, який тебе не подобається, погано поводиться?» і включала варіанти відповідей: «вигадати дражнилку», «придумати прізвисько», «придумати насмішку», «придумати розіграш», «жартувати з нього/неї», «вигадувати приколи», «вигадувати знущання», «можеш плюнути на нього/неї», «можеш вдарити його/її», «можеш сховати його/її річ», «не пустити його/її грати з вами на перерві», «не розмовляти з ним/нею», «говорити йому/їй, що він/вона поганий (а)», «побити його/її», «сказати йому/їй, що він/вона не гідний того, щоб спілкуватися з тобою», «не давати йому/їй спілкуватися з іншими дітьми». Ці 16 пунктів утворювали 4 категорії булінгу: 1) вербальні знущання (дражнилки, прізвиська, висміювання та переривання мовлення); 2) фізичні

знущання (удари, плювки, псування речей, побиття); 3) моральне пригнічення (злі розіграши, невербальне приниження, покарання, критика); 4) заборони та ігнорування (бойкотування, заборона спілкуватися з собою та іншими, виключення з ігор).

Частота цих форм поведінки підраховувалася. Таким чином виявлявся індивідуальний та загально груповий набір засобів булінгу. Ми вважаємо, що чим різноманітніший арсенал засобів булінгу має дитина, тим частіше вона їх використовує, оскільки володіння такою «зброєю» потребує практики в її використанні – не кожна дитина може відразу придумати прізвисько, насмішку, розіграш, здатна вдарити, плюнути і т. п. Крім того, деякі форми поведінки в анкеті були сформульовані в регулярній формі, тобто передбачали неодноразове виконання, наприклад: «жартувати над ним», «вигадувати приколи», «вигадувати знущання» тощо. Пряме питання щодо частоти використання цих засобів вже наводить на підозру про можливі санкції і тому про частоту можливо судити лише непрямым (побічним) чином, через різноманіття видів знущань, які використовуються.

В анкеті для класного керівника було дано визначення поняття «булінг» за Д. Ольвеусом (булінг – це фізична, вербальна або психологічна агресія з метою нанести шкоду жертві, залякати її та / або стресувати) і був наведений список учнів з рейтинговою 5-бальною шкалою оцінювання навпроти кожного учня. Класному керівнику пропонувалося оцінити кожного учня за схильністю до булінгу за 5-бальною шкалою.

2. Як другий інструмент було взято проєктивну методику для діагностики шкільної тривожності А. М. Прихожан (2002). Методика містить два набори картинок (для дівчат і хлопців), на яких зображені характерні для молодших школярів ситуації, при цьому у героїв обличчя не намальовані. Дитині потрібно домалювати обличчя і пояснити причини своїх малюнків. Загальний рівень тривожності обчислюється за «неблагополучними» відповідями досліджуваних, що характеризує настрій дитини на зображенні як «сумний», «печальний», «сердитий», «нудний».

3. Третім інструментом була проєктивна методика «Кактус» М. А. Панфілової (2001) для виявлення стану емоційної сфери дитини, зокрема, наявності агресії. Дитині пропонується намалювати кактус, і за кількістю, довжиною і розташуванням голок оцінюється ступінь агресивності дитини. За даною методикою можуть бути вивчені й інші психологічні властивості, наприклад, демонстративність, тривожність, імпульсивність, залежність та ін., але ми зосередилися на виявленні агресивності, як найбільш важливої для вивчення феномену схильності до булінгу.

4. Четвертим інструментом став модифікований ситуаційний тест на схильність до нечесності і хитрості «Завдання з колами» по моделі ситуаційних тестів Х'ю Хартшорна і Марка Мея зі співробітниками з програми «Дослідження виховання характеру» (Анастаси, Урбина, 2003, с. 493). Тест побудований на завданні з закритими очима поставити фломастером мітки в розташованих перед дитиною паперових колах. Принцип тестування полягає в тому, що дітям дозволялося схитрувати (підглянути), не боячись бути викритими. Контрольний експеримент з щільно зав'язаними очима виявив реально можливе число влучень, більше якого влучити можна тільки за умов підглядання. Чим вище число влучень у тестуванні з можливістю підглядати, тим більше схильність дитини до обману.

5. Останнім діагностичним інструментом в даному експерименті була проєктивна методика «Три дерева» Е. Клессманн для діагностики сімейних стосунків (Обухов, 1998). Дитині пропонувалося кольоровими олівцями намалювати три дерева, а потім порівняти їх з членами своєї сім'ї. Методика виявляє патерни сімейних взаємин, наприклад, сімейну тривожність, емоційну близькість, лідерство, проблемність відносин з окремими членами сім'ї тощо. Для кількісної обробки даних використовувався частотний аналіз проявів змінних і кореляційний аналіз Спірмена. Обробка проводилася за допомогою програм Microsoft Excel та Statistica.

Поширеність булінгу серед молодших школярів. Усі діти відмітили, що використовують хоча б один з запропонованих 16 способів цькування.

Максимально школярі відмічали у себе до 8 різних проявів булінгу, тобто половину зі згаданих в анкеті. Розподіл широти арсеналу засобів булінгу виявився нерівномірним: більша частина дітей – 36,7% відмітили в себе якийсь один з видів булінгу (це можна вважати відсутністю схильності до булінгу), 3,3% дітей використовували арсенал з 3–4 видів булінгу (це можна вважати низькою схильністю до булінгу), по 13,3% учнів використовували 5 видів (це можна вважати середньою схильністю до булінгу) і 8 видів (це можна вважати високою схильністю до булінгу). Таким чином, хоча в цілому більшість членів групи рідко використовують засоби булінгу, при цьому 13% дітей активно застосовують булінг у стосунках з однокласниками.

Аналіз розповсюдженості типових видів булінгу згідно з виділеними нами категоріями (вербальний, фізичний, моральне пригнічення, заборони та ігнорування) показав, що для 40,2% дітей пілотного дослідження домінуючим є вербальний булінг, у 20,4% відсотків дітей домінує з однаковою частотою фізичний булінг та моральне пригнічення і для 17% дітей найбільш характерним є булінг у вигляді заборон та ігнорування – див. рис. 4.1.

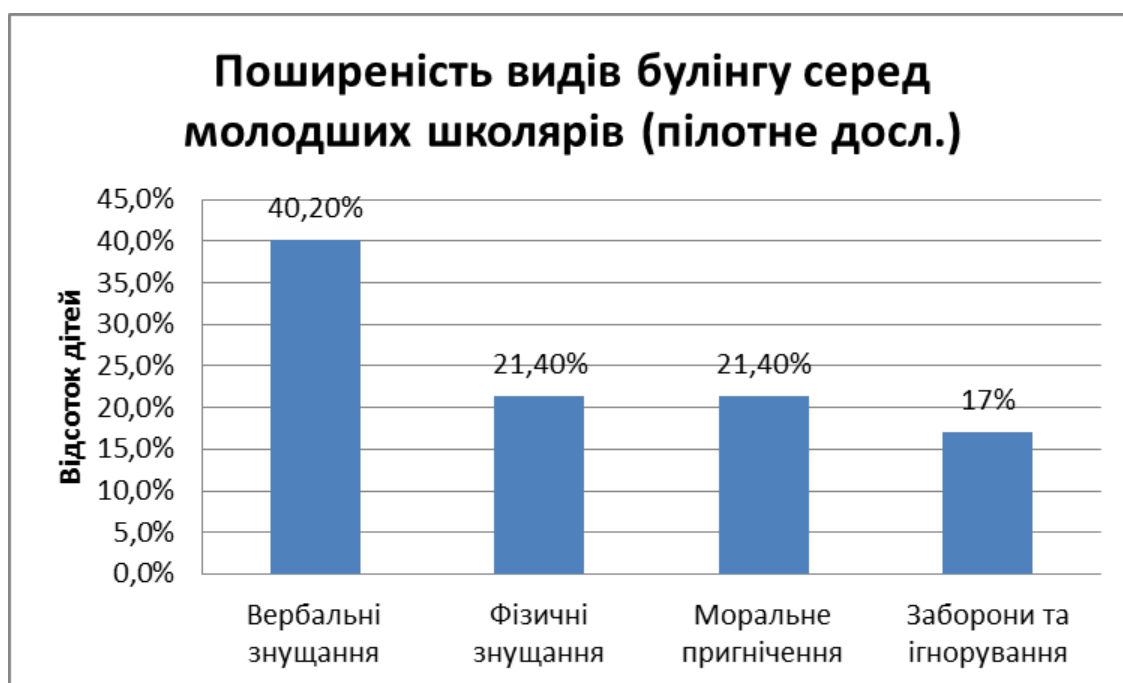

Рис. 4.1. Поширеність видів булінгу серед молодших школярів (пілотне дослідження)

Пошук кореляції між власною оцінкою учнями прийнятності використання різних видів булінгу й оцінкою класного керівника показав відсутність значущого зв'язку: $\rho=0,06$ при $p>0,05$. Це можна інтерпретувати як доказ невідання керівника відносно того, які з учнів насправді є активними булерами. Цей результат може також вказувати на переважно прихований характер булінгу як форми агресивної поведінки. За нашими спостереженнями, агресори вважали за краще діяти в момент, коли їх не видно вчителю, коли вчитель відвертався до дошки або занурювався в свої записи, тим самим провокуючи жертву на дії у відповідь, які вже можуть бути помітні вчителю. В результаті для вчителя ситуація виглядає як порушення дисципліни з боку жертви і саме жертва може вдруге постраждати через покарання ще й з боку вчителя (подвійний виграш для агресора). До речі, жертви булінгу часто і самі не схильні повідомляти класному керівнику або батькам про спрямоване на них цькування в результаті залякування агресорами, поширення ними негативних установок щодо ганебності бути «наклепником», що узгоджується з першим значенням слова «булінг» – «залякування».

Зв'язок схильності до булінгу, особистісних рис та сімейної ситуації.

Далі в цьому дослідженні ми провели кореляційний аналіз між схильністю до булінгу і показниками тривожності, агресивності та сімейного стану дітей. У дослідженій вибірці виявлені значущі позитивні кореляційні зв'язки між агресивністю за методикою «Кактус» і схильністю до булінгу: $\rho=0,54$ при $p=0,002$, а також тривожністю за методикою шкільної тривожності А. М. Прихожан і схильністю до булінгу: $\rho=0,41$ при $p=0,025$. Асоціація між агресивністю і схильністю до булінгу є очікуваною та логічною. Інтерес являє зв'язок між схильністю до булінгу і тривожністю. Тривожність можна пояснити, виходячи з уявлень про агресивно-захисну поведінку, при якій суб'єкт, що відчуває загрозу для себе особисто і своєї життєвої ситуації, переадресує тривожність у формі агресії на іншого, більш слабкого і беззахисного. У дитини така тривожність може породжуватися несприятливою сімейною ситуацією, оскільки саме сім'я в ранньому періоді розвитку

забезпечує базовий рівень довіри до світу (Еріксон, с. 346). А. М. Прихожан (2001) у дослідженні тривожності у дітей та підлітків виявила, що тривожність може «одягати маски» агресивності, залежності, апатії, надмірної мрійливості, брехливості та лінощів (с. 147). Автор зазначає, що агресивно-тривожний тип може демонструвати як пряму, так і непряму агресію. Зокрема, у дівчаток була помічена «сумнівна похвала», при якій, наприклад, подругу начебто широко хвалять, а реально похвала є осудом, формою приниження тощо.

Крім того, на нашу думку, методика шкільної тривожності А. М. Прихожан фіксує не тільки «чисту» тривогу (коли домальовуються сумні та печальні вирази облич), але і загальний негативний емоційний фон дитини (коли малюються «сердиті» або «нудьгуючі» обличчя), що може відповідати переживанню фрустрації. Зв'язок фрустрації з агресією, описаний у теорії «фрустрації-агресії» Дж. Долларда, був підтверджений низкою експериментів (Бэрон & Ричардсон, 1997; Майерс, 1998). Шкільна тривожність окремих учнів може породжуватися навчальною неуспішністю і заздрістю до більш успішних учнів, які можуть створювати загрозу для статусу доміантних, але недостатньо когнітивно розвинених дітей. У стані тривоги спостерігається знижений рівень серотоніну в головному мозку, що в свою чергу корелює з агресивною поведінкою, оскільки до ефектів серотоніну належить заспокійлива, антитривожна і антиагресивна дія (Черенкова, Краснощекова & Соколова, 2006; Rosenzweig, Breedlove & Leiman, 2002). Принижуючи більш обдарованих і неординарних учнів, агресори зменшують загрозу власному статусу, тому що через нестерпні психологічні умови батьки часто переводять своїх дітей – жертв булінгу – в інший клас або школу, що може усунути тривогу агресорів за їх статус і відновити рівень серотоніну, властивий високостатусним особам.

Далі ми перевірили залежність між особливостями сімейної ситуації за методикою Е. Клессманн «Три дерева» і схильністю до булінгу в нашій вибірці. Між різними характеристиками сімейної ситуації та схильністю до булінгу виявлена одна значуща позитивна кореляція: зв'язок між схильністю до булінгу і тривожністю в сім'ї: $r=0,41$ при $p=0,02$. Тривожність, виражена в

проективному малюнку сім'ї, свідчить, що дитина з деяких причин турбується про свою сім'ю, своє становище в ній, її стабільність і надійність. Це може бути пов'язано з сімейним неблагополуччям різного роду. Традиційними соціологічними факторами, зв'язуваними з агресивною поведінкою, є батьківське насильство, бідність, наркоманія (Rosenzweig, Breedlove & Leiman, 2002, с. 491). Таким чином, було знайдено ще одне підтвердження зв'язку схильності до булінгу з тривожністю, тепер уже щодо сімейної ситуації. Отримані нами дані, здавалося б, суперечать зробленим у 1971 р. висновкам Хола Денгерінка, який показав зворотну кореляцію між тривожністю й агресивністю (Бэрон & Ричардсон, 1997, с. 194). Отримані розбіжності в результатах можна пояснити аналізом різних видів агресивності та тривожності в нашому дослідженні та в роботі Х. Денгерінка. Наприклад, Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що в дослідженні Х. Денгерінка була використана шкала, яка фіксувала скоріше не особистісну генералізовану тривожність, а тривожність, що виникла через можливість бути покараним або отримати несхвалення з боку суспільства, що дійсно стримує прояви агресії.

Ми не виявили достовірного зв'язку між нечесністю молодших школярів, яка була виміряна ситуаційним тестом «Завдання з колами», і схильністю до булінгу: $r = -0,067$ при $p > 0,05$. Це можна пояснити тим, що якщо особистість схильна до хитрощів і нечесності в ситуації, коли використання обману приносить їй будь-які вигоди без шкоди для інших (що і моделювалося в ситуаційному тесті «Завдання з колами»), то вона не обов'язково здатна до знущань над іншими. Для використання булінгу, мабуть, першочерговою особистісною передумовою є саме агресивність, оскільки іншим членам групи при цьому завдається моральна і фізична шкода. Макіавеллізм передбачає не просто нешкідливий обман з метою особистої вигоди, а й використання інших без їх бажання як інструменти для досягнення власних цілей (маніпулювання, експлуатація). Для доказу гіпотези про зв'язок між макіавеллізмом і булінгом потрібна методика, яка вимірює схильність дітей цього віку до більш «злісного», а не до такого «невинного» обману, яка нам на сьогоднішній день

невідома, що обумовлено складністю тестування будь-яких моральних якостей у людини (Анастаси & Урбина, 2003, с. 554).

Найбільш цікавим результатом виявилось те, що схильність до булінгу пов'язана з особистісною рисою тривожності та тривожністю в сім'ї. Цей зв'язок з тривожністю може інтерпретуватися як результат прояву компенсаторної агресивності, що дозволяє дитині відреагувати захисним чином проблеми домашньої та соціальної незадоволеності. Як показав Д. Волке зі співавторами (Wolke, Woods, Bloomfield & Karstadt, 2000), діти, схильні до прямого булінгу, часто страждають синдромом гіперактивності, низькою соціабельністю і мають проблеми в спілкуванні з однолітками, тоді як булери, що використовують непрямі тактики пригнічення і залякування (макіавеллізм), характеризуються черствістю, низьким рівнем співпереживання і холодним розрахунком. Це навело нас на думку про важливість вивчення статусу в колективі осіб, які використовують булінг у стосунках. Знижений соціальний статус супроводжується тривогою, тому способом знизити цю тривогу може бути ліквідація її причини – тобто треба підняти статус. Агресивна поведінка в межах етології розглядається як поведінка, яка виконує як захисну, так і статусну функцію в процесі внутрішньовидової конкурентної боротьби за ресурси та більш високе ієрархічне становище (Лоренц, *Этология.ру*). Тому в подальші дослідження був включений соціальний статус як можливий чинник булінгу.

Наше пілотажне дослідження (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012) підвело нас до уточнення психодіагностичної програми для подальших досліджень. Зокрема, були підібрані методи для дослідження соціально-психологічних феноменів (соціального статусу та соціальних ролей), був розширений список досліджених особистісних рис та ситуаційний тест схильності до обману був замінений завданнями на заздрисність/альтруїзм.

4.2.3. Психологічні аспекти булінгу в середовищі молодших школярів – основне дослідження. У середовищі молодшої школи психіка дітей формується інтенсивними темпами й уразлива до сприйняття домінуючих в

оточенні моделей поведінки, зокрема через наслідування, яке відіграє на даному етапі онтогенезу значну роль (Коваленко & Корнєв, 2006; Обухов, 1998). Тому метою нашого основного дослідження стало вивчення соціально-психологічних і особистісних аспектів булінгу в колективах молодших школярів.

Відповідно до наших гіпотез, поведінка, що класифікується як булінг, може бути пов'язана з такими соціально-психологічними характеристиками, як соціометричний статус і соціальна роль дитини в колективі, а також з особистісними рисами агресивності, демонстративності, тривожності, імпульсивності та заздрності. Також ми хотіли на більш репрезентативній вибірці з'ясувати поширеність різних форм булінгу серед учнів молодших класів та порівняти ці результати з результатами пілотного дослідження. Важливим було порівняти оцінку схильності до булінгу самих учнів з її оцінкою з боку вчителів.

У дослідженні взяли участь 100 учнів Харківської загальноосвітньої школи (іншої, ніж у пілотному дослідженні), з 2 по 4 класи, 42 дівчини та 58 хлопців. Діапазон віку: 6–10 років, медіана віку – 8 років.

У дослідженні використовувались такі психодіагностичні інструменти:

1. Авторська анкета булінгу для дітей та анкета для класних керівників. У даному дослідженні була використана та сама анкета схильності до дитячого булінгу, що і в пілотному дослідженні – див. п. 4.2.2. Аналогічно, як і раніше, анкета для класних керівників являла собою короткий опис поняття «булінг», інструкцію й список учнів за абеткою. Необхідно було оцінити схильність до булінгу кожної дитини за 4-х бальною шкалою.

2. Метод соціометрії. Тип соціометрії – параметричний (кількість виборів обмежена 6 однокласниками). До методу було закладено 2 критерії оцінювання – моральний і діловий, кожний у позитивному та негативному варіанті. Питання за моральним критерієм: «Кому б з однокласників ти міг би довірити свою таємницю?» та «Кому б з однокласників ти ніколи б не довірив свою таємницю?». Питання за діловим критерієм: «Кого з однокласників ти висунув

би на конкурс «Найбільш впевнений та активний лідер класу?» та «Кого з однокласників ти ніколи б не висунув на конкурс «Найбільш впевнений та активний лідер класу?»».

Інтерпретувались індекси: загальний соціометричний статус (кількість виборів, отриманих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); позитивний соціометричний статус (кількість позитивних виборів, отриманих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); негативний соціометричний статус (кількість негативних виборів, отриманих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); індекс загальної емоційної експансивності (кількість виборів, відданих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); індекс позитивної експансивності (кількість позитивних виборів, відданих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); індекс негативної експансивності (кількість негативних виборів, відданих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного); індекс обсягу взаємодії (кількість виборів, відданих та отриманих кожним членом групи, розділена на обсяг групи без одного) (Горшков & Шереги, 2012).

3. Тест-опитувальник «Драматичний трикутник» О. Ю. Ніконової на основі моделі аналізу відносин С. Карпмана, за якою особистість може дотримуватися у поведінці соціальних ролей агресора, жертви та захисника (Ніконова, 2011).

4. Проективний тест «Кактус» М. А. Панфілової (Панфилова, 1998), який використовувався і в пілотажному дослідженні. В даному дослідженні підраховувалися показники агресивності, тривожності та демонстративності.

5. Експеримент на заздрісність (Fehr, Bernhard & Rockenbach, 2008). У ньому учням пропонувалися три завдання з цукерками, де перевірялося різними способами, чи погодиться дитина добровільно посприяти тому, отримає або ні інша дитина додаткові цукерки. Зокрема, в першому завданні дитині пропонувалось вибрати, якщо би це залежало від неї, чи лише вона отримає цукерку, а інший учень її класу не отримає (перший варіант вибору –

заздрісність), або як вона сама, так і інший учень отримують по цукерці (другий варіант вибору – альтруїзм). У другому завданні досліджуваному було сказано, що одну цукерку він сам обов'язково отримує, але від нього залежить, скільки цукерок дадуть іншому учню – одну або дві (якщо він дозволить іншому отримати лише одну цукерку – це заздрісність, якщо дозволить отримати дві – альтруїзм). У третьому завданні було сказано, що є лише дві цукерки і вибір полягає в тому, що можна обидві цукерки залишити собі, або одну віддати іншому учню. Уточнювалось, що «іншим учнем» може бути будь-який учень класу, невідомо який (обидві залишити собі – заздрісність, віддати одну іншому учню – альтруїзм).

За кожною задачею досліджуваний отримував 0 балів, якщо він виявить альтруїзм, або 1 бал – якщо виявить заздрість. Діапазон балів за методом – від 0 до 3-х.

За результатами аналізу поширеності форм булінгу серед учнів молодшої школи виявилось, що найчастіше дітьми використовуються заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання та моральне пригнічення, і найрідше діти вдаються до фізичних знущань – див. рис. 4.2.

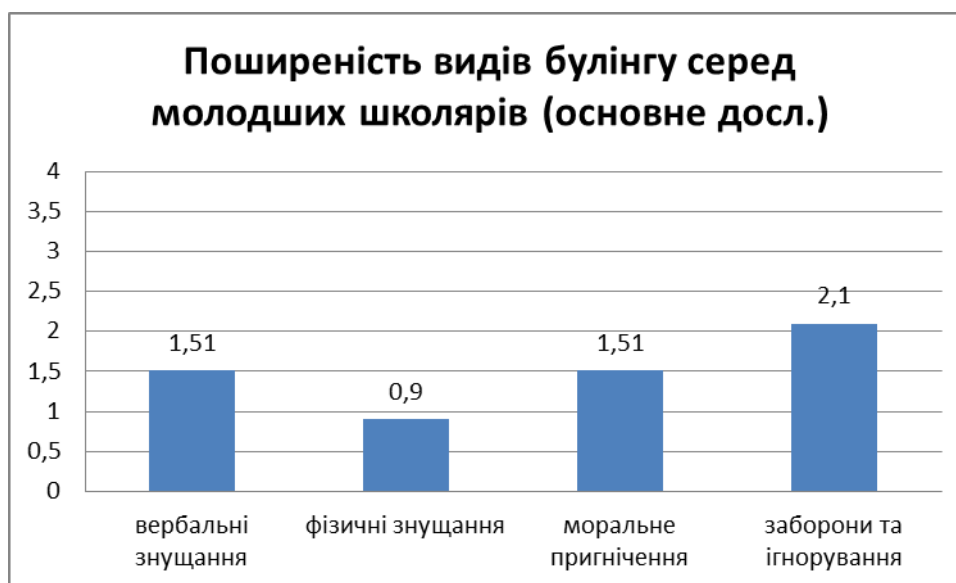

Рис. 4.2. Поширеність видів булінгу серед молодших школярів (основне дослідження)

Ці дані частково відрізняються від результатів пілотного дослідження, де на першому місці за популярністю використання дітьми був вербальний булінг, а на останньому – заборони та ігнорування. Ці розходження можна пояснити недостатньою репрезентативністю пілотажної вибірки – вона складалася лише з учнів 4-х класів і була малочисловою (30 осіб), на відміну від представленості респондентів 2–4 класів і більшим обсягом (100 осіб) вибірки основного дослідження. Тому більш надійними можна вважати результати основного дослідження.

Розподіл дітей за кількістю проявів булінгу відбувався за правилом «трьох сигм»: $M \pm 3S$, де M – середнє арифметичне (6,03 балів), S – стандартне відхилення (4,8 балів). Дітей, що не обрали жодного прояву булінгу або обрали лише один віднесено до категорії «відсутня або низька схильність до булінгу», дітей, що використовують в своєму арсеналі від 2 до 10 типів булінгу віднесено до групи «середня схильність до булінгу», і учнів, що обрали від 11 до 16 проявів булінгу в нашій анкеті віднесено до категорії «висока схильність до булінгу». Таким чином, 25% молодших школярів виявилися з відсутньою або низькою схильністю до булінгу, 54% дітей – з середньою схильністю до булінгу, 21% учнів – з високою схильністю до булінгу, що відповідає нормальному розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова ($p > 0,05$). Такі результати теж частково відрізняються від результатів пілотного дослідження тим, що дітьми використовувалися не половина, а всі 16 проявів булінгу. Частка дітей з високою схильністю до булінгу в основному дослідженні вища (21%) порівняно з 13% таких дітей у пілотному дослідженні.

В основному дослідженні ми зробили аналіз статевих розбіжностей школярів у схильності до булінгу. Розходження за усіма шкалами булінгу між групами хлопчиків і дівчат статистично значущі. Вербальні знущання ($U=885,0$, $p=0,015$), фізичні знущання ($U=861,5$, $p=0,005$), моральне пригнічення ($U=839,0$, $p=0,006$), заборони й ігнорування ($U=908,5$, $p=0,027$). За усіма формами булінгу сума рангів вище у хлопчиків, що відповідає даним, отриманим іншими дослідниками (Кон, 2006; Olweus, 1991).

Оцінка учнями власної схильності до цькування однолітків не співпадає з оцінкою, наданою класними керівниками, про що говорить відсутність значущої кореляції між анкетами учнів та вчителів, так само, як і в пілотному дослідженні.

Аналіз показників соціального статусу дозволив виявити значущі зв'язки між схильністю до булінгу та деякими соціометричними індексами. Прояв вербальних знущань прямо пов'язаний з негативним соціальним статусом учня за моральним критерієм ($\rho=0,25$, $p=0,01$). Також з даним негативним статусом пов'язане використання морального пригнічення ($\rho=0,21$, $p=0,03$). Така форма булінгу, як фізичні знущання, негативно пов'язана з загальним індексом експансивності досліджуваного за моральним критерієм ($\rho=-0,20$, $p=0,04$). З індексом емоційної експансивності також зворотно корелюють заборони й ігнорування ($\rho=-0,21$, $p=0,04$).

Аналіз зв'язків схильності до булінгу з соціальною роллю дозволив виявити, що використання вербальних знущань прямо пов'язане із соціальною роллю агресора ($\rho=0,37$, $p<0,001$), прояв фізичних знущань – з роллю як жертви ($\rho=0,29$, $p=0,003$), так і агресора ($\rho=0,48$, $p<0,001$), моральне пригнічення прямо корелює з роллю агресора ($\rho=0,38$, $p<0,001$), заборони й ігнорування також прямо пов'язані з соціальною роллю агресора ($\rho=0,43$, $p<0,001$).

Кореляційний аналіз схильності до булінгу з психологічними рисами агресивності, тривожності та демонстративності, які виявлялися проективною методикою «Кактус», дозволив знайти негативний зв'язок такої форми булінгу, як заборони й ігнорування, з демонстративністю ($\rho=-0,20$, $p=0,043$) і позитивний – з тривожністю ($\rho=0,21$, $p=0,035$).

Булінг за допомогою заборон та ігнорування виявився пов'язаним прямим кореляційним зв'язком з рівнем заздрісності ($\rho=0,24$, $p=0,01$).

Про що свідчать отримані результати? Перш за все треба відмітити, що найбільш поширеною формою булінга в даному дослідженні молодших школярів виявились заборони й ігнорування. Це такі форми, які є найбільш непомітними з боку вчителів та вихователів. Вербальні знущання та моральне

пригнічення використовуються з однаковою частотою на другому місці, а фізичні знущання використовуються дітьми дуже рідко як недозволена форма поведінки, за якою скоріше за все послідує покарання. Співпало в обох дослідженнях те, що в молодшій школі спостерігається висока поширеність вербальних знущань, які у пілотажному дослідженні були на першому місці, а зараз зайняли друге місце за частотою.

Те, що не було знайдено співпадіння оцінок схильності до булінгу з боку вчителів та учнів можна пояснити тим, що булери вдаються до хитрощів, приховуючи власну поведінку від дорослих, аби уникнути покарання. Можливо вчителі не намагаються розібратися зі справжніми стосунками між учнями, якщо це їм не заважає досягати власних цілей. Зокрема в дослідженні В. І. Вишневської та М. Л. Бутовської було виявлено, що вчителі самі здатні використовувати техніку булінгу до учнів або провокувати її (Вишневская & Бутовская, 2010).

Серед соціометричних індексів з булінгом виявилися пов'язаними негативний статус за моральним критерієм та емоційна експансивність. Чим більше дитина схильна до певних форм булінгу, зокрема до вербального й морального цькування, тим більше негативних виборів вона отримує, тобто їй не довіряють. Таким чином, статус дитини в колективі зростає, але це негативний статус, побудований на страхах та недовірі.

У свою чергу, чим більше виборів учень сам віддає за моральним критерієм, тобто чим більше дитина осмислює сферу дружби й довіри, тим менше вона схильна до фізичних знущань та ігнорування оточуючих. Це свідчить, що булінг виконує компенсаторну функцію у випадку, коли дитина не вміє позитивно спілкуватися та будувати відносини у колективі, бути позитивно привабливою для інших.

З'ясувалося, що діти, які схильні грати в групі роль «агресора», часто використовують у своїх діях усі форми булінгу. Учні, що демонструють соціальну роль «жертви», теж схильні до використання фізичних знущань, можливо, як способу помститися за свої образи. Логічно, що використання ролі

«захисника» не корелює зі схильністю до булінгу, тобто дитина, впевнена в собі настільки, що може захищати інших, не вдається до цькування слабких членів колективу і сама не стає жертвою, адже може себе захистити.

Те, що демонстративні діти не використовують заборони й ігнорування, можна пояснити тим, що вони звикли до більш помітних форм цькування, намагаючись привернути до себе увагу, а тривожні діти бояться відкрито знущатися з інших, тому їм комфортніше вдаватися до більш прихованої форми булінгу – заборон та ігнорування.

Риса заздрісності, яка протилежна до альтруїзму, пов'язана з таким «мовчазним булінгом», як заборони та ігнорування. Це прояв нетерпимості до певних переваг інших, завдяки чому ці переваги ігноруються разом з особистістю їх носія.

У даному дослідженні викликало здивування те, що не було виявлено зв'язку проявів булінгу з агресивністю за методикою «Кактус». Це свідчить про те, що булінг – це скоріше форма статусної, ієрархічної, маніпулятивної, ніж справжньої агресивної поведінки, яка пов'язана зі спонтанно виникаючою деструктивною енергією (наприклад, садизмом).

Підсумуємо особливості проявів булінгу в молодшій школі. Найпоширенішим видом булінгу серед дітей молодшої школи є заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, за яку навряд чи послідує покарання. Стабільно високу поширеність має вербальний булінг. Частота проявів найбільш брутального булінгу (фізичного) може залежати від контингенту та атмосфери школи. Хлопчики частіше використовують засоби булінгу або частіше це визнають, ніж дівчата.

Знову підтвердилося, що булінг є прихованою та непрямую формою поведінки, оскільки оцінки вчителів не збігаються з оцінками схильності до булінгу самих учнів.

Вивчення зв'язку соціального статусу зі схильністю до булінгу підтвердило гіпотезу, що булінг виконує функції підвищення статусу, але лише негативного соціального статусу дитини в групі.

Підтвердилися теоретичні положення щодо віктимізації та закріплення ролі агресорів за ініціаторами та жертвами булінгу. Зокрема, жертви теж схильні до навчання булінгу, вірогідно з метою помсти.

У основній вибірці (на відміну від пілотної) булінг виявився статистично не пов'язаним з агресивністю, через що його можна вважати більш статусною поведінкою, ніж спонтанно агресивною. Це більш інструментальна, реактивна агресія (домінантність), ніж проактивна. Крім того він виконує компенсаторну функцію, оскільки пов'язаний з тривожністю.

Особистісні риси накладають свій відбиток на ті засоби булінгу, які здебільшого використовуються дітьми.

Заздрісні діти схильні до використання заборон та ігнорування в міжособистісному спілкуванні, що також доводить інструментальність, а не спонтанність такої форми агресивної поведінки, як булінг. Особистості, які не можуть отримати бажане і схильні до заздрощів, використовують булінг для зниження статусу тих, кому вони заздять, тим самим підвищуючи власний. Цим вони компенсують фрустровані потреби (Абсалямова & Луценко, 2013а).

Надалі будуть описані результати дослідження булінгу у середній та старшій школі, для чого були задіяні додаткові психодіагностичні інструменти, які неможливо було використати з молодшими школярами через особливості віку.

4.2.4. Психологічні аспекти булінгу в середній ланці школи – 5–7 класи. Явище булінгу має свої вікові, статеві (гендерні) та інші особливості. Більшість даних свідчить про те, що в 5–9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується (Вишнева & Бутовська, 2010).

Серед особливостей молодшого підлітка психологами виділяються чотири доміанти: інтерес до власної особистості, прагнення затвердити особистісну автономію, незалежність (егоцентрична доміанта), установка підлітка на значні, більші масштаби (домінанта даліни), потреба у звільненні від опіки й контролю, інтерес підлітка до опору, подолання перешкод, вольових

напруг, який іноді проявляється в упертості, хуліганстві, боротьбі проти виховного авторитету (домінанта зусилля), інтерес до невідомого, ризикованого, до героїзму (домінанта романтики) (Выготский, 1983). Такі особливості вікового періоду можуть провокувати процвітання булінгу саме в цій віковій групі

З іншого боку, дуже важливою для молодшого підлітка стає потреба в постійній підтримці та прийнятті. Адже в спілкуванні провідним мотивом стає прагнення знайти своє місце серед однолітків, задовольнити потреби у визнанні й самостверженні. Таким чином, якщо така важлива потреба в прийнятті фруструється, це може викликати особливо негативні наслідки (Баркан).

Метою даного дослідження було вивчення поширеності булінгу в середній ланці школи, а також виявлення соціально-психологічних і особистісних якостей його учасників.

Досліджуючи явище цькування у молодшому шкільному віці, ми розробили певну методологію, якої продовжували дотримуватися і для середнього шкільного віку. Вона включає дослідження найбільш поширених видів булінгу в цьому віці, порівняння оцінки проявів булінгу з боку вчителів з оцінками, які надаються самими учнями, а також пошук зв'язків схильності до булінгу з соціально-психологічними та особистісними рисами учасників, які, згідно з нашими гіпотезами, можуть сприяти або запобігати цьому явищу. Відповідно, певні особистісні риси, соціальний статус та соціальна роль, можуть бути пов'язаними зі схильністю до цькування або віктимізації.

Завданнями даного дослідження було: 1) визначити переважаючий тип булінгу серед учнів середніх класів та порівняти власну оцінку схильності до булінгу самих учнів з її оцінкою з боку вчителів; 2) проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з показниками соціального статусу середніх школярів; 3) виявити зв'язок схильності до булінгу з домінуванням у школяра соціальної ролі агресора, жертви або захисника; 4) визначити зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами за багатофакторною моделлю Р. Кеттелла; 5)

знайти зв'язки схильності до булінгу з особистісними властивостями, які несвідомо відбиваються у проективному малюнку «Неіснуюча тварина».

У дослідженні взяли участь 97 учнів загальноосвітньої школи, з 5 по 7 класи, 40 дівчат та 57 хлопців. Діапазон віку: 10–14 років, медіана віку – 12 років.

У дослідженні використовувались такі психодіагностичні інструменти:

1. Авторська анкета схильності до булінгу для підлітків. Це була та сама анкета, яка використовувалася в попередніх дослідженнях – див. п. 4.2.2, і авторська анкета для класних керівників (аналогічна використаній в попередніх дослідженнях).

2. Метод соціометрії. Був використаний той самий тип соціометрії, як і в попередньому дослідженні – див. п. 4.2.3.

3. Тест-опитувальник «Драматичний трикутник» О. Ю. Ніконової (2011) на основі моделі аналізу відносин С. Карпмана для діагностики соціальних ролей «агресора», «жертви» та «захисника».

4. Адаптований модифікований варіант дитячого особистісного опитувальника Р. Кеттела Е. М. Александровської та І. Н. Гільяшевої. Опитувальник містить 12 факторів або шкал: А – відкритість, доброзичливість, комунікабельність, здатність до співчуття; В – ступінь сформованості інтелектуальних функцій, абстрактних форм мислення, обсягу знань; С – впевненість, спокійність, стабільність; D – нетерплячість, реактивність, збудливість; Е – домінантність, незалежність, напористість; F – ризикованість, хоробрість, веселість; G – добросовісність, відповідальність; H – соціальна смілість, невимушеність, рішучість; I – чуттєвість, ніжність, залежність; O – тривожність, стурбованість, обережність; Q3 – високий самоконтроль, розуміння соціальних норм; Q4 – напруженість, роздратованість, фрустрованість. Кожен фактор може приймати значення від 1 до 10 балів (Александровская, 1993).

5. Проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини» М. З. Друкаревич. За методикою діагностувались такі риси та показники:

впевненість, схильність до несвідомої поведінки, агресивність, імпульсивність, тривожність, демонстративність, ригідність, балакучість, рефлексивність, активність, зацікавленість інформацією, егоцентризм, страхи, позиції (загрозливі, під загрозою, нейтральні), потреба в спілкуванні, страх агресії, самотність, невротичний стан, аутизація, інтровертованість, негативізм, низька самооцінка. За однією рисою можна було набрати від 0 до 2 балів, які відображали ступінь притаманності даної риси дитині, відповідно 0 – риса відсутня, 1 – риса притаманна середньою мірою, 2 – риса сильно виражена (Венгер, 2003).

Для обробки використовувалися описові методи статистики, кореляційний аналіз Спірмена, критерії знаків та Манна-Уїтні, виконані в програмах MS Excel 2003 та StatSoft STATISTIKA 6.0.

За результатами анкетування учнів щодо використання ними актів булінгу було виявлено, що учні достатньо активно використовують усі форми булінгу. У середньому вони відмічали, що можуть використати до ровесників 6 з 16-ти можливих проявів цькування: M (середнє)=6,17, мін.=0, макс.=16, S (стандартне відхилення)=4,96. Для 44,3% підлітків використання засобів булінгу майже не властиво (2–4 позитивні відповіді), 23,7% використовують елементи булінгу з середньою частотою (5–10 позитивних відповідей) і 32% учнів активно використовують цькування у поведінці (11–15 позитивних відповідей).

Детальний аналіз поширеності типів булінгу показав, що найчастіше середніми школярами використовуються ізоляційні форми цькування, тобто заборони та ігнорування ($M=1,88$ балів з 4-х можливих), на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання ($M=1,59$ бали), моральне пригнічення є третім за популярністю видом булінгу ($M=1,44$ балів) і, найрідше учні вдаються до фізичних знущань ($M=1,24$ балів) – див. рис. 4.3.

Рис. 4.3. Поширеність видів булінгу в середній ланці школи

Перевірка значущості розбіжностей за частотою використання різних типів булінгу показала, що розбіжності значущі між частотою використання вербальних та фізичних знущань ($p < 0,01$), заборон та ігнорувань і фізичних знущань ($p < 0,001$), а також заборон та ігнорування і морального пригнічення ($p < 0,001$). Для перевірки використовувався критерій знаків Z (G).

Порівняння у підвибірках дівчат та хлопців схильності до булінгу загалом та за окремими його формами виявило частіше використання усіх засобів булінгу хлопцями, ніж дівчатами: $M_{\text{булінг хлопців}} = 7,9$, $M_{\text{булінг дівчат}} = 3,6$ ($p < 0,001$); $M_{\text{верб. булінг хлопців}} = 2,2$, $M_{\text{верб. булінг дівчат}} = 0,7$ ($p < 0,001$); $M_{\text{фіз. булінг хлопців}} = 1,7$, $M_{\text{фіз. булінг дівчат}} = 0,6$ ($p < 0,001$); $M_{\text{мор. пригн. хлопців}} = 1,9$, $M_{\text{мор. пригн. дівчат}} = 0,9$ ($p < 0,01$); $M_{\text{забор. ігнорув. хлопців}} = 2,2$, $M_{\text{забор. ігнорув. дівчат}} = 1,5$ ($p < 0,01$). Перевірка значущості розбіжності зроблена за критерієм Манна-Уїтні. З цих даних видно, що хлопці здебільшого вдаються до вербального та ізоляційного булінгу, а дівчата здебільшого до ізоляційного.

Вперше в наших дослідженнях булінгу оцінка учнями власної схильності до цькування однолітків загалом корелює з оцінкою, наданою ним класними керівниками: $r = 0,20$, $p = 0,047$, але ця кореляція досить слабка. За окремими формами булінгу самооцінка дітей та оцінка вчителів корелює за всіма видами булінга, окрім такого виду як «заборони та ігнорування». Зокрема: моральне пригнічення – $r = 0,19$, $p = 0,049$, фізичні знущання – $r = 0,30$, $p = 0,002$ та вербальні

знущання – $\rho=0,22$, $p=0,024$. Відсутність кореляції між оцінками ізоляційного булінгу між учнями та вчителем свідчить про максимальну прихованість даного виду цькування. Найбільш сильний зв'язок стосується фізичних знущань, тому що вони дійсно найбільш помітні для вчителя. Тут і надалі використовувався метод кореляційного аналізу Спірмена.

Між схильністю до булінгу та соціальними ролями виявлено наступні значущі зв'язки – див. табл. 4.1 (тут і надалі наведено лише значущі кореляції).

Таблиця 4.1.

Зв'язки між показниками булінгу та соціальними ролями

Показники	Коеф. коррел.	p-level
Схильність до вербальних знущань та соціальна роль агресора	0,37	<0,001
Схильність до вербальних знущань та соціальна роль захисника	-0,40	<0,001
Схильність до фізичних знущань та соціальна роль жертви	0,24	0,015
Схильність до фізичних знущань та соціальна роль агресора	0,53	<0,001
Схильність до фізичних знущань та соціальна роль захисника	-0,37	<0,001
Моральне пригнічення та соціальна роль жертви	0,20	0,048
Моральне пригнічення та соціальна роль агресора	0,32	0,001
Моральне пригнічення та соціальна роль захисника	-0,32	0,001
Заборони й ігнорування та соціальна роль агресора	0,33	<0,001
Заборони й ігнорування та соціальна роль захисника	-0,22	0,025
Загальна схильність до булінгу та соціальна роль жертви	0,25	0,011
Загальна схильність до булінгу та соціальна роль агресора	0,46	<0,001
Загальна схильність до булінгу та соціальна роль захисника	-0,39	<0,001

Між схильністю до булінгу та соціометричними індексами виявлені такі кореляції – див. табл. 4.2.

Таблиця 4.2.

Зв'язки між показниками булінгу та соціометричними індексами

Показники	Коеф. корел.	p-level
Загальна схильність до булінгу та соц. статус за моральним критерієм	0,26	0,009
Загальна схильність до булінгу та негативний соц. статус за моральним критерієм	0,38	<0,001
Загальна схильність до булінгу та індекс експансивності за моральним критерієм	0,20	0,046
Загальна схильність до булінгу та індекс негативної експансивності за моральним критерієм	0,21	0,030
Загальна схильність до булінгу та обсяг взаємодії за моральним критерієм	0,33	<0,001
Загальна схильність до булінгу та соц. статус за діловим критерієм	0,36	<0,001
Загальна схильність до булінгу та негативний соц. статус за діловим критерієм	0,39	<0,001
Загальна схильність до булінгу та обсяг взаємодії за діловим критерієм	0,24	0,013

З метою економії місця у табл. 4.2. ми навели лише кореляції між соціометричними індексами та загальними показниками булінгу, оскільки кореляції з окремими видами булінгу практично аналогічні. Варто відмітити, що кореляції булінгу майже з усіма загальними соціометричними індексами «поглинаються» негативними соціометричними індексами, тобто кореляції із загальними індексами утворені через кореляції саме з негативними їх складовими. Винятком є лише зв'язок між обсягом взаємодії за діловим критерієм та схильністю до булінгу, але для даного соціометричного індексу немає негативного варіанта.

Між схильністю до булінгу та факторними рисами особистості виявлено наступні кореляції – див. табл. 4.3.

Таблиця 4.3.

Зв'язки між показниками булінгу та особистісними факторами

Показники	Коеф. корел.	p-level
Схильність до вербальних знущань та фактор E (домінантність, незалежність, напористість)	0,29	0,003
Схильність до вербальних знущань та фактор Q3 (високий самоконтроль, розуміння соціальних норм)	-0,27	0,005
Схильність до фізичних знущань та фактор E (домінантність, незалежність, напористість)	0,30	0,002
Схильність до фізичних знущань та фактор D (нетерплячість, реактивність, збудливість)	0,25	0,010
Схильність до фізичних знущань та фактор Q4 (напруженість, роздратованість, фрустрованість)	0,33	<0,001
Моральне пригнічення та фактор E (домінантність, незалежність, напористість)	0,22	0,028
Заборони й ігнорування та фактор I (чуттєвість, ніжність, залежність)	-0,22	0,029
Заборони й ігнорування та фактор Q4 (напруженість, роздратованість, фрустрованість)	0,21	0,032
Загальна схильність до булінгу та фактор E (домінантність, незалежність, напористість)	0,24	0,013
Загальна схильність до булінгу та фактор H (соціальна сміливість, невимушеність, рішучість)	-0,21	0,031
Загальна схильність до булінгу та фактор Q4 (напруженість, роздратованість, фрустрованість)	0,25	0,011

Між схильністю до булінгу та рисами за проективним малюнком виявлено такі значущі зв'язки – див. табл. 4.4.

Таблиця 4.4.

Зв'язки між показниками булінгу та рисами за проективним малюнком

Показники	Коеф. корел.	p-level
Схильність до вербальних знущань та демонстративність	-0,23	0,018
Схильність до вербальних знущань та агресивність	0,25	0,012
Схильність до фізичних знущань та імпульсивність	0,22	0,029
Схильність до фізичних знущань та схильність до несвідомої поведінки	-0,20	0,043
Загальна схильність до булінгу та низька самооцінка	0,19	0,049

Продовження таблиці 4.4.

Показники	Коеф. корел.	p-level
Загальна схильність до булінгу та невротизація	0,26	0,007
Загальна схильність до булінгу та страх агресії	-0,22	0,028
Загальна схильність до булінгу та потреба в спілкуванні	-0,22	0,029
Загальна схильність до булінгу та нейтральна позиція	-0,27	0,006
Загальна схильність до булінгу та загрозна позиція	0,32	0,001
Загальна схильність до булінгу та страхи	0,38	<0,001
Загальна схильність до булінгу та агресивність	0,33	<0,001

Між всіма окремими видами булінгу та рисами за проективним малюнком були практично аналогічні кореляції, як і із загальним показником булінгу. Тому в табл. 4.4. ми навели лише ті, які відрізнялися та загальні.

Про що свідчать наведені результати? Найбільш поширеною формою булінгу у дітей середнього шкільного віку виявилися заборони та ігнорування, тобто ізоляційні форми булінгу. Вербальні знущання опинилися на другому місці, моральне пригнічення використовується з середньою частотою, а фізичні знущання застосовуються учнями найбільш рідко як найбільш недозволена форма поведінки. У нашому дослідженні (основному, не пілотному) булінгу в молодшій школі (Абсалямова & Луценко, 2013а) були отримані подібні результати.

Але на відміну від попереднього дослідження з молодшими школярами, відсотки учнів середньої ланки школи, які рідко, середнє і активно використовують булінг, не відповідають нормальному розподілу – більш значними стали частки тих, хто рідко та активно використовують булінг. Якщо серед молодших школярів 21% активно користувався широким спектром засобів цькування, то середніх школярів-активних булерів нараховується вже 32%.

Те, що зв'язок між учнівською оцінкою власної схильності до булінгу та оцінкою їхньої схильності до булінгу з точки зору вчителів був знайдений за всіма формами знущання окрім заборон та ігнорування, свідчить про те, що, можливо, всі форми знущань у молодших підлітків демонструються вже більш

явно і вчителі це помічають, на відміну від часто непомітної, але дуже болісної для дитини ізоляції, за якою немає збігів оцінок вчителів та самих учнів.

Аналіз зв'язку схильності до булінгу та домінуючої соціальної ролі дозволив виявити, що всі форми булінгу, а також загальна схильність до булінгу прямим чином пов'язані з роллю агресора, і зворотно – з роллю захисника. Тобто «захисники» в середньому шкільному віці більше усвідомлюють свою роль та запобігають, а можливо і протидіють агресії.

Як і в молодшому віці, схильність до фізичних знущань, моральне пригнічення та загальна схильність до булінгу виявились також прямо пов'язаними з роллю жертви. У літературі зустрічаються дані, що жертви булінгу часто водночас є і переслідувачами для інших осіб (Power & Linton, 2012). Це можна пояснити формуванням у цих дітей так званого авторитарного характеру, який поєднує в собі дві іпостасі: «авторитарне пригнічення» та «авторитарне раболіпство» за Т. Адорно (2000). Раніше ми вже також казали про механізм навчання булінгу від агресорів та використання його як помсти з боку жертв.

Знайдено багато значущих кореляцій між загальною схильністю до булінгу та окремими його видами і соціометричними індексами. Це підтверджує наші попередні припущення, що булінг – це поведінка, яка тісно пов'язана зі статусом, але вона підвищує статус саме за рахунок негативних відносин, зокрема з такими особами можуть погоджуватися, поступатися їм, щоб «не зв'язуватися», їх можуть боятися, а тому підкорюватися.

Також булери віддають багато соціометричних виборів, особливо негативних за моральним критерієм, що можна пояснити захисним механізмом проєкції, тобто вони нікому не довіряють, тому що відчують, що саме їм неможливо довіряти.

Єдина форма булінгу, а саме «заборони та ігнорування», виявилась взагалі не пов'язаною з соціометричними показниками. Це означає, що ізоляційні методи булінгу доволі слабо впливають на моральний та діловий статус учня.

Аналіз зв'язків схильності до булінгу з особистісними факторами за Р. Кеттеллом довів, що схильність до булінгу прямо пов'язана з рисами домінатності, незалежності, напористості, фрустрованості, роздратованості, напруженості, реактивної збудливості, нетерплячості, що відповідає світовим даним (Olweus, 1991). Частина цих рис теж відповідає поведінці, пов'язаній з прагненням високого статусу (домінантність, напористість), а частина відповідає фрустрованій поведінці, яка, як відомо, породжує агресію.

Негативним чином здатність до цькування пов'язана з чуттєвістю, ніжністю, залежністю, що цілком природно, адже це ознаки меланхолійного темпераменту, або фемінінного гендерного типу, або астенічного типу особистості. Проте також негативно схильність до цькування пов'язана з високим самоконтролем, розумінням соціальних норм, соціальною сміливістю, невимушеністю, рішучістю, що є ознаками сильного темпераменту, маскулінного гендерного типу. Це означає, що сильний особистісний тип може бути як агресивним переслідувачем, так і не бути учасником таких відносин. Останньому сприяють такі позитивні, прогресивні, культурні та гуманістичні риси, як розуміння соціальних норм, високий самоконтроль, які в термінології теорії *примативності* відповідають *низькопримативній особистості* (див. п. 4.1).

За проективним рисунком неіснуючої тварини, схильність до булінгу виявилась прямо пов'язаною з низькою самооцінкою, невротизацією, загрозливою позицією, страхами та агресивністю. Таким чином, викристалізовується певний психологічний портрет типового «булі»: домінантний, агресивний, загрозливий, збудливий і напружений, з негативною самооцінкою, невротичний, зі страхами. З іншого боку, тип особистості, який не схильний до булінгу, характеризуються: або високим самоконтролем, розумінням соціальних норм, соціальною сміливістю, невимушеністю, рішучістю або чуттєвістю, ніжністю, залежністю, страхом агресії, потребою у спілкуванні та нейтральною позицією (Абсалямова & Луценко, 2014).

Узагальнення результатів дослідження. Булінг в середній ланці школи проявляється у третини підлітків, причому його жертви часто є водночас агресорами по відношенню до інших. Ця поведінка підвищує статус дитини в колективі, але негативним шляхом. В ній переважають непомітні форми агресії, що дозволяє їй ініціатору уникнути покарань. Характеристики такої поведінки відповідають їй розумінню як еволюційно давньої адаптації, що надає їй носіям переваги високого статусу – можливість пригнічувати та усувати конкурентів, мати підтримку від групи за рахунок страху перед агресором і небажання вступати з ним у конфронтацію. Особистісні риси, які властиві булерам, є рисами майбутніх деструктивних лідерів (Schyns & Hansbrough, 2010), що проявляються за рахунок невідповідності сучасних умов існування людства періоду його основної еволюції. У Плейстоцені люди існували невеликими тісними групами і могли швидко надати деструктивним особистостям відповідний зворотний зв'язок у формі висміювання, пліток, неслухняності аж до виключення з групи (Van Vugt & Ronay, 2014).

Зараз, через існування людей великими формалізованими групами (у містах), коли їх члени не є реально взаємозалежними, конструктивні шляхи корекції агресивної поведінки не працюють належним чином. Зокрема, виживання членів шкільного класу не залежить від їх сумарної успішності у тій діяльності, яку вони здійснюють (навчання), тому за таких умов можуть включатися більш еволюційно давні механізми агресивної побудови ієрархії, які були властиві попереднім біологічним формам – мавпам та ін.

Під час аналізу зв'язків булінгу з особистісними рисами у школярів середнього віку були виявлені ознаки примативності у дітей, які більш схильні до булінгу. Це підвело нас до необхідності перевірки примативності учнів у наступному дослідженні – серед старших школярів.

4.2.5. Психологічні аспекти булінгу в середовищі старшої школи.

Підлітковий період у розвитку дитини відбивається у його назвах як «перехідного», «переломного», «важкого», «критичного». Система побудови стосунків у шкільному середовищі виявляється дуже важливою для розвитку

підлітків, оскільки вони стають менш чутливими до думок старших і орієнтуються на погляди однолітків, цінності молодіжної субкультури, схильні до ризику (Абрамова, 2000; Прокоф'єва, 2010). Перехід від дитинства до дорослості тісно пов'язаний з розвитком агресивності підлітків, з формуванням самосвідомості, сталих моделей поведінки та соціальних ролей (Волков, 2010; Глазман, 2009). За оцінками зарубіжних дослідників А. А. Volk та ін. (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016) булінг втягує 30–40% підлітків по всьому світу кожного року.

Булінг має довготривалий вплив на здоров'я. У лонгітюдному дослідженні, яке проводилось з 1993 року в США (штат Південна Кароліна), було опитано 1420 підлітків, їхніх батьків та опікунів щодо цькувань на їхню адресу. Через 20 років медичне обстеження показало, що ті, хто раніше були жертвами переслідувань, частіше страждають на депресії, тривожні розлади, панічні атаки та агорафобії. Ініціатори переслідувань також увійшли до групи ризику, до того ж за чинником суїцидальних намірів (Copeland, Wolke, Angold & Costello, 2013). У дослідженні, проведеному в Словаччині (Veselska Dankulincova, Sarkova & Madrasova Geckova, 2013), в якому взяли участь 4610 підлітків, було виявлено, що і роль жертви, і роль агресора пов'язані з високою імовірністю скарг на здоров'я. При цьому, за даними авторів, вік, стать та сімейні особливості не впливали (не змінювали) даний зв'язок. На нашу думку, він може виникати через стрес, що відчують як жертва, так і агресор. Причина стресу для жертви очевидна, а для агресора стресовим може бути процес встановлення власного статусу соціально засуджуваним шляхом.

Серед чинників, що сприяють активній участі у булінгу, серед підлітків Словаччини були виявлені такі форми поведінки, що домінують у булерів, як перегляд телебачення, комп'ютерні ігри, спілкування та «серфінг» у інтернеті. Булери також мали гірші успіхи у навчанні (Veselska Dankulincova, Sarkova & Madrasova Geckova, 2013).

В іншому дослідженні у Словаччині (7583 досліджених особи 11–15 років) (Holubcikiva, Kolarcik, Madarasova Geckova, van Dijk & Reijneveld, 2013) було

виявлено, що підлітки, які незадоволені образом власного тіла (сприймають його як надто худе або товсте), більш імовірно стають жертвами булінгу як серед хлопців, так і серед дівчат. Дівчата з надмірною (за їх думкою) вагою більш часто також стають агресорами.

В. Вишневська і М. Бутовська показали (2010), що у хлопців високий рівень цькування зберігається до 16 років (що, напевно, пов'язано з інтенсифікацією відносин домінування в цей період), а у дівчат до цього віку рівень насилля спадає.

Метою даного етапу дослідження стало виявлення проявів булінгу та соціально-психологічних і особистісних його чинників у колективах старших школярів.

Завданнями дослідження було заплановано: 1) визначити переважаючий вид булінгу серед учнів старших класів та порівняти власну оцінку схильності до булінгу самих учнів з її оцінкою з боку вчителів; 2) проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з показниками соціального статусу старших школярів; 3) виявити зв'язок схильності до булінгу з домінуванням у підлітка соціальної ролі агресора, жертви або захисника; 4) визначити зв'язок схильності до булінгу та заздрності/альтруїзму у підлітків; 5) визначити зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, пасивності, емоційності, демонстративності, комунікативності; 6) проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з акцентуаціями характеру, конформністю, делінквентністю, алкоголізацією старших школярів; 7) виявити зв'язок схильності до булінгу та примативності.

У даному дослідженні взяли участь 92 учня загальноосвітньої школи, з 8 по 11 класи, 42 дівчини та 50 хлопців. Діапазон віку: 13–17 років, медіана віку – 14 років.

У роботі використовувались наступні психодіагностичні інструменти:

1. Авторська анкета схильності до булінгу – підлітковий варіант. Це була та сама анкета, яка використовувалася в інших дослідженнях (п. 4.2.2), але формулювання пунктів були змінені відповідно до реалій підліткового віку –

див. Додаток Е. Авторська анкета для класних керівників була тією ж самою, що і в попередніх дослідженнях.

2. Метод соціометрії. Спосіб проведення соціометрії був тим самим, що і в попередніх дослідженнях – див. пп. 4.2.3 та 4.2.4.

3. Тест-опитувальник «Драматичний трикутник» О. Ю. Ніконової (2011) на основі моделі аналізу відносин С. Карпмана для діагностики соціальних ролей «агресора», «жертви» і «захисника».

4. Експериментальні завдання на заздрисність за моделлю Е. Фехра (Fehr, Bernhard & Rockenbach, 2008), які ми модифікували для старшого шкільного віку. В завданнях Е. Фехра дітям пропонувалися три завдання з цукерками, які ми замінили на подарункові грошові сертифікати з сумою приблизно 100 гривен. Завдання формулювалися та оцінювалися аналогічно описаним в п. 4.2.3.

5. Проективна методика дослідження агресивності людини «Тест руки» (hand test) Е. Вагнера у модифікації С. Д. Максименка (Максименко, Кокун & Тополов, 2011). Стимульний матеріал методики складався з 9-ти карток із зображенням кисті людської руки та 10-ї пустої картки. Досліджуваній мав із 30 запропонованих варіантів обрати дію, яку на його думку виконує рука. Відповіді досліджуваного можна віднести до таких категорій як агресія, директивність, страх, емоційність, комунікація, залежність, демонстративність, ущербність та активні безособистісні дії.

6. Патохарактерологічний діагностичний опитувальник А. Є. Лічко. Методика включає 25 таблиць – наборів фраз («Самопочуття», «Настрій» та ін.). За методикою діагностуються наступні акцентуації характеру: гіпертимний (Г), сензитивний (С), шизоїдний (Ш), істероїдний (І), циклоїдний (Ц), психастенічний (П), нестійкий (Н), лабільний (Л), епілептоїдний (Е), конформний (К), астено-невротичний (А). Крім того, опитувальник досліджує деякі інші особливості підлітка: психотичну схильність до алкоголізації, делінквентної поведінки, дисимуляції рис характеру, підвищену відвертість, а

також дозволяє оцінити співвідношення рис мужності й жіночності (Личко & Иванов, 1995).

7. Авторський тест примативності (ступіня впливу інстинктивних потягів на поведінку). Опис цього тесту наведений у п. 4.1.

За результатами анкетування підлітків щодо використання ними актів булінгу було виявлено, що старшокласники достатньо активно використовують усі форми булінгу. У середньому вони зазначали, що можуть використати до ровесників 7 з 16-ти можливих проявів цькування: M (середнє) =7,34, $\text{мін.} =1$, $\text{макс.} =15$, S (стандартне відхилення) =3,24, розподіл відповідає нормальному за критерієм Колмогорова-Смірнова. 16% підлітків використання засобів булінгу майже не властиво (2–4 позитивні відповіді), 68% використовують елементи булінгу з середньою частотою (5–10 позитивних відповідей) і 16% старшокласників активно використовують цькування у поведінці (11–15 позитивних відповідей).

Детальний аналіз поширеності типів булінгу показав, що найчастіше підлітками використовуються заборони та ігнорування ($M=2,20$ балів з 4-х можливих), на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання ($M=1,99$ балів), моральне пригнічення є третім за популярністю видом булінгу ($M=1,80$ балів) і найрідше старшокласники вдаються до фізичних знущань ($M=1,35$ балів) – див. рис. 4.4.

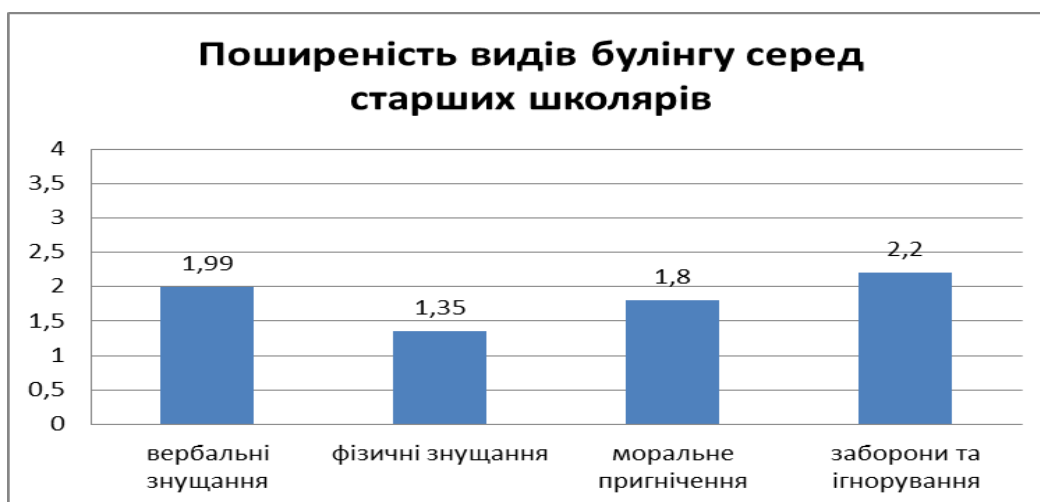

Рис. 4.4. Поширеність видів булінгу серед старших школярів

Перевірка значущості розбіжностей за частотою використання різних типів булінгу показала, що розбіжності значущі між частотою використання вербальних та фізичних знущань ($p < 0,001$), морального пригнічення та фізичних знущань ($p < 0,001$), заборон, ігнорування і фізичних знущань ($p < 0,001$), заборон, ігнорування і морального пригнічення ($p < 0,001$). Для перевірки використовувався критерій знаків $Z (G)$.

Розбіжності між хлопцями та дівчатами у схильності до булінгу загалом та за окремими його видами в цьому віці статистично незначущі (для перевірки використовувався критерій Манна-Уїтні).

Найбільш поширеною формою булінгу у старших школярів виявились заборони та ігнорування. Вербальні знущання є також достатньо поширеною серед підлітків формою цькування, моральне пригнічення використовується з середньою частотою, а фізичні знущання використовуються учнями дуже рідко як найбільш недозволена форма поведінки, за якою майже завжди слідує покарання або хоча б зауваження з боку батьків та співробітників школи. У наших попередніх дослідженнях булінгу в молодшій та середній ланках школи (Абсалямова & Луценко, 2013а; 2014) були отримані подібні результати, тобто можна припустити, що незалежно від віку у сучасних школярів найбільш поширеними є приховані форми цькування. Лише результати нашого пілотажного дослідження частково відрізнялися, але це пояснюється малою за обсягом вибіркою.

Оцінка учнями власної схильності до цькування однолітків загалом співпадає з оцінкою, наданою класними керівниками: $r = 0,23$, $p = 0,025$. Але за окремими формами булінгу самооцінка учнів та оцінка вчителів співпадає лише за такою формою булінга як моральне пригнічення: $r = 0,22$, $p = 0,035$ (тут і надалі використовувався метод кореляційного аналізу Спірмена).

Те, що кореляційний зв'язок між учнівською оцінкою власної схильності до булінгу та оцінок схильності до булінгу з точки зору вчителів був знайдений лише за формою морального пригнічення свідчить про те, що можливо, саме ця форма знущань у старшокласників демонструється доволі явно і вчителі це

помічають, на відміну від інших форм булінгу, за якими немає збігів оцінок вчителів та самих учнів.

Між схильністю до булінгу та соціометричними індексами виявлено низку значущих зв'язків – див. табл. 4.5.

Таблиця 4.5.

Зв'язки між показниками булінгу та соціометричними індексами

Показники	Коеф. корел. Спірмена	p-level
Загальна схильність до булінгу та негативний соц. статус за моральним критерієм	0,28	0,009
Схильність до вербальних знущань та негативний соц. статус за моральним критерієм	0,22	0,042
Схильність до вербальних знущань та індекс негативної експансивності за діловим критерієм	-0,21	0,041
Схильність до фізичних знущань та індекс негативної експансивності за діловим критерієм	-0,22	0,036
Моральне пригнічення та негативний соц. статус за моральним критерієм	0,25	0,016
Заборони й ігнорування та соц. статус за моральним критерієм	0,28	0,006
Заборони й ігнорування та негативний соц. статус за моральним критерієм	0,30	0,004
Заборони й ігнорування та обсяг взаємодії за моральним критерієм	0,23	0,030
Заборони й ігнорування та індекс емоційної експансивності за діловим критерієм	0,21	0,045
Заборони й ігнорування та індекс негативної експансивності за діловим критерієм	0,23	0,026

Знайдено лише одну значущу кореляцію між загальною схильністю до булінгу та соціометричними індексами: прямий зв'язок з негативним моральним статусом. Тобто чим вище схильність підлітка до булінгу, тим частіше однокласники його вибирають як такого «кому вони ніколи би не довірили таємницю». Таким чином, підлітки, що схильні до булінгу, мають

більш високий, але негативний соціальний статус за моральним критерієм, тобто їм не довіряють, що цілком логічно, адже булер буде використовувати будь-яку інформацію, як зброю проти своєї жертви.

Серед окремих видів булінгу схильність до вербальних знущань прямо пов'язана з негативним моральним статусом.

Схильність до вербальних знущань також зворотним чином пов'язана з індексом негативної експансивності за діловим критерієм, тобто ті учні, які вербально знущаються з інших, віддають менше негативних виборів за діловим критерієм і рідко називають тих, кого б вони ніколи не висунули на роль лідера у класі. І навпаки, ті, хто мало вербально знущаються з інших – віддають більше негативних ділових виборів.

Схильність до фізичних знущань зворотно пов'язана з негативною соціальною експансивністю учня за діловим критерієм. Зворотна кореляція вказує на те, що чим більше школяр схильний до фізичних знущань, тим менше він віддає іншим учням негативних ділових виборів, і навпаки.

Таким чином, учні, які схильні до активних форм булінгу (фізичних та вербальних переслідувань), не надають оточенню негативних виборів як потенціальних висуванців на роль лідера класу, а ті, хто менш схильний до таких форм булінгу, навпаки відмічають більше однокласників, яких вони ніколи б не хотіли бачити лідерами класу. Це можна пояснити тим, що ті підлітки, які поведуться просоціально або пасивно-агресивно, усвідомлюють небезпеку того, що до влади у групі може прийти небезпечний лідер і виражають ці побоювання в опитуванні для психолога, що не властиво активним антисоціальним булерам.

Така форма булінгу як моральне пригнічення прямо пов'язана з негативним статусом досліджуваного за моральним критерієм, тобто йому ніхто не довірить власну тайну.

Найбільшу кількість зв'язків з показниками соціального статусу отримала форма булінгу «заборони та ігнорування», яка, до речі, є найбільш поширеною формою булінгу. По-перше, вона прямо корелює з загальним соціометричним

статусом підлітка за моральним критерієм. Тобто, чим більше учень використовує цей «мовчазний булінг», тим більше осіб обирають його як такого, кому би вони довірили або не довірили таємницю. Водночас, зі схильністю використовувати заборони та ігнорування пов'язаний негативний соціометричний статус підлітка за моральним критерієм. Таким чином, загальний високий соціальний статус булерів за моральним критерієм корелює за рахунок саме негативного морального соціального статусу. З позитивним соціальним статусом за моральним критерієм схильність до булінгу не корелює.

По-друге, з використанням заборон та ігнорування прямо корелює обсяг соціальної взаємодії досліджуваного за моральним критерієм, який представляє досліджуваного і як суб'єкта вибору, і як його об'єкта. Тобто такі підлітки грають суттєву роль у класі, до них є небайдужими інші особи та вони самі активно обирають інших як в позитивному, так і в негативному сенсі.

По-третє, схильність до заборон та ігнорування прямо корелює з індексом емоційної експансивності за діловим критерієм, що характеризує, наскільки учень активний у своїх виборах потенційного лідера класу. Тобто, чим вище виражений цей вид булінгу, тим більше цей підліток називає однокласників, яких би він висунув або ніколи не висунув на роль лідера. Наступний кореляційний зв'язок показує, що ця емоційна експансивність у діловій сфері зростає у булерів саме за рахунок негативної емоційної експансивності. З позитивною емоційною експансивністю схильність до заборон та ігнорування не пов'язана, тобто булери називають багато однокласників, яких вони ніколи б не висунули на конкурс «Найбільш впевнений та активний лідер класу».

Таким чином є дві стратегії поведінки булерів у групі. Це активні булери (схильні до фізичних та вербальних знущань), які віддають мало негативних ділових виборів іншим членам класу, та більш пасивні булери (схильні до заборон та ігнорування), які віддають багато негативних ділових виборів іншим членам класу. Іншими словами, активні агресивні особи не бачать тих, «кого ніколи не можна висувати на конкурс найбільш активний та впевнений лідер класу», вони начебто нікого не бояться у цій ролі, можливо самі себе в ній

відчувають. А більш пасивні члени групи відмічають більше однокласників, яких не можна висувати на лідерську позицію, тобто відчувають острах перед тим, що цей статус отримає небезпечна для інших особистість.

Аналіз зв'язків схильності до булінгу та домінуючої соціальної ролі дозволив виявити, що загальна схильність до цькування однолітків пов'язана з домінуванням ролі агресора: $\rho=0,28$, $p=0,006$. Використання вербальних знущань також прямо пов'язане з соціальною роллю агресора ($\rho=0,29$, $p=0,004$), прояв фізичних знущань – також з соціальною роллю агресора ($\rho=0,22$, $p=0,032$), а схильність до морального пригнічення прямо корелює як з роллю агресора ($\rho=0,22$, $p=0,040$), так і жертви ($\rho=0,27$, $p=0,009$).

Тобто підлітки, які схильні обирати роль «агресора», часто використовують у своїх діях усі прояви булінгу крім заборон та ігнорування, можливо через те, що ігнорування для імпульсивних та нетерплячих агресорів є занадто повільною формою цькування.

Учні, що демонструють соціальну роль «жертви», схильні до використання морального пригнічення, можливо, як способу помсти за власні образи.

Використання ролі «захисника» не корелює зі схильністю до булінгу, хоча можна було б очікувати зворотну кореляцію, як це було в середній ланці школи. Тобто ті, хто описують себе в ролі «захисника» в старшому віці насправді можуть бути як більше, так і менше схильні до булінгу. Це означає, що можливо їх відповіді про себе в тесті «Драматичний трикутник» були недостатньо об'єктивними та їх роль захисника більш уявна, оскільки вони самі можуть бути булерами.

Кореляційний аналіз схильності до булінгу та заздрісності не дозволив знайти значущих зв'язків, тобто як заздрісні, так і альтруїстичні підлітки можуть вдаватися до цькування однокласників. Відсутність зв'язку може бути викликана тим, що змінна «заздрісність» варіює в дуже вузькому діапазоні – від 0 до 3-х балів, а також тим, що ця змінна виявилась розподіленою нерівномірно. Зокрема 21% продемонстрували «повний альтруїзм», тобто в усіх

випадках дозволили іншому отримати можливу вигоду. 61% продемонстрували скоріше альтруїзм, ніж заздрісність, тобто вони лише в одному завданні не дозволили іншому отримати максимально можливу для нього вигоду. 16% виявили скоріше заздрісність, ніж альтруїзм і не дозволили іншому отримати можливу вигоду в двох випадках. 2% підлітків виявили «максимальну заздрісність», тобто не дозволили іншому отримати можливу вигоду в усіх трьох випадках. Попарне порівняння схильності до булінгу в групах, які демонструють різний рівень заздрісності, за критерієм Манна-Уїтні дозволив виявити тенденцію значущих розбіжностей ($U=94,5$; $p=0,09$) між групою, яка продемонструвала «повний альтруїзм» (середній рівень булінгу по групі 6,3 бали), та групою «скоріше заздрісних» (середній рівень булінгу по групі 7,9 балів), тобто є тенденція, що підлітки, які більше схильні до булінгу, також скоріше схильні до заздрісності, ніж до альтруїзму. Ця тенденція достовірного зв'язку між схильністю до булінгу та заздрісністю виражена менше, ніж у молодших школярів, але все одно присутня.

Такими чином були підтверджені гіпотези про зв'язок схильності до булінгу з більш високим соціальним статусом, соціальною роллю агресора і жертви та частково підтверджено гіпотезу про зв'язок схильності до цькування з заздрісністю (Абсалямова & Луценко, 2013с).

Кореляційний аналіз схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, емоційності, демонстративності, тривожності, динамічними властивостями активності-пасивності, які виявлялися за модифікованою проективною методикою «Тест руки», дозволив знайти низку значущих кореляцій – див. табл. 4.6.

Таблиця 4.6.

Зв'язки між показниками булінгу та показниками «Тесту руки»

Показники	Коеф. корел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та комунікативність	-0,21	0,040
Схильність до вербальних знущань та активні (нейтральні) дії	-0,25	0,012

Продовження таблиці 4.6.

Показники	Коеф. корел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та індекс агресивності	0,25	0,013
Заборони й ігнорування та емоційність	0,26	0,011
Заборони й ігнорування та демонстративність	-0,23	0,026

Аналіз табл. 4.6. показав, що комунікативні діти менше використовують вербальні знущання в соціальній взаємодії, інакше вони зруйнують основу комунікації, якої самі потребують.

Діти, які набрали за шкалою «Активні безособові (нейтральні) дії» високі бали, надають недостатньо уваги соціуму у власному житті, їх досвід більш пов'язаний з фізичним оточенням, ніж соціальним. Це певна схильність до аутизації. Їм не притаманне вербальне цькування тому, що такі підлітки взагалі мало приділяють уваги спілкуванню з оточуючими, негативне спілкування (вербальний булінг) також є для них менш властивим.

Агресивні підлітки здебільшого вдаються до вербального булінгу як достатньо легкого, швидкого способу агресії, який мало карається.

Демонстративні підлітки закономірно менше використовують заборони та ігнорування у своєму арсеналі, оскільки це не досить демонстративна поведінка, що вже спостерігалось нами серед молодших школярів.

Емоційні підлітки більше використовують заборони та ігнорування, оскільки внаслідок прояву фізичної або вербальної агресії вони можуть отримати опір, від якого самі постраждають через власну емоційність. Вони також можуть бути образливими, тому в стані образи схильні ігнорувати та відштовхувати інших. За теорією відомих дослідників агресії Басса та Дарки, образа також є формою агресії (Buss & Durkee, 1957).

Значущі кореляції були отримані при порівнянні схильності до різних проявів булінгу з типами акцентуацій за А. Є. Лічко – див. табл. 4.7.

Таблиця 4.7.

Зв'язки між показниками булінгу та показниками ПДО

Показники	Коеф. корел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знущань та сензитивний тип акцентуації	-0,23	0,027
Схильність до фізичних знущань та гіпертимний тип акцентуації	0,22	0,028
Схильність до фізичних знущань та епілептоїдний тип акцентуації	0,30	0,003
Схильність до фізичних знущань та циклоїдний тип акцентуації	-0,20	0,044
Моральне пригнічення та сензитивний тип акцентуації	-0,22	0,033
Моральне пригнічення та маскулінність	-0,22	0,34
Заборони й ігнорування та схильність до алкоголізації	0,23	0,023

З таблиці 4.7. можна побачити, що старшокласники з домінуючим сенситивним типом акцентуації менше використовують булінг у вигляді вербальних знущань через свою вразливість та відчуття власної неповноцінності. Такі діти частіше самі виступають у ролі жертв, а не переслідувачів.

Гіпертимні особистості завдяки власній підвищеній енергійності, нестримності та легковажності надають перевагу фізичним знущанням як найбільш активному і дієвому виду булінгу. Можливо, також через легковажність вони не можуть оцінити небезпечні наслідки такої поведінки. Епілептоїдні підлітки через постійну роздратованість та афективну вибуховість також схильні до фізичних форм булінгу.

Підлітки з циклоїдним типом акцентуації через власну нестійкість (чергування гіпертимних та субдепресивних фаз) не вдаються до фізичних знущань, тому що в стані апатичності та пригніченості самі можуть стати жертвами цькування. Психастенічні підлітки також не вдаються до фізичних знущань, адже вони занадто тривожні, слабкі та нерішучі для відкритих фізичних дій.

Моральне знуцання виявилось не властивим учням з маскулініними рисами, скоріш за все тому, що моральне знуцання більш властиве дівчатам та підліткам з рисами фемінінності через більш розвинутий емоційний та соціальний інтелект (Bolton & Graeve, 2005).

Підлітки, які потенційно мають нахил до алкоголізації, тяжіють до булінгу в формі заборон та ігнорувань. Зазвичай особи, які мають потяг до алкоголю, зустрічають складності в керуванні афектами, погану здатність підтримувати самооцінку та турбуватися про себе, невротичні конфлікти. Схильність до алкоголізації є складною комбінацією чинників сімейного та культурного середовища і генетичного базиса (Даулінг, 2000). Алкоголь є протитривожним (седативним, заспокійливим) засобом, який з давнини широко використовується у людських культурах для зняття стресу і релаксації. З іншого боку, він може виявляти ще й ефекти збудження та розгальмовання, хоча це не відмінняє його основну дію як супресора ЦНС (Менделевич, 2007). Можливо деякі з цих чинників, зокрема, тривожність і низька самооцінка таких підлітків, роблять булінг у формі заборон та ігнорування найбільш властивим для них.

Багато форм булінгу виявились пов'язаними зі шкалами тесту примативності – див. табл. 4.8.

Таблиця 4.8.

Зв'язки між схильністю до булінгу та примативністю

Показники примативності	Коеф. корел. Спірмена	p-level
Схильність до вербальних знуцань та макіавеллізм	0,29	0,003
Схильність до вербальних знуцань та імпульсивність	0,25	0,015
Схильність до вербальних знуцань та загальний бал примативності	0,30	0,002
Схильність до фізичних знуцань та забобонність	-0,22	0,027
Моральне пригнічення та макіавеллізм	0,25	0,014
Заборони й ігнорування та нездатність стримувати агресію	0,33	0,001

Аналіз табл. 4.8. показує, що підлітки, які схильні у своєму житті більше користуватися інстинктами, ніж розумом, використовують усі види булінгу. Зокрема, загалом примативні школяри схильні до вербальних цькувань як до швидкого та легкого способу підняти свій ієрархічний статус. Нездатні до контролю агресії учні більше вдаються до вербальних знущань через те, що словесні форми булінгу дають можливість одразу і без планувань виразити власні негативні емоції. Також вони часто використовують у своєму арсеналі заборони та ігнорування як доволі жорстокий вид булінгу. Учні, що звикли хитрощами отримувати те, чого вони хочуть (макіавеллізм), найчастіше обирають вербальну форму булінга, адже вміють користуватись словесними конструкціями для досягнення власної мети. Також риса макіавеллізму пов'язана з моральним пригніченням тому, що макіавеллісти – гарні маніпулятори і вміють надавити на болючі місця людей вигадливими способами. Проте, така риса як забобонність зменшує схильність до фізичних знущань, адже забобонні підлітки звикли перекладати відповідальність за своє життя та вчинки на інші сили, а серед релігійних та містичних уявлень багато згадується про повернення заподіяного лиха та покарання насильства.

На противагу деяким літературним даним (Вишнева & Бутова, 2010), розбіжності між дівчатами та хлопчиками у проявах булінгу в цьому віці нами не були виявлені, що можна пояснити тим, що дівчата-підлітки не менше хлопців здатні використовувати засоби булінгу з власною метою, наприклад, в конкуренції за привабливих юнаків або за інші ресурси (Campbell, 2002).

Узагальнення результатів. Якщо узагальнити результати за усіма віковими групами школярів, то можна зазначити, що в середовищі старшої школи повторилася та сама картина поширеності видів булінгу, яка була властива молодшим і середнім школярам – найбільш популярними є заборони й ігнорування, потім вербальний булінг, моральне пригнічення і на останньому місці – фізичний булінг. Усі ці види булінгу виражені приблизно на однаковому рівні, хоча між крайніми позиціями зберігаються значущі розбіжності в частоті використання.

Частка активних булерів у старшому шкільному віці знизилася до 16%, тобто стала менше, ніж навіть у молодшому віці (21%) і ще менше порівняно з дітьми середнього шкільного віку (32%). Це можливо за рахунок зростання свідомості та сумлінності в цьому віці, а також зосередженості учнів на виборі майбутньої професії та підготовці до вступу в ВНЗ/коледж/училище.

Вчителі в старшій школі знову, як і в молодшій школі, майже не помічають булінгу у своїх учнів або помічають неправильно. Виключенням у старшій школі є лише моральне пригнічення (непрстойні жести, кривляння, засуджуючі погляди, злі розігрування, висміювання, виказування антипатії), що помічається вчителями.

У всіх вікових групах булери мають більш високий соціальний статус та більший обсяг взаємодії, але цей статус виключно негативний.

Стабільно зберігаються зв'язки схильності до булінгу та соціальних ролей агресора і жертви, що доводить небезпечність такої форми поведінки для формування особистості, адже ці ролі закріплюються на тривалий час. Причому жертви теж стають схильними до булінгу, хоча і в меншому ступені, ніж агресори. Роль захисника зворотно корелює зі схильністю до булінгу лише в середньому шкільному віці.

Заздрисність грає свою негативну роль як чинник, що сприяє булінгу.

Особистісні риси достатньо логічно та очікувано пов'язані зі схильністю до булінгу: агресивні школяри більше вдаються до різних форм булінгу, товариські учні менше використовують вербальний булінг, демонстративні діти не схильні до вербального та ізоляційного булінгу, а емоційні підлітки більше схильні до заборон та ігнорування як доступного їм способу негативного впливу на інших.

Гіпертимні та епілептоїдні діти здійснюють фізичні знущання над іншими через власну активність, легковажність та «вибуховість»; психастенічні, циклоїдні та сенситивні діти менше схильні до булінгу через власну тривожність, пригніченість, нестійкість і нерішучість. Маскулінні підлітки не вдаються до морального цькування тому, що такий вид булінгу

більш властивий особам з фемінінними рисами. А підлітки, що мають нахил до алкоголізації частіше використовують заборони та ігнорування.

Підтвердилася наша основна гіпотеза, що примативні особистості більше схильні до використання різних форм булінгу, а непримативні (гуманістичні, прогресивні) – менше. Виключенням є така властивість примативної особистості як забобонність. Забобонним школярам не властивий фізичний вид булінгу імовірно через містичний страх повернення скоєного насилля (Абсалямова & Луценко, 2013b).

Ще одне наше дослідження (Луценко, Е. & Абсалямова, 2013b) підтвердило додаткові негативні наслідки булінгу, зокрема, що усі учасники булінгу, як агресори, так і жертви, усіх вікових категорій мають знижену академічну успішність. У середньому та старшому шкільному віці краща академічна успішність виявилася властивою захисникам жертв. Ми перевірили також зв'язок рівня булінгу та здоров'я, для чого отримали дані медичних карток учнів. На відміну від академічної успішності, зв'язки булінгу зі здоров'ям виявилися більш складними. Наприклад, в молодшому та середньому шкільному віці більш агресивна поведінка дітей пов'язана з ліпшим станом здоров'я. У групі старшого шкільного віку, а також для жертв агресії, цей зв'язок однозначно не простежується.

Наступне дослідження стосується дорослого булінгу в школах і воно суттєво відрізняється за моделлю експерименту від досліджень, проведених з дітьми. Дорослі люди, особливо вчителі та вихователі, безумовно б легко зрозуміли схований підтекст питань про будь-які знущання, заподіяні ними до інших, тому таке анкетування було б непридатним в цьому випадку. Через це наше дослідження дорослих було більш орієнтоване на вивчення жертв, ніж булерів, на відміну від досліджень з дітьми.

4.2.6. Психологічні особливості жертв булінгу у педагогічному середовищі школи. Стосовно шкільного булінгу неодноразово фіксувалося, що агресорами можуть виступати як інші діти, так і дорослі, які працюють у школі, – вчителі, адміністрація, медперсонал, вахтери (Вишневіцкая &

Бутовская, 2010). З іншого боку, існує феномен цькування, що не має відношення до дітей, а саме: цькування на робочому місці, яке здійснюється одним або кількома співробітниками організації на адресу інших (Высоцкая, 2008; Филд, 2005; Davenport, Schwartz & Elliott, 2005; Deniz & Gulen Ertosun, 2010; Gamian-Wilk, 2012; Kuykendall, 2012; McCormack, Djurkovic & Casimir, 2012; Murray & O'Moore, 2012; Omari & Paull, 2012; Power & Linton, 2012). Груповий булінг на робочому місці (який ще називається мобінгом) визначається як зловмисне емоційне насилля на робочому місці, об'єднання, «змова» співробітників, підлеглих або керівництва з метою витіснити когось з робочого місця за допомогою пліток, інсинуацій, залякування, приниження, дискредитації або ізоляції (Davenport, Schwartz & Elliott, 2005). Аналіз робочої атмосфери на норвезьких підприємствах дозволив Ларсу Хейг зі співавторами виділити основні фактори, що провокують булінг на робочому місці (Hauge, Skogstad & Einarsen, 2007). До їх числа віднесені: жорсткий деструктивний стиль керівництва, невтручання безпосереднього начальника в конфлікти підлеглих, погана загальна організація роботи та постійний стрес. У фільмі «Страх і трепет» режисера Алена Корно за однойменним автобіографічним романом Амелі Нотомб виключно яскраво показано це явище в контексті жорсткої ієрархії трудового колективу в одній з японських фірм очима європейської дівчини-перекладачки.

Доведено, що наслідками булінгу на робочому місці є значна психічна і фізична шкода для його жертв і економічні збитки для організації окремо та в масштабах держави в цілому (Филд, 2005; Davenport, Schwartz & Elliott, 2005). Булінг часто ініціюється керівництвом з метою підвищити продуктивність праці, але насправді він знижує її якість через уповільнення реакції заляканих співробітників, зниження креативності, відчуття некомпетентності та неадекватності, зниження впевненості у собі, втрат часу і продуктивності із-за постійних повторних перевірок виконаної роботи, низької лояльності організації та орієнтації на пошук нової роботи працівників, які піддаються

булінгу, низької здатності колективу до спільних (командних) дій через взаємну недовіру та неповагу (Omari & Paull, 2012).

М. Омарі та М. Паулл вважають, що макіавеллізм, що демонструється політиками, героями телешоу та популярних серіалів, які для досягнення мети вдаються до приниження, залякування, обману тощо, переноситься у робоче середовище за рахунок наслідування даним еталонам (Omari & Paull, 2012).

До булінгу не належить конструктивний зворотний зв'язок, поради з виконання роботи або критичні коментарі, що вказують на недоліки в роботі (помилки, неякісне виконання), висловлювання альтернативної думки, неагресивні конфлікти, обґрунтовані управлінські дії (Филд, 2005).

Поширеність у школах цькування, спрямованого від дорослих до дітей (Вишневская & Бутовская, 2010; Кон, 2006) наводить на думку про зміщену агресію і про присутність в умовах школи «дорослого цькування», а саме цькування на робочому місці поміж педагогічним персоналом – у середовищі вчителів та шкільної адміністрації.

Професія вчителя згідно з багатьма дослідженнями є однією з найбільш стресових, наприклад, у Великій Британії вона на 4-му місці серед 104-х інших досліджених видів професійної діяльності (Teacher stress). У зв'язку зі стресом вчителі швидше «вигорають», пропускають роботу через хворобу (здебільшого зустрічаються головні болі, інфекції, підвищений кров'яний тиск, гастроентерологічні розлади, серцевні хвороби, онкологія), демонструють високу частоту ментальних розладів (погана концентрація, тривога, депресія, підвищений суїцидальний ризик, порушення сну, низька самооцінка, проблеми у сім'ї та відносинах) (Teacher stress). Однією з основних причин педагогічного стресу називають булінг з боку адміністрації, колег, батьків учнів. В Ірландії дослідження, які проводилися з 2000 року, показали, що в освітній сфері булінг на робочому місці поширений більше, ніж в інших професійних галузях (Murray & O'Moore, 2012).

За соціальними характеристиками жертвами булінгу на робочому місці частіше за все стають представники меншин (національних, сексуальних),

більш молоді за віком та наділені мінімумом посадових повноважень особи (McCormack, Djurkovic & Casimir, 2012). Відомості про психологічні особливості жертв булінгу містять протиріччя і багато в чому залежать від обраних методів дослідження. Наприклад, М. Гаміан-Уїлк виявила, що вразливі до булінгу особистості мають недостатньо ясну, інтегровану Я-концепцію, через що вони схильні до депресій та дезадаптивних реакцій (Gamian-Wilk, 2012). Жертв дорослого булінгу часто описують як сумлінних, параноїдних, ригідних, компульсивних, сором'язливих і чутливих, високо нейротичних та тривожних, слабо екстравертованих і недомінантних, з нерозвинутими соціальними навичками (Deniz & Gulen Ertosun, 2010). Згідно з одними авторами, мішені булінгу використовують здебільшого стиль поведінки у конфліктах «уникнення», а за результатами інших авторів – вони у конфліктах реагують більш активно та агресивно. Н. Девенпорт описує жертв офісного булінгу як інтелектуальних, компетентних, креативних, інтегрованих, старанних, вірних, довірливих, наївних, політично невмілих, з високою мотивацією досягнення (Davenport, Schwartz & Elliott, 2005; Deniz & Gulen Ertosun, 2010). Достатньо неочікуваний результат отриманий у дослідженні Ж. Пауер і Д. Лінтон, які у булерів і жертв булінгу знайшли однакові особистісні риси: макіавеллізм, нарцисизм, психотизм (так звана «темна тріада»), домінантність, агресивність та імпульсивність (Power & Linton, 2012). В опитуванні автори виявили, що 86% булерів були також і жертвами булінгу, а 41% жертв булінгу також були булерами. Припускається, що булери стають жертвами, коли їхні жертви їм мстяться або що жертви навчаються бути булерами, намагаючись захистити себе. Інші автори вказують, що агресори використовують конкуруючий стиль відносин, а потенційні жертви – кооперативний (Kuukendall, 2012). І поки жертва не перейде у стосунках з агресором на конкуруючий стиль, вона буде залишатися жертвою. У зв'язку з тим, що в літературі є протиріччя, зокрема зустрічаються описи мішеней булінгу і як астенічних, пасивних і вразливих, і як активних та стеничних, ми

організували наше дослідження психологічних особливостей жертв булінгу серед вчителів.

Метою даного дослідження було вивчення булінгу в педагогічних колективах – наскільки він є вираженням і як пов'язаний з психологічними особливостями його жертв серед шкільних педагогів.

Ми припустили, що педагоги, які найбільше зазнають цькування, будуть більш негативно сприймати шкільну психологічну атмосферу, можуть мати гуманістичні і мазохістичні (жертвні, віктимні) особистісні особливості за типологією Л. Сонді, будуть мати низькі здатності до хитрощів та експлуатації інших (макіавеллізм) і не будуть схильні до авторитарного стилю керування. Педагоги, які навпаки відчують найменший вплив агресії, ймовірно, сприйматимуть психологічну атмосферу як більш сприятливу, будуть здатні до макіавеллізму, будуть активними, агресивними, авторитарними, що може допомогти їм захистити себе і не стати жертвою булінгу.

Для перевірки цих гіпотез були поставлені наступні завдання дослідження: 1) Визначити рівень булінгу, що відчувається, психологічну атмосферу, домінуючий стиль керівництва, рівень макіавеллізму і виразність основних потягів у шкільних вчителів та вихователів. Порівняти всі ці показники в колективах звичайної школи та гімназії; 2) Провести аналіз зв'язків між мірою булінгу, що відчувається, сприйняттям психологічної атмосфери та особистісними характеристиками педагогів; 3) Розділити вибірку на групи за рівнем булінгу, що відчувається, і порівняти їх між собою за психологічними особливостями і сприйняттям психологічної атмосфери в школі.

Вибірку дослідження склали 60 вчителів і вихователів двох шкіл міста Харкова, одна з яких – загальноосвітня, а інша – гімназія (по 30 осіб з кожної). Всі досліджувані особи – жінки, вік та педагогічний стаж – різні: від молодих вчителів до педагогів пенсійного віку (25–65 років); адміністративний персонал не брав участі в дослідженні.

У дослідженні було використано 5 психодіагностичних методик:

1) Авторська (розроблена нами) анкета на виявлення булінгу в організації, яка надавалась респондентам під назвою «Анкета домінуючих відносин в колективі». Вона включала 24 питання щодо частоти випадків булінгу, які траплялися з досліджуваними на роботі, на які треба було відповісти за 4-х бальною шкалою: «часто» (3 бала), «іноді» (2 бала), «рідко» (1 бал), «ніколи» (0 балів). Для зменшення «прозорості» анкети 8 питань мали зворотну спрямованість (№№ 2, 4, 6, 9, 14, 18, 21, 23), і підлягали інверсії під час обробки («часто» – 0 балів, «іноді» – 1 бал і т. д.).

Як елементи дорослого булінгу на робочому місці в анкету були закладені питання щодо крадіжки ідей, експлуатації, позбавлення премій, невиправданої критики, ігнорування, провокування сварок тощо. Діапазон можливих балів за анкету: мінімум – 0 балів, максимум – 72 бали. У розробці анкети нам допомагала наша студентка-дипломниця К. Ткачук, тому анкета має двох авторів. Бланк та ключ до анкети наведений у Додатку Е.

2) Шкала макіавеллізму В. Знакова (2001) для вимірювання схильності особистості до маніпулювання іншими в міжособистісних стосунках.

3) Тест визначення стилю керівництва за допомогою самооцінки К. Левіна (Фетискин, Козлов & Мануйлов, 2002). Методика визначає виразність у досліджуваної особи кожного з трьох «левіновських» стилів керівництва – авторитарного, демократичного та ліберального. Тест містить 60 тверджень – по 20 пунктів на кожний стиль. Згідно з нормами, результат у діапазоні від 0 до 7 балів означає низьку виразність певного стилю, від 8 до 13 балів – середню, і від 14 до 20 балів – високу виразність кожного зі стилів керівництва.

4) Проективний метод портретних виборів Л. Сонді – «Тест восьми потягів» в адаптації Л. Н. Собчик (2003) – див. п. 2.3.

5) Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі Ф. Е. Фідлера (Райгородский, 2002). Позитивна атмосфера діагностується, коли сума балів за методикою наближається до 10-ти, вона характеризується дружелюбністю, згодою і т. п.; негативна – коли сума наближається до 80-ти, що виражається у ворожості, непродуктивності тощо.

За результатами дослідження в середньому за вибіркою рівень булінгу, що відчувається, був відносно низьким: M (середнє) = 15,8 балів з 72 можливих, мінімум (мін) = 3 бали, максимум (макс) = 33 бали, σ (стандартне відхилення) = 6,9 балів. Психологічна атмосфера у вивчених педагогічних колективах виявилась середньою, трохи ближчою до позитивної: $M=34,4$, мін = 10 балів, макс = 80 балів, $\sigma=13,5$. Найбільш поширеним стилем керівництва, властивим вчителям та вихователям, був демократичний ($M=16,3$; мін=11; макс=20; $\sigma=2,2$), рідше використовувався ліберальний ($M=9,4$; мін=3; макс=16; $\sigma=3,2$) і найменшою мірою використовувався авторитарний стиль ($M=8,2$; мін=2; макс=13; $\sigma=2,8$). Середній рівень макіавеллізму цілком у вибірці виявився в інтервалі середньої норми, точніше на межі середнього та низького рівня: $M=65,9$; мін=39; макс=90; $\sigma=11,8$ балів.

Порівняння ступеню булінгу, що відчувається, макіавеллізму, домінуючого стилю керівництва, психологічної атмосфери і виразності основних потягів у педагогів звичайної середньої школи та гімназії не виявило значущих розбіжностей за жодним з показників (використовувався критерій Манна-Уїтні для двох незалежних вибірок).

Пошук зв'язку між рівнем цькування, яке відчувається на власну адресу, і ступенем сприйняття атмосфери в колективі як негативної, дозволив виявити значущий кореляційний зв'язок: $r=0,51$, $p<0,001$. Тобто підтвердилась гіпотеза про те, що респонденти, які відмічають більше агресивних дій на свою адресу, оцінюють психологічний мікроклімат на робочому місці найбільш негативно. Відповідно ті, хто відчувають середній булінг, оцінюють мікроклімат середньо-негативно, а ті, хто відчувають найменший булінг, – найбільш позитивно.

Пошук зв'язку між рівнем цькування, що відчувається, та стилями управління дозволив знайти значущий зв'язок з ліберальним стилем керівництва: $r=0,28$, $p=0,028$. Не знайдено достовірних зв'язків між булінгом та авторитарним і демократичним стилями керівництва, виразністю потягів, а також макіавеллізмом. У всіх випадках був використаний кореляційний аналіз Спірмена.

Для більш детального аналізу психологічних особливостей вчителів та вихователів, які відчують різну міру цькування на власну адресу, вибірка була розділена за результатами нашої анкети на три групи – з низьким, середнім та високим рівнем булінгу. Поділ на групи здійснювався за правилом «трьох сигм» ($M \pm 3\sigma$): до групи тих, хто відчував середній рівень булінгу були віднесені індивіди, що мають бали за анкету, які менше і більше середнього значення на одне стандартне відхилення ($M \pm 1\sigma$); до групи тих, хто відчуває низький рівень булінгу, були віднесені індивіди, які мають за анкету нижчі за середнє мінус одне стандартне відхилення (менше, ніж $M - 1\sigma$), і до групи тих, хто відчуває високий рівень булінгу були віднесені індивіди, у кого бали за анкету були вищими за середнє плюс одне стандартне відхилення (більше, ніж $M + 1\sigma$). Дані за анкету відповідають нормальному розподілу (критерій Колмогорова-Смірнова, $p > 0,20$), що доводить коректність розподілу на такі групи. Таким чином, до групи з низьким рівнем булінгу, що відчувається, потрапили 8 педагогів (13,3%), до групи з середнім рівнем булінгу – 42 педагоги (70%) та до групи з високим рівнем булінгу – 10 педагогів (16,7%).

Далі ці групи порівнювалися за допомогою критеріїв для трьох незалежних вибірок (критерій Крускала-Уоллеса та Медіанний тест) за всіма психологічними особливостями, що вивчаються (див. табл. 4.9).

Таблиця 4.9.

**Порівняння психологічних особливостей у групах з різним рівнем
цькування**

Психологічні характеристики	Група з низьким рівнем булінгу	Група з середнім рівнем булінгу	Група з високим рівнем булінгу	Статистич. критерії	Рівень стат. значущості
Сприйняття психологічної атмосфери (як негативної)	29,1	32,9	44,9	H=11,6 Chi-Square=7,8	p=0,003 p=0,02

Продовження таблиці 4.9.

Психологічні характеристики	Група з низьким рівнем булінгу	Група з середнім рівнем булінгу	Група з високим рівнем булінгу	Статистич. критерії	Рівень стат. значущості
Схильність до авторитарного стилю керівництва	7,3	8,2	8,6	-	не значущі
Схильність до ліберального стилю керівництва	6,3	9,7	10,6	H=9,3 Chi-Square=7,6	p=0,009 p=0,02
Схильність до демократичного стилю керівництва	17,9	16,3	15,1	H=6,9 Chi-Square=8,8	p=0,03 p=0,012
Макіавеллізм	61,9	66,6	66,3	-	не значущі
h+	1,4	1,5	1,7	-	не значущі
h-	1,0	1,02	1,6	H=7,02	p=0,03
s+	1,5	1,52	1,7	-	не значущі
s-	1,75	1,69	1,6	-	не значущі
e+	1,25	1,66	1,1	-	не значущі
e-	1,25	1,33	1,5	-	не значущі
hy+	0,75	1,19	1,3	-	не значущі
hy-	2,0	1,9	2,6	-	не значущі
k+	1,5	0,85	0,9	Chi-Square=8,87	p=0,01
k-	2,0	1,9	2,6	-	не значущі
p+	1,63	1,04	1,4	-	не значущі
p-	0,87	1,5	0,6	H=8,3 Chi-Square=9,2	p=0,01 p=0,009
d+	0,88	0,95	0,6	-	не значущі
d-	1,5	1,8	1,5	-	не значущі
m+	3,1	3,2	3,3	-	не значущі
m-	1,13	1,3	1,0	-	не значущі

В табл. 4.9: H – критерій Крускала-Уоллеса; Chi-Square – критерій Хі-квадрат, який використовується в Медіанному тесті.

Порівняння стилів керівництва учнями в групах вчителів, які відчують різний ступінь цькування на робочому місці, свідчить про те, що ті вчителі та вихователі, хто найменше страждають від булінгу, рідше використовують ліберальний стиль керівництва і частіше реалізують демократичний стиль. Можливо ті педагоги, які майже не зазнають булінгу, переносять позитив власного стану на ставлення до дітей і практикують з ними найбільш ефективний і комфортний для їхнього розвитку стиль взаємодії. Ті педагоги, які страждають від булінгу в середньому та найвищому ступені, у взаємодії з учнями частіше використовують ліберальний стиль. Через те, що кореляційний аналіз та порівняння груп не дає можливості остаточно визначити, що в даному випадку є причиною, а що слідством, можна припустити два пояснення останнього результату: або ліберальні педагоги зазнають більших цькувань з боку консервативного оточення, або, ті педагоги, які відчують значний тиск булінгу, бояться використовувати більш активні і напористі стилі керування (демократичний та авторитарний) і намагаються «спустити процес на гальмах» (ліберальний стиль), щоб не втягуватися в більш активну взаємодію, можливі конфлікти і протистояння через побоювання ще більше погіршити власне положення в колективі.

Позитивним фактом є те, що вчителі та вихователі досліджених шкіл у цілому тяжіють до демократичного стилю керування учнями.

Значущі розбіжності у виразності базових потягів за тестом Л. Сонді, усереднені за групами, що відчують різний тиск булінгу, виявлені за трьома потягами: 1) любові до людства (гуманізму), тяжіння до природи, культури (h-), який найбільш властивий педагогам з високим ступенем булінгу, що відчувається; 2) схильності до проєкції, недооцінки себе, недовіри, скрупульозності (p-), що здебільшого характеризує педагогів з середнім ступенем булінгу, який ними відчувається; і 3) тенденції до привласнення, егоїзму, розсудливості, педантизму, впертості (k+), що в найбільшому ступені властиве респондентам з низьким відчуттям булінгу на свою адресу.

Л. М. Собчик (2003) наводить такі описи даних типів особистості: (h-) належить до слабого типу вищої нервової діяльності (ВНД), сензитивного, меланхолічного, інтровертованого, з абстрактною спрямованістю афіліативної потреби (на все людство, природу, культуру); такі особистості ранимі, вразливі, естетично орієнтовані. Для них характерна тривожність, яка поєднується з песимістичністю; провідна потреба – афіліативна, тобто потреба у розумінні, співчутті та глибокій прихильності. Такі особистості через власну уразливість легко можуть стати жертвою булінгу, тому що навряд чи зможуть надати серйозний опір булерам.

Ті вчителі, хто відчують середню міру цькування на власну адресу (p-), описуються Л. М. Собчик як такі, що мають змішаний-інертний тип ВНД. Такі люди мають флегматичні, ригідні риси темпераменту. Вони вибагливі у контактах, скритні, підозрілі, ранимі щодо критики, скептичні в оцінках чужої думки, насторожені, схильні приписувати оточуючим власну ворожість, прагнуть до правдошукацтва. Стиль їхнього мислення – інертний, конкретний, синтетичний; мотивація уникнення невдачі виражена тією ж мірою, як і мотивація до успіху, що створює внутрішню напруженість. На нашу думку, такі люди стають жертвами булінгу через власну повільність, інертність, особливості мислення, тому що не можуть достатньо швидко, гнучко й адекватно реагувати на провокації булерів.

У найменшому ступені цькування зазнають особистості шизоїдного типу реагування (k+), які розсудливі, емоційно холодні, егоїстично зосереджені на внутрішньому світі власних переживань (Собчик, 2003). Можливо, завдяки власній емоційній відстороненості вони в найменшому ступені відчують провокації та спроби знущання з себе і навіть самі можуть виступати у ролі агресорів. Ці результати не підтвердили нашу гіпотезу про те, що жертвам булінгу буде властивий мазохістичний тип потягу (s-), однак отримані дані відповідають припущенню про високо розвинутий гуманізм осіб (h-), які зазнають цькування.

Не виявлено значущих розбіжностей за рівнем макіавеллізму між групами, які відчують різний ступінь цькування (Луценко & Ткачук, 2013).

Таким чином у результаті дослідження булінгу серед дорослих (шкільних педагогів) було з'ясовано, що сприйняття психологічної атмосфери на робочому місці пов'язано з тим, наскільки педагоги наражаються на булінг з боку своїх колег та адміністрації: чим менше булінг – тим більш сприятливим є робочий мікроклімат у педагогічному колективі для його членів. Булінг очевидно псує психологічну атмосферу в колективі та є на сьогоднішній день дезадаптивним явищем.

Ті педагоги, які зазнають менше цькувань, частіше використовують демократичний стиль керування учнями і рідше – ліберальний. Особи, які найбільше страждають від булінгу, частіше використовують ліберальний стиль керування. Вони можуть як піддаватися переслідуванням за свій ліберальний стиль управління з боку консервативних представників системи освіти, так і самі уникати більш активних авторитарного і демократичного стилів через побоювання погіршити власне становище у колективі. Таким чином не можна вважати, що педагоги, які зазнають офісного булінгу, зміщують агресію на учнів, тому що навпаки, саме вони демонструють найбільш лояльне, ліберальне ставлення до учнів. Потяг до свободи та ліберальність поглядів – ознака низької примативності.

Найбільшою мірою до булінгу уразливі тривожні, сензитивні, астеничні, інтровертовані, орієнтовані на гуманістичні цінності особистості. Це теж ознака низької примативності. Середньому ступеню булінгу піддаються люди ригідного, флегматичного типу з конкретним та інертним мисленням. Найменше булінг відчують особи шизоїдного типу, які за рахунок егоїстичності та байдужості до інших самі можуть виступати ініціаторами цькування.

Таким чином, в українській школі серед педагогів булінг присутній, хоча і в слабо вираженій формі. Найбільш прикро те, що його жертвами здебільшого стають хороші педагоги – ті що мають, так би мовити, «тонку

натуру» – гуманістичні цінності, естетичне відчуття, любов до природи та культури, тобто низьку примативність. Ця проблема має привертати до себе увагу дослідників та освітян, адже ті, хто може виховати в дітях найкращі якості під тиском булінгу будуть вигорати, хворіти і швидше залишати працю, а шкільну атмосферу будуть задавати ті, хто краще всіх здатен принижувати та ображати інших, як це блискуче висвітлив Роальд Даль у книжці «Матильда», що швидко завоювала світ. Таким чином, булінг є неадаптивною, застарілою та примативною поведінкою, до якої тяжіють особи, що хочуть підняти свій статус за допомогою агресії.

Підсумкові узагальнення дослідження булінгу та його адаптаційного значення в шкільному середовищі. Дитячий, підлітковий та дорослий булінг, за його різними дослідженими ознаками та зв'язками з іншими психологічними властивостями, є проявом примативності, як схильності в більшому ступені спиратися на інстинкти, ніж на раціональність. Він дозволяє підвищувати соціальний статус особистостям, які не можуть його отримати іншим шляхом, наприклад, за допомогою успіхів у навчанні, або які мають психологічні проблеми, що вони компенсують за рахунок домінування над іншими. Шкільне середовище мимовільно створює умови для виникнення булінгу як форми побудови ієрархії через формальність даної соціальної групи (клас, школа) та відсутності спільної мети, для досягнення якої буде важливий внесок кожного члена групи. Позитивне лідерство, яке базується на ідеалізованому впливі, експертизі, увазі до індивідуальності та інтелектуальній стимуляції, зазвичай виникає, коли група має спільну мету, досягнення якої залежить від оптимального використання здібностей усіх її членів (Northouse, 2013; Van Vugt & Ronay, 2014).

Аналізуючи цей тип агресивної поведінки з позицій еволюційної психології, по-перше, треба відмітити його універсальність. Зараз така поведінка зафіксована вченими у школах, інтернатах, в армії, в тюрмах, на робочих місцях і т. п. по всьому світу. Крім того, вона була неодноразово описана в історії попередніх століть. Така поведінка зафіксована у соціальних

тварин, де більш сильна тварина періодично атакує слабкішу тварину. Це описано стосовно африканських диких собак, шимпанзе, курчат, волків, для яких булінг – це спосіб забезпечення себе ресурсами, пов'язаними з їжею, домінуванням, репродукцією (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016). Є експериментальні дослідження з мартішками, яких вводили в нову групу, де вони автоматично отримували найнижчий статус та піддавались булінгу (Copeland, Wolke, Angold & Costello, 2013).

Універсальність певного типу поведінки є доказом її уродженості, її еволюційного формування.

По-друге, така поведінка набуває більшої поширеності в замкнених, не прозорих суспільствах або соціальних групах з обмеженими ресурсами, які складно покинути (армії, тюрмах, інтернатах). Це доводить, що вона має відношення до встановлення статусних ієрархічних стосунків найбільш примітивним шляхом – сили та маніпуляцій.

По-третє, прямі зв'язки схильності до булінгу з примативністю, емоційністю, агресивністю, домінантністю, доводять інстинктивний характер такої поведінки, тобто також її давнє еволюційне походження та невідповідність нормам сучасних демократичних суспільств і цінностям гуманізму.

Функціональна корисність такої поведінки для її носія полягає в тому, що досягнення потрібного ефекту, а саме залякування цілої соціальної групи для булера здійснюється малими зусиллями та в безпечний спосіб – через переслідування та терор відносно однієї слабкої жертви.

Отже, розглядаючи питання адаптивності / дезадаптивності поведінки булерів, її можна вважати, з одного боку, частково адаптивною для агресорів (через те, що агресор з боку групи не зустрічає спротиву у задоволенні певних потреб, наприклад, у домінуванні, притягненні уваги, отриманні ресурсів, контролі над поведінкою інших тощо). З іншого боку, низький моральний соціальний та діловий статус, потенційна помста з боку жертви та шкода для здоров'я, яка була виявлена і для булерів теж (Veselska Dankulincova, Sarkova &

Madrasova Geckova, 2013), потенційні майбутні санкції з боку адміністративних та правоохоронних органів свідчать про її сучасну дезадаптивність.

Дезадаптивність ролі жертви булінгу (для її психічного та фізичного здоров'я, самореалізації, задоволення потреб) була багаторазово показана у різних дослідженнях, як і дезадаптивність явища булінгу для суспільства в цілому (втрата працездатних та здібних членів суспільства, зниження творчості та продуктивності праці, низька довіра та лояльність, плинність кадрів тощо).

Таким чином, соціально-психологічний феномен булінгу можна вважати в сучасних умовах дезадаптивним залишком фази еволюції людей та інших соціальних тварин в умовах ієрархій домінування, своєрідним «атавізмом», який потребує свідомої протидії сучасних людей, для чого вже почали розроблятися спеціальні програми та закони в різних країнах.

Перша національна програма щодо запобігання і нейтралізації булінгу була розроблена і застосована в Норвегії в 1983 р. На її основі в подальшому була створена вдосконалена, більш ефективна програма (Olweus, 1984, 1991, 1993, 1980): після навчання школярів прийомам втручання у цькування булінг скорочувався наполовину. В цей же період антибулінгові програми почали розроблятися і в інших країнах світу (переважно в Європі), тоді як у США дослідники продовжували концентруватися на розробці програм з профілактики агресивної поведінки в школі.

Результати практичних тренінгів, що проводилися в англійських школах Хелен Куві зі співавторами, свідчать, що в тих випадках, коли у жертви виявляється захисник серед однокласників, цькування практично завжди припиняється (Cowie, 2000). До аналогічних висновків прийшли російські дослідники В. І. Вишневська, М. Л. Бутовська (2010). Найбільш повна інформація щодо 13 програм, розроблених у 11 країнах світу, була представлена в роботах Пітера Сміта зі співавторами (Smith, Ananiadou & Cowie, 2003; Smith & Brain, 2000; Smith & Sharp, 1994). Мета-аналіз 53 антибулінгових шкільних програм, проведений Марією Ттофі та Девідом

Фаррінгтоном (Ttofi & Farrington, 2011), свідчить у цілому про їхню ефективність: зниження булінгу на 20–23% та віктимізації на 17–20%.

А. А. Volk зі співавторами (Volk, Farrell, Franklin, Mularczyk & Provenzano, 2016) рекомендують для запобігання булінгу впливати на шкільну атмосферу з метою зниження конкурентності даного середовища та фасилітації тісних зв'язків між учнями за допомогою навчання просоціальної поведінці. Вони обґрунтовують це тим, що в основі булінгу лежить побудова та підтримка ієрархій, які знижують «вартість» булінгу для агресора через наявність «слабких» жертв, що знаходяться внизу ієрархій.

Цікаві та продуктивні експерименти, які можуть бути впроваджені для профілактики булінгу, були запропоновані українським вченим О. М. Лактіоновим (Лактионов, 1998). Він досліджував феномен унікальності як базової характеристики соціального досвіду людини, для чого організував формуючий експеримент, проведений з учнями 3-х, 5-х та 7-х класів різних областей України. Було припущено, що кожна дитина шкільного віку від самого початку має ансамбль унікальних якостей та цінностей. При цьому, наприклад, низький соціометричний статус дитини в класі говорить про те, що її унікальність необхідно мірою не затребувана. І якщо спробувати створити для кожної дитини можливість розкрити перед групою-класом її унікальність як першість у певному відношенні, то це змінить її соціометричний статус, а також поліпшить психологічний клімат у класі в цілому. О. М. Лактіоновим були розроблені декілька методичних прийомів, зокрема групові методи «Шифровка» та «Книга рекордів Гіннеса» (Лактионов, 1998, с. 221). Результати соціометрії по закінченні програми даних експериментів виявилися значуще більш згладженими порівняно з соціометрією на їх початку, перш за все через зменшення кількості «відринутих» («аутсайдерів») і водночас зниження кількості виборів у «лідерів» («зірок»).

4.3. Порушення здорової поведінки як прояв примативності

Крім агресивно-статусної поведінки примативних осіб у сучасному світі теорією примативності А. І. Протопопова (Протопопов & Вязовский, 2011) передбачається, що примативні особи не цінують власне здоров'я, вони сприймають його як даність та не схильні дотримуватися норм здорового способу життя, які обґрунтовуються сучасними науками про людину. Для перевірки цього положення і для вивчення самого феномену поведінки, яка має відношення до здоров'я з погляду еволюційної психології, нами були проведені спеціальні дослідження.

Проблема порушення здорового способу життя є «міцним горішком» наук про людину, оскільки пряма й інтенсивна пропаганда дає непропорційно малий ефект (Габелкова, Луценко & Плісюк, 2011; Луценко, Е., 2009). Наприклад, чому така висока поширеність паління, якщо на кожній пачці цигарок і на багатьох білбордах написано про пряму загрозу онкологічних, серцево-судинних та інших захворювань (Луценко, О., Габелкова & Петрік, 2011)? В еволюційній психології невиконання сучасними людьми рекомендацій щодо ведення здорового способу життя пояснюється гіпотезою невідповідності (Roberts, 2011). Протягом еволюції були вироблені адаптаційні механізми для захисту від основних середовищних загроз Плейстоцену, а не для того, щоб бути підготовленими до тривалого сидіння за комп'ютером і вживання очищеного екстрагованого цукру, можливості для чого могли і не скластися. Природний відбір діє не за принципом надмірності, а за принципом необхідності і достатності, а тому у нас виробилися захисні адаптаційні механізми проти харчового отруєння (блювота), дихального отруєння або закупорки дихальних шляхів (кашель і чхання), зараження (відразу до гнилі та екскрементів), для боротьби і втечі в ситуації зіткнень з хижаками або ворогами (викид гормонів, що направляють кров до м'язів, відключають імунітет і т. п.), а не проти переїдання, куріння, алкоголізму, гіподинамії, що не представляло загрози для життя і репродукції протягом періоду основної еволюції гомінідів. Невідповідність полягає в різких відмінностях функціональних навантажень при сучасному способі життя, і тих навантажень, які забезпечували виживання

в доісторичних умовах, а значить, стали оптимальною, часто неусвідомлюваною, нормою для нашого організму.

Тим не менш, деякі сучасні люди більшою, а деякі – меншою мірою схильні здійснювати активність на шкоду власному організму (Луценко, О., 2015; Луценко, Е. & Андронникова, 2016). Щоб вивчати даний феномен необхідний інструмент, що дозволяв би розділяти досліджуваних осіб на тих, хто більше, і тих, хто менше схильний до нездорового способу життя. Тому нами було поставлено завдання розробити тест, який би вимірював схильність людини дотримуватися або недотримуватися здорового способу життя. Розробка будь-якого тесту починається з обґрунтування теоретичного конструкту (концепту) тесту (Клайн, 1994).

4.3.1. Розробка Опитувальника порушень здорової поведінки.

Обґрунтування конструкту тесту. Перш за все ми припустили, що в основі поведінки, яка завдає шкоди здоров'ю, лежить певне зневажливе ставлення до свого тіла або ігнорування його потреб та обмежень, як вказує Т. М. Титаренко (Титаренко & Ларіна, 2009). Про те, що це ставлення може бути різним, свідчать крос-культурні дані. Наприклад, відомий професор-сходознавець О. Мещеряков у газеті «Русский репортер» від 12.03.2012 пояснює, що відповідно до синтоїзму, буддизму, конфуціанства: «твое тіло не належить тобі, воно – інструмент служіння батькам, і цей інструмент слід тримати в порядку. Таким чином, турбота про власне здоров'я перетворювалася в моральний обов'язок перед іншими». Таке ставлення до тіла контрастує зі звичним для християнства зневажливим ставленням до нього як до «гріховної плоті», «огидного вмістилища душі».

З нашої точки зору, людина, що демонструє зневажливе ставлення до тіла, ігнорує його інтероцептивні сигнали. Вона не допускає до усвідомлення і осмислення ті тілесні відчуття, які говорять їй, що з організмом не все в порядку, що він втрачає властиву йому функціональність (Габелкова, Луценко & Венгерова, 2015). У результаті набувається прогресуюча звичка до тілесного дискомфорту, що сприймається або як тимчасовий ситуативний стан, або як

неминучість, на яку не можна вплинути. Таким чином, обговорюваний конструкт – це тенденція індивідуума нехтувати власним тілом, яка лежить в основі здоров'яруйнуючої поведінки. Дана тенденція на поведінковому рівні відбивається в зловживанні людиною всілякими «шкодами», якими наповнений сучасний світ, і виконанні дій, що призводять до втрати здоров'я. На рівні інших психологічних якостей, на нашу думку, цей конструкт підкріплюється залученням захисних механізмів, що дозволяють виправдовувати таку поведінку і не допускати до свідомості загрозову інформацію, а також певними особистісними особливостями, наприклад, імпульсивністю, легковажністю, слабким волевим самоконтролем, низькими прогностичними здібностями (Титаренко & Ларіна, 2009) й ін., а на більш глибокому рівні – примативністю (Протопопов & Вязовский, 2011), як підсвідомою тенденцією керуватися інстинктами на протигагу раціональному мисленню.

Для вимірювання подібного конструкту ми знайшли серед готових інструментів лише тест «Здорова поведінка» (Никифоров, 2007), який є розробкою відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб США. Він містить розділи: куріння, алкоголь і наркотики, їжа, фізичні вправи, стрес-контроль, безпека, а також надає сумарний показник за даними параметрами. Усі твердження тесту сформульовані як прямі та відкриті описи того, наскільки людина намагається дотримуватися здорового способу життя. Наприклад: «Я намагаюся не палити», «Я курю тільки сигарети зі зниженим вмістом смол і нікотину», «Я намагаюся не вживати алкогольні напої і п'ю не більше одного-двох келихів на день» і т. п. Як видно зі змісту завдань, вони абсолютно «прозорі», а значить, насичені фактором соціальної бажаності і легко фальсифікуються. Для проведення досліджень, в яких не можна забезпечити глибоку довіру і зацікавленість респондентів у щирому заповненні тесту (тим більше, що установка на соціальну бажаність проявляється у низці досліджуваних несвідомо), необхідний інструмент з більш «завуальованим» формулюванням завдань, що описують схильність до недбалого поводження зі

своїм організмом як прийнятну поведінку, позбавлену клейма «шкідливих звичок» і «нездорового способу життя». Створити такий інструмент і було метою нашої роботи.

Етапи конструювання опитувальника. Спочатку для майбутнього тесту, який було заплановано назвати «Опитувальник порушень здорової поведінки» було сформульовано 86 тверджень, в яких описувалися різні форми поведінки, що призводять до погіршення здоров'я. З них був складений бланк, що містив інструкцію і 4-х бальну оцінну шкалу (ніколи, рідко, часто, завжди) для вимірювання частоти реалізації даних типів поведінки.

Цим опитувальником було протестовано 253 студента (128 дівчат і 125 юнаків вікового діапазону 16–24 років, середній вік 18,7 років) 19-ти різних факультетів 1–3 курсів навчання Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. З отриманими даними була проведена процедура аналізу і відсіювання завдань (Анастаси & Урбина, 2003; Бурлачук & Морозов, 1999; Клайн, 1994; Бодалев та ін., 2004). Далі була проведена факторизація тесту за методом головних компонент з варимакс-обертанням (Ким, Мьюллер & Клекка, 1989; Клайн, 1994). Факторний аналіз проводився з метою виокремити субшкали тесту, а також перевірити внутрішню структуру конструкту (Бурлачук & Морозов, 1999; Клайн, 1994). Всі види математичної обробки проводилися за допомогою програми STATISTICA 6.0.

Далі було протестовано ще 210 дорослих людей (не студентів, чоловіків і жінок вікового діапазону 30–77 років, середній вік 47 років, різного соціального статусу). Тобто була реалізована процедура крос-валідації, коли вибірка для перевірки валідності та остаточного відбору завдань відрізнялася від тієї, на якій проводився первинний аналіз завдань (Анастаси & Урбина, 2003; Бурлачук & Морозов, 1999; Клайн, 1994). Подальші процедури проводилися на об'єднаній вибірці студентів і дорослих людей у розмірі 463 осіб.

Потім був проведений факторний аналіз, що дозволив ухвалити остаточне факторне рішення: 8 факторів (значущих за критерієм «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла), що пояснюють 47% дисперсії. В результаті факторизації була

відсієна ще частина тверджень, які слабо корелювали з усіма значущими факторами. В результаті в тесті збереглося 63 твердження, що утворюють 8 субшкал.

Завдання тесту, які ми розробили для діагностики схильності до низької фізичної активності, не утворили достатньо надійного фактору, тому були виключені з тесту. Для діагностики цієї властивості ми розробили окремий тест – «Методика визначення схильності до низької фізичної активності» (Луценко, О. & Габелкова, 2017) на базі додаткових досліджень методом щоденників (Луценко, Е. & Габелкова, 2013с).

Перевірка дискримінативності тесту «Опитувальник порушень здорової поведінки» за формулою Фергюсона (Клайн, 1994) показала дуже високий її рівень – $\delta=0,99$. Це говорить про те, що тест має високу розпізнавальну здатність і добре розділяє досліджуваних осіб щодо високого і низького показників тесту. Загальна надійність всього тесту, порахована за формулою Кронбаха, виявилася також дуже високою – coefficient $\alpha=0,90$. Далі була проведена перевірка внутрішньої надійності виявлених факторів.

Коротко опишемо властивості отриманих шкал.

Шкала № 1 – «Потяг до куріння» включила 9 тверджень, має надійність α Кронбаха = 0,95, фактор пояснює 17,4% дисперсії змінної. Високі показники за цією шкалою говорять про те, що людина або постійно та інтенсивно курить, або, при середніх балах, курить ситуативно – за компанію, під час стресу і в інших провокуючих ситуаціях. Наприклад, у неї можуть бути потреби, які вона задовольняє за допомогою куріння (потреба в стимуляції психіки, потреба в спілкуванні, приналежності, відповідності рекламним стереотипам, самоствердженні). У разі низьких балів за шкалою людина або повністю неохоча до куріння через, наприклад, певні особливості фізіології, виховання, зіткнення з певними ситуаціями, які викликали стійку відразу до куріння, або вона має достатньо високий рівень самоконтролю та здатність свідомо утримуватися від куріння.

Шкала № 2 – «Порушення харчування» включає 7 тверджень, має надійність α Кронбаха = 0,71, цей фактор пояснює 7,0% загальної дисперсії змінної. За умов високих показників за цією шкалою людина схильна до переїдання, харчування без режиму, вживання «сміттєвої їжі» (фаст-фуд, чипси тощо), застосуванню необґрунтованих дієт і голодувань, незбалансованого харчування, зловживання «шкідливими» способами приготування їжі. Такі люди часто мають підвищений апетит, надмірну чутливість до перцептивних сигналів від їжі й ослаблену сигналізацію про насичення. Неправильне харчування є серйозною загрозою для здоров'я, в результаті чого настає надлишковий знос організму і залучення для його регуляції невідновних резервів, зниження тривалості та якості життя. В разі низьких показників за даною шкалою людина не схильна до нездорового харчування або свідомо контролює власну харчову поведінку. В разі середніх показників досліджуваній має проміжну між цими крайнощами поведінку.

Шкала № 3 – «Нехтування безпекою» включає 12 пунктів, має надійність α Кронбаха = 0,77, фактор пояснює 5,3% загальної дисперсії змінної. За умов високих показників за шкалою людина ігнорує очевидні загрози для життєдіяльності як у фізичному плані (на транспорті і на дорозі, при використанні електроприладів, на висоті тощо), так і в соціальному плані (погана вибірковість у відносинах з людьми). Перше загрожує травматизмом, інвалідизацією або летальним результатом, а друге – підвищенням стресових навантажень, провокуванням інших порушень здорової поведінки (вживання алкоголю, наркотиків та ін.), і внаслідок також можливою травматизацією або летальністю. В разі низьких балів людина є дуже обережною через особливості виховання, певні особистісні якості або свідомо запобігає небезпек у життєдіяльності. Середні бали свідчать про проміжний варіант між даними полюсами поведінки.

Шкала № 4 – «Потяг до алкоголю» включає 9 пунктів, має надійність α Кронбаха = 0,88, фактор пояснює 4,1% дисперсії. Високі показники за шкалою свідчать, що особистість схильна використовувати алкоголь з будь-якого

приводу – під час спілкування, для впевненості в собі, для зняття тривожності, для ухилення від виконання складної або небажаної діяльності. Людина з високими балами за шкалою «Потяг до алкоголю» використовує всі можливості, щоб прийняти дозу алкоголю, які надає йому ситуація, а при дуже високих балах буде сама створювати такі ситуації. В разі низьких балів людина повністю утримується від алкоголю. Середні бали свідчать, що іноді людина утримується від вживання алкоголю, але іноді – ні.

Шкала № 5 – «Гонитва за модним іміджем» включає 9 пунктів, має надійність α Кронбаха = 0,59, фактор пояснює 3,9% загальної дисперсії змінної. При високих показниках за шкалою особистість живе за принципом: «краса вимагає жертв». Таким людям властиво безконтрольно слідувати моді, не розбираючись, який вплив на організм здійснюють такі способи поведінки. Наприклад, онкологи всього світу не рекомендують спеціально піддаватися сонячному опроміненню, однак «мода на засмагу» підштовхує багатьох людей інтенсивно засмагати. Прагнення до модельної зовнішності та модного іміджу часто тягне за собою порушення харчування, зловживання вітамінами, біодобавками, косметичної медициною, носіння незручних і таких, що негативно впливають на тіло, одягу і взуття, порушень режиму сну / неспанья, вживання небезпечних для здоров'я коктейлів і «енергетичних напоїв» і т. п. Люди цього типу часто компенсують емоційні проблеми нестримною «гонитвою за модою», що створює їм ілюзію унікальності та обраності, замінює гармонійний розвиток і незалежність у поглядах (Коваленко & Корнев, 2006). За умов низьких балів людина критично ставиться до моди та не бажає заради модного іміджу нехтувати здоров'ям. Середні бали свідчать про проміжну поведінку.

Шкала № 6 – «Низький самоконтроль» включає 7 тверджень, має надійність α Кронбаха = 0,61, фактор пояснює 3,3% загальної дисперсії змінної. За умов високих показників за шкалою люди нездатні чинити опір своїм імпульсивним прагненням, слідувати прийнятним рішенням, доводити до завершення розпочаті справи. Такі особистості легко змінюють прийняті

рішення в умовах виникаючих труднощів, не можуть втриматися і піддаються ситуативним спокусам, що негативно відбивається на здоров'ї. Фактор низького самоконтролю може сприяти всім іншим порушенням здорової поведінки, тому що позбавляє людину ресурсу протистояти спокусам вживання алкоголю, нікотину, наркотиків, поганого харчування, ризикованих вчинків, моди.

Шкала № 7 – «Емоційна некомпетентність» включає 6 тверджень, має надійність α Кронбаха = 0,61, фактор пояснює 3,0% загальної дисперсії змінної. Високі показники за шкалою характерні для емоційно нестабільних осіб, з вираженими акцентуаціями характеру. Емоційна неврівноваженість може бути фактором, що породжує нездатність особистості конструктивно задовольняти наявні потреби, або навіть до того, що у індивіда формуються так звані невротичні потреби – нав'язлива потреба в самоствердженні, схваленні і т. д. В разі емоційної нестабільності людині властива сильна тривожність, яка «гаситься» речовинами анксиолітичного характеру – алкоголем, нікотином, наркотиками і т. п. За умов високих балів за цією шкалою людина може бути не тільки емоційно нестабільною, а й емоційно некомпетентною, що виражається в стрес-провокуючій поведінці та не володінні конструктивними копінг-стратегіями. Неправильні копінг-стратегії можуть полягати в «заїданні» стресу, гонитві за модним іміджем, ризикованій і саморуйнівній поведінці. Низькі бали за даною шкалою свідчать про високу стійкість до стресу та вміння конструктивно його долати, тим самим зберігаючи здоров'я. Середні бали означають часткову присутність емоційної некомпетентності.

Шкала № 8 – «Саморуйнівна поведінка» включає 4 твердження, має надійність α Кронбаха = 0,72, фактор пояснює 2,8% загальної дисперсії змінної. У разі високих показників за шкалою такі особистості відчують інтерес до небезпечних експериментів над своєю психікою і тілом. Вони схильні пробувати всілякі психоактивні речовини, що говорить про збіднене психічне життя і низький культурний розвиток, коли для підтримки оптимального тону психіки виявляється недостатньо творчості, пізнання природи і культури, відносин з людьми, реалізації здібностей. Прагнення до переживання

змінених станів свідомості показує, що суб'єкт не цінує своє психічне здоров'я і свободу від залежностей, він свідомо чи несвідомо руйнує свою особистість і тіло. Такі люди заради підвищення інтенсивності переживань і пошуку нових вражень готові до випадкових ситуативних сексуальних відносин без засобів запобігання зараженню, що може призвести до втрати здоров'я і життя. Низькі бали за шкалою свідчать, що людина свідомо запобігає ситуацій та активності, що можуть привести до руйнування здоров'я та життя. Середні бали означають часткову схильність до саморуйнівної поведінки.

Сумарний показник тесту – «Схильність до порушення здорової поведінки» – складається з показників за шкалами та відображає загальний рівень схильності до здоров'яруйнуючої поведінки.

Для тесту була створена збалансована 4-бальна шкала з «прямими» і «зворотними» твердженнями.

Ретестова надійність перевірялася на вибірці з 236 студентів з інтервалом в 6 місяців. Отримані такі коефіцієнти кореляції Спірмена між результатами першого та повторного тестувань: «Потяг до паління» ($\rho=0,65$), «Порушення харчування» ($\rho=0,67$), «Нехтування безпекою» ($\rho=,64$), «Потяг до алкоголю» ($\rho=0,71$), «Гонитва за модним іміджем» ($\rho=0,54$), «Низький самоконтроль» ($\rho=0,49$), «Емоційна некомпетентність» ($\rho=0,60$), «Саморуйнівна поведінка» ($\rho=0,55$), «Загальна схильність до порушення здорової поведінки» ($\rho=0,61$). Всі кореляції високозначущі: $p<0,001$. Таким чином, у цілому опитувальник виявився надійним у часі і крос-ситуаційно стійким.

Перевірка валідності. Факторна валідність (Бурлачук & Морозов, 1999) структури конструкту доводиться стійкістю отриманої факторної моделі (Ким, Мьюллер, & Клекка, 1989) і в нашому тесті більшість факторів відтворилися повторно в процесі кросвалідації, тобто після додавання нової вибірки іншого віку і соціального статусу. Ще один метод – це розподіл вибірки навпіл та перевірка факторної моделі на кожній половині вибірки. Ця перевірка підтвердила отриманий набір факторів. Також факторна валідність

визначається як вид конструктивної валідності, для перевірки якої певні тести, що призначаються для одних і тих самих конструктивів, піддаються факторному аналізу, щоб визначити, чи мають вони спільну варіанту, і, таким чином, чи можна стверджувати, що вони виділяють одні і ті самі конструкти (Ребер, 2002). Ми провели факторний аналіз з варимакс-обертанням між шкальними показниками нашого тесту ОПЗП та шкальними показниками тесту «Здорова поведінка» відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб США та отримали рішення з п'яти спільних факторів, що пояснюють 61% дисперсії змінних. Для факторного аналізу замовлялося максимально можливе рішення з 14 факторів, яке б пояснило 100% дисперсії змінних (оскільки в тестах 14 змінних), з яких залишилося 5 за критерієм відсіювання Кайзера. До першого фактора зі значущими коефіцієнтами кореляції увійшли показники більшості шкал обох тестів, крім шкали фізичних вправ і стресу американського тесту та вольового самоконтролю і емоційної некомпетентності (некомпетентності у стресі) з ОПЗП, які разом увійшли з більш високими навантаженнями до другого фактору – див. табл. 4.10.

Таблиця 4.10.

Факторний аналіз шкал тестів ОПЗП та «Здорова поведінка» (ЗП)

Шкали тестів	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
Куріння (ЗП)	0,552932	0,394880	-0,247957	-0,245648	0,067043
Алкоголь (ЗП)	0,249052	-0,155179	-0,417059	0,500773	0,433794
Харчування (ЗП)	0,306720	-0,557706	-0,104766	0,090271	-0,374693
Фізичні вправи (ЗП)	0,088317	-0,517620	-0,463459	-0,305970	0,162571
Стрес (ЗП)	0,149050	-0,516073	-0,279024	0,022325	-0,219091
Безпека (ЗП)	0,331878	-0,237621	0,004416	0,654620	0,275333
Потяг до паління (ОПЗП)	-0,712988	-0,282539	0,354533	0,257068	0,019370
Порушення харчування (ОПЗП)	-0,523757	0,336947	-0,408922	0,121162	-0,015699
Нехтування безпекою (ОПЗП)	-0,596026	-0,077668	-0,351264	-0,379754	0,372459
Потяг до алкоголю (ОПЗП)	-0,740229	-0,147835	0,227463	0,119444	-0,035055
Гонитва за модним іміджем (ОПЗП)	-0,458598	-0,338669	-0,374559	0,021668	-0,459351
Вольовий самоконтроль (ОПЗП)	-0,271247	0,573664	-0,240606	0,203541	-0,134923

Продовження таблиці 4.10.

Шкали тестів	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
Емоційна некомпетентність (ОПЗП)	-0,204539	0,412688	-0,392686	0,328941	-0,286590
Саморуїнлива поведінка (ОПЗП)	-0,593813	-0,163135	-0,057963	-0,052386	0,349437
<i>Власне значення фактору</i>	2,966194	1,943733	1,362849	1,233996	1,057329
<i>Пояснювана дисперсія, %</i>	21,18710	13,88381	9,73464	8,81426	7,55235

Шкали тесту «Здорова поведінка» мають спрямованість на кращу поведінку у сфері здоров'я (чим більше балів – тим менше людина курить, вживає алкоголь тощо). Шкали ОПЗП мають зворотну спрямованість – більше балів – гірша поведінка. Тому вони мають протилежні знаки у коефіцієнтах.

Таким чином була доведена факторна валідність ОПЗП.

Показовим є те, що під час факторизації шкала фізичних вправ тесту «Здорова поведінка» не увійшла до спільного фактору з іншими шкалами цього тесту, що також свідчить, що дану особливість здорової поведінки треба вивчати окремо (Луценко, О. & Габелкова, 2017).

Також була здійснена перевірка конструктивної конвергентної валідності за допомогою низки інших тестів. Як відомо, схильність до здорового або здоров'яруйнуючого способу життя пов'язана з певними особистісними рисами. Зокрема, М. А. Кузнецов та Л. М. Зотова (2016) вказують, що доведена прогностичність окремих факторів Великої П'ятірки стосовно ризику зловживання різними речовинами (позитивний зв'язок з відкритістю), ризику автокатастрофи (негативна кореляція з доброзичливістю та сумлінністю), контролю над нещасними випадками (позитивний зв'язок з екстраверсією, сумлінністю, доброзичливістю), поведінки, що веде до благополуччя (позитивна кореляція з сумлінністю, екстраверсією).

Для валідації нашого тесту були використані: тест «Здорова поведінка» відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб США (Никифоров, 2007), Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича (Менделевич, 2003), методика «Індекс життєвого стилю» (ІЖС) Х. Келлермана, Р. Плутчика, Х. Конта

(Малкина-Пых, 2005), опитувальник Міні-Мульт – скорочений варіант ММРІ (Mini-Mult) в адаптації В. П. Зайцева (1981, 2004), Тест вольової саморегуляції А. Г. Зверкова, Е. В. Ейдмана (Пашуков, Допира & Дьяконов, 1996).

Тест «Здорова поведінка» відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб США вимірює ту ж змінну, яку і наша нова методика, тільки з протилежною спрямованістю, і тому прямо підходить для перевірки конвергентної валідності. Тест антиципаційної спроможності (ТАС) був вибраний, виходячи з припущення, що особи, які ведуть нездоровий спосіб життя, мають слабо розвинену здатність до антиципації і не можуть добре прогнозувати наслідки своєї поведінки (Титаренко & Ларіна, 2009). Тест вимірює загальну антиципаційну спроможність (АС), часову АС, просторову АС і особистісно-ситуативну АС. Методика ІЖС була відібрана з метою перевірити гіпотезу про те, що індивідуумам, які завдають шкоди своєму здоров'ю, мають бути властиві певні захисні механізми для зменшення тривоги через загрозу втрати здоров'я. Тест «Міні-Мульт» був узятий, щоб визначити, чи є зв'язок між схильністю до порушень здорової поведінки і типовими особистісними особливостями. Тест вольової саморегуляції використовувався, виходячи з припущення, що слаборозвинена воля зменшує здатність індивіда контролювати свій спосіб життя і протистояти ситуаціям, що містять певні спокуси, які шкодять здоров'ю. Тест має загальну шкалу, субшкали самовладання і наполегливості. Ступінь кореляції показників даних тестів з новим інструментом дозволяє схарактеризувати валідність Опитувальника порушень здорової поведінки (ОПЗП) – див. табл. 4.11.

Таблиця 4.11.

Кореляції показників ОПЗП з іншими тестами

Шкали ОПЗП	Кореляції з іншими тестами та шкалами тестів, ρ Спірмена				
	Тест «Здорова поведінка» (ЗП)	Тест антиципаційної спроможності (АС)	Методика ІЖС	«Міні-Мульт»	Тест вольової саморегуляції
Загальний показник ОПЗП	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,42$; $p<0,001$; «Куріння»: $\rho=-0,43$; $p<0,001$; «Алкоголь»: $\rho=-0,16$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,20$; $p<0,001$; «Безпека»: $\rho=-0,24$; $p<0,001$	Загальна АС: $\rho=-0,25$; $p<0,001$; Часова АС: $\rho=-0,19$; $p=0,002$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,22$; $p<0,001$	Придушення: $\rho=0,13$; $p=0,036$; Регресія: $\rho=0,33$; $p<0,001$; Заміщення: $\rho=0,40$; $p<0,001$; Інтелектуалізація: $\rho=-0,15$; $p=0,016$; Реактивне утворення: $\rho=-0,22$; $p<0,001$	Психопатія: $\rho=0,15$; $p=0,018$; Гіпоманія: $\rho=0,18$; $p=0,003$	Загальна шкала волі: $\rho=-0,33$; $p<0,001$; Наполегливість: $\rho=-0,32$; $p<0,001$; Самовладання: $\rho=-0,36$; $p<0,001$
Потяг до куріння	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,42$; $p<0,001$; «Куріння»: $\rho=-0,58$; $p<0,001$; «Алкоголь»: $\rho=-0,13$; $p=0,004$	Загальна АС: $\rho=-0,12$; $p=0,049$	Заміщення: $\rho=0,21$; $p<0,001$; Реактивне утворення: $\rho=-0,20$; $p=0,002$		Загальна шкала волі: $\rho=-0,14$; $p=0,026$; Наполегливість: $\rho=-0,18$; $p=0,004$; Самовладання: $\rho=-0,17$; $p=0,008$
Порушення харчування	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,22$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,28$; $p<0,001$; «Фіз. вправи»: $\rho=0,10$; $p=0,031$; «Безпека»: $\rho=-0,12$; $p=0,007$	Загальна АС: $\rho=-0,20$; $p=0,001$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,2$; $p<0,001$	Регресія: $\rho=0,31$; $p<0,001$; Заміщення: $\rho=0,27$; $p<0,001$	Гіпоманія: $\rho=0,19$; $p=0,003$	Загальна шкала волі: $\rho=-0,27$; $p<0,001$; Наполегливість: $\rho=-0,22$; $p<0,001$; Самовладання: $\rho=-0,28$; $p<0,001$

Продовження таблиці 4.11.

Шкали ОПЗП	Кореляції з іншими тестами та шкалами тестів, ρ Спірмена				
	Тест «Здорова поведінка» (ЗП)	Тест антиципаційної спроможності (АС)	Методика ІЖС	«Міні-Мульт»	Тест вольової саморегуляції
Зневага безпекою	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,18$; $p<0,001$; «Безпека»: $\rho=-0,33$; $p<0,001$; «Куріння»: $\rho=-0,19$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,19$; $p<0,001$; «Фіз. вправи»: $\rho=0,20$; $p<0,001$	Просторова АС: $\rho=0,24$; $p<0,001$	Придушення: $\rho=0,22$; $p<0,001$; Компенсація: $\rho=0,13$; $p=0,034$; Заміщення: $\rho=0,28$; $p<0,001$; Реактивне утворення: $\rho=-0,16$; $p=0,008$	Гіпоманія: $\rho=0,23$; $p<0,001$	
Потяг до алкоголю	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,38$; $p<0,001$; «Алкоголь»: $\rho=-0,26$; $p<0,001$; «Куріння»: $\rho=-0,32$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,14$; $p=0,003$; «Фіз. вправи»: $\rho=-0,11$; $p=0,024$; «Безпека»: $\rho=-0,11$; $p=0,019$	Загальна АС: $\rho=-0,14$; $p=0,024$; Часова АС: $\rho=-0,14$; $p=0,029$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,15$; $p=0,018$	Придушення: $\rho=0,16$; $p<0,010$; Регресія: $\rho=0,21$; $p<0,001$; Заміщення: $\rho=0,27$; $p<0,001$; Інтелектуалізація: $\rho=-0,13$; $p=0,043$; Реактивне утворення: $\rho=-0,26$; $p<0,001$	Психопатія: $\rho=0,15$; $p=0,021$	Загальна шкала волі: $\rho=-0,18$; $p=0,003$; Наполегливість: $\rho=-0,20$; $p=0,001$; Самовладання: $\rho=-0,21$; $p=0,001$
Гонитва за модним іміджем	«Куріння»: $\rho=-0,22$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,15$; $p<0,001$; «Фіз. вправи»: $\rho=0,14$; $p=0,002$; «Стрес-контроль»: $\rho=0,19$; $p<0,001$; «Безпека»: $\rho=-0,11$; $p=0,023$	Загальна АС: $\rho=-0,20$; $p=0,001$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,21$; $p<0,018$	Заперечення: $\rho=0,14$; $p=0,021$; Регресія: $\rho=0,28$; $p<0,001$; Компенсація: $\rho=0,34$; $p<0,001$; Заміщення: $\rho=0,14$; $p=0,027$; Інтелектуалізація: $\rho=-0,19$; $p=0,002$		Загальна шкала волі: $\rho=-0,21$; $p<0,001$; Наполегливість: $\rho=-0,17$; $p=0,006$; Самовладання: $\rho=-0,21$; $p<0,001$

Продовження таблиці 4.11.

Шкали ОПЗП	Кореляції з іншими тестами та шкалами тестів, ρ Спірмена				
	Тест «Здорова поведінка» (ЗП)	Тест антиципаційної спроможності (АС)	Методика ІЖС	«Міні-Мульт»	Тест вольової саморегуляції
Низький самоконтроль	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,18$; $p<0,001$; «Іжа»: $\rho=-0,18$; $p<0,001$; «Фіз. вправи»: $\rho=-0,20$; $p<0,001$; «Стрес-контроль»: $\rho=-0,14$; $p=0,002$; «Безпека»: $\rho=-0,15$; $p<0,001$	Загальна АС: $\rho=-0,42$; $p<0,001$; Часова АС: $\rho=-0,29$; $p<0,001$; Просторова АС: $\rho=-0,40$; $p<0,001$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,24$; $p<0,001$	Заперечення: $\rho=-0,13$; $p=0,039$; Регресія: $\rho=0,39$; $p<0,001$; Компенсація: $\rho=0,21$; $p<0,001$; Заміщення: $\rho=0,18$; $p=0,003$; Інтелектуалізація: $\rho=-0,25$; $p<0,008$	Депресія: $\rho=0,26$; $p<0,001$; Істерія: $\rho=0,14$; $p=0,022$; Психастенія: $\rho=0,18$; $p=0,004$; Шизоїдність: $\rho=0,14$; $p=0,027$	Загальна шкала волі: $\rho=-0,54$; $p<0,001$; Наполегливість: $\rho=-0,50$; $p<0,001$; Самовладання: $\rho=-0,46$; $p<0,001$
Емоційна некомпетентність	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,11$; $p<0,021$; «Стрес-контроль»: $\rho=-0,15$; $p=0,001$; «Фіз. вправи»: $\rho=-0,10$; $p=0,027$	Загальна АС: $\rho=-0,32$; $p<0,001$; Просторова АС: $\rho=-0,38$; $p<0,001$; Особистісно-ситуативна АС: $\rho=-0,16$; $p=0,009$	Заперечення: $\rho=-0,16$; $p=0,011$; Регресія: $\rho=0,48$; $p<0,001$; Компенсація: $\rho=0,19$; $p=0,002$; Проекція: $\rho=0,17$; $p=0,008$; Заміщення: $\rho=0,31$; $p<0,001$	Іпохондрія: $\rho=0,22$; $p<0,001$; Депресія: $\rho=0,38$; $p<0,001$; Істерія: $\rho=0,33$; $p<0,001$; Психопатія: $\rho=0,19$; $p=0,002$; Параноя: $\rho=0,24$; $p<0,001$; Психастенія: $\rho=0,26$; $p<0,001$; Шизоїдність: $\rho=0,24$; $p<0,001$; Гіпоманія: $\rho=0,22$; $p<0,001$	Загальна шкала волі: $\rho=-0,52$; $p<0,001$; Наполегливість: $\rho=-0,43$; $p<0,001$; Самовладання: $\rho=-0,48$; $p<0,001$

Продовження таблиці 4.11.

Шкали ОПЗП	Кореляції з іншими тестами та шкалами тестів, ρ Спірмена				
	Тест «Здорова поведінка» (ЗП)	Тест антиципаційної спроможності (АС)	Методика ІЖС	«Міні-Мульт»	Тест вольової саморегуляції
Саморуйнівна поведінка	Загальний бал за тестом ЗП: $\rho=-0,19$; $p<0,001$; «Куріння»: $\rho=-0,19$; $p<0,001$; «Їжа»: $\rho=-0,14$; $p=0,003$; «Безпека»: $\rho=-0,13$; $p=0,005$		Придушення: $\rho=0,20$; $p=0,001$; Заміщення: $\rho=0,20$; $p=0,001$; Реактивне утворення: $\rho=-0,27$; $p<0,001$		

Як видно з табл. 4.11, усі показники ОПЗП логічно корелюють з іншими тестами та їх шкалами, що підтверджує валідність тесту. Схильність до порушень здорової поведінки загалом зворотно корелює з антиципаційними здібностями людини, тобто, як і було передбачено під час вибору методики антиципаційної спроможності, низькі прогностичні здібності є чинником нехтування здоров'ям (Габелкова & Луценко, Е., 2012; Габелкова & Луценко, О., 2012).

Дуже цікавою виявилася пряма кореляція шкали ОПЗП «Зневага безпекою» та шкали «Фізичні вправи» тесту «Здорова поведінка»: $\rho=0,20$; $p<0,001$. Це свідчить про те, що до виконання регулярних фізичних вправ та спорту більш схильні люди, які також схильні до нехтування безпекою життєдіяльності. Такий факт свідчить про складність взаємозв'язків у психіці людини, де знаходяться такі компроміси, коли для фізичних тренувань треба заплатити певну ціну у вигляді зневаги безпекою, адже фізична активність та спорт потенційно травмонебезпечні. Тому люди, які дуже обережні, менше схильні до фізичної активності.

Ще один прямий кореляційний зв'язок між шкалою «Зневага безпекою» ОПЗП та Шкалою просторової антиципації Тесту антиципаційної

спроможності: $\rho=0,24$; $p<0,001$ знову доводить вищезазначений факт. Добра просторова антиципаційна спроможність присутня у людей, які легко оцінюють відстані та спритні фізично. Така здібність під час своєї реалізації частково піддає її носія ризику травматизації. Не випадково, добру просторову антиципацію мають саме спортсмени (Габелкова & Луценко, Е., 2012; Габелкова & Луценко, О., 2012).

Теж цікаву інформацію надали кореляції шкали ОПЗП «Гонитва за модним іміджем» з тестом «Здорова поведінка». Виявляється, що гонитва за модою має позитивний вплив у сенсі запобігання курінню, шкідливому харчуванню, сприяє виконанню фізичних вправ, проте підвищує небезпеку життєдіяльності.

Аналіз зв'язку схильності до порушень здорової поведінки з виразністю типових особистісних особливостей за тестом Міні-Мульт показав, що порушення здорової поведінки більше властиві особистостям психопатичного і гіпоманіакального типів. Тобто, найбільш вразливими для нехтування здоров'ям типами особистості є соціально-дезадаптовані, агресивні, конфліктні люди, які схильні до стресів і алкоголізації, а також, легковажні, гіперактивні та необґрунтовано оптимістичні індивіди, що утягуються в стреси, порушують харчування та безпеку. Низький самоконтроль стосовно здорового способу життя демонструють депресивні, істеричні, психастенічні та шизоїдні особистості, що дійсно характерно для цих емоційно нестійких типів, а знижене вміння керувати стресом (шкала «емоційна некомпетентність») продемонстрували майже усі особистості з вираженими дезадаптивними типами (Габелкова & Луценко, Е., 2012; Габелкова & Луценко, О., 2012).

Здоров'яруйнуюча поведінка найбільше пов'язана з механізмами психологічного захисту «заміщення», «регресія» та «придушення». При цьому найбільш задіяним у випадку схильності людини до порушень здорової поведінки є механізм заміщення (зсуву агресії), який підвищується разом з усіма видами здоров'яруйнуючої поведінки.

Психологічні захисні механізми можуть грати як негативну, так і амбівалентну і, навіть, позитивну роль щодо підтримки здоров'язберігаючої поведінки. Такі незрілі захисні механізми, як «заміщення», «придушення» та «регресія» грають негативну роль, а більш конструктивні та зрілі, як «інтелектуалізація» і «реактивне утворення» – позитивну.

Амбівалентну роль грають захисні механізми «заперечення» та «компенсація». «Заперечення» частіше за все пов'язано з патернами здоров'язберігаючої поведінки, окрім гонитви за модним іміджем, яку він підкріплює. «Компенсація», навпаки, здебільшого пов'язана зі здоров'яруйнуючою поведінкою, окрім такого її виду, як нехтування безпекою. У присутності вираженого механізму компенсації людина схильна не піддавати своє життя зайвому ризику та небезпеці (Луценко, О. & Габелкова, 2015).

Таким чином, власне поняття здорового способу життя містить у собі певні протиріччя – з одного боку, гіподинамія веде до хвороб, з іншого боку – підтримка безпеки життєдіяльності потребує запобігання фізичних тренувань, оскільки будь-які тренування травмонебезпечні, навіть на біговій доріжці можна спіткнутися та отримати серйозну травму. Гонитва за модним іміджем веде до нехтування безпекою, проте має протилежний ефект стосовно куріння, вживання шкідливої їжі тощо. Тобто ті, хто прагнуть відповідати моді, менше курять, порушують дієту і т.п. Певні захисні механізми прямо підтримують здоров'яруйнуючу поведінку, в той час, як певні протидіють їй або мають амбівалентне значення. Все це показує, які складні психологічні реакції та зв'язки актуалізуються в психіці під час реалізації патернів поведінки, пов'язаної зі здоров'ям.

Шкала «Порушення харчування» ($\rho=0,15$, $p<0,05$) і шкала «Зневага безпекою» ($\rho=-0,20$, $p<0,01$) пов'язані з оцінкою навколишнього середовища як неекологічного, тобто екологічно небезпечного: (Габелкова & Луценко, Е., 2013). Це було виявлено нами за допомогою проведення разом з ОПЗП методики Білла Райна «Колесо життя», яка оцінює екологічну складову здоров'я (Скоков & Янчук, 2003). З точки зору еволюційної психології це

цілком логічно, адже погана екологічна обстановка скорочує перспективу тривалості життя людини, і тоді вона може нехтувати такими складовими здорового способу життя, як здорове харчування і безпека життєдіяльності, адже все одне вона в небезпеці, яку не може контролювати (Daly & Wilson, 1988). Навпаки, чим більше людина оцінює своє довкілля як екологічно здорове – тим більше вона дотримується правил здорового харчування та безпеки.

Здоров'яруйнуюча поведінка пов'язана з психологічним благополуччям особистості, а підтримка здорової поведінки прямо пов'язана з наявністю таких ознак психологічного благополуччя, як мета у житті, самоприйняття, здатність до керування оточенням, автономія і позитивні стосунки з іншими, тобто несе адаптивні переваги, що було виявлено в нашому дослідженні на 42 студентах факультету іноземних мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Луценко, Е., Габелкова & Андронникова, 2015a,b). В ньому були простежені зв'язки показників ОПЗП зі шкалами психологічного благополуччя К. Ріфф та знайдені лише зворотні кореляції між ознаками благополуччя та порушеннями здорового способу життя – див. табл. 4.12.

Таблиця 4.12.

Зв'язки між Шкалами психологічного благополуччя та ОПЗП

Шкали психологічного благополуччя / ОПЗП	Spearman	p-level
Мета у житті / Потяг до куріння	-0,32	0,035
Мета у житті / Гонитва за модним іміджем	-0,33	0,032
Мета у житті / Потяг до алкоголю	-0,52	0,001
Мета у житті / Саморуйнівна поведінка	-0,42	0,005
Мета у житті / Загальний показник порушень здорової поведінки	-0,45	0,002
Самоприйняття / Потяг до куріння	-0,37	0,016
Самоприйняття / Потяг до алкоголю	-0,49	0,001
Самоприйняття / Саморуйнівна поведінка	-0,31	0,047
Керування оточенням / Порушення харчування	-0,46	0,002
Керування оточенням / Низький самоконтроль	-0,31	0,042
Керування оточенням / Емоційна некомпетентність	-0,45	0,002

Продовження таблиці 4.12.

Шкали психологічного благополуччя / ОПЗП	Spearman	p-level
Автономія / Гонитва за модним іміджем	-0,30	0,050
Автономія / Емоційна некомпетентність	-0,39	0,009
Позитивні стосунки з іншими / Потяг до алкоголю	-0,32	0,039

Психофізіологічна перевірка (валідизація) тесту ОПЗП. Одним із способів валідизації тесту за конструктом є психофізіологічний експеримент (Клайн, 1994). Тому крім тестових показників для валідизації ОПЗП у частини досліджуваної вибірки (n=217, студенти) ми виміряли психофізіологічні показники варіабельності серцевого ритму (ВСР). Серед досліджуваних було 105 дівчат і 112 юнаків вікового діапазону 16–24 роки, середній вік 18 років. Всі досліджувані надали інформовану згоду на участь у дослідженні.

ВСР як психофізіологічний метод – це аналіз пульсу людини, а саме кардіоінтервалів – послідовності часових інтервалів між ударами серця. Між кожними послідовними двома інтервалами майже завжди є різниця (вона вимірюється в мілісекундах, як і самі кардіоінтервали). Підвищення рівномірності пульсу (зниження його варіабельності) є показником порушення роботи серця, всього організму і передвісником завчасної та неочікуваної смерті. Це пояснюється з точки зору теорії динамічних систем, які виявляються більш адаптивними, ніж жорсткі та ригідні. Специфіка ВСР полягає в тому, що він відбиває роботу механізмів регуляції цілісного організму (симпатичного та парасимпатичного відділів вегетативної нервової системи, гуморальної/гормональної системи), а не лише серця і судів, оскільки немає жодної реакції організму, в якій би не брала участь система кровообігу. Саме за допомогою цього методу можна відстежити поступовий перехід людини від здоров'я до хвороби через виснаження механізмів адаптації (Баевский, 2008, 2004, 1987). Тому ми обрали даний метод для перевірки того, які порушення здорової поведінки, що діагностуються нашим тестом ОПЗП, зачіпають

системи регуляції організму, що поступово переводить його від здоров'я до дезадаптації та хвороби.

Показники ВСР вимірювалися нами за допомогою фотоплетизмографічного пальцевого датчика, 5 хвилин у спокої сидячи (прилад «БОС-Пульс» виробництва НДІ молекулярної біології та біофізики СВ РАМН, м. Новосибірск).

Серед показників ВСР ми аналізували частоту серцевих скорочень (ЧСС, уд./хв.), стрес-індекс (SI ум. од.) або, індекс напруженості регуляційних систем, а також спектральні характеристики ритму: загальна потужність спектра (TP, $мс^2$), потужність дихальних / високочастотних хвиль (HF, $мс^2$), потужність повільних хвиль (LF, $мс^2$), потужність дуже повільних хвиль, або повільних хвиль другого порядку (VLF, $мс^2$).

У результаті за допомогою кореляційного аналізу вдалося виявити два значущих зв'язки між показниками ВСР та показниками тесту ОПЗП.

По-перше, був виявлений зворотний зв'язок між потужністю повільних хвиль (LF) та сумарним показником схильності до порушень здорової поведінки ОПЗП: $\rho = -0,13$, $p = 0,049$. Потужність повільних хвиль відбиває вплив на серцеву діяльність та організм мобілізуючої, енергетизуючої, збуджуючої симпатичної нервової системи (НС). Це означає, що чим більше людина порушує здорову поведінку, тим менше в неї мобілізаційний потенціал організму, тобто вона стає слабкіше в умовах необхідності витримування високих навантажень, швидкої мобілізації.

По-друге, виявлений прямий зв'язок між показником за шкалою «Порушення харчування» ОПЗП і потужністю дуже повільних хвиль (VLF): $\rho = 0,14$, $p = 0,046$. Потужність дуже повільних хвиль (VLF) відображує вплив системи гуморальної (гормональної) регуляції серцевого ритму. Гормонально-гуморальна система – це частина так званого центрального контуру регуляції, включення якого свідчить, що автономної саморегуляції та навіть активації окремих ланок центрального регуляторного механізму вже не вистачає. Те, що вмикається гуморальна система говорить не лише про активацію, але й про

інтенсивну мобілізацію функціональних резервів організму, а саме центрів терморегуляції та енергометаболічного обміну з метою підтримки адаптованості організму та приводить до його нестійкої функціональної стабілізації (Баевский, 2001, 2004).

Виходячи з отриманих психофізіологічних залежностей, можна зробити висновок, що загальний показник ОПЗП валідний для прогноза зниження загальної мобілізаційної енергії організму, а шкала порушень харчування ОПЗП валідна для виявлення потенційної загрози напруження усіх органів та систем, що веде до зриву адаптованості організму і виникнення хвороби (Lutsenko & Gabelkova, 2017; Луценко, Е. & Габелкова, 2013b).

Перевірка установки на соціальну бажаність. Для вивчення впливу установки на покращення досліджуваними власних відповідей під час тестування ОПЗП вибірка з 52 студентів була протестована даним тестом і Методикою діагностики самооцінки мотивації схвалення (шкала брехні) Д. Марлоу і Д. Крауна в адаптації Ю. Л. Ханіна (Райгородский, 2002). Кореляцію з мотивацією схвалення показали три з восьми шкал: «Порушення харчування» ($r=-0,45$, $p<0,001$), «Низький самоконтроль» ($r=-0,34$, $p=0,013$), «Емоційна некомпетентність» ($r=-0,54$, $p<0,001$) і загальний показник за тестом ($r=-0,49$, $p<0,001$) за рахунок трьох даних субшкал. Відсутність зв'язку показали шкали: «Тяга до паління», «Нехтування безпекою», «Потяг до алкоголю», «Гонитва за модним іміджем» і «Саморуйнівна поведінка», тобто досліджувані з установкою на соціальну бажаність не намагаються покращувати свої відповіді на твердження даних шкал. У зв'язку з наявністю кореляції з установкою на соціальну бажаність трьох шкал ОПЗП під час проведення досліджень з ним можна додатково користуватися тестом Марлоу-Крауна для відсіювання з вибірки респондентів, які сильно схильні до «ефекту фасада». Однак, оскільки ОПЗП демонструє високу валідність, малоймовірно, щоб мотивація схвалення впливала на його результати. П. Клайн (1994) пише: «якщо тести валідні, то установки на відповіді не можуть впливати на їх показники» (с. 114).

Розрахунок нормативних показників. Перевірка на нормальність, виконана за допомогою критерія Колмогорова-Смірнова (порівняння емпіричного розподілу з теоретичним), показала, що результати за шкалами і за тестом в цілому не є нормально розподіленими. Однак, як стверджує О. О. Бодалев зі співавторами: «стійким і репрезентативним може бути розподіл будь-якого типу. Якщо з нормальності, як правило, слідує стійкість, то зворотнє неправильне – стійкість зовсім необов'язково передбачає нормальність розподілу» (Бодалев та ін., 2004, с. 93). Доказ стійкості розподілу тестових даних означає доказ репрезентативності тестових норм і це можна перевірити, порівнявши характеристики розподілів випадково відібраних половин використаних вибірок, як рекомендують дані автори (там само, с. 96). Ми зробили розбиття: 1) загальної вибірки на дві половини за принципом поділу досліджуваних на парних / непарних за порядковим номером; 2) таким же чином розбили вибірку студентів; 3) таким же чином розділили вибірку осіб більш старшого віку. Попарне порівняння розділених вибірок за критерієм Колмогорова-Смірнова (для двох емпіричних розподілів) не показало жодної значущої розбіжності між підвибірками ні за шкалами тесту, ні за загальним показником тесту. Це доводить стійкість розподілу результатів і правомірність подальшого розрахунку норм.

Також попередньо, до розрахунку нормативних даних, ми зробили порівняння значущості відмінностей тестових показників в однорідних за статтю частинах вибірки і пошук кореляційного зв'язку з віком досліджуваних. Порівняння чоловіків і жінок виявило значущі відмінності за критерієм Колмогорова-Смірнова за шкалами: «Нехтування безпекою» ($p < 0,001$), яке у чоловіків вище; «Потяг до алкоголю» ($p < 0,005$), який у чоловіків вище; «Саморуйнівна поведінка» ($p < 0,010$), яка у чоловіків вище; «Гонитва за модним іміджем» ($p < 0,001$), яка у жінок вище; «Низький самоконтроль» ($p < 0,001$), який у жінок вище; «Емоційна некомпетентність» ($p < 0,005$), яка у жінок вище.

Кореляційний аналіз виявив зворотні кореляції віку досліджених осіб із загальним показником тесту ($\rho = -0,22$, $p < 0,001$), а також зі шкалами

«Порушення харчування» ($\rho=-0,26$, $p<0,001$), «Емоційна некомпетентність» ($\rho=-0,19$, $p<0,001$), «Нехтування безпекою» ($\rho=-0,34$, $p<0,001$), «Гонитва за модним іміджем» ($\rho=-0,26$, $p<0,001$) і «Саморуйнівна поведінка» ($\rho=-0,11$, $p=0,016$). Це означає, що молоді більш властиво порушувати здорову поведінку в цих аспектах, ніж людям зрілого та старшого віку. Ці результати можна також вважати підтвердженням критеріальної валідності методики, оскільки з уже доведених відмінностей в області диференціальної психології маємо, що чоловіки більше схильні до алкоголізму і ризикованої поведінки, а жінки – до емоційних розладів (Ильин, 2002). З точки зору вікової психології, молодим людям властива більша безпечність стосовно підтримки здоров'я і ризикованої поведінки (Абрамова, 2000). У зв'язку з виявленими відмінностями нами були розраховані нормативні показники як для загальної вибірки, так і за окремими статево-віковими групами. Бланк, ключ та норми для ОПЗП наведено у Додатку Ж. Далі наводиться інтерпретація результатів ОПЗП.

Високі результати за тестом означають, що людині значною мірою властиво нехтувати своїм тілом – його сигналами щодо наростаючого дискомфорту, відносно того, що знижується його функціональність – працездатність, рухливість, свобода і комфортність підтримки пози. Можуть з'являтися різноманітні вегетативні симптоми: біль, кашель, нудота, запаморочення, розлади шлунково-кишкового тракту, задишка і т. п., проте людина не прагне їх ліквідувати за допомогою збільшення турботи про своє тіло і формування здорового способу життя – регулярну фізичну активність, підтримку режиму, здорове харчування, запобігання шкідливих звичок. Така особистість не може втриматися від шкідливих для здоров'я звичок, виправдовуючи себе тим, що тривалість життя і здоров'я визначаються якимись іншими причинами (генами, екологією, долею і т. п.) і не залежать від поведінки суб'єкта. Ці люди зазвичай або агресивно-конфліктного, дезадаптивного типу, або легковажні та веселі. У першому випадку такі суб'єкти агресивно-байдуже ставляться до інших людей, а також до потреб свого тіла, вони можуть бути в значною мірою енергійні і здорові від природи,

мати низький больовий поріг. У другому випадку – такі люди інфантильні, вони, як діти, сподіваються, що все буде добре і з ними не можуть відбутися серйозні неприємності, вони відкидають думки про можливі наслідки шкідливої поведінки для свого здоров'я, як нудні та нецікаві. Вони часто бояться медичних працівників та лікувальних процедур. В обох випадках для таких особистостей характерний знижений вольовий самоконтроль – вони імпульсивні і можуть робити тільки те, що хочеться. Крім того, у них знижена здатність до прогнозування, особливо в часі та різних соціальних ситуаціях, і вони вважають, що у них завжди є час все виправити. Вони схильні піддаватися впливу провокуючих нездорову поведінку ситуацій – таких, в яких можна вжити алкоголь, психоактивні речовини, надмірну кількість їжі, покурити і т. п.

Низькі показники по тесту свідчать, що такій людині характерно прислухатися до сигналів свого тіла, що вона уважно ставиться до різних ознак дискомфорту в ньому і зниження його функціональності, шукає причини цього і способи це виправити. Такі люди уникають вживання шкідливих речовин або продуктів, прагнуть розвивати свій потенціал здоров'я – добре харчуватися, висипатися, займатися фізичною активністю, бувати на свіжому повітрі, дотримуватися правил гігієни, відпочивати, не втягуватися в стресові ситуації. Вони уникають людей і ситуацій, які провокують нездорову поведінку. Вони впевнені, що їхній фізичний стан залежить від їх поведінки, вони відвідують фахівців у разі необхідності і виконують їх рекомендації, доводять лікування до повного зникнення симптомів і остаточного одужання. У них добре виражена здатність до саморегуляції, цілеспрямованість, здатність до прогнозування наслідків своєї поведінки. Такі особистості пишаються хорошим станом свого організму і психіки, поважають себе за це (Луценко, Е. & Габелкова, 2013а).

Під час інтерпретації показників за шкалами слід враховувати змістовну сторону шкал, яка описана вище при описі факторів тесту. Даний тест захищений Свідоцтвом про авторське право № 55038 від 28.05.2014.

4.3.2. Зв'язок порушень здорової поведінки з домінуючими інстинктами та примативністю. У межах еволюційної психології

передбачається, що на поведінку людини впливають як інстинктивні програми, так і раціональні рішення та культурні чинники, хоча останні в еволюційному сенсі виявляються більш пізніми, вторинними (Barkow, Cosmides & Tooby, 1992).

Тому нас зацікавило, які інстинкти здебільшого пов'язані з порушеннями здорової поведінки та чи є дійсно примативність чинником схильності до нездорового способу життя.

У сучасної людини інстинктивні поведінкові програми стають все більш гнучкими, з'являються в формі тенденцій, схильностей, а не твердо детермінованих дій. Однак здатність до складної усвідомленої діяльності не виключає вроджених механізмів, які регулюють поведінку, оскільки за ними стоїть досвід виживання багатьох поколінь. А. Протопопов та А. В'язовський (2011) відзначають, що переважній більшості людей властиво не помічати своїх інстинктів. Інстинкти працюють на підсвідомому рівні, не мають «внутрішнього голосу» і суб'єктивно сприймаються як «само собою зрозуміле» спонування до дії. Тому, за нашими припущеннями, інстинктивні потяги можуть різним чином впливати на поведінку, яка стосується здоров'я.

Метою даного дослідження було виявлення зв'язку між схильністю до порушень здорової поведінки, домінуючими інстинктами та примативністю. Оскільки ми в цьому дослідженні вивчали інстинкти, також очікувалися розбіжності між чоловіками і жінками у виразності інстинктів, які будуть відповідати положенням еволюційної психології.

Завданнями дослідження передбачалося: 1) виявлення домінуючих інстинктів та порівняння їх у різних за статтю групах; 2) виявлення зв'язків між схильністю до порушень здорової поведінки та виразністю інстинктів; 3) виявлення зв'язків між схильністю до порушень здорової поведінки та рівнем примативності.

Для розв'язання поставлених завдань було обрано три методики.

1. Авторський тест «Опитувальник порушень здорової поведінки» (описаний вище в п. 4.3.1).

2. Опитувальник «Домінуючий інстинкт» В. І. Гарбузова (Гарбузов, 2006; Малкина-Пых, 2005). Залежно від домінування того чи іншого інстинкту опитувальник дозволяє виявити сім первинних фундаментальних типів індивідуальності: егофільного, генофільного, альтруїстичного, дослідницького, домінантного, лібертофільного або дігнітофільного.

3. Авторський тест примативності (ступеня впливу інстинктивних потягів на поведінку) (описаний вище в п. 4.1.).

Вибірку досліджуваних осіб склали 253 студента різних курсів різних факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; з них 128 дівчат і 125 юнаків; розкид віку 16–24 роки, середній вік 18 років.

При дослідженні спочатку ми вивчили, яку інформацію стосовно особливостей сфери інстинктів нам надав тест В. І. Гарбузова. Середня виразність домінуючих інстинктів у дослідженій вибірці відображена на рис. 4.5.

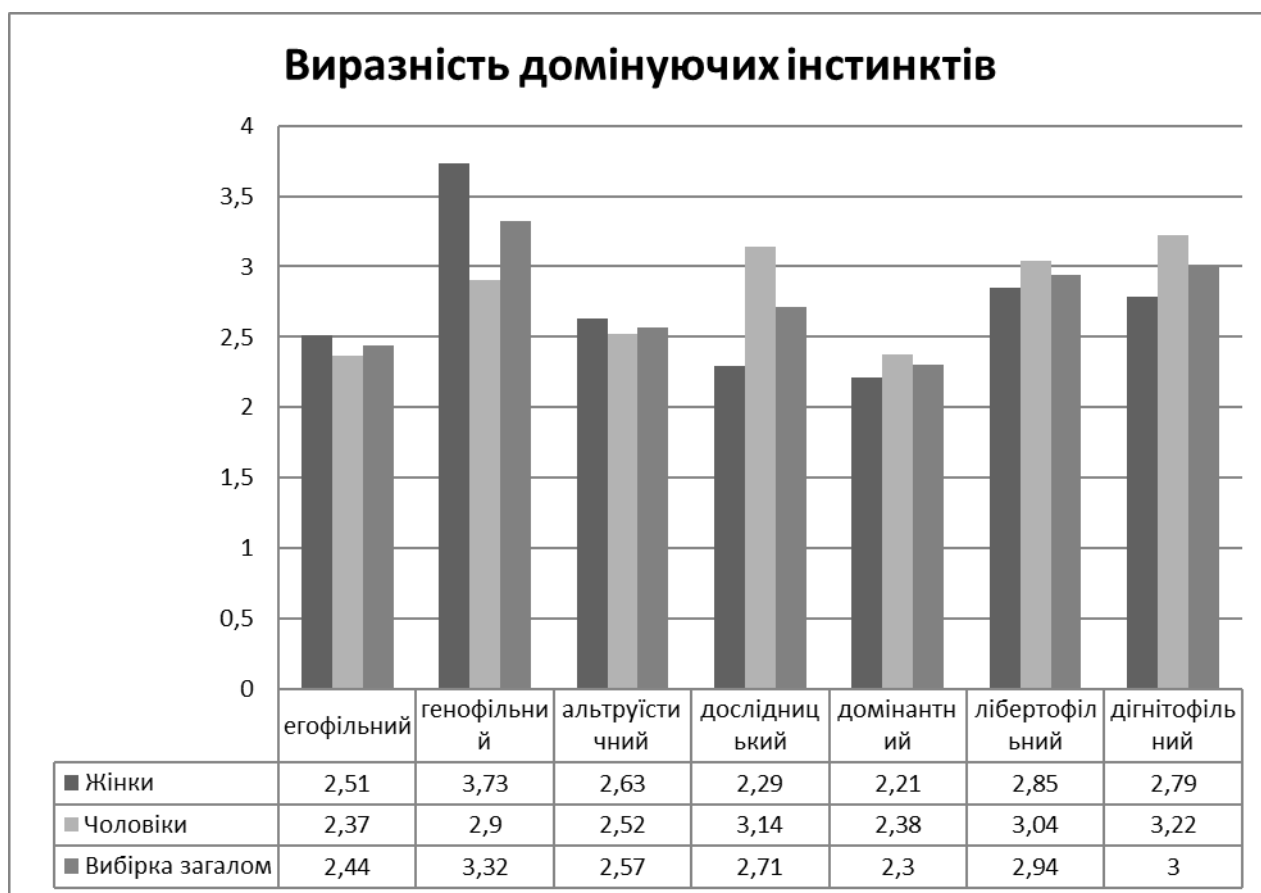

Рис. 4.5. Середня виразність домінуючих інстинктів у досліджуваних

Як видно з рис. 4.5, найбільш вираженими у досліджуваних виявився інстинкт продовження роду (генофільний) – середній бал 3,32 та інстинкт збереження гідності (дігнітофільний) – середній бал 3,00. Можна сказати, що інтереси досліджуваних юнацького віку стосуються сім'ї, вони відчують, що є хранителями генофонду роду, цінують інтереси сім'ї. Інстинкт продовження роду викликає любов до своїх дітей (майбутніх або реальних), родинність.

Виразність інстинкту збереження гідності у досліджуваних осіб говорить про те, що вони здатні вловити іронію, насмішку і нетерпимі до приниження, готові поступитися благополуччям і соціальним статусом в ім'я власної гідності, для них характерний пріоритет честі і гордості над безпекою. Будь який інстинкт реалізується у відповідності до ситуації, яка надає йому пускові стимули. До речі, саме це ми отримали в нашому іншому дослідженні динаміки рівня честі та гідності у студентів протягом 2013-2014 рр., після подій, названих в Україні «Революцією гідності», коли рівень честі та гідності студентів значуще підвищився (в деяких групах після його тимчасового зниження) (Венгерова, Луценко & Зуєв, 2014, 2015).

На третьому місці за виразністю у студентської молоді виявився інстинкт свободи (лібертофільний тип) – 2,94 середній бал. Це говорить про те, що для них характерні прагнення до самостійності, заперечення авторитетів, бажання рано починати самостійне життя, тяжіння до ризику, впертості, негативізму і нетерпимість до рутини, бюрократизму.

Інстинкт свободи є пов'язаним з покращенням стану організму, зменшенням його напруженості та стресу, що було отримано під час аналізу зв'язків домінуючих інстинктів з психофізіологічними показниками ВСР (Луценко, Е. & Габелкова, 2013b). Можливо саме у ситуаціях безпеки та релаксації, для яких характерні відсутність стресу та напруженості, у людей більше реалізується інстинкт свободи, що є для нього релізінг-чинником.

Трохи менш вираженими у досліджуваних виявилися інстинкти дослідження (дослідницький) – середній бал 2,71, інстинкт альтруїзму (альтруїстичний) – середній бал 2,57 та інстинкт самозбереження (егофільний)

– середній бал 2,44. Виходячи з опису автором даних інстинктів, можна сказати, що у досліджуваних дещо слабше виражені допитливість, прагнення у всьому дістатися до суті, схильність до творчості, співпереживання, розуміння людей, безкорисливість у відносинах з людьми, турбота про слабких, хворих, миролюбність. Вони рідко проявляють обережність, боязнь темряви, висоти. Для них безпека і здоров'я не є пріоритетними.

Інстинкт дослідження, на відміну від інстинкту свободи, пов'язаний з напруженням регуляційних систем організму, що було виявлено під час аналізу зв'язків домінуючих інстинктів з психофізіологічними показниками ВСР (Луценко, Е. & Габелкова, 2013b). На базі інстинкту дослідження люди та тварини здійснюють пошукову активність, яка завжди пов'язана з невизначеністю та ризиком, що потребує додаткової мобілізації та напруженості організму.

Найменш вираженим у досліджуваних виявився інстинкт домінування (домінантний) – середній бал 2,30. Це говорить про те, що у них порівняно з іншими потягами, найменше спостерігається прагнення до лідерства, вміння організувати гру/справу, ставити мету і проявляти волю для її досягнення. Для них не дуже характерні такі якості як: схильність до лідерства і влади, схильність до вирішення складних організаційних завдань, пріоритет перспектив службового зростання над матеріальними стимулами, готовність до жорсткої боротьби за лідерство, за перше місце. До речі, такий психологічний портрет нагадує опис типового національного характеру українців – є гоноровість, небажання підкорюватися, але при цьому спостерігається слабкість волі та організованості (Коваленко & Корнев, 2006).

Достовірні розбіжності між жінками та чоловіками полягали у виразності генофільного та дослідницького інстинктів. Для дівчат виявився більш характерним інстинкт продовження роду (генофільний) ($p < 0,005$), що виражається в любові і турботі про своїх дітей (наявних або майбутніх). Для юнаків більш характерним виявився інстинкт дослідження (дослідницький) ($p < 0,005$), що виражається в допитливості, прагненні у всьому дістатися до суті,

схильності до експериментування. Це цілком відповідає припущенням еволюційної психології, зокрема теорії статевих розбіжностей В. А. Геодакяна (1991), за якою жінки – це консервативна стать, функцією якої є збереження генофонду, а чоловіки – прогресивна стать, на базі якої відбуваються зміни, «експерименти» еволюції.

Подальший аналіз був присвячений з'ясуванню, яку роль відіграють окремі інстинкти і примативність у схильності до порушень здорової поведінки.

Кореляційний аналіз показав, що шкала ОПЗП «Нехтування безпекою» зворотно пов'язана з інстинктами самозбереження (егофільним) – $\rho = -0,14$, $p = 0,024$ і продовження роду (генофільним) – $\rho = -0,20$, $p < 0,001$. Це цілком логічно показує, що знижений інстинкт самозбереження та продовження роду приводить до нехтування безпекою в поведінці, що є суттєвим порушенням здорового способу життя.

Прямо пов'язаним зі шкалою «Нехтування безпекою» виявився інстинкт дослідження – $\rho = 0,15$, $p = 0,016$. Безумовно, дослідницька, пошукова активність потребує ризику, виходу за шаблони звичного, іноді навіть з ризиком для життя і здоров'я. Тому інстинкт дослідження під час своєї реалізації «приносить в жертву» турботу про безпеку.

Шкала тесту ОПЗП «Саморуйнівна поведінка» виявилася зворотно пов'язаною з інстинктом самозбереження (егофільним) – $\rho = -0,18$, $p = 0,003$ та інстинктом продовження роду (генофільним) – $\rho = -0,15$, $p = 0,015$. Також вона прямо корелює з дослідницьким інстинктом – $\rho = 0,13$, $p = 0,035$. Саморуйнівна поведінка включає вживання психоактивних речовин (наркотиків) та сексуальні контакти без захисних засобів. Тому вона базується на знижених інстинктах самозбереження, продовження роду та підвищеному дослідницькому інстинкті.

Шкала «Гонитва за модним іміджем» виявилася прямо пов'язаною з інстинктом продовження роду – $\rho = 0,16$, $p = 0,009$ і домінування – $\rho = 0,14$, $p = 0,024$. Це пояснюється тим, що прагнення до влади, перспектива службового росту і бажання привабити статевих партнерів змушує людей з вираженими даними інстинктами стежити за своєю зовнішністю та покращувати її, гнатися

за модою, застосовувати дієти, відвідувати солярії тощо навіть на шкоду здоров'ю для того, щоб підвищувати статус та мати зовнішність, яка відповідає сучасним еталонам (реклами, кіно, мас-медіа).

Таке порушення здорової поведінки як надмірна схильність до стресів, яка вимірюється шкалою ОПЗП «Емоційна некомпетентність», виявилася зворотно пов'язаною з інстинктом самозбереження – $\rho = -0,13$, $p = 0,029$ і прямо пов'язаною з дослідницьким інстинктом – $\rho = 0,16$, $p = 0,007$. Таким чином, знижений інстинкт самозбереження та підвищена пошукова активність (яка базується на дослідницькому інстинкті за В. С. Ротенбергом та В. В. Аршавським (1984)) може супроводжуватися надмірними стресами, що провокує спроби його знизити за допомогою неправильного харчування, вживання алкоголю, наркотиків, куріння, незахищених сексуальних стосунків.

Наступне завдання цього дослідження передбачало пошук зв'язків схильності до нездорового способу життя з примативністю як домінуванням поведінки, що базується на інстинктах більш, ніж на раціональності.

Виявилось, що всі шкали ОПЗП прямо корелюють з примативністю з такими коефіцієнтами: сумарний показник схильності до порушень здорової поведінки – $\rho = 0,46$, $p < 0,0001$, низький самоконтроль стосовно здоров'я – $\rho = 0,35$, $p < 0,0001$, потяг до алкоголю – $\rho = 0,33$, $p < 0,0001$, гонитва за модним іміджем – $\rho = 0,30$, $p < 0,0001$, потяг до куріння – $\rho = 0,28$, $p = 0,0005$, емоційна некомпетентність – $\rho = 0,28$, $p = 0,0006$, порушення харчування – $\rho = 0,25$, $p = 0,0005$, саморуйнівна поведінка – $\rho = 0,15$, $p = 0,013$, зневага безпекою – $\rho = 0,13$, $p = 0,032$.

Це підтвердило головну гіпотезу даного дослідження: примативність та певні інстинкти є чинниками схильності людини не дотримуватися способу життя, який є здоровим в умовах сучасного суспільства. Саме в тому міститься складність корекції нездорової поведінки – в її несвідомому, еволюційно-прадавньому характері, що витікає з невідповідності сучасних умов тим, в яких формувався організм *Homo Sapiens*.

Підсумкові узагальнення результатів дослідження. Певні інстинкти та примативність лежать в основі труднощів сучасних людей у реалізації рекомендованого медиками та валеологами способу життя – не курити, не зловживати алкоголем, дотримуватися збалансованої дієти, запобігати або ефективно боротися зі стресами, підтримувати безпеку життєдіяльності тощо. Найбільш небезпечну роль відіграють знижені інстинкти самозбереження і продовження роду, а також підвищені інстинкти дослідження та домінування. Примативність як бажання діяти «природно», імпульсивно-інтуїтивно, не зважаючи на раціональному рівні власні бажання та реакції, приводить до найбільш складної ситуації, коли людина схильна до усіх порушень здорового способу життя, оскільки сучасні цивілізаційні спокуси (технічна автоматизація, солодка, солоні та жирні їжі, алкоголь, наркотики, тютюнові вироби, неприродні стандарти моди, перенавантаження інформацією тощо) не являлися загрози в період основної еволюції гомінід – близько 2 мільйонів років тому. Проте в нових умовах саме здоров'язберігаюча поведінка стає адаптивною, оскільки сприяє виживанню та продовженню роду (здорова людина з більшою імовірністю залише здорових нащадків), а також психологічному благополуччю. Тому в сучасних умовах примативність є дезадаптивною, адже вона підштовхує до здоров'яруйнівної поведінки, а здатність дотримуватися здорового способу життя стає новою адаптацією. Тому в наступному пункті ми будемо перевіряти, наскільки це припущення є обґрунтованим.

Зокрема ми будемо досліджувати, які типологічні особистісні особливості, захисні механізми, а також форми підтримки здорового способу життя прямо позитивно або з певними ускладненнями впливають на психофізіологічний статус організму, що відображає його адаптованість/деадаптованість у сучасних умовах. Як психофізіологічний метод буде знову застосований аналіз варіабельності серцевого ритму (VCP).

4.3.3. Особистісні характеристики та форми здорової поведінки, які впливають на психофізіологічну адаптованість людини. У межах еволюційної психології особистість розуміється як результат динамічної

взаємодії між генетичною схильністю та соціальним і екологічним середовищем. Обмежена кількість особистісних факторів пояснюється тим, що у видів існує лише обмежена кількість поведінкових типів або особистісних диспозицій, з якими індивід може народитися. Поведінкові типи продукують стабільні індивідуальні розбіжності в патернах емоційної відповіді, які називаються темпераментом. На цій базі формуються більш стабільні та складні поведінкові патерни, які називаються особистістю (Палмер & Палмер, 2003).

Типологічний підхід до опису особистості реалізований у діагностичній тестовій моделі тесту ММРІ С. Хатавея і Дж. МакКінлі (Hathaway & McKinley, 1940) та його скороченому варіанті Mini-Mult Дж. Кінканнона (Lacks & Powell, 1970). Ми віддали перевагу цьому підходу для даного дослідження, оскільки через цілісні типи (іпохондричний, депресивний, істеричний тощо) він надає інтегровану картину індивідуальних розбіжностей, на відміну від підходу визначення особистісних рис («Велика п'ятірка» Р. МакКрає і П. Коста, 16-ти факторна модель Р. Кеттелла і т. п.), в якому особистість описується через набір по-різному виражених характеристик (Анастаси & Урбина, 2003).

Р. Плутчик у своїй еволюційній теорії емоцій обґрунтовує, що зв'язки між афектами, поведінкою, функціями, особистісними властивостями, психічними розладами та еґо-захисними механізмами є дериватами від первинних емоційних реакцій на середовище (Plutchik, 2001). Захисні механізми допомагають врівноважити потреби індивіда з вимогами середовища та пом'якшити емоційні конфлікти. Індивідуальні відмінності в регуляції емоційних відповідей на середовище відображаються в особливостях ВСР (Appelhans & Luecken, 2006). Як було показано Дж. Ф. Тайером та ін., ВСР може слугувати посередником для «вертикальної інтеграції» мозкових механізмів, що веде до гнучкого контролю над поведінкою з боку периферійної фізіології, і таким чином забезпечує важливе вікно у розуміння стресу та здоров'я (Thayer та ін., 2012).

Особистісні типи фактично є різними способами психологічної адаптації індивидів у середовищі (Палмер & Палмер, 2003; Gutiérrez та ін., 2013), захисні механізми – є додатковими адаптаційними засобами (Березин, 1988; Plutchik, 2001). Згідно з нашою гіпотезою ще одним новим і не повністю сформованим видом адаптації людини є підтримка здорового способу життя. На відміну від довго існуючих тисків середовища (холод, голод, хижаки, природні катастрофи), в останнє століття з'явилися нові виклики штучного середовища (доступність жирної, солодкої або солоної їжі, цигарок, алкоголю та наркотиків, фізична пасивність, інформаційне перенавантаження тощо) (Roberts, 2011; Tybur, Bryan & Caldwell Hooper, 2012). Всі вищеназвані форми адаптації (типи особистості, захисні механізми, спосіб життя) можуть по-різному утягувати регуляційні системи, мають різне фізіологічне забезпечення, або, іншими словами, мають різну фізіологічну ціну для організму людини.

Таким чином, метою даного дослідження стало вивчення стану регуляційних систем у зв'язку з різними психологічними типами, захисними механізмами та способами підтримки здорового стилю життя з урахуванням чиннику статі. Тобто тим самим ми вивчимо, яку фізіологічну ціну несуть у собі ці форми адаптації, оскільки будь-яка активна система має свої витрати та здобутки. Оптимальна адаптаційна система буде функціонувати з мінімумом затрат та максимумом вигоди.

Вибірку даного дослідження склали 217 студентів різних курсів різних факультетів (105 дівчат і 112 юнаків вікового діапазону 16–24 роки, середній вік 18 років) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Це була частина вибірки з 253 студентів, яка вже використовувалася для конструювання та валідації ОПЗП і була описана в п. 4.3.1.

Як методи дослідження були використані наступні психофізіологічні та психодіагностичні методики.

1) Аналіз ВСР, який здійснювався за допомогою фотоплетизмографічного пальцевого датчика, 5 хвилин у стані спокою сидячи (прилад «БОС-Пульс»

виробництва НДІ молекулярної біології та біофізики СВ РАМН, м. Новосибірськ).

Серед показників ВСР аналізувалися ЧСС, уд./хв., стрес-індекс ($SI=A_{mo}/2M_o*MxDMn$, де A_{mo} – амплітуда моди кардіоінтервалів, M_o – мода ряду записаних за 5 хвилин кардіоінтервалів, $MxDMn$ – варіаційний розмах ряду кардіоінтервалів), загальна потужність регуляційних систем (TP, $мс^2$), потужність високочастотних хвиль (HF, $мс^2$, 0,4–0,15 Гц), потужність повільних хвиль (LF, $мс^2$, 0,15–0,04 Гц), потужність дуже повільних хвиль (VLF, $мс^2$, 0,04–0,015 Гц) та індекс ваго-симпатичної взаємодії (LF/HF) (Баевский, 1987).

2) Опитувальник Міні-Мульт – скорочений варіант тесту ММПІ в адаптації В. П. Зайцева (1981, 2004), за яким аналізуються 3 шкали достовірності (L, F, K) та 9 базових шкал (Hs, D, Hy, Pd, Pa, Pt, Sc, Ma).

3) Методика «Індекс життєвого стилю» (ІЖС) Х. Келлермана, Р. Плутчика, Х. Конта з 92 завдань в адаптації Л. Вассермана та ін. для вимірювання виразності 8 захисних механізмів: реактивне формування, заперечення, заміщення, регресія, компенсація, проєкція, придушення, інтелектуалізація (Вассерман, 2005; Малкина-Пых, 2005).

4) Тест «Здорова поведінка» відділу профілактики та пропаганди здорового способу життя Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб США (Health Style: A Self-Test. Washington, PHS), який вимірює тенденцію підтримувати здоровий спосіб життя за такими шкалами: куріння, алкоголь, наркотики, їжа, вправи, стрес-контроль, безпека та загальний показник здорового способу життя (Никифоров, 2007).

Для обробки результатів викорисовувалася описова статистика, кореляційний аналіз та порівняння середніх для двох незалежних вибірок (дівчат та юнаків). Параметричні статистичні методи використовувалися для аналізу індексів ВСР та непараметричні методи для аналізу рангових показників тестів (крім тесту Міні-Мульт, який має інтервальну шкалу, тому теж аналізувався параметричними методами). Обробка даних здійснювалася за допомогою програми StatSoft STATISTICA 7.0.

Аналіз функційного стану досліджуваних за допомогою ВСР

По-перше, ми вивчили психофізіологічний стан досліджуваних, щоб розуміти, чи є в ньому певні відхилення, або він відповідає нормі. Виявилось, що майже усі виміряні показники ВСР у досліджуваних знаходяться в діапазоні норми (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13.

Опис параметрів ВСР у досліджуваних

	Кільк. досл.	Середнє	Ст.Відх.	Медіана	Мода	Мі н.	Мак с.	25 ^й процентіль	75 ^й процентіль
SI, ум.од.	217	125,3	243,2	101,3	127,2	11,4	3267,9	50,1	136,2
HR, уд/мін	217	81,8	10,8	84,7	85,5	48,9	124,2	75,9	86,7
VLF, ms ²	217	1008,3	1165,3	703,8	множина	52,3	9277,4	416,4	1144,9
VLF%	217	35,1	17,9	32,0	множина	3,8	87,0	20,9	47,7
LF, ms ²	217	1145,3	1334,9	724,4	немає моди	34,1	9817,3	516,4	1194,6
LF%	217	36,52	12,6	35,8	45,3	9,3	74,5	27,3	43,8
HF, ms ²	217	1081,5	1694,7	386,1	множина	29,7	1590,8	204,4	1321,2
HF%	217	28,3	17,3	25,3	множина	2,7	75,2	12,9	39,9
TP, ms ²	217	3235,2	3618,5	2107,2	немає моди	127,7	3358,6	1441,0	3663,3
LF/HF	217	2,0	1,8	1,6	множина	0,2	18,9	0,8	2,8

Це означає, згідно з Р. М. Баєвським (2001, 2004), перебування досліджуваних у функціональному оптимумі, підтримування достатнього рівня функціональності організму. Присутній баланс впливів симпатичного та парасимпатичного відділів автономної нервової системи, з невеликою перевагою симпатичного впливу. Це типова картина для стану неспанья. Трохи

вищим за норму є лише відсоток дуже повільних хвиль VLF% (35,1%), оскільки діапазон норми 15–30%. Отже, студенти, молоді люди віком від 16 до 24 років, загалом мають добрий стан адаптованості організму.

По-друге, ми вивчили гендерні розбіжності у ВСР досліджуваних, оскільки стать є найбільш важливим чинником, що моделює психологічні та фізіологічні характеристики («The 5th International Congress», 2010) – див. рис. 4.6.

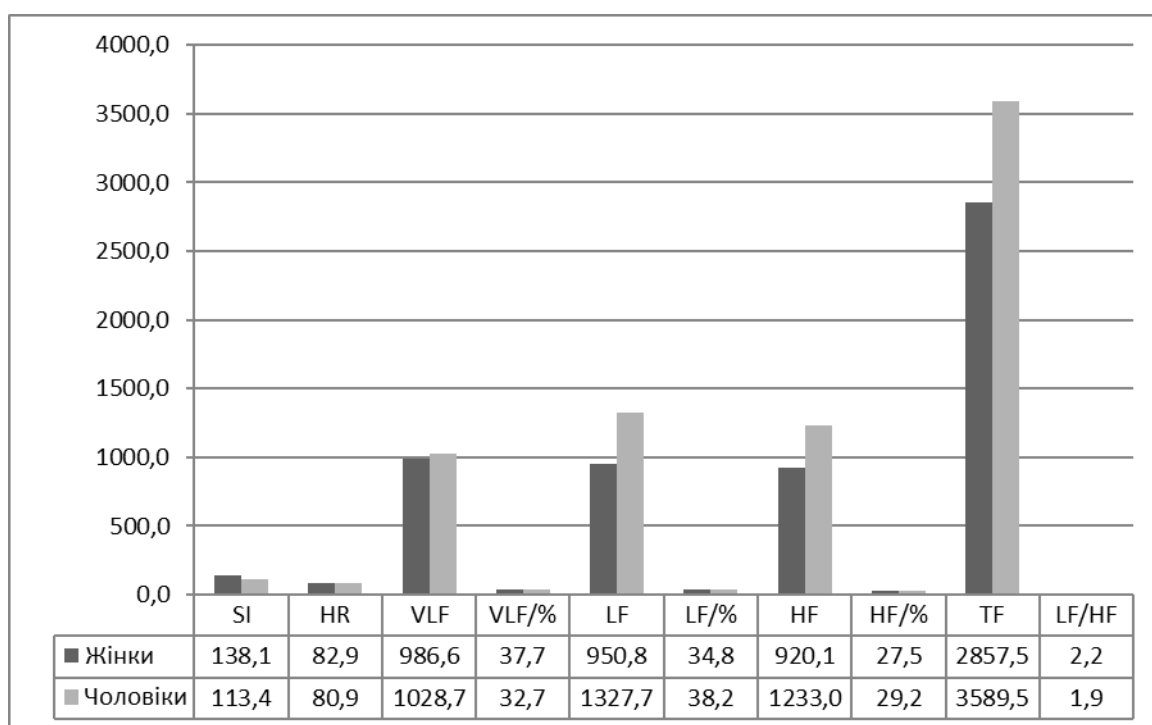

Рис. 4.6. Порівняння середніх показників ВСР у чоловіків та жінок

Перевірка достовірності відмінностей між досліджуваними чоловіками та жінками за показниками ВСР підтвердила значущу перевагу відсотку задіяної гуморальної регуляції (VLF%) у жінок ($t=2,1$, $df=215$, $p=0,040$) та значущу перевагу симпатичної регуляції ($LFms^2$) у чоловіків ($t=-2,1$, $df=215$, $p=0,037$).

Те, що чоловіки мають вищий рівень симпатичної регуляції (зокрема, вищу потужність LF) порівняно з жінками, вже було виявлено в інших дослідженнях (Sloan та ін., 2008). Факти, подібні до цього, були отримані в декількох працях. Наприклад, J. M. Evans та ін., Maria Rosa Conte показали, що жінки мають вищий рівень високочастотних хвиль HF, ніж чоловіки (Conte, 2003; Evans та ін., 2001). Але фактів, аналогічних отриманим в нашому

дослідженні, що жінки мають вищу гуморальну регуляцію порівняно з чоловіками, ми не зустріли в літературі. Це може пояснюватися специфікою нашої вибірки – можливо дівчата-студентки потребують більшої гормональної підтримки для їх активності (навчання в університеті), тобто вони навчаються з більшим напруженням, ніж студенти-хлопці. Імовірно, дівчата більше турбуються про власну навчальну успішність, що утягує вищий рівень гормональної регуляції. Як відомо, жінки мають значущо вищі бали за тестовою тривожністю, ніж чоловіки (Zeidner, 1990).

Виразність особистісних типів загалом за вибіркою та у чоловіків і жінок окремо відображена на рис. 4.7.

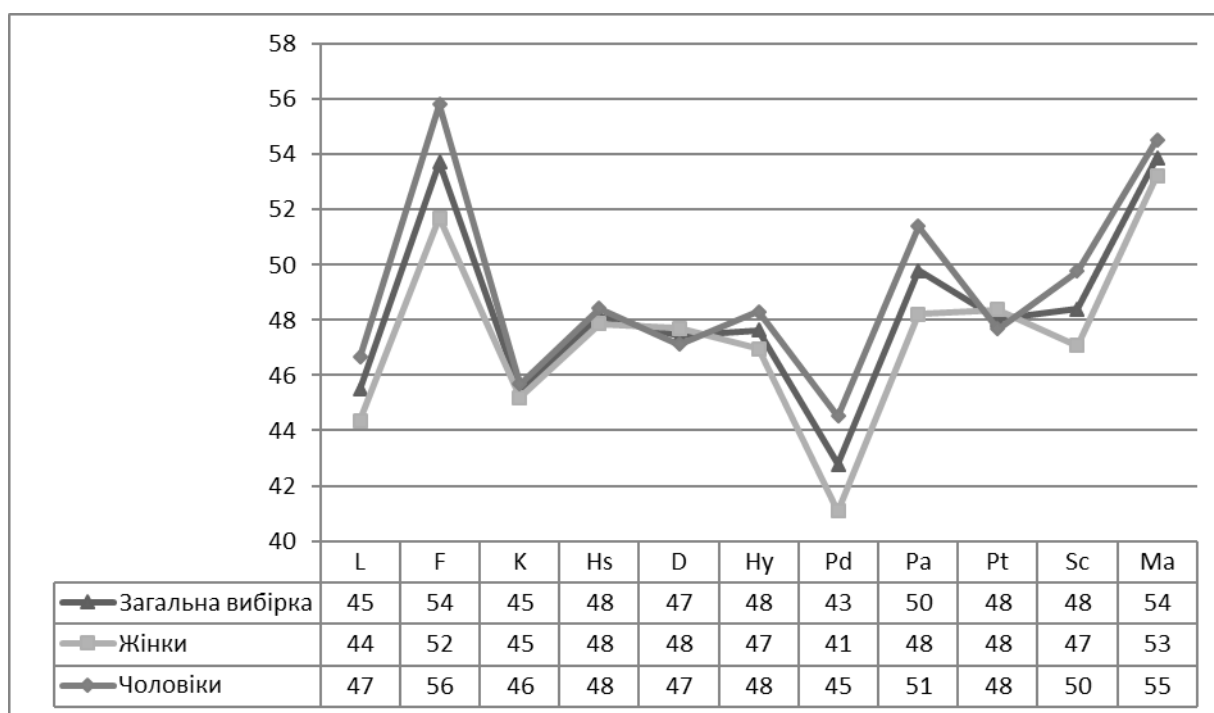

Рис. 4.7. Середній профіль психологічних типів за тестом Міні-Мульт

Як видно з рис. 19, середній рівень всіх шкал профілю особистісних типів за тестом Міні-Мульт у досліджуваних виявився в межах норми (менше 70 T-балів, і навіть менше 60 балів, тобто одного стандартного відхилення). Найменш виразною є шкала Pd (психопатія) та найвищий підйом зафіксований за шкалами F (шкала недостовірності-нонконформізму) та Ma (гіпоманія).

За трьома шкалами – L (шкала брехні) ($t=-2,2$, $df=215$, $p=0,003$), F (шкала недостовірності-нонконформізму) ($t=-3,3$, $df=215$, $p=0,001$) and Pd (психопатія)

($t=-2,3$, $df=215$, $p=0,023$) виявлено, що чоловіки мають значно вищий рівень, ніж жінки. Це підтверджує припущення еволюційної психології, згідно з яким чоловіки мають вищий рівень нонконформізму, байдужості, макіавеллізму, жорстокості, оскільки вони були зайняті в основному внутрішньо- та зовнішньоплеменною конкурентною боротьбою (боротьба за статус та війна), полюванням, а жінки доглядали та виховували дітей, а також кооперувалися з іншими жінками з цією ж метою (Кенрик, 2012; Палмер & Палмер, 2003; Campbell, 2002). До речі схильність до брехні, скритності, створення хибного іміджу є енергозатратною поведінкою, яка знижує адаптаційні резерви організму та підвищує його напруженість. Це було підтверджено в нашому іншому (пілотному) дослідженні на вибірці з 30 осіб різного віку та соціального статусу (Касап & Луценко, 2013).

Виразність психологічних захисних механізмів у досліджуваних відображена на рис. 4.8.

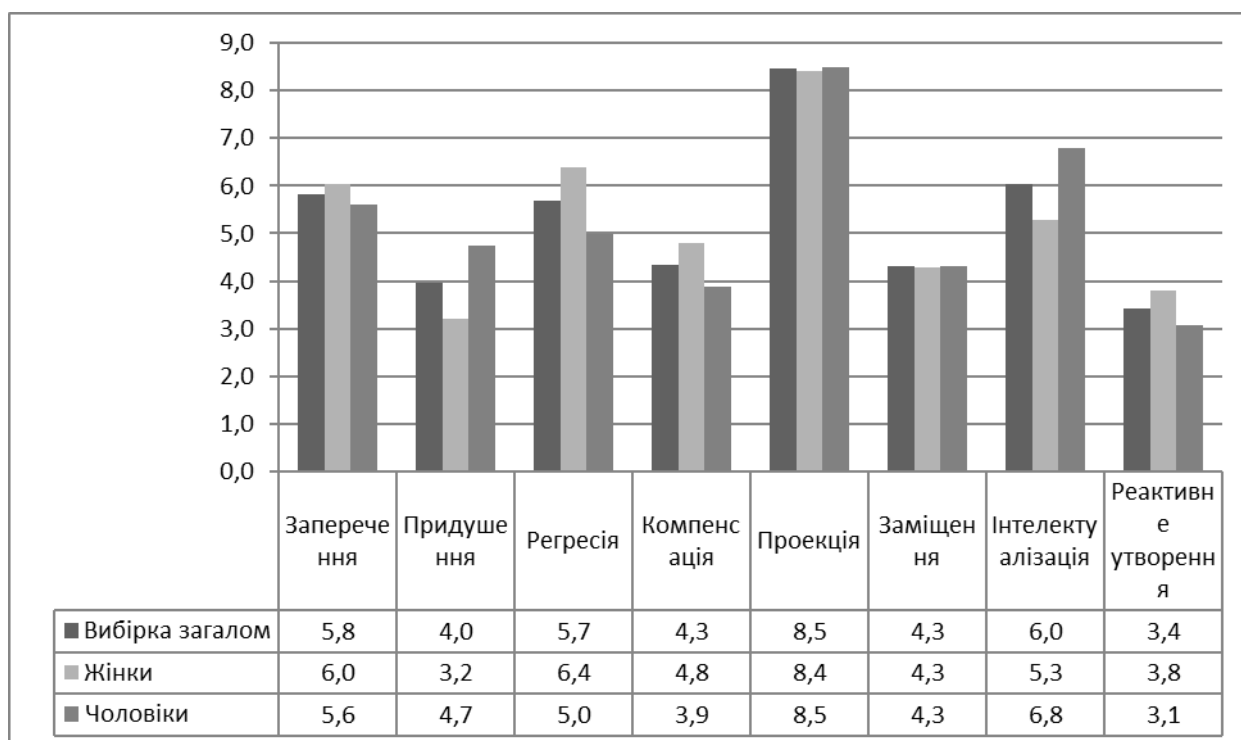

Рис. 4.8. Середня виразність захисних механізмів у досліджуваних

Найбільш використовуваним захисним механізмом для нашої вибірки виявилася проекція – хибне приписування іншим власних неприйнятних відчуттів. У найменшому ступені використовуваним виявився механізм

«реактивне утворення», коли усвідомлювана поведінка, думки або відчуття стають повною протилежністю підсвідомим справжнім відчуттям та бажанням.

Між чоловіками та жінками знайдені значущі розбіжності у виразності таких захисних механізмів, як придушення, регресія, компенсація та інтелектуалізація (доведено за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова, розбіжності значущі на рівні $p < 0,001$). Придушення та інтелектуалізація більше властиві чоловікам, а регресія і компенсація – жінкам.

На діаграмі (рис. 4.9) можна бачити, що для наших досліджуваних, а саме, студентської молоді, характерно зберігати здоровий спосіб життя, перш за все, запобігаючи вживання алкоголю та наркотиків і підтримуючи безпеку життєдіяльності. Досліджувані порушують здорову поведінку переважно в аспектах харчування та куріння.

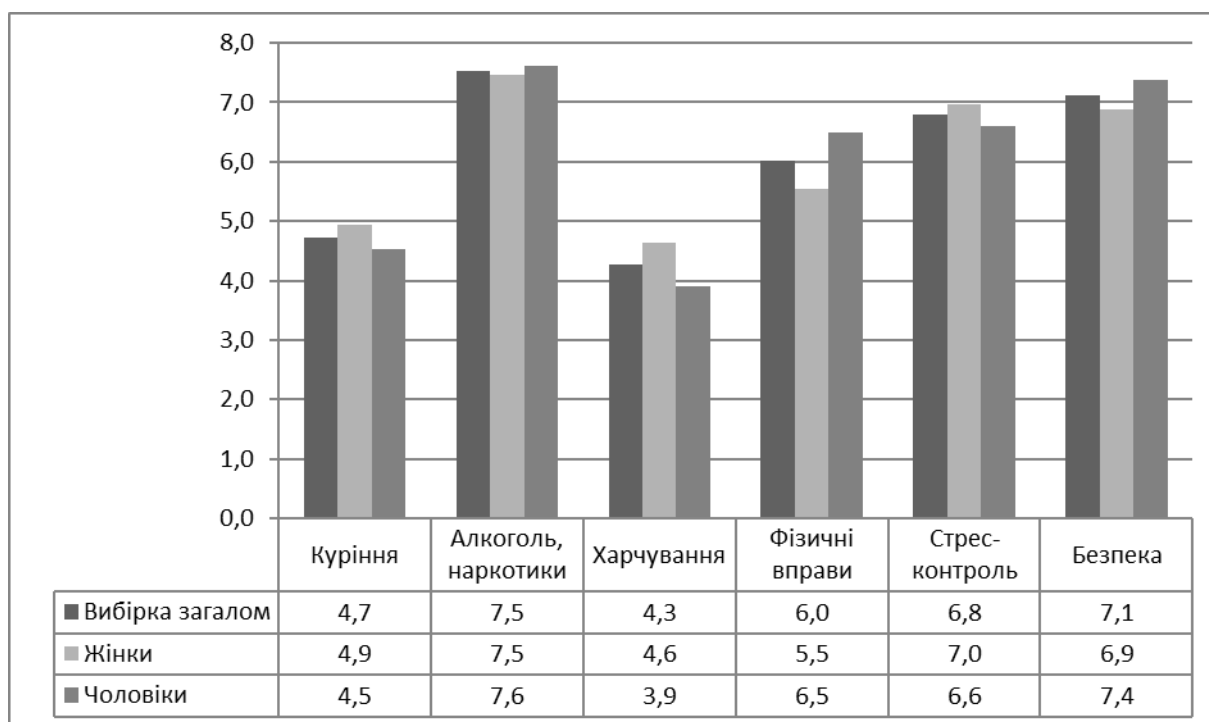

Рис. 4.9. Виразність патернів здорової поведінки

Молоді жінки та чоловіки відрізняються у підтримці здорового способу життя в аспекті здорового харчування, якому жінки приділяють більше уваги, ніж чоловіки (Kolmogorov-Smirnov test, $p < 0,01$). Це відповідає положенню еволюційної психології, що жінки більш обережні до їжі, оскільки вони виношують та годують дітей і деякі продукти, безпечні для дорослої людини, є

тератогенами для плоду або немовляти (Палмер & Палмер, 2003; Roberts, 2011; Rossano, 2003).

Чоловіки відрізняються від жінок веденням більш фізично активного способу життя (Kolmogorov-Smirnov test, $p < 0,05$), що теж погоджується з положеннями еволюційної психології, адже за природним розподілом праці чоловіки мали витримувати більші фізичні навантаження – під час полювання, в процесі захисту або конкурентної боротьби.

Таким чином було оцінено стан психофізіологічних та психологічних параметрів, які нас цікавлять для подальшого пошуку зв'язків між ними.

Співвідношення між типами особистості та станом регуляційних систем. У результаті кореляційного аналізу між типами особистості за тестом Міні-Мульт та показниками ВСР, які відбивають стан регуляційних систем, було знайдено шість прямих зв'язків. А саме, шкали тесту Міні-Мільт – L, F, D, Pa, Pt та Sc виявилися пов'язаними з індексом стресу (SI) за ВСР. Також був виявлений один зворотний зв'язок між шкалою психастенії – Pt та відсотком високочастотних хвиль – HF%, які відбивають характеристики відновлювально-трофічного впливу парасимпатичної регуляторної системи (Lutsenko, O. & Gabelkova, 2013).

Водночас були виявлені дещо інші результати, коли кореляційний аналіз був проведений окремо в групах чоловіків та жінок – див. табл. 4.14.

Таблиця 4.14.

**Зв'язки між типами особистості за тестом Міні-Мульт та параметрами
ВСР з урахуванням чинника статі**

Вибірка загалом, N = 217		Чоловіки, N = 112		Жінки, N = 105	
Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level
SI та L	r = .13, p = .055 (тенд.)	LF/HF та L	r = .21, p = .020	SI та L	r = .23, p = .020
SI та F	r = .19, p = .005	HF ms ² та D	r = .20, p = 0.35	SI та F	r = .35, p < .001

Продовження таблиці 4.14.

Вибірка загалом, N = 217		Чоловіки, N = 112		Жінки, N = 105	
Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні
SI та D	r = .18, p = .009	TP ms ² та D	r = .19, p = .040	SI та Hs	r = .20, p = .040
SI та Pa	r = .15, p = .030	LF% та Pd	r = -.17, p = .075 (тенд.)	SI та D	r = .30, p = .002
SI та Pt	r = .19, p = .005			SI та Pa	r = .23, p = .020
SI та Sc	r = .17, p = .011			SI та Pt	r = .25, p = .010
HF% та Pt	r = -.13, p = .054 (тенд.)			SI та Sc	r = .25, p = .009
				VLF ms ² та D	r = -.19, p = .047
				VLF ms ² та Pt	r = -.20, p = .043
				LF% та Pd	r = .21, p = .033
				HF ms ² та Hs	r = -.21, p = .032
				HF ms ² та Hy	r = -.23, p = .016
				TP ms ² та Hs	r = -.21, p = .028
				TP ms ² та Hy	r = -.21, p = .029

Загальна тенденція у співвідношенні між станом регуляційних систем та психологічними характеристиками, властива і чоловікам, і жінкам, полягає в тому, що підвищення прагнення до самопрезентації (через викривлення інформації про себе – шкали брехні та недостовірності) асоційоване з підвищенням фізіологічного стресу. Тобто особистісна закритість супроводжується значним напруженням регуляційних систем, що може бути пояснено необхідністю високої пильності під час створення неправдивого

іміджу. Навпаки, більш висока щирість, відкритість та природність супроводжується меншим фізіологічним стресом. Як відомо, ця закономірність використовується під час класичної детекції брехні (Widacki, 2012); вона також була отримана нами у вищозгаданому дослідженні з 30 іншими особами різного віку (Касап & Луценко, 2013).

Жінки мають більш інтенсивні зв'язки психологічних реакцій та активності регуляторних систем порівняно з чоловіками. Про це свідчить той факт, що ми виявили в два рази більше кореляцій між психологічними та фізіологічними характеристиками в жіночій частині вибірки, ніж у чоловічій. Ця тісна інтеграція між психологічними та фізіологічними відповідями у жінок може приводити до більшої їх вразливості до психосоматичних хвороб. Тому для жінок важливо приділяти увагу психічній гігієні для попередження захворюваності.

Знайдено чіткі розбіжності щодо депресивного способу відповідати на чинники середовища (депресивний тип особистості) у його зв'язках з регуляторними механізмами в різних статевих групах. Зокрема, відповідь жінок організована за принципом підвищення симпатичної регуляції та зниження гуморальної разом з підвищенням депресивності. У чоловіків з підвищенням депресивності підвищується парасимпатична регуляція. Це означає, що у жінок депресія веде до стресу, напруження та виснаження, а у чоловіків – до начебто вимушеного відпочинку та відновлення адаптаційних резервів, що у підсумку підвищує їх загальну енергію (TP), тобто адаптаційний потенціал. Властивий чоловікам патерн зв'язку парасимпатичної регуляції (HF) та загальної нейрогуморальної регуляції (TP) з депресією може означати, що для чоловіків апатія та песимізм може виконувати функцію тимчасового перепочинку для майбутньої життєвої активності. Є три концепції в межах еволюційної психології, які можуть пояснити цей результат – «відмова від недосяжної мети», «гіпотеза соціальної конкуренції» та «збереження ресурсного потенціалу» (Rossano, 2003, с. 179).

Властивий жінкам інший патерн зв'язку депресивності з підвищенням фізіологічного стресу та зниженням гуморальної регуляції свідчить не про відновлення, а навпаки, про напруження та виснаження. Це може бути пов'язано з різними причинами депресії для чоловіків і жінок. З погляду еволюційної психології, саме для жінок характерно, що псування міжособистісних стосунків часто приводить до депресії, а для чоловіків більш імовірним прекурсором депресії є зниження їх соціального статусу (Rossano, 2003, с. 181). Але зараз жінки також конкурують за статус із чоловіками. Оскільки це більш природно та звично для чоловіків – конкурувати за статус, ніж для жінок, це веде останніх до надмірного стресу.

Інший протилежний ефект регуляційних систем у чоловіків та жінок пов'язаний з імпульсивністю, психопатією, опозиційністю (Psychopathic Deviate, Pd-шкала). Підвищення Pd у жінок пов'язано з підвищенням впливу симпатичної мобілізаційної НС (пряма кореляція з LF%), а у чоловіків – зі зниженням симпатичних впливів (зворотна кореляція з LF%). Психопатія як поведінковий патерн еволюціонувала з метою поліпшення власної пристосованості через експлуатацію кооперативної та альтруїстичної поведінки інших (Палмер & Палмер, 2003). За різними джерелами, чоловіки у три / у двадцять разів більш імовірно будуть соціопатами/психопатами, ніж жінки (Палмер & Палмер, 2003; Rossano, 2003). Це розходження може бути причиною, чому для жінок потрібне більше напруження регуляторних систем, щоб реалізувати цю адаптаційну стратегію, адже вона більш природна для чоловіків.

Лише у жінок стрес-індекс (SI) ще пов'язаний зі шкалами «Pa» (підозрілість, ригідність установок), «Pt» (психастенія, тривожність) та «Sc» (індивідуалістичність, латеральне мислення). Крім того, у жінок знижений індекс VLF – показник гуморальної регуляції (тобто виснаження адаптаційних резервів) пов'язаний з психастенією (Pt), а знижені парасимпатична регуляція (HF) і загальна енергія (TP) асоційовані з емоційною лабільністю (Hu) та іпохондрією (Hs). Все це не властиво чоловікам.

Якщо узагальнити ці зв'язки, то закономірність полягає в тому, що ознаки напруження регуляторних систем (підвищення SI та зниження VLF, HF і TP) пов'язані з підвищенням виразності особистісних типів Sc («шизофренія»), Pt («психастенія»), Pa («параноїя»), Nu («істерія»), Hs («іпохондрія») лише у жінок. Шизофренічний (Sc) та параноїдний (Pa) типи дуже близькі та можуть бути пояснені разом. Збереження генів шизофренії в еволюції може існувати, оскільки вони дають певні переваги в незвичних умовах, коли популяція або група потребує креативних ідей і рішень. У такі перехідні періоди «месії» та лідери часто з'являються і вони можуть запропонувати нові шляхи життя, коли традиційні не працюють (Палмер & Палмер, 2003). Частіше за все цю функцію беруть на себе чоловіки. Креативність чоловіків сприймається суспільством як більш прийнятна. Ось чому для жіночих організмів такий поведінковий патерн може нести більше стресу та перевантаження. Три інших особистісних типи (Pt, Nu, Hs) включають тривогу як важливий компонент. Добре відомо, що тривожно-фобічні стани більш поширені серед жінок, ніж серед чоловіків, оскільки в нашому еволюційному минулому жінки були вимушені більше боятися різних небезпек, маючи труднощі з необхідністю втекти або сховатися «з дитиною на шиї» (Rossano, 2003).

Співвідношення між станом регуляційних систем та захисними механізмами. Кореляційний аналіз виразності захисних механізмів і стану регуляційних систем виявив на загальній вибірці зв'язки регуляційних систем з трьома захисними механізмами – проекцією, запереченням та формуванням реакції. Окремий аналіз за групами жінок і чоловіків показав відмінності від загальних результатів – див. табл. 4.15.

Таблиця 4.15.

Співвідношення захисних механізмів та параметрів ВСР з урахуванням чиннику статі

Вибірка загалом, N = 217		Чоловіки, N = 112		Жінки, N = 105	
Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level
LF% та проекція	$\rho = -.15, p = .018$	HR та проекція	$\rho = -.19, p = .039$	LF% та проекція	$\rho = -.19, p = .057$ (тенд.)
LF/HF та проекція	$\rho = -.18, p = .007$	HR та реактивне утворення	$\rho = -.19, p = .043$	LF/HF та проекція	$\rho = -.19, p = .055$ (тенд.)
HFms ² та проекція	$\rho = .13, p = .054$ (тенд.)	VLF ms ² та інтелектуалізація	$\rho = .18, p = .050$	HF% та заперечення	$\rho = -.19, p = .048$
HF% та проекція	$\rho = .14, p = .033$			HR та придушення	$\rho = .20, p = .030$
HF% та заперечення	$\rho = -.16, p = .020$				
HFms ² та заперечення	$\rho = -.14, p = .035$				
VLF% та заперечення	$\rho = -.18, p = .007$				
HR та реактивне утворення	$\rho = .16, p = .016$				

Загальним для чоловіків та жінок є зниження симпатичної регуляції та підвищення парасимпатичної регуляції за умов більшого використання захисного механізму «проекція». Це означає, що незалежно від статі приписування іншим власних негативних якостей/відчуттів ефективно знижує мобілізацію та напруженість організму. Нагадаємо, що саме проекція виявилася домінуючим захисним механізмом у наших досліджуваних. При цьому, хоча проекція звільняє організм від стресу (через підвищення HF та зниження LF і LF/HF), зловживання цим механізмом стимулює міжособистісну агресію і недовіру, як це спостерігається в українському суспільстві, яке довгий час характеризується високим ступенем ворожості, про що повідомляли в своєму

звіті Є. Головаха та А. Горбачик (2010). За Р. Плутчиком, проекція є дериватом від таких базових емоцій як відраза; на функціональній мові дериватом проекції є відторгнення, а в термінах рис особистості її дериватом є ворожість (Plutchik, 2001).

Виключно для жінок використання такого захисного механізму як придушення та заперечення асоційовано з підвищенням ЧСС та зниженням вагальних впливів (впливів парасимпатичної НС через вагусний нерв на серцеву діяльність), що шкідливо для здоров'я. Р. Плутчик пояснює «придушення» як дериват від базової емоції страху, а «заперечення» як дериват від базової емоції «прийняття». Придушення близько пов'язане з аверсивною емоцією страху, що пояснює підвищення ЧСС в даному випадку. Заперечення є таким его-захисним механізмом, під впливом якого індивід заперечує певні проблеми, відкидає інформацію та сигнали, щоб прийняти ситуацію або деяку іншу особу як більш бажану, ніж це є насправді.

Виключно для чоловіків показано, що використання реактивного утворення пов'язано зі зниженням ЧСС, а використання інтелектуалізації поєднано з підвищеною гуморальною регуляцією.

Відповідно для чоловіків утягнення «реактивного утворення» не несе погіршення стану організму, оскільки, навпаки, знижує ЧСС, проте використання інтелектуалізації має інший вплив, тому що даний механізм підвищує гормональну регуляцію, що свідчить про необхідність залучення додаткових адаптаційних резервів. За Р. Плутчиком, «реактивне утворення» – це дериват від базової емоції «радість», функціональною мовою його (реактивного утворення) дериватом є «репродукція», та мовою особистісних рис його дериватом є «соціабельність», що пояснює його позитивний ефект на організм саме чоловіків, які тяжіють до кількісної репродуктивної стратегії як слідства їх низьких батьківських інвестицій (Trivers, 1972). Як відомо, сексуальні стосунки тягнуть за собою більші витрати для жінок, що веде до так званого «сексуального конфлікту» (Tregenza, Wedell & Chapman, 2006). Під сексуальним конфліктом в еволюційній психології та біології розуміють стан,

коли одна стать розвиває риси, які знижують пристосованість іншої статі для максимізації пристосованості власної статі. Еволюційні біологи зараз навіть визнають, що взаємодія між індивідуумами, які не є клонами один одного (тобто мають абсолютно ідентичний геном), продукує конфлікт інтересів, і ситуації, в яких цих конфліктів можна було б запобігти, можуть ніколи не зустрітися в природі. Проте, незважаючи на конфлікти між індивідами різних статей, статеве розмноження дає достатньо великі переваги виду та дозволяє йому еволюціонувати (там само).

Щодо негативного ефекту механізму інтелектуалізації для чоловіків, Р. Плутчик вважає його дериватом від емоції «надія, очікування», його дериватом функціональною мовою є «дослідження», а мовою особистісних рис – «вибагливість», проте діагностичною мовою його дериватом є obsесивно-компульсивний особистісний розлад (Plutchik, 2001). Як відомо, obsесивно-компульсивний особистісний розлад має більш високу поширеність серед чоловіків, ніж серед жінок. Цей розлад включає в поведінковий патерн надвисоку усвідомлюваність та скрупульозність, перфекціонізм, надмірне присвячення себе роботі та продуктивності з принесенням у жертву відпочинку, дружніх відносин, що є енергозатратним (De Reus & Emmelkamp, 2010).

Співвідношення між регуляційними системами та здоровим способом життя. Кореляційний аналіз на вибірці загалом виявив зв'язки стану регуляційних систем, тобто адаптованості організму, з загальним рівнем дотримання здорового способу життя та окремо з рівнем фізичної активності і безпеки життєдіяльності. Аналіз окремо у підвибірках чоловіків та жінок дозволив виявити, що в гендерних групах такі зв'язки виражені дещо по-різному – див. табл. 4.16.

Таблиця 4.16.

Зв'язки між дотриманням здорового способу життя та ВСР з урахуванням чиннику статі

Вибірка загалом, N = 217		Чоловіки, N = 112		Жінки, N = 105	
Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level	Зв'язані змінні	r, p-level
HF% та фізичні вправи	$\rho = -.15, p = .029$	VLF% та безпека	$\rho = -.19, p = .046$	HF% та фізичні вправи	$\rho = -.21, p = .029$
LF/HF та фізичні вправи	$\rho = .14, p = .032$	LF% та безпека	$\rho = .20, p = .036$	VLF% та фізичні вправи	$\rho = .20, p = .042$
SI та безпека	$\rho = .13, p = .065$ (тенд.)	LF% та алкоголь	$\rho = .18, p = .054$ (тенд.)	VLF% та безпека	$\rho = .19, p = .051$ (тенд.)
LF% та безпека	$\rho = .15, p = .032$			HF та безпека	$\rho = -.18, p = .059$ (тенд.)
LF/HF та безпека	$\rho = .12, p = .086$ (тенд.)			HF% та безпека	$\rho = -.20, p = .042$
HF% та здоровий спосіб життя	$\rho = -.13, p = .055$ (тенд.)			HF% та здоровий спосіб життя	$\rho = -.24, p = .016$
LN/HF та здоровий спосіб життя	$\rho = .13, p = .057$ (тенд.)			LN/HF та здоровий спосіб життя	$\rho = .19, p = .052$ (тенд.)
				VLF% та здоровий спосіб життя	$\rho = .23, p = .017$
				VLF та здоровий спосіб життя	$\rho = .19, p = .050$

Гендерні особливості стосуються того, що підвищене дотримання безпеки життєдіяльності у чоловіків асоційоване зі зниженим гуморальним впливом, а у жінок – з підвищеним. Тобто чоловіки турбуються про безпеку, коли вони

близькі до виснаження, оскільки в оптимальному фізіологічному стані вони тяжіють до ризику. Для них більш природним є переживання певного рівня ризику та бажання безпеки присутнє в разі зниження фізіологічних резервів. Можливо, сучасні молоді чоловіки компенсують брак фізичного ризику через заняття активними видами спорту і тим самим підсвідомо запобігають провокативному бажанню здійснювати ризиковану поведінку в повсякденному житті. На відміну від них, жінки більше дотримуються безпеки життєдіяльності, коли у них підвищена напруженість організму і більш високий рівень гуморальної регуляції (VLF). Вірогідно, через більшу тривожність, жінки частіше турбуються про безпеку, що утягує додаткові фізіологічні резерви.

Ще у чоловіків запобігання алкоголю та наркотиків супроводжується підвищеною симпатичною регуляцією, чого не спостерігається у жінок. Тобто, чим більше чоловіки вживають алкоголь, тим менше в них виражена симпатична регуляція, що погоджується з відомостями про гальмуючий ефект алкоголю (Менделевич, 2007). Це, згідно з нашими результатами, є специфічною вразливістю саме для чоловіків даного віку, оскільки для дівчат даний ефект не був знайдений.

Виключно для жінок схильність до виконання фізичних вправ супроводжується зниженою парасимпатичною регуляцією та підвищеною гуморальною. Це погоджується з передбаченнями еволюційної психології, що для жінок запобігання фізичної активності більш важливо, оскільки вагітність та лактація є енергетично витратними станами для тіла, що підвищує ризик загибелі внаслідок нестачі калорій (Tybur, Bryan & Caldwell Hooper, 2012). Реалізація більш здорового способу життя у жінок характеризується більшим утягненням гуморальної регуляції.

У цілому, фізичні тренування, підтримка безпеки та здоровий спосіб життя і у жінок, і у чоловіків асоційовані більше з симпатичними, ніж з парасимпатичними впливами.

Хоча за літературними даними здоровий спосіб життя робить внесок у підвищення парасимпатичних ефектів та знижує напруження в організмі (Corrales та ін., 2012), в нашому дослідженні ми отримали протилежний результат, як зазначено вище. Це може бути слідством того, що студенти університету підтримують здоровий спосіб життя через напруження волі, що потребує активності центрального контуру регуляції та загальної мобілізації організму. Для пояснення наведемо опис регуляторних контурів організму за Р. М. Баєвським. Р. М. Баєвський (2004) створив модель регуляції серцевого ритму, яка включає два контури: 1) центральний регулятивний контур, до якого входять неокортекс, вищі автономні центри та субкортикальні нейронні центри, кардіоваскулярний центр довгастого мозку та 2) автономний контур, який включає легені, респіраторний центр та ядра вагусу довгастого мозку та синусовий вузол серця. Спектральна потужність LF, LF/HF, VLF відбиває впливи центрального регуляторного контуру, а HF відбиває вплив автономного контуру (Баевский, 2004).

Малоімовірно, щоб реалізація здоров'язберігаючої поведінки в сучасному середовищі базувалася переважно на активності автономного контуру, оскільки давня підсвідома мотивація була розроблена в період Плейстоцену з метою збереження енергії через зниження надлишкових рухів, вживання якомога більше солодкої, солоної або жирної їжі; вживання того, що викликає позитивні емоції (на сьогодні це можуть бути наркотики, нікотин, алкоголь). Це описується еволюційно-психологічною гіпотезою «неспівпадіння» сучасних умов з тими, в яких еволюціонувало наше тіло і розум (Roberts, 2011). Можливо лише свідомі вольові зусилля у сучасних людей можуть привести до підтримки здорового способу життя, поки нові адаптації до зміненого середовища не закріпилися в людській популяції.

Підсумкові узагальнення дослідження. Дане дослідження було присвячено вивченню стану регуляційних систем людини за наявності різних психологічних типів, захисних механізмів та підтримки здорового способу життя з урахуванням чинника статі (Lutsenko & Gabelkova, 2017). Ми

припустили, що ці різні форми адаптації можуть по-різному втягувати регуляційні системи та вести до різних фізіологічних затрат для організму. Було виявлено, що цілком для вибірки найбільш затратною поведінкою є схильність до спотворення інформації про себе (що вимірюється шкалами «неправди» та «недостовірності» тесту Міні-Мульт), оскільки підвищення цих показників пов'язано зі зростанням фізіологічного стресу (показник SI аналізу ВСР). Як відомо, однією з основних складових макіавеллізму та примативності, є використання неправди, хибного іміджу для досягнення власних цілей. Це доводить дезадаптивність та шкідливість для здоров'я примативності (з її складовою макіавеллізму) як схильності спиратися на інстинкти на противагу раціональності.

Найменш затратним для організму психологічним захисним механізмом є «проекція», оскільки вона пов'язана з підвищенням парасимпатичної регуляції та зниженням симпатичної, тобто з релаксацією і відновленням організму, хоча на міжособистісному рівні її ціна – зростання ворожості та недовіри. Оскільки нами було показано в п. 4.1., що «проекція» прямо корелює з примативністю, тобто примативні особистості активно використовують даний захисний механізм, виявляється, що в цьому аспекті примативна особистість буде мати перевагу для здоров'я.

Тенденція підтримувати здоровий стиль життя пов'язана з підвищенням симпатичної регуляції (мобілізації) та зниженням парасимпатичної (релаксації). Особливо цей зв'язок характерний для жінок, що відповідає положенням еволюційної психології. Примативні особистості, за теорією А. Протопопова та нашими дослідженнями, не прагнуть підтримувати здоровий спосіб життя, і це супроводжується станом релаксації (вплив парасимпатичної системи та зниження впливу симпатичної системи). Таким чином, в даному аспекті примативні індивідууми теж мають певну перевагу для здоров'я.

Було знайдено багато статевих розбіжностей у співвідношеннях між психологічними/поведінковими патернами та станом регуляційних систем. Це відображує еволюційно різні стратегії адаптації чоловіків та жінок. Наприклад,

як було підтверджено в нашому дослідженні, у таких відомих адаптаційних феноменах, як тенденція нехтувати безпекою, бути більш девіантними для чоловіків та зберігати енергію, запобігаючи зайвих рухів, бути більш тривожними для жінок тощо.

Таким чином, інтервенції з метою зміни шкідливого способу життя мають враховувати еволюційні, гендерні та фізіологічні закономірності, які лежать в основі людської поведінки. Необхідність у цьому була усвідомлена та реалізується в таких сферах медичної та психологічної практики як гендерна медицина, дарвінівська медицина та еволюційна психологія.

Крім того, освіта відносно здоров'я не може проводитися в ізоляції від навчання саморегуляції, оскільки малоімовірно очікувати від індивідів, чії предки еволюціонували в некомфортному середовищі з обмеженими ресурсами, що вони легко відмовляться від «благ цивілізації».

Примативність, з психофізіологічного погляду, ще зберігає для її носіїв певні переваги (за рахунок релаксуючих впливів парасимпатичної НС під час використання захисного механізму проекції та невкладання вольових зусиль у підтримку здорового способу життя), але вона призводить і до фізіологічних втрат через схильність примативних особистостей використовувати неправдиву інформацію та фальшивий імідж.

4.4. Критичне мислення: протизвага примативності та раціональності

У літературі ми зустріли інформацію, що ще одна психологічна якість примативної особистості (тобто такої, яка є більш давньою за своїми психологічними особливостями) – це низьке критичне мислення. Стосовно примативної особистості ми вже емпірично довели, що вона схильна до булінгу та ігнорує здоровий спосіб життя. Вивчення критичності мислення зробить портрет схильних до примативності осіб більш повно дослідженим. Серед існуючого психодіагностичного інструментарію не було відповідного тесту саме на діагностику критичного мислення.

Є наукові свідчення, що інтелект і критичне мислення – це різні здібності. Зокрема, Кейт Станович (Stanovich, 2008) довела відносну незалежність викривлень мислення (що належить до проявів слабкості критичного мислення) та когнітивних здібностей. Вона з колегами також стверджувала, що критичне мислення – це той конструкт, який не може бути адекватно виявлений, адже він включає можливість контролювати та не допускати відомі викривлення мислення, наприклад, «ігнорування схожості», «ефект зв'язування», «ефекти обрамлення», «ефекти якоря», «ігнорування базової статистики», «емоційний схил», «менше-більше ефекти», «схильність до пропущення», «упередження на користь себе», «ефект рятування минулих інвестицій» та «ефект безперечності». Проте спроби вимірювання рівня критичного мислення існують. Зокрема, в книзі американського автора Лорен Старкі (Starkey, 2004) нам зустрівся тест, який спеціально розроблений для перевірки критичного мислення. При цьому його зміст включав завдання для верифікації інформації, що отримується з мережі Інтернет. З появою широкодоступних Інтернет-ресурсів оцінка здібності до критичного мислення стала особливо актуальною. Якщо до розповсюдження Інтернету відповідальність за об'єктивність джерел інформації (книг, періодичних видань, теле- та радіопередач) покладалася на видавництва і медіа-компанії, то зараз оцінка достовірності інформації, яка пропонується в мережі, в найбільшому ступені покладається на її користувачів.

Насьогодні в науковій літературі накопичилось багато визначень конструкту «критичне мислення». Наприклад, Б. Рейскумус описує його як «мислення про мислення» (Raiskums, 2008). Д. Майєрс вважає, що це «мислення, яке не приймає аргументи та висновки сліпо, скоріше навпаки, воно досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює доступні дані та висновки» (Майєрс, 2006). Р. Енніс визначає його як «розумне рефлексивне мислення, яке спрямоване на прийняття рішення, чому довіряти і що робити» (Ennis, 1993). За думкою М. Скрівен та Р. Паул це «інтелектуально впорядкований процес активного і вмілого аналізу, концептуалізації, використання, синтезування та / або оцінки інформації, отриманої або

породженої спостереженням, досвідом, міркуванням або комунікацією, як орієнтир для переконання і дії» (Paul, 2012; Scriven & Paul, 1987). Д. Халперн розглядає його як: «використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують імовірність отримання бажаного результату. Воно відрізняється контрольованістю, обґрунтованістю та цілеспрямованістю; до нього вдаються під час розв'язання завдань, формулювання висновків, імовірнісній оцінці та прийнятті рішень» (Халперн, 2000).

Розвитку критичного мислення приділяється значна увага в підручнику «Психологія» Д. Майерса (Майерс, 2006), де він у кожному розділі наводить невеликий підрозділ на кшталт «Критичний погляд» щодо розповсюджених у даній сфері міфів, які не витримують перевірки обґрунтованою критикою. Д. Клустер (Клустер) нагадує, що критичне мислення не можна ототожнювати з доброю пам'яттю, розумінням складних ідей або з творчою інтуїцією. Ключовими характеристиками критичного мислення є, по Клустеру, самостійність, інформаційна насиченість (оперування знаннями), воно починається з постановки питань та проблем, які треба розв'язати, прагне до переконливої аргументації, воно є мисленням соціальним (озвучене, відточене у виступах, дискусіях, публікаціях).

Дуже повний список з 35-ти стратегічних аспектів критичного мислення наводиться у доповіді П. Фасьоне «Критичне мислення: звіт про експертний консенсус відносно освітнього оцінювання та навчання» (Facione). Багато з цих аспектів відображені в порівняльних переліках звичайного та критичного мислення, складених М. Ліпман (Lipman, 1988) і Р. Паул (Paul, 2012) – див. табл. 4.17 та 4.18.

Таблиця 4.17.

Порівняння ознак звичайного та критичного мислення за М. Ліпман

Критичне мислення	Звичайне мислення
Оцінювальне судження	Припущення на основі вгадування
Зважене судження	Упередженість
Класифікація	Групування
Припущення	Вірування
Логічне формулювання висновків	Формулювання висновків
Розуміння принципів	Об'єднання понять за асоціацією
Побудова гіпотези	Припущення (без достатніх підстав)
Пропонування думок з аргументами	Пропонування думок без аргументів
Формулювання суджень на основі критеріїв	Формулювання суджень без опори на критерії

Таблиця 4.18.

Порівняння критичного та звичайного мислення за Р. Паул

Характеристики критичного мислення	Характеристики звичайного мислення
Ясність	Неясність
Точність	Неточність
Конкретність	Невизначеність
Ретельність	Похибка
Релевантність (значимість)	Нерелевантність (незначимість)
Погодженість (послідовність)	Непогодженість (непослідовність)
Логічність	Нелогічність
Глибина (фундаментальність)	Поверхневість
Повнота	Неповнота
Значимість	Тривіальність (банальність)
Честність (неупередженість)	Прихильність (упередженість)
Адекватність (відносно мети)	Неадекватність

Деякі характеристики звичайного (некритичного) мислення за М. Ліпман (див. табл. 4.17) співпадають з характеристиками примативної особистості за А. Протопоповим, наприклад, упередженість, вірування, безпідставні припущення, пропонування думок без аргументів.

У СРСР проблемами критичного мислення займалися у сфері педагогічної психології П. П. Блонський, А. С. Байрамов, А. І. Ліпкина, Л. А. Рибак, С. І. Векслер, В. М. Синельникова, у сфері патопсихології Б. В. Зейгарник (цит. за Король, 1981). С. А. Король визначив критичність мислення як таку його якість, яка дозволяє контролювати відповідність мисленнєвої діяльності закономірностям об'єктивної дійсності, надаючи, таким чином, об'єктивність суб'єктивним (ідеальним) результатам пізнання. Критичність мислення виступає психологічним механізмом використання практики як критерія істини (там само). Є. Є. Івуніна протиставляє критичне мислення догматичному (Івуніна, 2009).

Еволюційний аспект критичного мислення розкриває В. Ф. Турчин (2000), порівнюючи його з первісним мисленням: «Виникнення критичного мислення — важливіший крок еволюції, наступний після появи людини. Критичне мислення та цивілізація виникають одночасно та розвиваються в тісному взаємозв'язку. Підвищення продуктивності праці, контакти між різноманітними племенними культурами, поділ суспільства на класи – все це невпинно розхитує традиційне племенне мислення, змушує людину замислитися над змістом власних уявлень, порівняти їх з уявленнями інших культур; таким чином стверджується та поступово входить у норму критичний характер мислення. З іншого боку, критичне мислення робить людину більш вільною та приводить до різкого росту продуктивності праці, появи нових форм поведінки. Обидва процеси підтримують та підсилюють один одного, суспільство починає бурхливо розвиватися. Відбувається начебто перевертання вектора суспільного інтересу: у первісному мисленні він спрямований назад, у минуле, на дотримання законів пращурів, у цивілізації, що розвивається він, принаймні, у частини суспільства («творчого мислення» за А. Тойнбі), спрямований вперед, у майбутнє, на зміну положення, що існує».

Питанням критичності мислення присвячені спеціалізовані електронні ресурси у різних країнах («Критическое мышление»; «Развитие критического»; Facione).

Таким чином, конструкт «критичне мислення» є обґрунтованим, відмежованим від подібних психологічних феноменів, що дозволяє перейти до викладення процесу адаптації тесту для його виявлення та вимірювання (Луценко, Е., 2014b).

Далі висвітлимо процедуру і результати адаптації Тесту критичності мислення Л. Старкі, його переваги та межі застосування. Особливу увагу буде приділено вивченню зв'язків примативності та критичного мислення.

Адаптацію тесту було розпочато нами у 2010 році. Джерелом була розміщена у вільному доступі у мережі Інтернет книга Л. Старкі «Успіх у навичках критичного мислення» (Starkey, 2004). Ми звернулися до автора за згодою на адаптацію тесту. Л. Старкі відповіла, що права на книжку з тестом належать нью-йоркському видавництву LearningExpress, вони знають, що книга є у мережі Інтернет, і вона впевнена, що видавництво надасть згоду. Оскільки видавництво не відповідало на наші звернення, ми спиралися на згоду автора та загальну доступність книги у мережі Інтернет. Пошук аналогічних тестів у вітчизняному літературному просторі не привів до суттєвих результатів, тому що в діапазоні доступних методик були лише тести інтелекту та загальних здібностей. Деякі з них далі були використані нами для перевірки валідності тесту критичного мислення.

Процес адаптації включав п'ять етапів. На першому етапі адаптації нашою дипломницею Д. О. Сисуєвою був здійснений переклад тесту Л. Старкі з 30 завдань з англійської на російську мову (переважаючи регіональну мову на той час). Далі була проведена процедура зворотного перекладу «back-translation» студентами 5-го курсу факультету іноземних мов, які були незнайомі з англійською версією тесту. Первинний та зворотний переклади були завершені експертною перевіркою правильності перекладу. Експертами виступили викладачі факультету іноземних мов. Експерти позитивно оцінили якість перекладу та надали рекомендації для покращення окремих завдань.

Д. О. Сисуєва завершила адаптацію тесту, видалив з нього 10 завдань і переформулював решту. Цей варіант тесту описаний в її дипломній роботі

«Психологічні особливості верифікації інтернет-інформації в ранньому дорослому віці» 2011 року. Ми відмовилися від цього варіанту адаптації, тому що, на нашу думку, в ньому були вилучені якісні завдання, а проблеми з крос-культурними розбіжностями в тексті так і не були усунені. Далі нами був здійснений новий варіант адаптації тесту. Ми повернулися до повного набору завдань, уточнили інструкцію до тесту та ввели обмеження на виконання тесту (30 хвилин), щоб усі досліджувані особи були в рівних умовах.

На другому етапі адаптації була перевірена конвергентна валідність тесту на вибірці з 36 осіб (студентів 3-го курсу факультету психології, 2011 р.). Для валідизації використовувалися тест на полenezалежність, а саме – тест включених фігур Готшальдта та тест властивостей темпераменту Я. Стреляу, який вимірює такі властивості темпераменту, як динамічність, наполегливість, сенсорна чутливість, емоціональна реактивність, витривалість, активність (Стреляу, Митина, Завадский, Бабаева & Менчук, 2009).

Перевірка конвергенції рівня критичності мислення та індексу полenezалежності за допомогою кореляційного аналізу підтвердила, що є тенденція достовірного прямого зв'язку показника критичності мислення та індексу полenezалежності: $r=0.27$, $p=0.100$. Таким чином люди з розвинутим критичним мисленням будуть більш незалежні у своїх судженнях, вони будуть знаходити суттєву інформацію, незважаючи на завади, будуть скоріше неконформними, ніж соціабельними. Хоча, з іншого боку, полenezалежність має свою «фізіологічну ціну», тому що спроводжується зменшенням дихальної аритмії серця (резонанс роботи серця і дихання) і підвищенням шкірно-гальваничного рефлекса, що було виявлено нами в дослідженні на 58 студентах факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Луценко, Е., 2011) за допомогою психофізіологічного програмно-апаратного комплексу «РЕАКОР». Нонконформізм зменшую соціальну підтримку людини, що змушує її бути більш пильною та напруженою.

Були отримані значущі зв'язки показника тесту критичності мислення з властивостями темпераменту «наполегливість» та «сенсорна чутливість». Критичність мислення зворотно корелювала з наполегливістю: $\rho = -0,34$, $p = 0,042$, яка Я. Стреляу розуміється як ригідність, інертність психіки людини. Зворотна кореляція відповідає розумінню конструкту «критичність мислення» як здібності до психічного переключення, гнучкості, оскільки критичність полягає в здатності переглянути шаблон, відмовитися від застарілих стереотипів, знайти протиріччя, аналізувати різні боки проблеми.

Також підтверджено конвергентну валідність критичності мислення з властивістю темпераменту «сенсорна чутливість»: $\rho = 0,37$, $p = 0,028$. Сенсорна чутливість передбачає, що людина має низькі пороги відчуттів усіх модальностей – слухової, зорової, кінестетичної, нюхової та ін. Така людина є спостережливою, має тонку здібність до розрізнення сигналів, вона здатна помічати відмінності там, де інші нічого не усвідомлюють. Відповідно така властивість психіки є хорошою базою для розвитку критичності мислення, що підтверджує валідність тесту, який адаптується. Проте сенсорна чутливість так саме, як і полenezалежність, супроводжується вищою «фізіологічною ціною», оскільки вища сенсорна чутливість пов'язана з підвищенням ЧСС і зниженням відсотку альфа-хвиль в енцефалограммі (ритму спокійного неспання), що було отримано нами в вищезгаданому психофізіологічному дослідженні (Луценко, Е., 2011).

На третьому етапі частина завдань тесту – ті, які викликали утруднення в розумінні у досліджуваних осіб, а також ті, які частково не відповідали правилам конструювання завдань тесту (Клайн, 1994) була переформульована нами з урахуванням розбіжностей у способі життя в Україні та США. В цілому зміни стосувалися таких аспектів: а) во всіх завданнях тесту було введено звернення до досліджуваної особи на «Ви», хоча англійське “you” може перекладатися і як «ти», проте в наших культурних умовах таке звертання вважається неввічливим та фамільярним; б) американські імена були замінені на звичні в нашому культурному середовищі; в) американські терміни із області

спорту, економіки, історії та ін. сфер були замінені на загальноприйнятні в нашому середовищі; г) завдання були сформульовані більш лаконічно, з вилученням зайвих підобиць опису ситуацій.

За допомогою даної форми тесту з переформульованими завданнями було протестовано ще 246 осіб (студенти – 188 осіб, дорослі люди – 58 осіб).

З результатами даного етапу була проведена психометрична процедура аналізу та відсіювання завдань способом кореляції балів за окремими завданнями з загальним тестовим результатом. Було виявлено три завдання з незадовільними коефіцієнтами. Усі інші завдання мали значущі прямі коефіцієнти кореляції з загальним показником за тестом на рівні $r=0,20-0,59$, $p<0,05$. Далі була проведена факторизація тесту методом головних компонент спочатку для повної форми тесту з 30 завдань. Факторизація підтвердила результати аналізу завдань – три завдання корелювали з фактором тесту зі зворотним знаком, тому були вилучені. Повторний факторний аналіз для форми тесту із 27 завдань (без 3-х невалідних) підтвердив єдину спрямованість завдань, які корелювали з фактором на рівні $0,2-0,7$. У результаті утворився один фактор, який пояснював 14% дисперсії змінної.

На четвертому етапі на вибірці з 49 людей (студенти 3-го курсу факультету психології, 2012 р.) була проведена процедура крос-валідації та перевірки ретестової надійності тесту критичності мислення. Для крос-валідації були взяті: 1) Опитувальник рефлексії А. В. Карпова (2003), 2) тест «Умовивід» Дж. Фланагана в адаптації В. О. Чікер (2003), 3) вищеописаний Тест примативності (Луценко, Е. & Абсалямова, 2013а) і 4) задача на перенос знань від загального до часного, розроблена нами разом з нашою аспіранткою К. О. Лисак (Лисак & Луценко, О., 2013). Задача на перенос звучала наступним чином.

Інструкція 1. Вам необхідно ознайомитися з психологічним законом оптимуму мотивації та запропонувати найбільшу кількість ефективних варіантів його застосування в різноманітних випадках роботи з персоналом організації.

Закон оптимуму мотивації показує залежності якості (продуктивності) виконуваної діяльності від інтенсивності (рівня) мотивації. Для того, щоб відбулася адаптація до завдань, що виникають перед нами, необхідна достатня мотивація. Однак якщо мотивація занадто сильна, ми позбавляємося частини наших можливостей, і адаптація стає менш адекватною дійсності. Тоді в діяльності з'являються ознаки емоцій та іноді адаптивна поведінка порушується – повністю заміщається емоційними реакціями. Існує оптимум мотивації, за межами якого виникає емоційна поведінка. Поняття оптимуму мотивації пов'язано з адекватністю або неадекватністю реакції на ситуацію. Цей зв'язок відповідає відношенню між інтенсивністю мотивації та реальними можливостями суб'єкта в конкретній ситуації. При підвищенні мотивації до певного рівня зростає і якість діяльності, але подальше підвищення мотивації, після досягнення плато, приводить до зниження продуктивності – див. рис. 4.10.

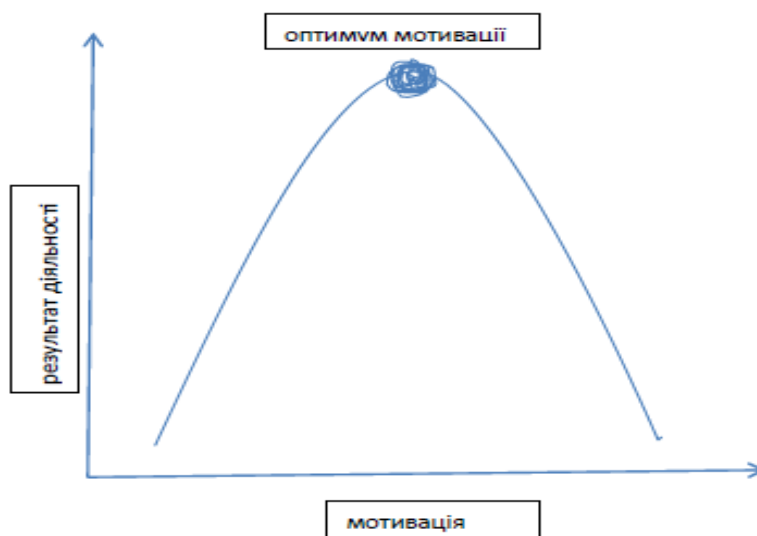

Рис. 4.10. Ілюстрація закону оптимуму мотивації.

Інструкція 2. Напишіть, будь ласка, ефективні способи застосування даного закону у таких ситуаціях:

- 1) у керуванні персоналом фірми;

- 2) у підготовці туристичних агентів;
- 3) у навчанні керівників вищої ланки.

(Кінець задачі).

Для кросвалідації були обрані саме ці тести, виходячи з гіпотез, що критична людина повинна мати розвинену рефлексію, логічні здібності, вона, скоріше за все, буде менш примативною і буде мати здібності до переносу знань.

У результаті процедур валідації був виявлений значущий прямий кореляційний зв'язок між результатами за тестом «Умовивід» і показником критичного мислення: $\rho=0,45$ при $p=0,002$. Це підтверджує валідність тесту критичності мислення в аспекті розвинених логічних здібностей. Достовірного зв'язку з методикою рефлексивності А. В. Карпова не було виявлено, скоріше за все тому, що цей тест є особистісним опитувальником, а критичність мислення – це когнітивна властивість.

Виявлено зворотний зв'язок між рівнем критичного мислення і *примативністю* як схильністю спиратися на «голос інстинктів» (емоції, вірування, інтуїтивні прагнення) на противагу раціональному розрахунку: $\rho=-0,36$ при $p=0,015$. Ця кореляція підтверджує основну гіпотезу дослідження, що критичне мислення краще розвинуто у низькопримативних особистостей, і навпаки, у високопримативних осіб критичне мислення розвинено гірше.

Кореляція між показником тесту критичності мислення та успішністю розв'язання задачі на перенос знань «від загального до окремого» (дедукція) склала $\rho=0,40$ при $p=0,010$. Ці результати підтверджують валідність адаптованого тесту.

На цьому етапі була підрахована ретестова надійність з інтервалом у місяць, яка склала 0,74 при $p<0,001$. Це доводить, що в результатах тесту відбивається стабільна психологічна властивість, а не стан, настрої або вплив ситуаційних чинників.

На п'ятому етапі були підраховані коефіцієнти труднощі завдань, надійності та дискримінативності кінцевої форми тесту з 27 завдань. Таким

чином були отримані коефіцієнти трудності для завдань від 0,28 до 0,85. У середньому за тестом трудність завдань, яка обчислювалася як імовірність правильної відповіді у вибірці досліджуваних осіб (відсоток тих, хто впорався з завданням), виявилася 0,54, що є оптимальним. Дискримінативність тесту, розрахована за формулою Фергюсона (Клайн, 1994), показала рівень $\delta=0,97$, що свідчить про високу інформативність тесту. Розподіл результатів тесту є нормальним за критерієм Колмогорова-Смірнова. Надійність α Кронбаха склала $\alpha=0,71$. Це доводить, що тест є внутрішньо погодженим та однорідним.

Далі були розраховані норми на об'єднаній вибірці 3-го та 4-го етапів (246 + 49 = 295 чол.) з урахуванням вікових і статевих розбіжностей і складені описи особистості для кожного нормативного рівня: дуже високої, високої, середньої, низької і дуже низької критичності мислення. Об'єднана вибірка включала людей з середньою освітою – 10 чол., з середньою технічною/спеціальною освітою – 14 чол., з вищою освітою – 34 чол., незакінченною вищою освітою – 237 чол. З них мешканці Харківської обл. – 225 чол., Луганської обл. – 24 чол., Полтавської обл. – 10 чол., АРК, Донецької та Кіровоградської обл. – по 7 чол., Сумської обл. – 6 чол., Київської та Дніпропетровської обл. – по 2 чол., міст Черкаси та Курськ – по 1 чол. З них чоловіки – 89 осіб, жінки – 206 осіб.

Таким чином Тест критичності мислення є об'єктивним тестом здібностей, який може використовуватися індивідуально і в групі. Тест вербальний, містить 27 тверджень або питань, кожне з 4-ма варіантами вибору правильної відповіді. Для кожного завдання передбачена єдина правильна відповідь. Тест є однофакторним і в результаті обробки обчислюється один загальний показник критичності мислення, який може змінюватися від 0 до 27 балів. Після отримання результату його можна порівняти з нормативними даними для відповідної статевої групи.

Тест має обмеження за часом виконання – 30 хвилин, хоча часто високоінтелектуальні досліджувані виконують його швидше – за 20–25 хвилин.

Даний тест розрахований на людей, починаючи з 16–17 років і закінчуючи періодом пізньої зрілості – 55–70 років і навіть більше. У людей з низькими навичками читання, сільських мешканців, людей з низьким економічним рівнем, незавершеною середньою освітою, відсутністю навичок праці за комп'ютером та доступу до мережі Інтернет, можуть виникнути складності під час виконання тесту. На подібному контингенті тест не апробувався, тому може бути непридатним для роботи з ним.

Інтерпретація тесту супроводжується описанням кожної процедури критичного мислення, яка діагностується окремими завданнями, завдяки чому він придатний не лише для кількісного, але і для якісного аналізу результатів. Тобто на основі аналізу того, які саме завдання досліджуваній розв'язав, а які – ні, можна аналізувати ті слабкості в його критичному мисленні, які потребують вдосконалення за допомогою занять або психокорекційних процедур.

Наводимо інтерпретацію нормативних рівнів та опис якісного змісту завдань.

Дуже високі результати за тестом свідчать про те, що у даного індивіда розвинені практично всі операції критичного мислення – логіка, індукція, дедукція, рефлексія, контроль над емоціями, що можуть спотворювати прийняття рішень, аналіз інформації на достовірність, здатність розпізнавати свої ілюзії, маніпуляції з боку оточуючих, реклами, пропаганди, здатність відокремлювати оцінки і припущення від фактів, виявляти причинно-наслідкові зв'язки або приймати їх відсутність, визнавати обмеженість власних розумових процесів, виробляти найбільш оптимальні рішення в умовах невизначеності і ризику, вміння ставити реалістичні цілі та знаходити адекватні шляхи їх досягнення. Така людина є ефективним професіоналом у всіх видах роботи, що вимагає прийняття складних і відповідальних рішень, а також має загальну перевагу в життєдіяльності, адаптації до мінливих умов середовища.

Високі результати за тестом означають, що даний індивід володіє більшістю (80–90%) навичок критичного мислення – логіки, індукції та дедукції, контролю над емоціями, буде критично ставитися до технік

переконання і маніпулювання, вміє ставити цілі і будувати стратегію для їх досягнення. Однак, деякі навички критичного мислення можуть бути недоступними на даному рівні. Наприклад, до них належать найбільш складні процеси аналізу інформації та власного мислення – відсіювання або повторний огляд псевдо-достовірних джерел інформації, опір технікам розсіювання уваги, недовіра оціночним судженням замість фактів, виявлення справжніх проблем, а не таких, що «впадають в очі» (які насправді можуть і не вимагати рішення), глибока рефлексія. Така людина може досягти і більш високого рівня критичного мислення, якщо буде його розвивати відповідно до запропонованих у літературі та навчальних організаціях тренінгів та програм розвитку критичного мислення.

Середні результати за тестом означають, що даний індивід має значну кількість (30–70%) навичок критичного мислення – логіку, зокрема розвинені процедури індукції та дедукції, здібність до критичного аналізу інформації, певну здатність протистояти маніпуляціям (можливо, усвідомлюючи їх не відразу), контроль над емоціями й усвідомлення їх впливу на прийняття рішень. Водночас ці здібності розвинуті недостатньо, тому що такі індивіди не розпізнали правильно від 30 до 70% технік переконання, відволікання уваги, помилкових висновків, не обрали оптимальні рішення і довірилися недостатньо надійним джерелам інформації, що було промодельовано в тесті. У таких особистостей кількість оптимальних рішень може бути приблизно рівною кількості невдалих, але, спираючись на знання про успішні рішення, вони можуть не усвідомлювати недостатню ефективність і обмеженість свого мислення. При даному рівні критичного мислення індивідові потрібно обов'язково приділяти час і енергію його розвитку, оскільки це може стати для нього серйозним потенціалом зростання.

Низькі показники за тестом свідчать, що даний індивід має недостатню кількість навичок критичного мислення (менше 30%), що приводить до частих помилок, невдалих рішень, нагромадження проблем у роботі та життєдіяльності в цілому. Така людина часто може бути жертвою маніпуляцій, пропаганди,

недобросовісної реклами; вона може бути експлуатована шахраями і маніпуляторами, але вона не буде усвідомлювати і розуміти цього. Така людина часто сприймає спритних маніпуляторів як своїх справжніх друзів або благодійників, а людей чесних і надійних – як ворогів або недругів. Така людина не зможе ефективно вибудовувати аргументацію, і тому буде часто зустрічати нерозуміння в дискусіях, що переходить в даремні та неконструктивні суперечки, може відчувати себе скривдженою, недооціненою, буде схилитися до містичного і фатального пояснення світу, оскільки об'єктивно-логічне пояснення для неї є недостатньо доступним. Така людина може часто розчаровуватися в різних людях, ідеях, процесах, тому що схильна тішити себе ілюзіями, що не відповідають реальності, виробляти неефективні стратегії поведінки. В даному випадку дуже важливо розвивати навички критичного мислення усіма доступними способами.

Дуже низькі результати за тестом свідчать, що даний індивід справляється тільки з 10–20% завдань, що вимагають застосування критичного мислення.

Це означає, що у даного суб'єкта погано розвинута логіка, процеси індукції та дедукції, здібність відфільтрувати недостовірну інформацію та збирати об'єктивну, виявляти маніпуляції, ілюзії та ложні ідеї, приймати зважені рішення, аргументовано дискутувати, усвідомлювати власні упередженості. Така людина буде відчувати себе такою, яку не розуміють, або буде недостатньо компетентною в інтелектуальних суперечках. Вона буде намагатися хитрувати, вивертатися або переходити на агресію, оскільки їй недоступні способи чіткої та переконливої аргументації. Для даного суб'єкта будуть характерними різні заміни мислення віруваннями. Такі люди часто потрапляють до тоталітарних сект або стають прихильниками праворадикальних та авторитарних ідеологій, вони можуть не довіряти науці та протидіяти розповсюдженню знань, можуть мати алкогольну, ігрову, телевізійну та інші види залежностей. Вони підкорюються давнім інстинктам та

мало використовують адаптивні можливості розуму. Вони часто не усвідомлюють власних помилок, стають «пішаками» в чужій грі.

Якісний зміст завдань:

Завдання 1. Вміння фокусувати увагу для ефективного розв'язання проблем (бути ретельним, сконцентрованим, враховувати контекст).

Завдання 2. Індуктивне мислення (розпізнавання і побудова індуктивних аргументів).

Завдання 3. Техніки переконання (розпізнавання та використання технік переконання в мові, письмі, рекламі тощо).

Завдання 4. Зловживання індуктивним міркуванням – логічні помилки (широке узагальнення, помилка «курки і яйця», помилка *post hoc* – «після цього, отже внаслідок цього», помилка композиції).

Завдання 5. Здатність до «мозкового штурму» та графічної організації варіантів вирішення проблем.

Завдання 6. Перевірка своїх емоцій, впливу емоцій на процес прийняття рішень (стрес, егоцентризм, стереотипи і спотворення).

Завдання 7. Вміння знаходити відповідні інформаційні ресурси.

Завдання 8. Вміння виводити відповідне слідство з обставин, які йому передували; індукція, прогнозування.

Завдання 9. Техніки відволікання уваги з метою викликати логічну помилку («червоний оселедець» – помилковий слід, зміна теми; «слизький схил» – доведення до крайнощів певної аргументації, чим вона спотворюється; «*ad hominem*» – перехід на особистості з метою викликати захисну реакцію; «солом'яна людина» – підміна аргументу опонента, мети критики).

Завдання 10. Формування проблемних суджень (в умовах невизначеності або суперечливості інформації, незгоди експертів, коли «ставки високі» і присутній конфлікт цінностей).

Завдання 11. Вміння відрізнити пояснення від аргументів і правильно їх використовувати.

Завдання 12. Постановка цілей (реалістичних, конкретних, вимірюваних, орієнтованих на певний термін виконання).

Завдання 13. Зловживання дедуктивним міркуванням, логічні помилки типу «слизький схил» (пропуск кількох кроків міркування), «помилкова дилема» (уявлення ситуації, яка передбачає вибір всього з двох альтернатив, хоча насправді їх може бути більше), «міркування по колу», двозначність.

Завдання 14. Вміння розпізнати справжню проблему.

Завдання 15. Оцінювання фактів.

Завдання 16. Індуктивне мислення (розпізнавання і побудова індуктивних аргументів).

Завдання 17. Техніки відволікання уваги з метою викликати логічну помилку (як в завданні 9).

Завдання 18. Зловживання індуктивним міркуванням, логічні помилки (як в завданні 4).

Завдання 19. Використання критичного мислення під час складання іспитів, прийому на роботу – розуміння текстів, формулювання висновків, аналіз інформації, критика аргументів інших, наукове міркування, аналітичне письмо, логічне міркування, ситуаційне міркування.

Завдання 20. Аналогічно, як у завданні 19.

Завдання 21. Вміння знаходити відповідні інформаційні ресурси.

Завдання 22. Вміння відрізнити пояснення від аргументів і правильно їх використовувати.

Завдання 23. Вміння розпізнати справжню проблему.

Завдання 24. Оцінювання фактів.

Завдання 25. Аналогічно завданню 13.

Завдання 26. Визначення актуальної проблеми.

Завдання 27. Техніки переконання (розпізнавання і використання технік переконання у мовленні, на письмі, у рекламі тощо).

Такий аналіз можна зробити на основі розрахунку середньої розв'язуваності окремих завдань тесту певним досліджуваним або групою.

Зокрема в нашій вибірці з 246 досліджуваних ми виявили (див. рис. 4.11), що спостерігається слабкість критичного мислення в аспектах здібності до сфокусованого спостереження, врахування контексту (завд. 1), здатності відрізнити аргументи від суджень (завд. 11), вразливість до технік відволікання уваги (зміна предмету обговорення, доведення аргументації до крайнощів, перехід на особистості, «солом'яна людина» – завд. 9, 17), та високий рівень критичного мислення в аспектах пошуку відповідної інформації (завд. 7) та операцій індукції (завд. 16, 18).

Рис. 4.11. Середня ступінь розв'язуваності завдань тесту Критичності мислення у вибірці дослідження

Підсумкові узагальнення дослідження. Таким чином, у результаті проведених психометричних процедур Тест критичного мислення американського автора Л. Старкі був адаптований для використання в нашому суспільстві. В тесті були максимально збережені усі завдання та мова автора, за винятком трьох завдань, які показали незадовільні коефіцієнти валідності. Тест відповідає необхідним психометричним вимогам та оснащений нормами для студентської та дорослої груп обох статей. Результати тесту можуть інтерпретуватися як відповідно до норм, так і доступні для якісного аналізу.

Валідність тесту, тобто те, для вимірювання чого тест призначений, – це критичність мислення, яка в даному тесті відбивається у високих логічних здібностях, полenezалежності, здатності до преносу знань і низькій примативності.

Бланк, лист відповідей, ключ та норми до тесту наведено у Додатку 3.

Варто враховувати, що, оскільки групи нерівномірні, а вся вибірка невелика за обсягом (особливо її доросла частина), то дані норми мають розглядатися як орієнтовні.

Критичне мислення має ознаки адаптації, яка виникла досить давно (з появою перших цивілізацій, науки та техніки), але вона зберегла своє адаптивне значення, оскільки підвищує адаптованість людини у сучасному світі. Критичне мислення напряду зв'язано з високими логічними здібностями, здатністю до переносу знань та зворотним чином поз'язано з примативністю. Критичне мислення не дорівнює академічному інтелекту (математичним та вербальним здібностям), оскільки це «мета-мислення», тобто «мислення про мислення», яке дозволяє «бачити» суб'єктивізм та ілюзії власного мислення, а також помічати спроби використати ці вразливості людського мислення через маніпуляції у спілкуванні, рекламі, пропаганді. Критичне мислення спрямовано на пошук раціональних зважених рішень на протигагу емоційним та імпульсивним.

Підсумкові узагальнення дослідження проявів примативності. Дослідження такої властивості психіки як *примативність*, тобто схильність людини здебільшого керуватися інстинктивними спонуканнями, ніж раціональними міркуваннями, довело, що дійсно ця властивість у сучасних умовах має дезадаптуючий характер. Примативна людина у найважливіших аспектах сучасної життєдіяльності – в роботі, у переробці інформації і побудові поведінки, а також у сфері здоров'я – веде себе неефективно, що має наслідки не лише для її життя, але й для життя соціального оточення: приводить до економічних та моральних втрат, порушення соціальної згуртованості та довіри в суспільстві, втрат енергії на непродуктивну діяльність, зниження мотивації,

зневіри у справедливість та можливість досягати успіху чесною працею, а також до нехтування правилами здорового способу життя, що веде до хвороб і зниження тривалості життя.

Виходячи з цього, можна вважати, що така властивість психіки, як *примативність*, хоча і зберігає в певних аспектах своє пристосувальне значення (особливо, в умовах авторитарних суспільств), проте загалом може вважатися застарілою адаптацією.

Булінг, тобто неспровоковану, цілеспрямовану агресивну поведінку за умов нерівномірності можливостей, теж можна вважати застарілою формою адаптації. Ініціатори булінгу мають високу *примативність*, тобто орієнтовані на підвищення репродукції, ресурсів та репутації за допомогою цькування та залякування слабких членів групи в умовах соціальних ієрархій. У сучасних умовах така поведінка послаблює груповий потенціал та згуртованість, а також веде до зниження здоров'я як жертв, так і самих булерів.

Критичність мислення може вважатися давньою адаптацією, яка зберегла своє значення, а *підтримка здорового способу життя* може кваліфікуватися як нова адаптація, яка ще тільки набуває адаптивну роль. Вони обидві в теперішній час сприяють пристосованості людини, а саме, її можливостям до задоволення потреб, не входженню у протиріччя з оточенням та збереженню психічного і фізичного здоров'я. Критичність мислення та підтримка здорового способу життя у сучасних людей вищі за умов їх низької *примативності*.

Висновки до четвертого розділу

1. Сконструйовано авторську методичку для вимірювання конструкту «примативність», що відтворює ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку. Перевірено валідність, надійність та дискримінативність нової тестової методички. Конструкт примативності складається з таких компонентів як нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися. Деякі з цих компонентів закладалися під час формулювання основи тесту, проте деякі були виявлені під час

конструювання, а саме, не просто агресивність, а нездатність до контролю агресивності та небажання розвиватися.

2. В цілому роль примативності знижується з розвитком цивілізацій, поступаючись місцем раціональності, інтелекту, що надають більший адаптивний потенціал людині за рахунок розвинутої антиципації, самоконтролю, більш об'єктивного сприймання реальності, оптимального використання власних резервів та ресурсів ситуації. Адаптивність примативності є частковою в авторитарних суспільствах.

3. Концептуально примативність пов'язана з агресивною поведінкою, однією з розповсюджених форм якої виступає дитячий та підлітковий булінг як нанесення шкоди слабкішим учням. Булінг є достатньо поширеним в нашому шкільному середовищі; він властивий від десятої частини до третини учнів. У булінгу домінують непрямі форми агресії (заборони та ігнорування, вербальні образи, моральне пригнічення), що надає булерам переваги в униканні покарань. Булери усвідомлюють свою соціальну роль агресора.

4. Спостерігається закріплення цієї моделі поведінки через навчання булінгу його жертв. Булери мають високий, але негативний соціальний статус, виступаючи деструктивними лідерами, які досягають власних цілей за рахунок шкоди іншим членам групи. За особистісними рисами булерам властива заздрісність, агресивність, тривожність (у дитячому віці), домінантність, фрустрованість, страхи, низька самооцінка, емоційність, гіпертимна та епілептоїдна акцентуації, схильність до алкоголізації та примативність, особливо такі складові останньої, як імпульсивність, нестриманість агресії, макіавеллізм і небажання розвиватися (в підлітковому віці). Дітям та підліткам, яким у найменшому ступені властиве агресивне поведіння, притаманні риси сенситивності, комунікативності, фемінінності, нейтральна позиція, забобонність, страх агресії. Вчителі часто не помічають цькування дітей та підлітків через прихованість даної форми агресії.

5. За результатами дослідження дорослих, булінг у середовищі вчителів з боку колег або адміністрації відчуває кожний шостий. Жертвам, що відчувають

високий рівень переслідування, властиві: сприйняття атмосфери в школі як негативної, ліберальний стиль керівництва учнями, гуманізм, слабкий тип вищої нервової діяльності (меланхолічний темперамент), інтровертованість, прихильність. Для вчителів, що відчують середній рівень агресивного переслідування на власну адресу, властиві: ригідний, флегматичний тип темпераменту, конкретний та інертний стиль мислення, недооцінка себе, недовіра до інших. Вчителям, які найменше або зовсім не відчують переслідувань, та які самі, ймовірно, можуть бути ініціаторами булінгу, властиві риси егоїзму, розсудливості, педантизму, впертості, емоційної холодності, зосередженості на внутрішньому світі власних переживань, тобто риси так званої шизоїдності або психотизму.

6. Універсальна поширеність булінгу є доказом еволюційного формування цих поведінкових проявів. Булінг має найбільшу розповсюдженість в ієрархічно організованих групах, сприяючи розв'язанню задачі встановлення статусних стосунків примітивним шляхом сили та маніпуляцій. Булінг прямо пов'язаний з примативністю, емоційністю, агресивністю, домінантністю, що доводить його інстинктивний характер та невідповідність нормам сучасних демократичних суспільств і цінностям гуманізму. Феномен булінгу є застарілою адаптацією. Його можна вважати в сучасних умовах дезадаптивним залишком фази еволюції людей та інших соціальних тварин в умовах ієрархій домінування.

7. За результатами проведених досліджень сконструйовано особистісний опитувальник для визначення схильності до порушення здорового способу життя, який відповідає психометричним вимогам надійності, дискримінативності, валідності, та оснащений відповідними нормами. До конструкту «схильність до порушень здорової поведінки» входять потяг до куріння, порушення харчування, нехтування безпекою, потяг до алкоголю, прагнення заради «модного іміджу» жертвувати здоров'ям, низький самоконтроль стосовно збереження здоров'я, емоційна некомпетентність у стресі та саморуйнівна поведінка.

8. Людям, схильним до порушень здорової поведінки, властиві слабо розвинені здібності до антиципації, погана волюва регуляція, психопатичні та гіпоманіакальні риси. При порушеннях здорової поведінки спостерігається виснаження адаптаційного потенціалу. Оцінка довкілля як екологічно небезпечного пов'язана з нехтуванням здоровим харчуванням та правилами безпеки, тобто зовнішні загрози підвищують схильність до ігнорування здорового способу життя.

9. Підтримка здорової поведінки має адаптивні переваги завдяки підвищенню рівня психологічного благополуччя, тоді як здоров'яруйнівна поведінка цей рівень відчутно знижує. Схильність до нездорової поведінки призводить до активного використання психологічних захисних механізмів, що характерно для недостатньо адаптованих особистостей та примативних осіб.

10. Схильність до порушень здорової поведінки корелює з примативністю, яка передбачає брехливість та схильність фальшувати власний імідж, що утруднює психофізіологічну регуляцію. Нехтування здоровим способом життя можна вважати застарілою адаптацією, пов'язаною з примативністю, а здоров'язберігальну поведінку – новою адаптацією, яка формується на сучасному етапі еволюції людини. Доказом того, що цей тип адаптації є перехідним, не остаточно сформованим виступають протилежні фізіологічні ефекти, які супроводжують певні патерни здоров'язберігальної поведінки у чоловіків та жінок.

11. Адаптований нами Тест критичного мислення Л. Старкі відповідає необхідним психометричним вимогам та оснащений орієнтовними нормами для студентської та дорослої груп обох статей. Результати тесту можуть не тільки інтерпретуватися відповідно до норм, а й бути доступними для якісного аналізу. Критичність мислення пов'язана з розвинутими логічними здібностями, полenezалежністю, здатністю до переносу знань і низькою примативністю. Критичне мислення, спрямоване на пошук раціональних зважених рішень на противагу рішенням емоційним та імпульсивним, має

тривалу історію формування, будучи давньою адаптацією, яка зберігає своє значення в сучасних умовах.

12. Загалом примативність, тобто здатність людини здебільшого керуватися інстинктивними спонуканнями, ніж раціональними міркуваннями, у сучасних умовах має дезадаптивний характер. Примативна людина у найважливіших аспектах сучасної життєдіяльності поводить себе недостатньо неефективно, що має наслідки не лише для її життя, але й для життя соціального оточення. Таким чином, примативність, хоча і зберігає в певних аспектах своє пристосувальне значення (особливо, в умовах авторитарних суспільств), загалом може вважатися застарілою адаптацією.

Далі буде зроблене узагальнення розглянутих феноменів, а саме проявів застарілих, збережених та нових адаптацій з виходом на моделі співвідношення адаптацій різного смислового значення.

Результати досліджень даного розділу наведено у публікаціях:

(Луценко, Е. & Абсалямова, 2013а, б); (Бутовская, Луценко & Ткачук, 2012); (Абсалямова & Луценко, 2013а; 2013б; 2013с); (Луценко, О. & Ткачук, 2013); (Габелкова, Луценко & Плісюк, 2011); (Луценко, Е., 2009); (Луценко, О., Габелкова & Пестрік, 2011); (Луценко, О., 2015); (Луценко, Е. & Андронникова, 2016); (Луценко, О. & Габелкова, 2017); (Габелкова & Луценко, Е., 2012); (Габелкова & Луценко, О., 2012); (Луценко, О. & Габелкова, 2015); (Луценко, Е. & Габелкова, 2013а,б,с); (Луценко, Е., 2014б); (Луценко, Е., 2011); (Лисак & Луценко, О., 2013); (Венгерова, Луценко & Зуєв, 2014, 2015); (Габелкова, Луценко & Венгерова, 2015); (Касап & Луценко, 2013); (Луценко, Е., Габелкова & Андронникова, 2015а,б); (Lutsenko, О. & Gabelkova, 2013); (Lutsenko & Gabelkova, 2017).

РОЗДІЛ 5

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ АДАПТАЦІЯМИ РІЗНОГО ЗНАЧЕННЯ ЧЕРЕЗ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ

Даний розділ містить опис процедур узагальнення усіх вивчених феноменів за допомогою графічного аналізу. Представлено структурно-функціональні моделі співвідношення онтогенетичних та філогенетичних адаптивних механізмів, а також давніх нефункціональних, давніх функціональних і нових адаптацій. Описані зони переходу різних за функціональним значенням адаптацій. Ці моделі відображують закономірності співвідношення різних адаптацій.

5.1. Взаємовідношення між адаптаціями різного значення

Як ми вже неодноразово згадували протягом роботи, усі види еволюційних (філогенетичних) адаптацій, які можна зараз зафіксувати методом емпіричного або теоретичного аналізу, можна розділити за критерієм їх функціональності у сьогоденні на три типи: 1) давні адаптації, що застаріли (повністю або частково втратили адаптивну функцію); 2) давні адаптації, які зберігають адаптивне значення; 3) нові адаптації, які ще набувають адаптивного значення.

У наших дослідженнях було показано, що до застарілих адаптацій належать: булінг, конфлікти поєднання родів, неефективний політичний вибір і примативність.

До адаптацій, які є еволюційно давніми, але які продовжують зберігати своє адаптивне значення, належать жіноче кокетство та критичне мислення. Жіноче кокетство зберігає своє адаптивне значення для жінок через можливість забезпечити себе і своїх нащадків ресурсами в еволюційно складних умовах професійної та владної гендерної стратифікації, меншого репродуктивного

внеску чоловіків і орієнтації чоловіків переважно на кількісну репродуктивну стратегію, а жінок – на якісну. Проте можна прогнозувати в майбутньому зниження значення такої адаптації, як жіноче кокетство, через збільшення ролі жінок у суспільствах завдяки розповсюдженості засобів контролю за небажаною вагітністю (абортів, контрацептивів) та планування вагітності (розвиток репродуктивної медицини), організації допоміжних способів догляду за маленькими дітьми, зниженні гендерної стратифікації у професійних та владних структурах, тобто підвищення незалежності жінок від чоловічої допомоги у забезпеченні себе і нащадків ресурсами та допомогою.

Здатність до критичності мислення, імовірно, з'явилася досить давно, оскільки також давно (ще на фазі полювання-збирання) появилася здатність людини до макіавеллізму (експлуатації інших за допомогою маніпуляцій, побудови соціальних коаліцій). Рівень критичного мислення поступово зростає протягом розвитку людства, особливо на зорі перших цивілізацій та з появою техніки, науки, філософії (як приклад, можна згадати Аристотелеву силлогістику).

До нових адаптацій можна віднести появу сурогатного материнства та розвиток здорового способу життя. Допоміжні репродуктивні технології дозволяють підвищувати репродуктивну успішність для безплідних пар та задовольняти потреби жінок з високим репродуктивним потенціалом, який вони не можуть реалізувати для себе через життєві складнощі. Ефективність даної адаптації буде перевірена з часом, оскільки певні технологічні відкриття не завжди несуть лише позитивні впливи, деякі можуть мати відстрочений ефект, як було виявлено з багатьма екологічними втручаннями – зловживаннями пестицидами, гербіцидами, різними формами активної меліорації, вирубною лісів тощо (Кряж, 2012).

Здоровий спосіб життя сприяє як тривалості та повноті життя сучасної людини, так і можливому підвищенню репродуктивного успіху, оскільки він забезпечує здоров'я організму та репродуктивній системі як його складовій в сучасних техногенних умовах існування людства. Проте реалізація здорового

способу життя зараз зустрічає певні труднощі через вольове та фізіологічне напруження, необхідне для подолання адаптивних механізмів, що сформувалися в період основної еволюції гомінід – любові до жирної, солоної та солодкої їжі, економії енергії, потягу до засобів покращення емоційного фону, потягу до сексу без захисних засобів тощо. З іншого боку середовище змінилося таким чином, що здоровий спосіб життя стає все більш адаптивним. Зокрема, завдяки розвитку медицини та фармакології тривалість життя людини збільшилась, тому виникли умови для свідомої підтримки здоров'я у цей подовжений період пізньої зрілості.

З метою відображення взаємовідношень між адаптивними феноменами різного значення (різної смислової ваги) ми представимо їх логічне розташування у вигляді схем, а саме – діаграм Венна.

Діаграми Венна – це спосіб графічного представлення результатів, який допомагає краще усвідомлювати, запам'ятовувати, переносити, використовувати знайдену закономірність, тобто обробляти інформацію. Цей метод став відомим з другої половини XVIII століття завдяки роботам Л. Ейлера. Він у графічній, тобто наочній формі, відбиває логічні відношення, що допомагає краще зрозуміти та перевірити те, що сформульовано у словесній або знаковій формі. Продовженням діаграм Ейлера в межах математичної логіки стали діаграми Джона Венна. Венн звертає увагу на те, що метод Ейлера був доповнений Б. Больцано, який увів діаграми для 4-х елементів, які були представлені прямокутниками. Були й інші математики та філософи, які використовували графічне зображення співвідношення різних категорій за допомогою кіл, трикутників, прямокутників і навіть відрізків прямих. В загальному сенсі метод Венна геометричним шляхом представляє обсяги понять або класів на частині площини. Частіше за все в діаграмах Венна використовуються кола, які окреслюють певні однорідні множини та відбивають відношення приналежності / неприналежності. Ті об'єкти, які знаходяться в зонах перетинання кіл, належать до обох множин, тобто мають властивості їх обох (Кузичев, 1968).

За нашими теоретичними та емпіричними узагальненнями існують три види адаптацій: А) давні і застарілі, тобто такі, що втратили адаптивне значення, внаслідок чого стали дезадаптивними; Б) давні, але такі, що зберегли своє адаптивне значення досі; В) нові, які відносно нещодавно з'явилися та мають адаптивне значення в сучасних умовах. Оскільки умови змінюються здебільшого поступово (хоча, за теорією катастроф, час від часу відбуваються стрибкоподібні зміни), ми припускаємо, що адаптації можуть мати перехідні форми, коли певна форма поведінки є частково застарілою (неадаптивною), і водночас частково адаптивною. Тому можна вважати, що зони перетину кіл будуть ілюструвати перехідні аспекти цих видів адаптацій. Перша модель співвідношення визначених адаптацій різного функціонального значення відображена на рис. 5.1.

Рис. 5.1. Теоретична модель співвідношення адаптацій різного функціонального значення

Модель на рис. 5.1 є загально-теоретичною. Вона показує, що усі види адаптацій можуть мати перетини один з одним та включати спільні елементи. Наприклад, нові адаптації не виникають на пустому місці і з часом можуть включати застарілі елементи. Збережені адаптації мають як частково застарілі аспекти, так і досить нові, а застарілі адаптації можуть в певних умовах сьогодення проявляти своє адаптивне значення. Наступна модель буде

конкретизацією теоретичної моделі на матеріалі наших досліджень – див. рис. 5.2.

Рис. 5.2. Конкретизована модель співвідношення адаптацій різного функціонального значення

На конкретизованій моделі (див. рис. 5.2) у коло «А» – «застарілі адаптації» ми розмістили такі форми поведінки як конфлікти поєднання родів, булінг, неефективний політичний вибір та примативність як адаптивні в минулому форми поведінки, які зараз починають відігравати виражену дезадаптивну роль, що було обґрунтовано у відповідних розділах роботи. Проте певним чином вони можуть справляти адаптивний вплив і у сучасних умовах, наприклад, через конструктивне роз'язання конфліктів між свекрухою та невісткою, яке може приводити до збільшення репродуктивного потенціалу та психологічного благополуччя більшості членів родини, або через набуття більшої соціальної компетентності та здатності до самозахисту жертвами булінгу, або стримуванні швидких політичних змін через неефективний політичний вибір, або харизматичної пасіонарної поведінки певних примативних лідерів у сучасному політичному процесі тощо.

У коло «Б» поміщені «давні збережені адаптації» – жіноче кокетство та критичне мислення. На перетині кіл діаграми Венна жіноче кокетство має застарілі елементи у зв'язку зі збільшенням автономності жінок та частковою

відмовою їх засвоювати поведінкові моделі «завоювання чоловіків» (наприклад, відмовою від косметики, носінням чоловічого одягу та зачісок, збільшенням кількості жіноку політиці, бізнесі та у традиційно чоловічих видах спорту – футболі, хокеї, бойових мистецтвах, важкій атлетиці тощо). Водночас жіноче кокетство набуває і нових елементів, які реалізуються в сучасній жіночій моді, косметології, косметичної медицини, популярності психологічних тренінгів розвитку жіночості, розвитку інтернет-сайтів знайомств, міжнародних шлюбних агенцій, онлайн-комп'ютерних ігор, які навчають мистецтву флірту, що стають адаптивними в сучасних умовах завдяки підвищенню легкості пошуку шлюбних/сексуальних партнерів, підвищенню привабливості жінок всупереч старінню тощо.

Критичне мислення, хоча і з'явилося в еволюції досить давно, постійно набуває нові адаптивні елементи. Зокрема, когнітивна наука описує і популяризує все більше феноменів суб'єктивності та вразливості некритичного мислення, наприклад, часткове розвінчання можливостей людської інтуїції (Майерс, 2010), або розробляє способи вдосконалення процедур мислення у вигляді «ментальних мап», штучного інтелекту тощо.

У коло «В» поміщені «нові адаптації» – сурогатне материнство та здоровий спосіб життя. Хоча гестаційне сурогатне материнство є здобутком розвитку наукоємних медичних технологій сьогодення, водночас вже є ознаки його дезадаптивності та застарівання в певних аспектах. Зокрема з'являється критика того, що воно в деяких соціальних умовах набуває ознак «рабовласництва» та «торгівлі людьми, органами, тілом» і т. п. Також ще невідомі довготривалі наслідки для здоров'я у генетичних лініях осіб, які народилися завдяки штучному заплідненню, донорству сперми / яйцеклітин та сурогатному материнству, що може з часом привести до заборони даної технології. З іншого боку (перетин з колом застарілих адаптацій), давні еволюційні та історичні корені сурогатного материнства у вигляді розподіленого батьківства та інституту наложниць були описані нами у відповідному розділі.

Спроби покращити здоров'я за допомогою певних патернів поведінки, з одного боку, мають давнє еволюційне та історичне коріння, наприклад, у формі певних правил «здорової» поведінки людей у племенах, які нав'язувалися їм шаманами / служителями культу, або тимчасової популярності кровопускання та, навіть, лоботомії тощо. З іншого боку, напевно, деякі нові способи здорової поведінки, що зараз популяризуються валеологами, лікарями або соціальними працівниками сфери здоров'я можуть з часом стати «застарілими» адаптаціями у зв'язку з їх недостатньо з'ясованим впливом на довготривалий стан організму та здоров'я нащадків, а також у зв'язку з непрогнозованим розвитком технологій, середовища та суспільства.

У центральному секторі – на перетині усіх трьох кіл можуть знаходитися адаптації, які дуже давні за своїм походженням, і, водночас, завжди у чомусь нові, наприклад, навчання, креативність та гра.

Дані моделі впорядкували досліджені феномени за критерієм адаптаційного значення на сучасному етапі еволюції та відобразили зони переходу усіх адаптацій різного значення. В наступному пункті ми обґрунтуємо моделі взаємовідношення філогенетичних та онтогенетичних адаптацій як інший спосіб відображення закономірностей адаптивних феноменів.

5.2. Рівні формування адаптацій – філогенетичні та онтогенетичні механізми

Психічні явища, які традиційно вивчаються в межах психології адаптації – стратегії, механізми, ресурси, цілі, бар'єри – належать до процесу адаптації протягом життя індивідуума тобто онтогенезу. Розуміння терміну «адаптація» або «адаптаційний механізм» еволюційними психологами характеризується увагою до адаптивних функціональних утворень, універсальних для більшості представників виду *Homo Sapiens* і навіть для всього живого, які сформувалися протягом філогенезу під впливом природного та статевого відбору.

В онтогенетичному сенсі механізмами психологічної адаптації вважаються: вихід із проблемної ситуації, пошукова активність, наuczіння, інтелектуалізація досвіду, залучення соціальної підтримки, зміна стратегій поведінки, психологічні захисні механізми, флуктуації інтернальності-екстернальності у сфері невдач та моральної нормативності, які ми досліджували раніше в кандидатській дисертації (Луценко, 2006).

У межах еволюційної психології описано багато патернів поведінки та психологічних особливостей сучасних людей, які мають універсальний, крос-культурний характер, спостерігаються також у тваринному світі та сприяють виживанню і продовженню роду. Вони є адаптаціями у філогенетичному сенсі. Щоб їх виявити, необхідно розглядати переваги у виживанні (які відбиваються у кращому задоволенні потреб) і успішній включеній репродукції (впевненості у благополуччі дітей, племінників/племінниць, внуків, правнуків) не лише у сучасних умовах, але й протягом основної еволюції гомінід (останні 2 мільйони років). Як ми вже вказували, у сьогоденні філогенетичні механізми можуть відігравати як адаптивну, так і дезадаптивну роль, якщо вони не відповідають зміненим нещодавно умовам середовища. До філогенетичних адаптацій еволюційні психологи відносять: підвищення успішності розв'язання когнітивних задач на матеріалі, який стосується виживання; критерії чоловічої та жіночої привабливості; причини закоханості, моногамії, розлучень, табу інцеста, вікових криз; альтруїзму та агресії, депресивності, поклоніння спортивним та естрадним кумірам; переїдання, індоктринації та багато іншого (Докинз, 1993; Кенрик, 2012; Луценко, Е. & Утевская, 2008; Утевская & Луценко, 2008; Палмер & Палмер, 2003; Barkow, Cosmides & Tooby, 1992; Buss, 1989, 1994; Nesse, 2002, 1994; Pinker, 1997; Rossano, 2003).

У даному дослідженні ми розглянули як сучасні приклади філогенетичних адаптацій ще конфлікти поєднання родів, булінг, жіноче кокетство, сурогатне материнство, примативність, особливості політичного вибору, критичне мислення, здоровий спосіб життя.

Оскільки виявилось, що існують начебто два незалежних, але валідних способи розуміння адаптаційних механізмів (в онтогенетичному та філогенетичному сенсі), ми задалися питанням, як ці два типу адаптацій можуть співіснувати.

Ми вважаємо, що є три форми такого співвідношення між ними. По-перше, онтогенетичні адаптації є проявами універсальних філогенетичних адаптацій. Наприклад, такі онтогенетичні адаптації як пошукова активність (Ротенберг & Аршавський, 1984), навчіння (Хегенхан & Олсон, 2004), стратегії поведінки в умовах загрози (боротьба, втеча, завмирання) (Грей, 1993), пошук соціальної підтримки (Блінова, 2016; Кривоконь, 2015; Коваленко & Корнев, 2006; Майерс, 1998; Палмер & Палмер, 2003) – вони почали формуватися з самого початку розвитку людства, тобто є проявами філогенетичних адаптацій. У випадку досліджених в нашій роботі рис і патернів поведінки прикладами прояву універсальних філогенетичних адаптацій у вигляді онтогенетичних адаптацій є примативність, булінг, неефективний політичний вибір, сімейні конфлікти після об'єднання родів. Еволюційну основу та сучасні прояви цих психологічних явищ ми детально розкрили у попередніх розділах роботи.

По-друге, онтогенетичні адаптації можуть функціонально надбудовуватися над давніми адаптаціями, і навіть, модифікувати їх (здійснювати вплив, який змінює прояви давніх адаптацій). Наприклад, це відбувається за допомогою вольового самоконтролю, інтелектуалізації досвіду, звертання до досвіду інших людей, зафіксованого в культурі (літературі, історії, наукових знаннях). У випадку досліджених нами феноменів такі онтогенетичні адаптації як здоровий спосіб життя та критичне мислення надбудовуються над філогенетичними та починають модифікувати їх. Здоровий спосіб життя є новою адаптацією і багато його елементів втілюються за допомогою вольового самоконтролю, соціальних норм, використання знань, що модифікує давні успадковані форми поведінки. Найбільш яскравий приклад – це свідоме обмеження вживання солодкої, жирної та солоної їжі. Критичне мислення дозволяє здійснювати моніторинг власного мислення та контролювати його за

допомогою тих самих процедур – волі, знань, норм – а саме, наші похибки мислення, ілюзії, імпульсивні рішення. В когнітивній психології описано біля 100 властивих нам похибок мислення, уваги, пам'яті, соціального мислення (Майерс, 1998, 2006; Stanovich & West, 2008) і люди в межах різних навчальних курсів та самостійно вивчають цю інформацію з метою попередження або усвідомлення і корекції цих помилок. Це ї є критичним мисленням та його впливом на більш старі еволюційні механізми.

По-третє, давні адаптації можуть діяти незалежно від онтогенетичних механізмів здебільшого на підсвідомому рівні, як, наприклад, і для чоловіків, і для жінок – це неусвідомлюваний пошук довгострокових партнерів з хорошим генотипом та здатністю турботи про нащадків (Утевская & Луценко, 2008). Онтогенетичні адаптації діють паралельно та здебільшого усвідомлюються, це, наприклад, пошук партнерів за певними усвідомленими критеріями, наприклад: «мені подобаються високі стрункі блондинки», або «мій типаж чоловіків – це смагляві кремезні брюнети». Серед вивчених нами в роботі феноменів до цього випадку відносяться участь у програмах сурогатного материнства та кокетство. Ці форми поведінки на свідомому рівні можуть пояснюватися будь-яким чином, зокрема, певні сурогатні матері в якості причин участі у програмі називали каяття після минулих абортів, але насправді за цією поведінкою на підсвідомому рівні діє філогенетичний механізм кооперативного годування і розподіленого батьківства. Жінки з високим рівнем кокетства можуть пояснювати свою поведінку тим, що це не нудно, цікаво, дає позитивні емоції, але на підсвідомому рівні в них активізований механізм конкуренції з суперницями за високостатусного партнера або партнера з хорошими генами та намагання підвищити внески з боку чоловіків.

Таке взаємовідношення адаптацій можна відобразити в блок-схемах – див. рис. 5.3-5.5.

Перший випадок – це коли філогенетичні адаптації проявляються у онтогенетичних адаптаціях – див. рис. 5.3.

Рис. 5.3. Співвідношення адаптацій у вигляді прояву філогенетичних у формі онтогенетичних

Другий випадок – це коли онтогенетичні адаптації з’являються як надбудова над філогенетичними адаптаціями та певною мірою намагаються контролювати філогенетичні адаптації – це культурні норми поведінки, свідомі та вольові рішення тощо – див. рис. 5.4.

Рис. 5.4. Співвідношення адаптацій у вигляді прояву онтогенетичних як надбудови над філогенетичними

Третій випадок – незалежне функціонування філогенетичних адаптацій, які діють на підсвідомому рівні та онтогенетичних адаптацій, які працюють на рівні свідомості – див. рис. 5.5.

Рис. 5.5. Незалежне функціонування онтогенетичних та філогенетичних адаптацій на рівнях свідомості та підсвідомого

Ці три моделі дозволяють заповнити розрив у сприйнятті філогенетичних та онтогенетичних пристосувальних патернів поведінки та психологічних властивостей і утворюють логічний та послідовний зв'язок між ними (Луценко, Е., 2008).

Одним з суттєвих елементів еволюційно-психологічного підходу є поняття еволюційного середовища адаптації (ЕСА) (Палмер & Палмер, 2003; Луценко, Е. & Утевская, 2008), в якому йдеться про те, що для розуміння пристосувального значення психічних феноменів та поведінки треба розглядати середовищні умови існування людини в момент формування адаптацій. Такі умови перш за все включають так звані тиски відбору, тобто ті чинники, які впливали / обмежували в той час можливість виживання та продовження роду людини.

Ми вважаємо, що зараз можливо виокремити тиски відбору, які діють у сучасний період, і тим самим спрогнозувати нові адаптації. Штучне техногенне середовище, яке було створено потужним мозком людини, викликало нові тиски відбору, до яких тепер треба адаптуватися і для яких відсутні давні філогенетичні адаптації. Ми їх описали в табл. 5.1.

Таблиця 5.1.

Очікувані нові тиски відбору, їх наслідки та нові адаптації

№	Тиск відбору	Наслідки	Адаптації
1	Виробництво та розповсюдження шкідливої їжі	Підвищена смертність від діабету, ожиріння, серцево-судинних та онкологічних захворювань	Захоплення здоровим харчуванням, створення нових стандартів органічної їжі
2	Епідемія ВІЛ/СНІДу	Підвищена смертність, зниження народжуваності	Підвищення привабливості використання презервативів, збільшення уваги до розробки способів лікування
3	Забруднення середовища, порушення екології планети	Підвищена хворобливість, смертність, зниження народжуваності, закінчення ресурсів їжі, прісної води, енергоресурсів	Прагнення до екологічного контролю, розробка екотехнологій існування, страх перед забрудненням середовища
4	Розповсюдження алкоголізму та наркоманії через доступність психоактивних речовин (ПАР)	Підвищена хворобливість, смертність, зниження народжуваності	Поширення інформації про шкідливість впливів ПАР, прагнення суспільства до створення умов, в яких не потрібна підтримка людей за допомогою ПАР, контроль чинників, що підштовхують людину до залежності
5	Автоматизація праці та підвищення комфорту життєдіяльності	Гіподинамічний спосіб життя, підвищення смертності від серцево-судинних захворювань	Ріст популярності фітнесу

Продовження таблиці 5.1.

№	Тиск відбору	Наслідки	Адаптації
6	Збільшення використання автомобільного транспорту	Смертність та зниження народжуваності через автокатастрофи	Збільшення суворості покарання за порушення правил дорожнього руху, обережність водіння, прагнення до більшої безпеки доріг і транспортних засобів.
7	Виробництво зброї масового ураження, війни, вимушені переселення	Втручання в природні процеси адаптації та можливість самознищення виду Homo Sapiens	Домовленості сторін та контроль за знищенням та виробництвом зброї масового ураження, розроблення систем прийому та підтримки біженців і внутрішньо-переміщених осіб
8	Поява мережі Інтернет та кіберзагроз (поява недружнього штучного інтелекту, тотальне стеження, знищення даних та порушення автоматизованих систем життєзабезпечення, «крадіжка особистостей», розвиток інтернет-і комп'ютерної залежностей тощо)	Втручання у природні процеси адаптації, зниження народжуваності, збільшення хвороб та можливість самознищення виду Homo Sapiens	Ріст популярності ІТ-освіти, знань з кібербезпеки, знань щодо інтернет- та комп'ютерної залежностей

Пошук нових тисків відбору, більш детальне дослідження вже спрогнозованих тисків та їх наслідків допоможе психологам бути більш корисними суспільству, тому що прогнозування надає можливість підготуватися до можливих викликів і зустріти їх з меншими втратами та отримати більш повноцінне і щасливе життя.

У перспективі потребується дослідження нових проблем, які були виявлені під час проведеної роботи, зокрема, ролі певних психологічних особливостей членів родин для функціонування сім'ї – інтернальності, екстраверсії тощо; якими саме шляхами жертви булінгу самі стають булерами і чому ті, хто приписують собі роль «захисників» насправді не виконують цієї ролі; які мають бути інтервенції щодо формування здорового способу життя, щоб вони не входили в протиріччя з психологічними та фізіологічними реакціями на них; експериментальне дослідження феномену неефективного політичного вибору, побудова психологічних тестів для виявлення домінуючого психотипу «наївного», «шахрая» та «злопам'ятного» тощо.

Висновки до п'ятого розділу

1. У психологічній науці традиційно використовуються два незалежних способи розуміння адаптацій: онтогенетичний і філогенетичний. Але людина водночас відчуває на собі вплив як філогенетичних, так і онтогенетичних способів пристосування до світу, тому виникає необхідність подолання розриву між способами їх аналізу. Відповідно актуальною стає потреба дослідження форм співіснування, взаємодії онтогенезу і філогенезу на адаптивному полі.

2. Незважаючи на суттєві відмінності, філогенетичні і онтогенетичні адаптивні механізми можуть розглядатися як єдиний процес адаптації. Ефективним способом подолання розриву між різними видами адаптацій є аналіз відносин, які співіснують на сучасному етапі розвитку людства, дослідження їх взаємопереходів і взаємовпливів.

3. Інтерпретації проведених емпіричних досліджень, здійснені у контексті еволюційного підходу, дозволяють стверджувати, що всі розглянуті адаптивні феномени, як давні, так і нові, мають різне смислове навантаження. Водночас систематизація адаптивних поведінкових патернів дає змогу побудови відповідної типології.

4. За критерієм функціональності, тобто залученості, запитаності, усі види еволюційних адаптацій можна поділити на три типи: 1) давні нефункціональні адаптації, тобто такі, що повністю або частково втратили адаптивну функцію (булінг, конфлікти поєднання родів, неефективний політичний вибір, примативність); 2) давні функціональні адаптації, які зберігають своє адаптивне значення (жіноче кокетство, критичне мислення); 3) нові адаптації, які останнім часом набувають адаптивного значення (сурогатне материнство, розвиток здорового способу життя).

5. Давні нефункціональні, давні функціональні і нові адаптації мають зони переходів, перетинів. Для встановлення цих переходів між адаптаціями різного функціонального і смислового навантаження доцільно використовувати метод розробки структурно-функціональних моделей. Побудова моделей на основі діаграм Венна дає змогу проаналізувати всі можливі відносини між типами адаптацій (зони об'єднання, перетину, розбіжностей тощо).

6. Можна визначити три способи взаємовідношень між адаптаціями. По-перше, онтогенетичні адаптації можуть виступати як прояви універсальних філогенетичних адаптацій. По-друге, онтогенетичні адаптації можуть надбудовуватися над давніми адаптаціями, навіть модифікувати, контролювати їх за допомогою культурних норм, свідомих виборів, вольових рішень. По-третє, онтогенетичні та філогенетичні адаптації можуть функціонувати на різних рівнях психіки; онтогенетичні на рівні свідомості, філогенетичні на несвідомому рівні. У першому випадку прикладами прояву універсальних філогенетичних адаптацій у вигляді онтогенетичних адаптацій є примативність, булінг, неефективний політичний вибір, сімейні конфлікти після об'єднання родів. У другому випадку такі онтогенетичні адаптації як здоровий спосіб життя та критичне мислення надбудовуються над філогенетичними та починають модифікувати їх. В третьому випадку участь у програмах сурогатного материнства та кокетство здійснюється на свідомому рівні, але на підсвідомому рівні в їх основі діють філогенетичні механізми розподіленого батьківства, конкуренції за партнера і ресурси.

7. Для подальшого аналізу пристосувального значення певних психічних феноменів необхідно розглядати середовищні умови існування людини, а саме чинники, які впливають / обмежують в певний період можливість виживання та продовження роду людини.

8. Серед таких небезпечних, загрозливих для успішної адаптації чинників слід назвати тиски відбору, які діють у сучасний період, а саме зростання виробництва шкідливої їжі, забруднення навколишнього середовища, розповсюдження алкоголізму та наркоманії через доступність відповідних психоактивних речовин, пандемія ВІЛ/СНІДу. Як наслідок виникають такі нові адаптації як розробка новітніх екотехнологій існування, захоплення здоровим харчуванням тощо.

Нові тиски відбору, які з'являються у сучасному адаптаційному середовищі, необхідно досліджувати для кращої підготовленості та більш швидкого реагування, попередження загроз та використання можливостей, які надає нам змінюваний нами світ. У цьому полягають перспективи даного дисертаційного дослідження.

Результати досліджень даного розділу наведено у публікаціях:

(Луценко, Е. & Утевская, 2008); (Утевская & Луценко, 2008); (Луценко, Е., 2008).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне та емпіричне вирішення наукової проблеми адаптації людини, яка ускладнена швидкою та радикальною зміною середовища за останнє століття, та визначено закономірності адаптації в сучасних умовах існування на основі еволюційно-психологічного підходу.

1. Обґрунтовано використання еволюційно-психологічного підходу, який дозволяє досліджувати психологічні проблеми, що характеризуються універсальністю, парадоксальністю, складністю для розв'язання, зв'язком з виживанням і репродукцією, оскільки це свідчить, що в їх основі лежать еволюційно давні адаптивні механізми. Виокремлено складні форми поведінки, для розуміння яких недостатньо досліджень з урахуванням лише онтогенезу індивіда, зокрема причини конфліктів в гендерній та сімейній сферах, булінгу у шкільному середовищі, нехтування здоровим способом життя, усталеність неефективної політичної поведінки та пов'язаного з нею браку критичного мислення. Визначення їх адаптивної функції, а саме того, чи вони є адаптивними у сьогоденні, вже втратили адаптивність, або лише формуються і набувають її, необхідно для повного розуміння, прогнозування та розв'язання цих проблем. Також в психології існують певні пробіли та розриви у розумінні адаптаційних механізмів різного смислового та функціонального значення (філогенетичних та онтогенетичних, застарілих і нових), які потребують пояснення та створення цілісної методологічної схеми їх аналізу. Давні адаптивні психологічні риси та патерни поведінки, що виникли в філогенезі та проявляються у сьогоденні, їх функціональний смисл та співвідношення утворюють закономірності психологічної адаптації, які визначають її характеристики на сучасному етапі еволюції людини.

2. Визначено закономірності адаптації в гендерній та сімейній сфері, що актуалізуються в процесі об'єднання родів та розв'язання репродуктивних

проблем, зокрема для феноменів жіночого кокетства, сімейних конфліктів після об'єднання родів і сурогатного материнства.

Кокетство визначено як комплексну особистісну особливість жінок, що дозволяє їм бути привабливими для чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, фінансових, часових та енергетичних внесків. Конструкт «жіночого кокетства» включає риси самоконтролю, скептицизму, нарцисизму, маніпулятивності тощо, корисні для захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок (вагітності, пологів та грудного годування) та вразливості під час виношування плоду і догляду за маленькою дитиною. Ця адаптація функціонально може бути пояснена за допомогою еволюційної закономірності «демонстрації коштовних сигналів», оскільки такі риси і поведінка жінки сигналізують, що в неї хороші гени. Адаптивність жіночого кокетства пов'язана з життєстійкістю, оптимізмом, інтелектуальними та адаптивними психофізіологічними характеристиками. Здатність до кокетства сильніше проявляється у жінок з неповних сімей через недостатність сімейної підтримки та більшу необхідність у партнері. Кокетство є давньою адаптацією, яка зберігає своє значення дотепер.

Розглянуто універсальні конфлікти в сімейній сфері після об'єднання родів як форму адаптації (проте застарілої). Найгірші стосунки продовжують мати місце між свекрухою та невісткою та між зятем і тестем. Екстравертованість невістки погіршує конфлікт. Найкращі стосунки спостерігаються між тещами та зятями (як репродуктивними помічниками для дочок). Для стосунків невістки з батьками чоловіка інтернальність членів родини не має значення, але вища інтернальність тестя покращує його стосунки з зятем. Психологічні проблеми зятя погіршують його стосунки в родині. У отриманих фактах спостерігаються прояви наступних еволюційно-психологічних закономірностей, які регулюють відносини у розширеній родині: невизначеність батьківства для чоловіка та представників його роду; намагання підвищити репродуктивний потенціал сина (з боку свекрухи); експлуатація особини з іншого роду; конкуренція між чоловіками різних поколінь з різних

родів. Ці прояви давніх адаптацій у розширеній родині частково втратили свою адаптивну функцію через низку негативних наслідків для членів сім'ї.

Доведено, що новою адаптацією в гендерній сфері є сурогатне материнство. Жінки, які виконують роль сурогатної матері, за своїми особистісними якостями є оптимально пристосованими до цих обов'язків. Вони мають вищі адаптаційні здібності, мало виражену іпохондрію та психастенію, більш виражений потяг до контактів і менш виражені сором'язливість і агресивність; дуже позитивно ставляться до процесу вагітності (в тому числі, до сурогатної) та пологів, і мають менше страхів, пов'язаних з цим процесом; для них характерні певні соціальні та особисті проблеми, які вони намагаються розв'язувати через репродуктивну діяльність. Така нова форма адаптації укорінена в еволюційних закономірностях кооперативного годування, розподіленого батьківства та інституту наложниць.

3. До суспільно-політичних феноменів, які доцільно розглядати в еволюційному світлі, віднесено неефективну політичну поведінку, для пояснення якої використано етологічну типологію «простаків», «шахраїв» і «злопам'ятних». Критерієм неефективного політичного вибору вважається повторний вибір на другий термін у владу кандидата, який не виконав передвиборчих обіцянок під час першого терміну перебування на посаді. Така електоральна поведінка обумовлена накопиченням у відповідних популяціях психологічних типів «простаків» та «шахраїв», і браком представників психологічного типу «злопам'ятні». Дана диспропорція виникла внаслідок домінування в історії країн періодів жорсткого авторитаризму, під час яких представники психотипу «злопам'ятні» знищувалися або емігрували в інші країни. Неефективний політичний вибір є неадаптивною, застарілою стратегією, еволюційною основою (базовою закономірністю) якої виступає феномен ієрархічної консолідації груп, індоктринації та первинного альтруїзму. Неадаптивність цієї стратегії відбивається в низькій якості життя даних популяцій.

4. Виявлено компоненти конструкту «примативність» як такого, що відбиває ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку: нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися. Хоча така властивість психіки, як примативність є частково адаптивною в авторитарних суспільствах, в цілому її адаптивність знижується з розвитком цивілізації, тому що раціональність та інтелект надають більший адаптивний потенціал людині за рахунок розвинутої антиципації, самоконтролю, більш об'єктивного сприйняття реальності, оптимального використання власних резервів і ресурсів ситуації. Концептуально примативність пов'язана з агресивною поведінкою (булінгом), нехтуванням здоров'ям і зниженою критичністю мислення.

5. Встановлено універсальність булінгу, що доводиться його присутністю в різних країнах та організаційних умовах, і є доказом його еволюційного формування. Він має найбільшу розповсюдженість в формальних, неродинних, ієрархічно організованих групах і розв'язує задачу встановлення статусних стосунків шляхом сили та маніпуляцій. Булінг як агресивна поведінка певних індивідів, спрямована в бік окремих слабших членів групи, є достатньо поширеним у шкільному середовищі (16-32%). Він прямо зв'язаний з примативністю, емоційністю, агресивністю, домінантністю, що доводить його інстинктивний характер та невідповідність сучасним соціальним нормам. В умовах сьогодення він є дезадаптивним залишком фази еволюції людей та інших соціальних тварин в формі ієрархій домінування, що є його базовою еволюційною закономірністю. Зараз у булінгу переважають непрямі форми агресії, що надає булерам переваги в униканні покарань. Булери усвідомлюють свою соціальну роль агресора, водночас спостерігається навчання булінгу його жертв. Булери мають високий негативний соціальний статус, ознаки психофізіологічної напруженості, знижену академічну успішність, заздрісність, тривожність. Жертви булінгу часто мають меланхолічний темперамент, гуманізм, ліберальні погляди, що може ставати сигналом їх слабкості для агресорів.

6. З'ясовано, що однією з головних причин складності ведення здорового способу життя є невідповідність сучасних умов існування людини тим, в яких вона еволюціонувала. Тим, хто найменше дотримується здорового способу життя, бракує антиципації, сили волі, їм властиві акцентуації «психопатія» і «гіпоманія» та виснаження адаптаційного потенціалу. Зовнішні загрози підвищують схильність до ігнорування здорового способу життя, оскільки оцінка довкілля як екологічно небезпечного пов'язана з нехтуванням здоровим харчуванням та правилами безпеки (закономірність короткого життєвого шляху). Здоров'яруйнуюча поведінка пов'язана з психологічним неблагополуччям особистості та асоційована з певними психологічними захисними механізмами. Схильність до порушень здорової поведінки тісно пов'язана з примативністю. Нехтування здоровим способом життя є застарілою адаптацією, а здоров'язберігаюча поведінка, є новою адаптацією, яка ще формується, про що свідчать суперечливі фізіологічні ефекти.

7. Визначено характеристики критичного мислення як противаги примативності в контексті їхнього зв'язку з іншими когнітивними та особистісними особливостями. Критичність мислення пов'язана з сенсорною чутливістю, розвинутими логічними здібностями, полenezалежністю, здатністю до переносу знань, низькою ригідністю і примативністю. Виявлено слабкість критичного мислення в аспектах здібності до сфокусованого спостереження, врахування контексту, здатності відрізнити аргументи від суджень, вразливість до технік відволікання уваги, та високий рівень критичного мислення в аспектах пошуку відповідної інформації та операцій індукції. Критичне мислення має тривалу історію формування у людей, тобто це давня адаптація, яка зберігає своє значення у сьогоденні.

8. Установлено, що такі патерни поведінки, як примативність, неефективний політичний вибір, сімейні конфлікти під час поєднання родів, булінг, частково втратили свою адаптивність. Водночас, жіноче кокетство і критичне мислення продовжують бути адаптивними в сучасних умовах. Новими адаптаціями, які ще знаходяться у фазі становлення, є сурогатне

материнство і здоровий спосіб життя. Ці три типи адаптацій не є ізольованими і мають зони переходу та спільні властивості.

Побудовано три структурно-функціональні моделі співвідношення онтогенетичних та філогенетичних адаптивних механізмів: онтогенетичні адаптації є проявами філогенетичних, онтогенетичні адаптації можуть надбудовуватися над філогенетичними, онтогенетичні та філогенетичні адаптації можуть функціонувати на різних рівнях психіки – перші на рівні свідомості та другі – на рівні підсвідомого. Такі моделі відбивають закономірності співвідношення адаптацій різного смислового і функціонального значення. Для прогнозування нових адаптацій необхідно розглядати сучасні середовищні умови існування людини, а саме чинники, які зараз обмежують можливість виживання та продовження роду людини. До них належать зростання виробництва шкідливої їжі, забруднення навколишнього середовища, розповсюдження алкоголізму та наркоманії, пандемія ВІЛ/СНІДу, кібербезпека, автоматизація праці і переміщень тощо. Внаслідок виникають такі нові адаптації як розробка новітніх екотехнологій існування, захоплення здоровим харчуванням, фітнесом і т. п.

Перспективою є дослідження нових проблем, які були виявлені під час проведеної роботи, зокрема, ролі певних психологічних особливостей членів родин для функціонування сім'ї (інтернальності, екстраверсії тощо); шляхів перетворення жертв булінгу на булерів і причин того, що так звані «захисники» не виконують цієї ролі; інтервенцій щодо формування здорового способу життя, які не входили би в протиріччя з психофізіологічними реакціями на них тощо.

Результати проведених досліджень можуть бути корисними для вирішення різноманітних прикладних завдань. Зокрема, розроблені в межах дисертаційного дослідження психодіагностичні методики вже використовуються для консультування жінок і розробки жіночих тренінгів, для вивчення аудиторії та розробки контенту ЗМІ, для виховання, освіти та професійної підготовки цивільних і військових фахівців. Акти про

впровадження результатів дисертації розміщені у Додатку І.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Абрамова, Г. С. (2000). *Возрастная психология*. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- Абсалямова, К. З., & Луценко О. Л. (2013а). Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1046), 216–221.
- Абсалямова, К. З., & Луценко О. Л. (2013b). Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1065), 134–138.
- Абсалямова, К. З., & Луценко О. Л. (2013с). Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. *Соціальна психологія*, (55), 65–76.
- Абсалямова, К. З., & Луценко О. Л. (2014). Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1095), 191–197.
- Аверьянов, А. И. (2011). *Школьный буллинг в воспоминаниях студентов МГПИ*, Сборник научных трудов SWORLD по материалам международной научно-практической конференции. Одесса: Куприенко С. В.
- Адорно, Т. (2000). Авторитарная личность. В М. А. Василик & М. С. Вершинин (Сост.), *Политология: хрестоматия*. (с. 588-600). Москва: Гардарики.
- Александров, А. А. (2006). *Психогенетика: учебное пособие*. Санкт-Петербург: Питер.
- Александровская, Э. М., & Гильяшева, И. Н. (1993). *Адаптированный модифицированный вариант детского личностного опросника Р. Кеттела: методические рекомендации*. Москва: Фолиум.
- Александровский, Ю. А. (1976). Состояния психической дезадаптации и их компенсация. Москва: Наука.
- Анастаси, А., & Урбина, С. (2003). *Психологическое тестирование*. Санкт-Петербург: Питер.

- Аникин, В. (Ред.). (1986). *Русский фольклор*. Москва: Худож. лит.
- Артемова, О. Ю. (1992). Дети в обществе аборигенов Австралии. В *Этнография детства. Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии*. (с. 17–55). Москва: Наука, Восточная литература.
- Артемова, О. Ю. (2004). *Охотники-собиратели и теория первобытности*. Москва: ИЭА РАН.
- Артемова, О. Ю., & Бутовская, М. Л. (2000). Дети Калмыкии: труды и игры. *Этнографическое обозрение*. (3), 30–45.
- Артемьева, Т. В. (2010). *Психология развития: учебно-методическое пособие*. Казань: Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет.
- Аррес, Ф. (1999). *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
- Атраментова, Л. А., & Филипцова, О. В. (2008). *Гены и поведение*. Харьков: Ліхтар, Современная печать.
- Баевский, Р. М., Иванов, Г. Г., Чирейкин, Л. В., Гаврилушкин, А. П., Довгалевский, П. Я., Кукушкин, Ю. А. ... Медведев, М. М. (2001). Анализ variability сердечного ритма при использовании различных электрокардиографических систем: методические рекомендации. *Вестник аритмологии*, (24), 65–87.
- Баевский, Р. М. (2004). Анализ variability сердечного ритма: история и философия, теория и практика. *Клиническая информатика и телемедицина*, (1), 54–64.
- Баевский, Р. М. (1987). *Оценка функционального состояния организма на основе математического анализа сердечного ритма*. Владивосток: ДВО АН СССР.
- Балл, Г. О. (2004). До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*, (4), 60–74.

- Банников, К. Л. (2002). *Антропология экстремальных групп. Доминантные отношения среди военнослужащих срочной Российской Армии*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН.
- Барабашикова, Т. А., & Рыжкова, А. Н. (2007). *Психологические методики изучения личности : практикум*. Москва: Ось-89.
- Баркан, А. Дедовщина в школе или школьный буллинг. Взято 30 січня 2018 з: http://abarkan.ucoz.com/publ/dedovshhina_v_shkole_ili_shkolnyj_bulling/1-1-0-18
- Батраченко, І. Г. (2010). *Психологічні закономірності розвитку антиципації людини*. (Автореф. дис. докт. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса.
- Беженар, Г. (2012). Булінг: підліткове насильство в школі. *Школа (Шк. світ)*, (2), 75–83.
- Бендас, Т. В. (2007). *Гендерная психология: учебное пособие*. Санкт-Петербург: Питер.
- Бенедикт, Р. (2004). *Хризантема и меч: Модели японской культуры*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Бердышев, И. С. (2005). Лекарство против ненависти. *Первое сентября*, (18), 3.
- Березин, Ф. Б. (1988). *Психическая и психофизиологическая адаптация человека*. Ленинград: Наука.
- Берри, Дж. В., Пуртинга, А. Х., Сигалл, М. Х., & Дасен П. Р. (2007). *Кросс-культурная психология. Исследования и применение*. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр.
- Блискун, О. О. (2013). Систематизований аналіз теорій, конструктів та моделей агресії (частина 1). *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, (3), 35–43.
- Блінова, О. Є. (2015). Стратегії адаптації мігрантів: нові виклики сучасності. Взято 21 травня 2018 з <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-9-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsesi-ukrajini-evropi>

ta-svitu/10-blinova-o-e-m-kherson-strategiji-adaptatsiji-migrantiv-novi-vikliki-suchasnosti

- Блинова, О. Є. (2016). Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Вип. 3(1), 111-117.
- Богоявленская, Д. Б. (2002). *Психология творческих способностей*. Москва: Академия.
- Бодалев, А. А. (Ред.). (2004). *Общая психодиагностика*. Санкт-Петербург: Речь.
- Божович, Л. И. (2001). Этапы формирования личности в онтогенезе // В *Психология развития*. (с. 227–272). Санкт-Петербург: Питер.
- Большой англо-русский словарь: в 2-х т.* – Т. 1. (1987). Москва: Рус. яз.
- Боровиков, В. (2003). *STATISTICA. Искусство анализа данных на компьютере: Для профессионалов*. Санкт-Петербург: Питер.
- Бурлачук, Л. Ф., & Морозов, С. М. (1999). *Словарь-справочник по психодиагностике*. Санкт-Петербург: Питер.
- Бутинов, Н. А. (1992). Детство в условиях общинно-родового строя. В *Этнография детства. Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии*. (с. 5–16). Москва: Наука, Восточная литература.
- Бутовская, М. Л. (2004). *Тайны пола. Мужчина и женщина в зеркале эволюции*. Фрязино: Век 2.
- Бутовская, М. Л. (2004). *Язык тела: Природа и культура*. Москва: Научный мир.
- Бутовская, М. Л., Луценко, Е. Л., & Ткачук, К. Е. (2012). Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. *Этнографическое обозрение*, (5), 139–150.
- Бутовская, М. Л., Феденок, Ю. Н., & Буркова, В. Н. (2007). Взаимопонимание и толерантность в поведении детей и подростков в условиях многоэтнических школьных коллективов. В М. Ю. Мартынова, Н. М.

- Лебедева (Ред.) *Молодежь Москвы: адаптация к многокультурности*. (с. 314–366). Москва: РУДН.
- Бэрн, Р., & Ричардсон, Д. (1997). *Агрессия*. Санкт-Петербург: Питер.
- Вагнер, В. А. (2005). *Биологические основания сравнительной психологии: Биопсихология: В 2 т. (Т. 1)*. Москва: Наука.
- Вассерман, Л. И. (2005). Психологическая диагностика индекса жизненного стиля. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева.
- Венгер, А. Л. (2003). *Психологические рисуночные тесты: Иллюстрированное руководство*. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС.
- Венгерова, О. М., Луценко, О.Л., & Зуев, І.О. (2014). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. В *Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства*. (с. 31-34). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Венгерова, О. М., Луценко, О. Л., & Зуев, І. О. (2015). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія», 3(1), 11-15.*
- Вишневская, В. И., & Бутовская, М. Л. (2010). Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе. *Этнографическое обозрение*, (2), 55–68.
- Внебрачных, Р. А. (2012). Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах. *Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика*, (Вып. 1), 48–51.
- Вовчук, Р. Ю. (2011). Ставлення особистості до власної зовнішності як предмет психологічних досліджень. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Педагогіка і психологія*, (17), 75–82.
- Волков, Б. С. (2010). *Психология подростка*. Санкт-Петербург: Питер.

- Выготский, Л. С. (1983). Педология подростка. В *Собрание сочинений в 6 т.* (Т. 4). Москва: Педагогика.
- Высоцкая, Е. (2008). Буллинг на рабочем месте: хищники и жертвы. *Я-ПЕРШИЙ*, (10). Взято з http://www.botexpert.com.ua/Articles/Articles_240.html
- Габелкова, О. Е., & Луценко, Е. Л. (2012). Взаимосвязь склонности к нарушениям здорового поведения с антиципацией и типовыми личностными особенностями. В *Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука.* (с. 53-54). Харків: ХНПУ.
- Габелкова, О. Є., & Луценко, О. Л. (2012). Взаємозв'язок схильності до порушень здорової поведінки з антиципацією та типовими особистісними якостями. *Соціальна психологія*, 54(4), 18-25.
- Габелкова, О. Е., & Луценко, Е. Л. (2013). Самооценка экологического фактора здоровья и ее связь с личностными особенностями и образом жизни украинской молодежи. *Актуальні проблеми психології, серія: Екологічна психологія*, 7(вип. 33), 109-117.
- Габелкова, О. Е., Луценко, Е. Л., & Венгерова, Е. М. (2015). Особенности поведения лиц молодого возраста при ухудшении здоров'я. В *Тези II Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід.* (с. 284-285). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди.
- Габелкова, О. Є., Луценко, О. Л., & Плісюк, Т. І. (2011). Психологічні особливості людей, що схильні до гіподинамії в молодому віці. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. Серія: Психологія*, (937), 31-34.
- Гарбузов, В. И. (2006). *Инстинкты и судьба человека.* Москва: АСТ.
- Геннеп, А. (1999). *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов.* Москва: Восточная литература.
- Геодакян, В. А. (1991). Эволюционная теория пола, *Природа*, (8), 60–69.

- Гиппенрейтер, Ю. Б. (2002). *Введение в общую психологию. Курс лекций*. – Москва: ЧеРо.
- Глазман, О. Л. (2009). Психологические особенности участников буллинга. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, (105), 159–165.
- Головаха, Є., & Горбачик, А. (2010). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009*. Київ: Інститут соціології Національної Академії Наук України.
- Горшков, М. К., & Шереги, Ф. Е. (2012). *Прикладная социология: методология и методы: интерактивная учебная помощь*. Москва: ФГАНУ «Центр социологических исследований», Институт социологии РАН.
- Грант, В. (1991). *Эволюционный процесс*. Москва: Мир.
- Гребенкин, Е. В. (2006). *Профилактика агрессии и насилия в школе*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Грэй, Д. А. (1993). Нейропсихология темперамента. *Иностранная психология*, 1(2), 24–37.
- Гудолл, Дж. (1992). *Шимпанзе в природе: поведение*. Москва: Мир.
- Данилова, Н. Н. (2007). *Психофизиология: учебник для вузов*. Москва: Аспект Пресс.
- Данилюк, І., & Абрамов, В. (2015). Особливості копінг-поведінки залежно від часової орієнтації особистості. *Психологія і суспільство*, (2), 107-116.
- Даулинг, С. (Ред.). (2000). *Психология и лечение зависимого поведения*. Москва: Класс.
- Демоз, Л. (2000). *Психоистория*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Денежніков, С. С. (2014). Індустрія Ні-Німе-технологій – до абрисів трансгуманістичного майбутнього. *Філософія науки: традиції та інновації*, 10(2), 151–160.
- Докинз, Р. (1993). *Эгоистичный ген*. Москва: Мир.

- Дольник, В. Р. (1994). *Непослушное дитя биосферы: Беседы о человеке в компании птиц и зверей*. Москва: Педагогика-Пресс.
- Дорожкин, В. (2010). *Альтруизм: так называемое добро*. Симферополь: Таврия.
- Дэннет, Д. С. (2004). *Виды психики: на пути к пониманию сознания*. Москва: Идея-Пресс.
- Жуков, С. М., & Жукова, Т. В. (2005). *Історія психології : навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Журавльова, Л. П. (2008). *Психологічні основи розвитку емпатії людини*. (Автореф. дис. докт. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса.
- Зайцев, В. П. (1981). Вариант психологического теста Mini-Mult. *Психологический журнал*, (3), 118–123.
- Зайцев, В. П. (2004). Психологический тест СМОЛ. *Актуальные вопросы восстановительной медицины*, (2), 17–19.
- Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры / Г. Зиммель. — М. : Юрист, 1996. – 671 с.
- Знаков, В. В. (2001). *Методика исследования макиавеллизма личности*. Ярославль: НПЦ "Психодиагностика".
- Зорина, З. А., Полетаева, И. И., & Резникова, Ж. И. (2002). *Основы этологии и генетики поведения*. Москва: Изд-во МГУ, Высшая школа.
- Иванов В. С., Корнак, Л. И., Матюшенко, Н. С., Павлова, Л. П., & Поколюхина, О. А. (2004). Показатели функциональной асимметрии коры больших полушарий мозга и рук человека в оценке сдвигов функционального состояния в «континууме» активации. В Н. Н. Боголепов, В. Ф. Фокин (Ред.), *Функциональная межполушарная асимметрия. Хрестоматия*. (с. 48–50). Москва: Научный мир.
- Ивунина, Е. Е. (2009). О различных подходах к понятию «критическое мышление». *Молодой ученый*, (11), 170–174.

- Ильин, Е. П. (2002). *Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины*. Санкт-Петербург: Питер.
- Капица, С. П. (2008, Февраль 22) Хватит Биллу Гейтсу процветать за наш сет. *Комсомольская правда в Украине*, с. 15.
- Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 24(5), 45–57.
- Касап, О. В., & Луценко, Е. Л. (2013). Связь личностной открытости с адаптационными резервами человека. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 115-120). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН.
- Кейсельман (Дорожкін), В. Р. (2011). Символічне конституювання різних видів альтруїзму в психотерапії. В *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 1(30): зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (с. 302–306). Київ : А. С. К.
- Кенрик, Д. (2012). *Секс, убийство и смысл жизни*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ким, Дж. О., Мьюллер, Ч. У., & Клекка У. Р. (1989). *Факторный, дискриминантный и кластерный анализ*. Москва: Финансы и статистика.
- Клайн, П. (1994). *Справочное руководство по конструированию тестов*. Киев: ПАН Лтд.
- Кле, М. (1991). *Психология подростка. Психосексуальное развитие*. Москва: Педагогика.
- Кластер, Д. *Что такое критическое мышление?* Взято Січень 30, 2018 з <http://testolog.narod.ru/Other15.html>
- Коваленко, А. Б., & Корнеєв, М. Н. (2006). *Соціальна психологія: підручник*. Київ: Геопринт.
- Ковальова, О. О. (2009). *Вплив рівня примативності на професійну орієнтацію молодих фахівців*, Матеріали конференції Humanities & Social Sciences 2009 (HSS-2009). Lviv: Видавництво Львівської політехніки.

- Ковальова, О. О. (2011). *Врахування особистісних характеристик людини при професійній орієнтації в навчально-виховних закладах*, Збірник матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. Управління в освіті. Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- Козырь, Е. (2009). *Развитие критического мышления через чтение и письмо (ркмчп)*. Первое сентября, (7). Взято з http://rus.1september.ru/view_article.php?ID=200900707
- Кокун, О. М. (2004). *Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності* (Автореф. дис. докт. психол. наук). Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, Україна.
- Кокун, О. М. (2006). *Психофізіологія. Навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Кон, И. С. (1998). *Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива*. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы.
- Кон, И. С. (2006). Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*, (11), 15–18.
- Кон, И. С. (2010). *Мальчик – отец мужчины*. Москва: Время.
- Кондаков, И. М. (2001). Психологическое образование: ресурсы Internet'а. *Журнал прикладной психологи*, (5), 47–56.
- Кондратьев М. Ю. (Ред.). (2005). *Социальная психология. Словарь*. Москва: ПЕР СЭ.
- Короленко, Ц. П., & Фролова Г. В. (1979). *Вселенная внутри тебя (Эмоции. Поведение. Адаптация)*. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение.
- Король, А. (2009). Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя України*, 13(1-2), 84–93.
- Король, С. А. (1981). К классификации особенностей критичности мышления. *Вопросы психологи*, (4), 108–112.
- Кривоконь, Н. І. (2015). Соціально-психологічна підтримка як чинник подолання скрутних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*.

Збірка наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Вип. 29, 319-328.

Критическое мышление и логика: инструменты, статьи, пособия, материалы, семинары, тренинги, курсы. Взято Січень 30, 2018 з <http://evolkov.net/critic.think/index.html>

Кряж, И. В. (2012). *Психология глобальных экологических изменений: монография*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина.

Кузичев, А. С. (1968). *Диаграммы Венна – история и применения*. Москва: Наука.

Кузнецов, М. А. (2012). Мотивація людини: основні форми та закономірності функціонування. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 44(1), 116–137.

Кузнецов, М. А., & Зотова, Л. Н. (2016). Психологические механизмы и детерминанты поддержания здоровья человека. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*, (53), 102–125.

Кун, Т. (1977). *Структура научных революций*. Москва: Прогресс.

Кухарева, Е. В. (2013). Семейные отношения в арабском обществе – «свекровь – невестка». Системно-структурный анализ арабских пословиц и поговорок. В *Профессионально ориентированное обучение иностранному языку и переводу в вузе, Материалы ежегодной международной конференции, Москва, 19-20 апреля 2013*. (с. 140-144). М: РУДН.

Лактионов, А. Н. (1998). *Координаты индивидуального опыта*. Харьков: Бизнес Информ.

Лейн, Д. А. (2001). *Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия*. Санкт-Петербург: Питер.

Ленинджер, А. (1985). *Основы биохимии*. Москва: Мир, 1985.

Леонтьев, А. Н. (1972). *Проблемы развития психики* (3-е изд.). Москва: Изд-во Моск. ун-та.

- Леутин, В. П., & Николаева, Е. И. (1988). *Психофизиологические механизмы адаптации и функциональная асимметрия мозга*. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение.
- Лисак, К. О., & Луценко, О. Л. (2013). Методика вивчення здібностей до переносу знань – розробка авторських завдань для різних категорій переносу. В Милко Тодоров Петков (Ed.), *Achievement of high school – 2013: Материали за 9-а международна научна практична конференция 17-25 November, 2013: Том 32. Психология и социология* (с. 35-39). София, Народна Република България: Бял ГРАД-БГБ.
- Лихи, Т. (2003). *История современной психологии* (3-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Личко, А. Е., & Иванов, Н. Я. (1995). *Патохарактерологический диагностический опросник для подростков и опыт его практического использования: методическое пособие*. Москва: Фолиум.
- Лоренц, К. (1994). Агрессия. – Москва: Изд. группа «Прогресс», «Универс».
- Луїс Сабайя Гомес (2010). Витоки людського суспільства: соціалізація та еволюційна теорія. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, (4), 153–159.
- Лурия, А. Р. (2006). *Лекции по общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
- Луценко, Е. Л. (2007). Взгляд на неэфективный политический выбор с позиции эволюционной психологии. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (771), 163–166.
- Луценко, Е. Л. (2008). Двухуровневое формирование адаптаций – филогенетические и онтогенетические механизмы. В *Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності*. (с. 15-16). Дніпропетровськ: ДНУ.
- Луценко, Е. Л. (2009). Психосоматические факторы избыточной массы тела. В *Материали науково-практичної конференції Психічні і соматичні розлади*

психогенного походження (XII Платонівські читання). (с. 74-75). Харків: Клінічний санаторій «Курорт Березовські мінеральні води».

Луценко, Е. Л. (2011). Возможности развития потенциала стрессоустойчивости при различных особенностях личности. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 16(11, частина 2), 73-82.

Луценко, Е. Л. (2013). Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы*. Труды Института психологии РАН. (с. 287–295). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН».

Луценко, Е. Л. (2014а). Потенциал эволюционного подхода в рамках психофизиологической науки. *Вестник психофизиологии*, (1), 8–12.

Луценко, Е. Л. (2014б). Адаптация теста критического мышления Л. Старки. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1110), 65–70.

Луценко, Е. Л., & Абсалямова, К. З. (2013а). Конструкт «примативность» и разработка теста для его измерения. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1032), 96–99.

Луценко, Е. Л., & Абсалямова, К. З. (2013б). Связь буллинга как формы агрессивного поведения с состоянием здоровья и успеваемостью школьников. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 67-72). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН.

Луценко, Е. Л., & Андронникова, Е. А. (2016). Восприятие студентами своего здоровья в контексте его сильных / слабых сторон и возможностей улучшения. *Вестник психофизиологии*, (2), 52-57.

Луценко, Е. Л., & Габелкова О. Е. (2013а). Опросник нарушений здорового поведения – новый инструмент для исследований в психологии здоров'я. *Вопросы психологии*, (5), 142–153.

- Луценко, Е. Л., & Габелкова, О. Е. (2013b). Связь variability сердечного ритма с психологическими особенностями, детерминирующими здоровое поведение. *Вестник психофизиологии*, (1), 24-30.
- Луценко, Е. Л., & Габелкова, О. Е. (2013c). Метод дневников как основа психокоррекции нарушений здоровьесберегающего поведения. В *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*. (с. 152-154). Харків: ХНПУ.
- Луценко, Е. Л., Габелкова, О. Е., & Андронникова, Е. А. (2015a). Психологическое благополучие и здоровый образ жизни: реципрокные связи явлений. В *Сборник научных трудов VI международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 19-24). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН.
- Луценко, Е. Л., Габелкова, О. Е., & Андронникова, Е. А. (2015b). Психологическое благополучие студентов, склонных к нарушениям здорового поведения. В *Тезисы докладов I международной научно-практической конференции Социальная психология здоровья и современные информационные технологии*. (с. 71-76). Брест, Республика Беларусь: Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина, 2015.
- Луценко, Е. Л., & Утевская, О. М. (2008). Эволюционно-психологическое направление: способ выйти за пределы «замкнутых кругов» психологи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (793), 251–262.
- Луценко, Е. Л., & Цокота, В. Р. (2013). Адаптационный потенциал женщин, готовящихся стать суррогатными матерями. *Психологический журнал*, 34(3), 15–23.
- Луценко, О. Л. (2006). *Стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві*. (Автореф. дис.

канд. психол. наук). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків.

Луценко, О. Л. (2014). Конфлікти поєднання родів: «Невістка – чужа кістка» та їх еволюційно-психологічне пояснення. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 18-23.

Луценко, О. Л. (2015). Огляд розвитку психології здоров'я в Україні за останні роки. В *Матеріали міжнародної наукової конференції VII Харківські міжнародні психологічні читання, Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги*. (с. 100-103). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Луценко, О. Л. (2017). Вимірювання індивідуальної хвилини як спосіб експрес-оцінки адаптації людини. В *Матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології*. (с. 165-167). Харків: НУЦЗУ.

Луценко, О. Л., & Габелкова, О. Є. (2015). Амбівалентна роль психологічних захисних механізмів для підтримки здорової поведінки у студентської молоді. *Психологія і особистість*, 8(2, частина 2), 124-137.

Луценко, О. Л., & Габелкова, О. Є. (2017). Конструювання методики схильності до низької фізичної активності – процедура та результати. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, (8), 171-175.

Луценко, О. Л., Габелкова, О. Є., & Петрік О. І. (2011). Психологічні особливості студентської молоді, що має тютюнову залежність. *Практична психологія та соціальна робота*, (7), 49-54.

Луценко, О. Л., & Ткачук, К. Є. (2013). «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 43–49.

Луценко, О. Л., & Цокота, В. Р. (2011). Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (985), 18–21.

- Мазилов, В. А. (2006). Методологические проблемы психологии в начале XXI века. *Психологический журнал*, 27(1), 23–34.
- Майерс, Д. (1998). *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер Ком.
- Майерс, Д. (2006). *Психология*. (2-е изд.). Минск: Попурри.
- Майерс, Д. (2010). *Интуиция. Возможности и опасности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Маклаков, А. Г. (2001). Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*, 22(1), 16–24.
- Маклаков, А. Г. (2000). *Общая психология*. Санкт-Петербург: Питер.
- Максименко, С. Д., Кокун, О. М., & Тополов, Є. В. (2011). Модифікація методики дослідження агресивності людини «Тест руки» (Hand Test). *Практична психологія та соціальна робота*, (2), 16–22.
- Малкина-Пых, И. Г. (2005). *Психосоматика: Справочник практического психолога*. Москва: Эксмо.
- Малкина-Пых, И. Г. (2006). *Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога*. Москва: Эксмо.
- Марютина, Т. М., & Ермолаев О. Ю. (2004). *Введение в психофизиологию*. Москва: Флинта.
- Мацумото, Д. (2003). *Психология и культура*. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК.
- Мейжис, І. А. (2015). Методологічні засади досліджень в соціологічній соціальній психології. *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*, 258(246), 7–13.
- Менделевич, В. Д. (2003). Тест антиципационной состоятельности (прогностической компетентности) – экспериментально-психологическая методика для оценки готовности к невротическим расстройствам. *Социальная и клиническая психиатрия*, (1), 35–40.

- Менделевич, В. Д. (Ред.). (2007). *Руководство по аддиктологии*. Санкт-Петербург: Речь.
- Мердок, Дж. П. (2003). *Социальная структура*. Москва: ОГИ.
- Мещеряков, Б., & Зинченко, В. (Сост. и ред.). (2011). *Большой психологический словарь*. Санкт-Петербург: Речь.
- Мид, М. (1988). *Культура и мир детства*. Москва: Наука.
- Мироненко, И. А. (2005). Биосоциальная проблема в современной психологии и перспективы развития отечественной теории. *Психологический журнал*, 26(1), 88–93.
- Мэттьюз, Р. (2007). *25 великих идей. Научные открытия, изменившие наш мир*. Санкт-Петербург: ДИЛЯ.
- Найденова, Л. *Кибер-буллинг: опасное виртуальное «быкование»*. Взято з <http://psyfactor.org/lib/cyber-bullying.htm>
- Налчаджян, А. А. (1988). *Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии)*. Ереван: Изд-во АН АрмССР.
- Немов, Р. С. (1990). *Психология*. Москва: Просвещение.
- Немов, Р. С. (1999). *Общие основы психологии*. В Р. С. Немов *Психология: В 3 кн.* (3-е изд.). (Кн. 1, 632 с.). Москва: ВЛАДОС.
- Немцов, Б., & Милов, В. (2010). *Путин. Итоги. 10 лет: Независимый экспертный доклад*. Москва: Солидарность.
- Нероба, М. В. (2015). Материнство як психологічний феномен. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 48–49(3–4), 90–93.
- Никитина, Е. А. (2013). Восприятие лиц как «особых стимулов»: филогенез. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы*. (с. 326–332). Москва: Институт психологии РАН.
- Никифоров, Г. С. (Ред.). (2007). *Диагностика здоровья. Психологический практикум*. Санкт-Петербург: Речь.

- Никифоров, Г. С., Дмитриева, М. А., & Снетков, В. М. (Ред.). (2001). Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности. Санкт-петербург: Речь.
- Ніконова, О. Ю. (2011). Розробка та стандартизація тесту «Драматичний трикутник». *Практична психологія та соціальна робота*, (8), 39–43.
- Ноздрачев, А. Д. (Ред.). (1991). *Физиология нервной, мышечной и сенсорной систем: Учеб. для биол. и медич. спец. вузов*. В А. Д. Ноздрачев (Ред.). *Общий курс физиологии человека и животных: В 2 кн.* (Кн. 1., 512 с.). Москва: Высш. шк.
- Обухов, Я. Л. (1998). Диагностика внутрисемейных отношений при помощи проективной методики «три дерева». *Психологическая служба в образовании: теория и практика*, (вып. VI), 14–22.
- Ожиева, Е. Н. (2001). *Буллинг как разновидность насилия*. Киев: Рута.
- Олескин, А. В. (2001). *Биополитика. Политический потенциал современной биологии: философские, политологические и практические аспекты*. Москва: Институт философии РАН.
- Оллпорт, Г. В. (1998). *Личность в психологии*. Москва: КСП+; Санкт-Петербург: Ювента.
- Павленко, В. Н., & Таглин, С. А. (2005). *Общая и прикладная этнопсихология: Учебное пособие*. Москва: Т-во научных изданий КМК.
- Палмер, Дж., & Палмер, Л. (2003). *Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens*. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак.
- Панфилова, М. А. (1998). Графическая методика «Кактус». *Школьный психолог*, (43), 8–9.
- Панфилова, М. А. (2001). *Игротерапия общения: тесты и коррекционные игры: Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей*. Москва: Гном и Д.
- Пашукова, Т. И., Допира, А. И., & Дьяконова, Г. В. (Укл.). (1996). *Психологические исследования: Практикум по общей психологии для*

- студентов педагогических вузов.* Москва–Воронеж: Институт практической психологии.
- Пергаменщик, Л. А., & Лепешинский Н. Н. (2007). Опросник «Шкалы психологического благополучия» К. Рифф: процесс и результаты адаптации. *Психологическая диагностика*, (3), 73–96.
- Пиз, А., & Пиз, Б. (2005). *Как заставить мужчину слушать, а женщину молчать. Почему мы такие разные, но так нужны друг другу.* Москва: Эксмо.
- Польская, Н. А. (2013). Нейробиологическая регуляция самоповреждающего поведения. В А. Н. Харитонов (Ред.), *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы.* (с. 384–390). Москва: Институт психологии РАН.
- Поппер, К. Р. (2002). *Объективное знание. Эволюционный подход.* Москва: Эдиториал УРСС.
- Посвістак, О. А. (2015). Становлення психології сім'ї як науки. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, (30), 564–574.
- Прийдун, С. (2014). *Україна в системі міжнародних відносин (1991–2010 рр.)*, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Україна в контексті європейської історії. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка.
- Прихожан, А. М. (2002). Проективная методика для диагностики школьной тревожности. В И. Б. Дерманова (Ред. та укл.), *Диагностика эмоционально-нравственного развития.* (с. 47-60). Санкт-Петербург: Речь.
- Прихожан, А. М. (2001). Формы и “маски” тревожности. Влияние тревожности на деятельность и развитие личности. В В. М. Астапов (Ред. та укл.), *Тревога и тревожность.* (с. 143-156). Санкт-Петербург: Речь.
- Прокофьева, А. М. (2010). Простір інтерпретацій культури та формування музичної рефлексії в сучасному соціогуманітарному знанні. *Вісник ХНУ. Серія «Теорія культури і філософія науки»*, (900-1, Вип. 40), 143–148.

- Протопопов, А., & Вязовский, А. (2011). *Инстинкты человека: (попытка объяснения и классификации)*. Якутск: Дани Алмаз.
- Психология развития: Хрестоматия*. (2001). Санкт-Петербург: Питер.
- Пурло, Е. Ю. (2007). Естественнаучные парадигмы в психологической науке: классическая, неклассическая и постнеклассическая модели. *Практична психологія та соціальна робота*, (5), 15–24.
- Равич-Щербо, И. В., Марютина, Т. М., & Григоренко, Е. Л. (2000). *Психогенетика: учебник*. Москва: Аспект-Пресс.
- Райгородский, Д. Я. (Ред.). (2002). *Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие*. Самара: БАХРАХ-М.
- Райєн, К., & Джета, К. (2012). *Світанок сексу*. Київ: Темпора.
- Ребер, А. (Ред.). (2002). *Оксфордский толковый словарь по психологии*. Взято з <https://www.psyoffice.ru/slovar-s55.htm>.
- Рейтинг качества жизни в странах мира*. (2005). Взято з сайту Гуманитарные технологии Лютий 02, 2018, <http://gtmarket.ru/ratings/quality-of-life-index/info>
- Рейтинг стран мира по уровню демократии*. (2016). Взято з сайту Гуманитарные технологии Лютий 02, 2018, <http://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info>
- Рибалко, Л. М. (2013). Еколого-еволюційний підхід до навчання природничих дисциплін: розкриття сутності та природи вихідних понять. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 83(30), 313–319.
- Розов, В. И. (1993). *Психологический анализ адаптивности в экстремальных условиях*. (Автореф. канд. психол. наук). Ин-т психологии АПН Украины, Киев.
- Романюк, В. Л. (2009). Дзеркальні нейрони та проблеми когнітивної психофізіології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Психологія*, (12), 152–159.

- Роменець, В. А. (1995). *Історія психології XIX – початку XX століття*. Київ: Вища школа.
- Ротенберг, В. С., & Аршавский, В. В. (1984). *Поисковая активность и адаптация*. Москва: Наука.
- Саугстад, П. (2008). *История психологии. От истоков до наших дней*. Самара: Бахрах-М.
- Симонов, П. В., & Ершов, П. М. (1984). *Темперамент. Характер. Личность*. Москва: Наука.
- Скиба, О. П. (2005). Еволюційна епістемологія і стиль наукового мислення. *Мультиверсум. Філософський альманах*, (49), 207–214.
- Скоков, С. І., & Янчук, О. Б. (Ред.). (2003). *Практичний посібник для використання у роботі центрів соціально-психологічної реабілітації засуджених виховних колоній*. Київ: ДДУПВП; ЮНІСЕФ.
- Собчик, Л. Н. (2003). *Модифицированная методика Сонди. Тест восьми влечений*. Санкт-Петербург: Речь.
- Солдатова, Г., & Шайгерова, Л. (Ред.). (2008). *Психодиагностика толерантности личности*. Москва: Смысл.
- Солодько, А. (2017). *Еміграція: куди і з якою метою їдуть українці*. Взято 24.03.2018 з <https://hromadske.ua/posts/trudovi-mihranti-ukrainci>.
- Солсо, Р. (2006). *Когнитивная психология* (6-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Сонди, Л. (2005). *Учебник экспериментальной диагностики влечений: Глубинно-психологическая диагностика и ее применение в психопатологии, психосоматике, судебной психиатрии, криминологии, психофармакологии, профессиональном, семейном и подростковом консультировании, характерологии и этнопсихологии*. Москва: Когито – Центр.
- Стебельська, О. (2008). Менталізм та еволюціонізм як методологічні підходи до вирішення проблеми свідомості. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*: збірник наукових праць, 607, 22–27.

- Стебельська, О. (2012). Репрезентація природи й сутності свідомості в теоріях еволюційної епістемології. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*, 16, 79–85.
- Столяренко, Л. Д. (2005). *Психология*. Санкт-Петербург: Лидер.
- Стреляу, Я., Митина, О., Завадский, Б., Бабаева, Ю., & Менчук, Т. (2009). *Методика диагностики темперамента (формально-динамических характеристик поведения)*. Москва: Смысл.
- Титаренко, Т. М., & Ларіна, Т. О. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич.
- Ткалич М. Г. & Зінченко, Т. П. (2013). Типологія гендерних стереотипів особистості. *Проблеми сучасної психології*, (2), 47–52.
- Трофімов, Ю. Л., Алексеева, М. І., Гончарук, П. А., Кириленко, Т. С., Кудріна, Т. С., Перепелиця, П. С. ... Федоришин О. Б. (2005). *Психология: Підручник*. Київ: Либідь.
- Турчин, В. Ф. (2000). *Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции* (2-е изд.). Москва: Словарное издательство ЭТС.
- Утевская, О. М. & Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционная психология в вопросах пола и гендера. *Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць, частина 1*, 389–396.
- Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- Филд, Т. И. (2005). Буллинг. Офисные хулиганы. *Электронный журнал «Отдел кадров»*, интервью В. Кичкаева с Т. И. Филдом. Взято з <http://psyfactor.org/lib/bulling.htm>.
- Фогель, Ф., & Мотульски, А. (1989). *Генетика человека: В 3-х т.* (Т. 1). Москва: Мир.
- Фоминова, А. (2009). Школьная травля. Классное руководство и воспитания школьников. *Приложение в газету "Первое сентября"*, (5), 31–36.

- Фрейд, З. (1990). Тотем и табу. В А. Григорашвили (Сост.), *Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Книга I* (с. 193–350). Тбилиси: Мерани.
- Фрэнкин, Р. (2003). *Мотивация поведения*. Санкт-Петербург: Питер.
- Халперн, Д. (2000). *Психология критического мышления*. Санкт-Петербург: Питер, 2000.
- Хватов, И. А. (2011). Концепция происхождения психики А. Н. Леонтьева на современном этапе развития науки. *Психологические исследования: электрон. науч. журн.*, 15(1). Взято з <http://www.psystudy.com/index.php/num/2011n1-15/429-khvatov15.html#e2>
- Хегенхан, Б. & Олсон, М. (2004). *Теории научения* (6-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Хлебников, И. (2000). Эпоха Ельцина: Итоги и уроки. *Политика*, (6). Взято з <http://www.proza.ru/2010/02/15/1119>.
- Холл, К. & Линдсей, Г. (1997). *Теории личности*. Москва: КСП+.
- Хьелл, Л. & Зиглер, Д. (2003). *Теории личности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Черенкова, Л. В., Краснощекова, Е. И., & Соколова, Л. В. (2006). *Психофизиология в схемах и комментариях*. Санкт-Петербург: Питер.
- Чикер, В. А. (2003). *Психологическая диагностика организации и персонала*. Санкт-Петербург: Речь.
- Шайхуллин, Т. А. (2011). Языковая репрезентация отношений между родственниками в русских и арабских пословицах. *Вестник ТГГПУ*, (4), 233-238.
- Шевцова, Л. Ф. (1999). *Режим Бориса Ельцина*. Москва: РОССПЭН.
- Шумада, Н. С. (Упоряд.). (1985). *Народ скаже – як зав'яже: Укр. нар. прислів'я, приказки, загадки, скоромовки*. Київ: Веселка.
- Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы*. Взято Лютий 2, 2018 з <http://agora.guru.ru/display.php?conf=ecopsy2017>
- Эдельман, Дж. (2008). Куда несет «поток сознания». *В мире науки*, (8), 78–80.

- Эйбл-Эйбесфельд, И. (1995). Биологические основы эстетики. В И. Ренчлер, Б. Херцбергер, Д. Эпстайн (Ред.), *Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики*. (с. 29-73). Москва: Мир.
- Эриксон, Э. Г. (1996). *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга».
- Эрман, Л., & Парсонс, П. (1984). *Генетика поведения и эволюция*. Москва: Мир.
- Этология.ру*. Взято Лютий, 3, 2018 з website, www.ethology.ru
- Юдин, Б. Г., & Тищенко П. Д. (1998). *Введение в биоэтику*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Юревич, А. В. (2006). Объяснение в психологи. *Психологический журнал*, 27(1), 97–106.
- Adang, O. M. J. (2011). Initiation and escalation of collective violence: an observational study. In T. D. Madensen & J. Knutsson (Eds.), *Preventing crowd violence*. Boulder: Lynne Rienner Publishers (pp. 47–68). Retrieved from http://www.skmr.ch/cms/upload/pdf/151103_Initiation_and_Escalation_of_Collective_Violence.pdf
- Adang, O. (1999). Systematic Observations of Violent Interactions Between Football Hoologans. In K. Thienpont & R. Cliquet (Eds.), *In-group/out-group behaviour in modern societies* (pp. 211–222). Brussel: Vlaamse Gemeenschap.
- Ahmed, E. & Braithwaite, V. (2004). Bullying and victimization: Cause for concern for both families and schools. *Social Psychology of Education*, 7, 35–54.
- Alexander, R. (1974). The evolution of social behavior. *Annual Review of Ecology, Evolution and Systematics*, 5, 325-383. Retrieved from <http://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.es.05.110174.001545>
- Anderson, J. R. (2007). *How can the human mind occur in the physical universe*. Oxford: Oxford University Press.
- Appelhans, B. M. & Luecken, L. J. (2006). Heart Rate Variability as an Index of Regulated Emotional Responding. *Review of General Psychology*, 10(3), 229–240.

- Bailey, J. M., & Pillard, R. C. (1991). A genetic study of male sexual orientation. *Archives of General Psychiatry*, *48*, 1089–1096.
- Baker, R. R., & Bellis, M. A. (1995). *Human sperm competition: Copulation, masturbation, and infidelity*. London: Chapman and Hall.
- Baldry, A. C., & Farrington, D. P. (2000). Bullies and delinquents: Personal characteristics and parental styles. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, *10*(1), 17–31.
- Barkow, J., Cosmides, L. & Tooby, J. (1992). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Direction of Culture*. New York: Oxford University Press.
- Barry, H., Josephson, L., Lauer, E., & Marshall, C. (1976). Agents and techniques for child training: Cross-cultural codes. *Ethnology*, *16*, 191–230.
- Baumeister, R. F. (2005). *The cultural animal*. Oxford: Oxford University Press.
- Bohum, C. (2001). *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bolton, J., & Graeve, M. A. (2005). *No room for bullies: From the classroom to cyberspace teaching respect, stopping abuse, and rewarding kindness*. Boys Town, NE: Boys Town Press.
- Buss, A. H., & Durkee, A. (1957). An inventory for assessing different kinds of hostility. *Journal of Consulting Psychology*, *21*(4), 343–349.
- Buss, D. (1989). Sex differences in human mate preferences: Evolutionary hypotheses tested in 37 cultures. *Behavioral and Brain Sciences*, *12*, 1–49.
- Buss, D., & Schmitt, D. (1998). Sexual strategies theory: historical origins and current status. *The Journal of Sex Research*, *35*(1), 19–31.
- Buss, D. (1994). *The evolution of desire: Strategies of Human mating*. New York: Basic Books.
- Butovskaya, M. L., Verbeek, P., Ljungberg, T., & Lunardini, A. (2000). Multicultural view of peacemaking among young children. In F. Aureli & F. de Waal (Eds.), *Natural Conflict Resolution* (pp. 423–450). Berkeley: University of California Press.
- Campbell, A. A. (2002). *Mind of Her Own*. Oxford: Oxford University Press.

- Cardwell, L. K. (1964). *Biopolitics: science, ethics and public policy*. *Yale Review*, 54(1), 1–16.
- Charlton, B. G. *Injustice, inequality and Evolutionary Psychology*. Retrieved February 2, 2018 from <http://www.ucl.ac.uk/~ucbttdag/bioethics/writings/ineqpoli.html>
- Cohen, J. L., & Dickens, W. T. (2002). A Foundation for Behavioral Economics. *American Economic Review*, 92(2), 335–338.
- Coloroso, B. (2008). *The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence*. New York: Harper Collins Publishers.
- Connolly, I., & O'Moore, M. (2003). Personality and family relations of children who bully. *Personality and Individual Differences*, 35(3), 559–567.
- Conte, M. R. (2003). Gender differences in the neurohumoral control of the cardiovascular system. *Italian Heart Journal*, 4(6), 367–370.
- Copeland, W. E., Wolke, D., Angold, A., & Costello, E. J. (2013). Adult Psychiatric Outcomes of Bullying and Being Bullied by Peers in Childhood and Adolescence. *JAMA Psychiatry*, 70(4), 419–426.
- Corballis, M., & Lea S. E. G. (2000). *The descent of mind: Psychological Perspectives on hominid evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Corrales, N. M., Torres, B., Esquivel, A., Salazar, M., & Naranjo Orellana, J. (2012). Normal values of heart rate variability at rest in a young, healthy and active Mexican population. *Health*, 4 (7), 377–385.
- Cosmides, L., & Tooby, J. *Evolutionary Psychology: Theoretical Foundations*. Retrieved February 8, 2018 from University of California, Santa Barbara, Center for Evolutionary Psychology website, www.cep.ucsb.edu/papers/A0529.pdf
- Cowie, H. (2000). Bystanding or standing by: Gender issues in coping with bullying in English schools. *Aggressive Behavior*, 26,(1), 85–97.

- Craig, W. M., Pepler, D., & Atlas, R. (2000). Observations of Bullying in the Playground and in the Classroom. *School Psychology International*, 21(1), 22–36.
- Craig Roberts, S. (2011). *Applied Evolutionary Psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Daly, M. & Wilson, M. (2001). An assessment of some proposed exceptions to the phenomenon of nepotistic discrimination against stepchildren. *Annales Zoologici Fennici*, 38, 287–296.
- Daly, M., & Wilson, M. (1988). *Homicide*. New York: Aldine de Gruyter.
- Davenport, N. Z., Schwartz, R. D., & Elliott, G. P. (2005). *Mobbing: Emotional Abuse in the American Workplace* (3rd ed.). Ames, IA, USA: Civil Society Publishing. Retrieved from <http://www.bullyonline.org/>
- De Reus, R. J. M., & Emmelkamp, P. M. G. (2010). Obsessive-compulsive personality disorder: A review of current empirical findings. *Personality and Mental Health*. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pmh.144/abstract>
- Demaray, M. C., & Malecki, C. K. (2003). Perceptions of the Frequency and Importance of Social Support by Students Classified as Victims, Bullies and Bully-Victims in an Urban Middle School. *School Psychology Review*, 32(3), 471–489.
- Deniz, N., & Gulen Ertosun, O. (2010). The relationship between personality and being exposed to workplace bullying or mobbing. *Journal of Global Strategic Management*, 7, 129–142.
- Denton, D. (2006). *The primordial emotions: The dawning of consciousness*. Oxford: Oxford University Press.
- Drucker, P. (1994). The Age of social transformation. *The Atlantic Monthly*, 274(5), 53-80.
- Education Support for Northern Ireland. Addressing bullying in schools bill* (2015). Retrieved from

<http://www.niassembly.gov.uk/globalassets/documents/raise/publications/2015/education/13615.pdf>

- Eibl-Eibesfeldt, I. (1998). Us and the others: the familial roots of ethnonationalism. In I. Eibl-Eibesfeldt & F. K. Salter (Eds.), *Indoctrinability, Ideology and Warfare* (pp. 21–53). New York, Oxford: Berghahn books.
- Ekman, P. (1992). *Telling lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. New York: W.W. Norton.
- Ennis, R. H. (1993). Critical Thinking Assessment. *Theory into Practice*, 32(3), 179–186.
- Evans, D., & Cruse, P. (2004). *Emotion, evolution and rationality*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, J. M., Ziegler, M. G., Patwardhan, A. R., Ott, J. B., Kim, C. S., Leonelli, F. M., & Knapp, C. F. (2001). Gender differences in autonomic cardiovascular regulation: spectral, hormonal, and hemodynamic indexes. *Journal of Applied Physiology*, 91(6), 2611–8.
- Facione, P. A. (2015). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary*. Retrieved February 8, 2018 from <http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi.report.html>
- Farrington, D. P. (1993). Understanding and preventing bullying. In M. Tonry & N. Morris (Eds.), *Crime and justice* (pp. 381–458). Chicago: University of Chicago Press.
- Fehr, E., Bernhard, H., & Rockenbach, B. (2008). Egalitarianism in young children. *Nature*, 454, 1079–1083.
- Fekkes, M., Pijpers, F. I. M., & Verloove-Vanhorick, S. P. (2006). Effects of Antibullying School Program on Bullying and Health Complaints. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 160(6), 638–644.
- Fisher, H. (1998). *Anatomy of love: The natural history of monogamy, adultery and divorce*. New York: Norton.

- Gamian-Wilk, M. (2012). *The unclear self and maladaptive reactions to bullying*, Book of proceedings The 8th International Conference on Workplace Bullying and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bullying and Harassment.
- Gardenfors, P. (2006). *How Homo became Sapiens: On the evolutions of thinking*. Oxford: Oxford University Press.
- Gelfand, M. J., Chiu Chi-yue, & Hong Ying-yi (2010). *Advances in culture and Psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Godfrey-Smith, P. (2001). Three kinds of Adaptationism. In S. H. Orzack & E. Sober (Eds.), *Adaptationism and Optimality* (pp. 335–357). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gutiérrez, F., Gárriz, M., Peri, J. M., Ferraz, L., Sol, D., Navarro, J. B., Barbadilla, A., & Valdés, M. (2013). Fitness costs and benefits of personality disorder traits. *Evolution and Human Behavior*, 34(1), 41–48.
- Hagen, E. (2004). *The Evolutionary Psychology FAQ*. Retrieved from <http://www.anth.ucsb.edu/projects/human/evpsychfaq.html> A tutorial on evolutionary psychology.
- Haig, D. (1993). Genetic conflicts in human pregnancy. *The Quarterly Review of Biology*, 68, 495–532.
- Hamer, D., & Copeland, P. (1994). *The science of Desire: The Search for the Gay Gene and the Biology of Behavior*. New York: Simon and Schuster.
- Hamilton, W. D. (1964). The genetical evolution of social behavior. *Journal of Theoretical Biology*, 7, 1–52.
- Hathaway, S. R., & McKinley, J. C. (1940). A Multiphasic Personality Schedule (Minnesota): I. Construction of the Schedule. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 10(2), 249–254.
- Hauge, L., Skogstad, A., & Einarsen S. (2007). Relationships between stressful work environments and bullying: Results of a large representative study. *Work & Stress*, 2(3), 220–242.

- Holubcikova, J., Kolarcik, P., Madarasova Geckova, A., van Dijk, J. P., & Reijneveld S. A. (2013). *Body image dissatisfaction and bullying by gender, EHPS 2013 Abstracts*. *Psychology and Health*, 28(S1), 1–335.
- Hrdy, S. B. (2011). *Mothers and Others. The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Cambridge MA USA: Harvard University Press.
- Ireland, J., Archer, J., & Power, Ch. (2007). Characteristics of male and female prisoners involved in bullying behavior. *Aggressive Behavior*, 33(3), 220–229.
- Ireland, J. (2005). Psychological health and bullying behavior among adolescent prisoners: A study of young and juvenile offenders. *Journal of Adolescent Health*, 36(3), 236–243.
- Jadva, V., Murray, C., & Lycett, E. (2003). Surrogacy: the experiences of surrogate mothers. *Human Reproduction*, 18(10), 2196–2204.
- Kirkman, L. (2010). The Good Sense About Surrogacy. *Viewpoint*, 2, 20–24.
- Kolbert, J. B., & Crothers, L. M. (2003). Bullying and Evolutionary Psychology: The Dominance Hierarchy among Students and Implications for School Personnel. *Journal of School Violence*, 2(3), 73–91.
- Kurzban, R. (2014, June). *Flirting. Evolutionary Psychology*. The Evolutionary Psychology Blog [Web log post]. Retrieved from www.epjournal.net/blog/2014/06/flirting
- Kuykendall, S. (2012). *Theories which Explain the Actions and Reactions of Workplace Bullies, Victims and Bystanders*, Book of proceedings The 8th International Conference on Workplace Bulling and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bulling and Harassment.
- Kvarnemo, C., & Ahnesio, I. (1996). The dynamics of operational sex ratios and cooperation for mates. *Trends in Evolution and Ecology*, 11, 4–7.
- Lacks, P. B., & Powell, B. J. (1970). The Mini-Mult as a personnel screening technique: a preliminary report. *Psychological Reports*, 27, 909–910.
- Le Figaro *Bebes-made-in-ukraine*. Retrieved June 2008, from <http://madame.lefigaro.fr/societe/en-kiosque/1405-bebes-made-in-ukraine/1>

- Lewis, D. M. G., Russell, E. M., Al-Shawaf, L., Ta, V., Senveli, Z., William Ickes, W. & Buss, D. M. (2017). Why Women Wear High Heels: Evolution, Lumbar Curvature, and Attractiveness. *Frontiers in Psychology*, 8, Article 1875. doi: 10.3389/fpsyg.2017.01875.
- Lipman, M. (1988). Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*, 46(1), 38–43.
- Loeber, R., & Tengs, T. (1986). The analysis of coercive chains between children, mothers, and siblings. *Journal of Family Violence*, 1(1), 51–70.
- Low, B. C. (2000). *Why sex matters*. Princeton and Oxford: Princeton Univ. Press.
- Lutsenko, O. (2011). *The relations between 'new relatives' after joining up the families: parents-in-law, daughters-in-law, sons-in-law in Ukraine*, Proceeding of 23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society. Montpellier, France. Retrieved from http://www.hbes.com/wp-content/uploads/2015/08/conference_23.pdf
- Lutsenko, O. L., & Gabelkova, O. E. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. *Psychology and Health*, 28: sup 1 (EHPS 2013 Abstracts). (p. 256). Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2013.810851>
- Lutsenko, O., & Gabelkova, O. (2017). Regulation Systems State in Connection with Different Psychological Types, Defense Mechanisms and Health Behavior. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(4), 76-86.
- Lutsenko, O. L., & Tsapkova, A. S. (2017). The experience of stress and fear of students-IDPs. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University, Psychology series*, (62), 18-25.
- Lutsenko, O., & Tsokota, V. (2016). Characteristics of lifestyle and attitudes toward motherhood of surrogate mothers in Ukraine. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(3), 47–53.
- MacClearn, G. E. & DeFries, J. S. (1972). *Introduction to Behavioral Genetics*. San Francisco: Freeman.

- Maccoby, E. E. & Jacklin, C. N. (1978). *The psychology of sex differences*. Stanford: Stanford University Press.
- Macphail, E. (1998). *The evolution of consciousness*. Oxford: Oxford University Press.
- Marks, I. M. & Nesse, R. M. (1994). Fear and fitness: an evolutionary analysis of anxiety disorders. *Ethology & Sociobiology*, *15*, 247–261.
- Maynard Smith, J. (1982). *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McAndrew, F. T. (2002). New Evolutionary Perspectives on Altruism: Multilevel-Selection and Costly-Signaling Theories. *Current directions in psychological science*, *11*(2), 79-82.
- McCormack, D., Djurkovic, N., & Casimir, G. (2012). *The workplace bullying of trainees and its effects*, Book of proceedings The 8th International Conference on Workplace Bulling and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bulling and Harassment.
- Murray, G. & O’Moore, M. (2012). *Teacher-on-teacher workplace bullying: An in depth study in post primary school in Ireland*, Book of proceedings The 8th International Conference on Workplace Bulling and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bulling and Harassment.
- Nesse, R. M. (2002). Evolutionary biology: a basic science for psychiatry. *World Psychiatry*, *1*(1), 7–9.
- Nesse, R. M., & Williams, G. C. (1994). *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine*. New York: Times Books.
- Nishi, A., Tamiya, N., Kashiwagi, M. Takahashi, H., Sato, M., & Kawachi, I. (2010). Mothers and daughters-in-law: a prospective study of informal care-giving arrangements and survival in Japan. *BMC Geriatrics*, *10*, 61–68. doi:10.1186/1471-2318-10-61.
- Northouse, P. G. (2013). *Leadership: theory and practice*. – 6th ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc.

- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, *16*(6), 644–660.
- Olweus, D. (1984). Aggressors and their victims: bullying in schools. In N. Frude & H. Gault (Eds.), *Disruptive Behaviour in Schools* (pp. 57-76). New York: Wiley.
- Olweus, D. (1991). Bully/Victim problems among schoolchildren: Basic facts and effects of a school based intervention program. In D. J. Pepler & K. H. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411-448). Hillsdale: Erlbaum.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Omari, M. & Paull, M. (2012). *Workplace bullying in a professional environment: Perspectives of legal practioners*, Book of proceedings The 8th International Conference on Workplace Bulling and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bulling and Harassment.
- O'Moore, A. M. (1989). Bullying in Britain and Ireland: an overview. In E. Roland & E. Munthe (Eds.), *Bullying: An International Perspective* (pp. 3-21). London: Fulton Books.
- Pande, A. (2009). Not an “angel”, not a “whore”. *Indian Journal of Gender Studies*, *16*(2), 141-173. doi: 10.1177/097152150901600201.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., & Ramsey, E. A. (1990). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, *44*(2), 329–335.
- Paul, R. W. (2012). *Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world*. Tomales: Foundation for Critical Thinking.
- Pellegrini, A. D., Bartini, M., & Brooks, F. (1999). School bullies, victims, and aggressive victims: Factors relating to group affiliation and victimization in early adolescence. *Journal of Educational Psychology*, *91*(2), 216–224.
- Petitfils, C., & Munoz Sastre, M. T. (2013). *Pilot study: judgement of acceptability of*

surrogate mother procedures by the general public, Proceeding of 27th Conference of the European Health Psychology Society, Well-being, quality of life and caregiving. Bordeaux, France. Retrieved from <http://www.ehps2013-bordeaux.com/abstracts-list>

Pinker, S. (1997). *How the mind works*. New York: W.W. Norton.

Plotkin, H. (2010). *Evolutionary worlds without end*. Oxford: Oxford University Press.

Plotkin, H. (2007). *Necessary knowledge*. Oxford: Oxford University Press.

Plutchik, R. (2001). Integration, Differentiation, and Derivatives of Emotion. *Evolution and Cognition*, 7(2), 114–125.

Power, J., & Linton D. (2012). *Personalities of Workplace Bullies and Victims*, Book of proceedings, The 8th International Conference on Workplace Bullying and Harassment – Future Challenges. Copenhagen: The International Association on Workplace Bullying and Harassment.

Raiskums, B. W. (2008). *An Analysis of the Concept Criticality in Adult Education*. Ann Arbor: UMI.

Randall, P. (2001). *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence: Brunner-Routledge, Retrieved from <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.

Reame, N. E. (1991). The Surrogate Mother as a High-Risk Obstetrical Patient. *Women Health Issues*, 1(3), 151–154.

Roland, E., & Idsoe, T. (2001). Aggression and bullying. *Aggressive Behavior*, 27(6), 446–462.

Rosenzweig, M. R., Breedlove, S. M., & Leiman, A. L. (2002). *Biological psychology: an introduction to behavioral, cognitive and clinical neuroscience* (3rd ed.). Sunderland, Massachusetts: Sinauer Associates, Inc.

Rossano, M. J. (2003). *Evolutionary psychology: the science of human behaviour and evolution*. Southeastern Louisiana University: John Wiley&Sons, Inc.

- Rozin, P. (1976). The selection of food by rats, humans and other animals. In J. Rosenblatt, R. A. Hinde, C. Beers, & E. Shaw (Eds.), *Advances in the study of behavior* (pp. 21-76). New York: Academic.
- Salmon, C., & Shachelford, T. K. (Eds.). (2011). *The Oxford Handbook of Evolutionary Family Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Sampson, R. (2003). *Bullying in schools. Problem-oriented guides for police, Problem-oriented guide series, guide*. Washington: Office of Community Oriented Policing Services, U.S. Department of Justice.
- Sarkova, M., Hamrik Z., Veselska Dankulincova, Z., Madarasova Geckova, A., & Kalman M. (2013). Sedentary behavior in connection with active participation in bullying and academic achievement: EHPS 2013 Abstracts. *Psychology and Health, 28*(S1), 1–335.
- Schlegel, A. & Barry H. (1986). The cultural consequences of female contribution to subsistence. *American Anthropologist, 88*, 142–150.
- Schmitt, D. P., & Pilcher, J. J. (2004). Evaluating evidence of psychological adaptation. *American Psychological Society, 15*(10), 643–649.
- Schyns, B., & Hansbrough, T. (2010). *When Leadership Goes Wrong: Destructive Leadership, Mistakes, and Ethical Failures*. Charlotte, NC: Information Age Pub.
- Scriven, M., & Paul, R. W. (1987). *Critical Thinking as Defined by the National Council for Excellence in Critical Thinking*. Retrieved from <http://www.criticalthinking.org/University/defining.html>.
- Selekman, J. & Vessey, J. (2004). Bullying: It isn't what it used to be. *Pediatric Nursing, 30*(3), 246–249.
- Sloan, R. P., Huang, M. H., McCreath, H., Sidney, S., Liu, K., Dale Williams, O., & Seeman, T. (2008). Cardiac autonomic control and the effects of age, race, and sex: The CARDIA study. *Autonomic Neuroscience: Basic and Clinical, 139*, 78–85.
- Smith, P. K., Ananiadou, K., & Cowie H. (2003). Interventions to Reduce School Bullying. *Canadian Journal of Psychiatry, 48*(9), 591-599.

- Smith, P. K. & Brain P. (2000). Bulling in Schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26(1), 1–9.
- Smith, P. K., & Sharp, S. (1994). *School bullying*. London: Routledge.
- Smorti, A., Menesini, E., & Smith, P. (2003). Parents' Definitions of Children's Bullying in a Five-Country Comparison. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34(4), 417–432.
- Somit, A. (1972). Biopolitics // *British Journal of Political Science*, 2(2), 209–238.
- Stanovich, K. E., & West, R. F. (2008). On the Relative Independence of Thinking Biases and Cognitive Ability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(4), 672–695.
- Starkey, L. (2004). *Critical thinking skills success* (1st ed.). New York: LearningExpress, LLC.
- Stephenson, P., & Smith, D. (1987). Anatomy of the playground bully. *Education*, 18, 236–237.
- Stevens, A., & Price, J. (1996). *Evolutionary psychiatry: a new beginning*. London: Routledge.
- Storey, G. P. (2000). *Ethical Problems Surrounding Surrogate Motherhood*. Retrieved from <http://teachersinstitute.yale.edu/curriculum/units/2000/7/00.07.05.x.html>
- Swaab, D. F., Gooren, L. J., & Hofman, M. A. (1995). Brain research, gender, and sexual orientation. *Journal of Homosexuality*, 28, 283–301.
- Symons, D. (1979). *The Evolution of Human Sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Teacher stress NUT guidance to divisions and associations*. Retrieved February, 3, 2018, from www.coursehero.com/file/23777408/TACKLING-STRESS-0713/
- Teman, E. (2009). Embodying Surrogate Motherhood: Pregnancy as a Dyadic Body-project. *Body & Society*, 15(3), 47–69.
- Teman, E. (2008). The social construction of surrogacy research: An anthropological critique of the psychosocial scholarship on surrogate motherhood. *Social Science & Medicine*, 67(7), 1104–1112.

- Terrace, H. S. & Metcalfe, J. (2005). *The missing link in cognition: origins of self-reflective consciousness*. Oxford: Oxford University Press.
- Thayer, J. F. (2012). A meta-analysis of heart rate variability and neuroimaging studies: Implications for heart rate variability as a marker of stress and health. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, *36*, 747–756.
- The 5th International Congress on Gender Medicine*. (Nov. 30 – Dec. 3, 2010). Tel Aviv, Israel. Retrieved from www.isogem.com/_Uploads/dbsAttachedFiles/5_Congress_Tel_Aviv_Proceedings.pdf
- Thorson, T. (1970). *Biopolitics*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tieu, M. M. (2009). Altruistic surrogacy: the necessary objectification of surrogate mothers. *Journal of Medical Ethics*, *35*, 171–175. doi: 10.1136/jme.2008.024679.
- Tooby, J., & Cosmides, L. (2003). The design of the maternal motivation system: Comment on A. Wolf, Maternal sentiments: How strong are they? *Current Anthropology*, *44*, 45–46.
- Tregenza, T., Wedell, N., & Chapman, T. (2006). Introduction. Sexual conflict: a new paradigm? *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, *361*, 229–234.
- Trivers, R. L. (1972). Parental investment and sexual selection In B. Campbell (Ed.), *Sexual Selection and the Descent of Man* (pp. 136-179). Chicago, IL: Aldine.
- Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, *46*, 35–57.
- Trivers, R. (2002). *Natural selection and social theory: selected papers of Robert Trivers*. New York: Oxford University Press.
- Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, *7*(1), 27–56.
- Turp, A. B., Guler, I., Bozkurt, N., Uysal, A., Yilmaz, B., Demir, M., & Karabacak, O. (2017). Infertility and surrogacy first mentioned on a 4000-year-old

- Assyrian clay tablet of marriage contract in Turkey. *Gynecological Endocrinology*, DOI: 10.1080/09513590.2017.1391208.
- Tybur, J. M., Bryan, A. D., & Caldwell Hooper, A. E. (2012). An Evolutionary Perspective on Health Psychology: New Approaches and Applications. *Evolutionary Psychology*, 10(5), 855–867.
- Van den Akker, O. (2007a). Psychological trait and state characteristics, social support and attitudes to the surrogate pregnancy and baby. *Human Reproduction*, 22(8), 2287-2295. doi:10.1093/humrep/dem155.
- Van den Akker, O. (2007b). Psychosocial aspects of surrogate motherhood. *Human Reproduction*, 13(1), 53–62.
- Van Leeuwen, M. S. (1978). A cross-cultural examination of psychological differentiation in males and females. *International Journal of Psychology*, (13), 87–122.
- Van Vugt, M., & Ronay, R. (2014). The evolutionary psychology of leadership: Theory, review, and roadmap. *Organizational Psychology Review*, 4(1), 74-95.
- Veselska Dankulincova, Z., Sarkova, M., & Madrasova Geckova, A. (2013). How does engagement in bullying behavior contribute to health complaints among adolescents? EHPS 2013 Abstracts, *Psychology and Health*, 28(S1), 1–335.
- Vieira da Fonseca, M., Garcia Fernandez, I., & Quevedo Perez, G. (1989). Violence, bullying and counseling in the Iberian Peninsula. In E. Roland and E. Munthe (Eds.), *Bullying an International Perspective*. (pp. 35–52). London: David Fulton.
- Voland, E. & Beise, J. (2004). Mother-in-law and stillbirth mortality: An evolutionary analysis of church register data of the Krummhorn population (Ostfriesland, Germany, 18th-19th centuries). *Zeitschrift fur sozialpsychologie*, 35(3), 171–184.
- Voland, E., & Beise, J. (2001). *Opposite effects of maternal and paternal grandmothers on infant survival in historical. Krummhörn MPIDR Working Paper* (WP 2001-026). Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.

- Volk, A. A., Farrell, A. H., Franklin, P., Mularczyk, K. P., & Provenzano, D. A. (2016). Adolescent Bullying in Schools: An Evolutionary Perspective. In D. C. Geary, D. B. Borch (Eds.), *Evolutionary Perspectives on Child Development and Education, Evolutionary Psychology*. Retrieved from <http://www.researchgate.net/publication/301670151>
- Weil, A. (2001). *Eating Well for Optimum Health: The Essential Guide to Bringing Health and Pleasure. Back to Eating*. New York: HarperCollins Publishers.
- Widacki, J. (2012). The European roots of instrumental lie detection. *European Poligraph*, 6(2), 129–142.
- Williams, G. C. (1996). *Adaptation and Natural Selection: A Critique of some Current Evolutionary Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Wolke, D., Woods, S., Bloomfield, L., & Karstadt, L. (2000). The Association between Direct and Relational Bullying and Behaviour. Problems among Primary School Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(8), 989–1002.
- Wright, R. (1995). *The Moral Animal: Evolutionary Psychology and Everyday Life*. New York: Vintage Books.
- Wu, T. F. (2010). Conflict with mother-in-law and Taiwanese women's marital satisfaction: The moderating role of husband support. *Counseling Psychologist*, 38(4), 497–522.
- Zeidner, M. (1990). Does test anxiety bias scholastic aptitude test performance by gender and sociocultural group? *Journal of Personality Assessment*, 55, 145–160.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**А) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації****1. Монографія:**

1.1. Луценко О. Л. (2018). *Втрачена та нова адаптивність: сучасні психологічні особливості, що пов'язані з еволюційним минулим*: Монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

2. Статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

2.1. Lutsenko, O. L. (2017). The experience of stress and fear of students-IDPs. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University, Psychology series*, (62), 18-25 (у співавторстві з Tsapkova, A. S.).

2.2. Луценко, О. Л. (2017). Конструювання методики схильності до низької фізичної активності – процедура та результати. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, (8), 171-175 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.3. Луценко, О. Л. (2015). Амбівалентна роль психологічних захисних механізмів для підтримки здорової поведінки у студентської молоді. *Психологія і особистість*, 8(2, частина 2), 124-137 (у співавторстві з Габелкова, О. Є.).

2.4. Луценко, О. Л. (2015). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*, 3(1), 11-15 (у співавторстві з Венгеровою О. М., Зуєвим І. О.).

2.5. Луценко О. Л. (2014). Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1095), 191–197 (у співавторстві з Абсальямовою К. З.).

2.6. Луценко, О. Л. (2014). Конфлікти поєднання родів: «Невістка – чужа кістка» та їх еволюційно-психологічне пояснення. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 18-23.

2.7. Луценко, Е. Л. (2014). Адаптація теста критического мышления Л. Старки. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1110), 65–70.

2.8. Луценко О. Л. (2013). Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1046), 216–221 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.9. Луценко О. Л. (2013). Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1065), 134–138 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.10. Луценко О. Л. (2013). Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. *Соціальна психологія*, (55), 65–76 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.11. Луценко, Е. Л. (2013). Конструкт «примативность» и разработка теста для его измерения. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1032), 96–99 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.12. Луценко, Е. Л. (2013). Самооценка экологического фактора здоровья и ее связь с личностными особенностями и образом жизни украинской молодежи. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, 7(вип. 33), 109-117 (у співавторстві з Габелковою О. Е.).

2.13. Луценко, О. Л. (2012). Взаємозв'язок схильності до порушень здорової поведінки з антиципацією та типовими особистісними якостями. *Соціальна психологія*, 54(4), 18-25 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.14. Луценко, О. Л. (2011). Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (985), 18–21 (у співавторстві з Цокотою В. Р.).

2.15. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості людей, що схильні до гіподинамії в молодому віці. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. Серія: Психологія*, (937), 31-34 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Плісюк Т. І.).

2.16. Луценко, Е. Л. (2011). Возможности развития потенциала стрессоустойчивости при различных особенностях личности. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 16(11, частина 2), 73-82.

2.17. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционно-психологическое направление: способ выйти за пределы «замкнутых кругов» психологи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (793), 251–262 (у співавторстві з Утевской О. М.) .

2.18. Луценко, Е. Л. (2007). Взгляд на неэффективный политический выбор с позиции эволюционной психологии. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (771), 163–166.

3. *Статті у журналах інших країн, або ті, що входять до міжнародних наукометричних баз*

3.1. Lutsenko, O. (2017). Regulation Systems State in Connection with Different Psychological Types, Defense Mechanisms and Health Behavior. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(4), 76-86 (у співавторстві з Gabelkova, O.). (зарубіжна стаття)

3.2. Lutsenko, O. (2016). Characteristics of lifestyle and attitudes toward motherhood of surrogate mothers in Ukraine. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(3), 47–53 (у співавторстві з Tsokota V.). (зарубіжна стаття)

3.3. Луценко, Е. Л. (2016). Восприятие студентами своего здоровья в контексте его сильных / слабых сторон и возможностей улучшения. *Вестник*

психофизиологии, (2), 52-57 (у співавторстві з Андронникова, Е. А.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.4. Луценко, Е. Л. (2014). Потенциал эволюционного подхода в рамках психофизиологической науки. *Вестник психофизиологии*, (1), 8–12. (зарубіжна, РИНЦ)

3.5. Луценко, Е. Л. (2013). Связь variability сердечного ритма с психологическими особенностями, детерминирующими здоровое поведение. *Вестник психофизиологии*, (1), 24-30 (у співавторстві з Габелковой О. Е.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.6. Луценко, Е. Л. (2013а). Опросник нарушений здорового поведения – новый инструмент для исследований в психологии здоров'я. *Вопросы психологии*, (5), 142–153 (у співавторстві з Габелкова О. Е.). (зарубіжна, імпаکت-фактор, SCOPUS - SJR 0,101)

3.7. Луценко, Е. Л. (2013). Адаптационный потенциал женщин, готовящихся стать суррогатными матерями. *Психологический журнал*, 34(3), 15–23 (у співавторстві з Цокотой В. Р.). (Зарубіжна, імпакт-фактор, SCOPUS – SJR 0,101)

3.8. Луценко, Е. Л. (2013). Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы. Труды Института психологии РАН*. (с. 287–295). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН». (зарубіжна, РИНЦ)

3.9. Луценко, Е. Л. (2012). Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. *Этнографическое обозрение*, (5), 139–150 (у співавторстві з Бутовской М. Л., Ткачук К. Е.). (зарубіжна, РИНЦ, SCOPUS - SJR 0,100)

Б) Оpubліковані праці апробаційного характеру:

4.1. Луценко, О. Л. (2017). Вимірювання індивідуальної хвилини як спосіб експрес-оцінки адаптації людини. В *Матеріали IV Міжнародній*

науково-практичній конференції *Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології*. (с. 165-167). Харків: НУЦЗУ.

4.2. Луценко, О. Л. (2015). Огляд розвитку психології здоров'я в Україні за останні роки. В *Матеріали міжнародної наукової конференції VII Харківські міжнародні психологічні читання, Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги*. (с. 100-103). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

4.3. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие и здоровый образ жизни: реципрокные связи явлений. В *Сборник научных трудов VI международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 19-24). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Габелковой, О. Е., Андронниковой, Е. А.).

4.4. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие студентов, склонных к нарушениям здорового поведения. В *Тезисы докладов I международной научно-практической конференции Социальная психология здоровья и современные информационные технологии*. (с. 71-76). Брест, Республика Беларусь: Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина, 2015 (у співавторстві з Габелковой О. Е., Андронниковой Е. А.).

4.5. Луценко, Е. Л. (2015). Особенности поведения лиц молодого возраста при ухудшении здоровья. В *Тези II Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*. (с. 284-285). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди (у співавторстві з Габелковой О. Е., Венгеровой Е. М.).

4.6. Луценко, О. Л. (2014). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. В *Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства*. (с. 31-34). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (у співавторстві з Венгеровой О. М., Зуєвим І. О.).

4.7. Луценко, Е. Л. (2013). Связь буллинга как формы агрессивного поведения с состоянием здоровья и успеваемостью школьников. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 67-72). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Абсалямовой К. З.).

4.8. Луценко, Е. Л. (2013). Связь личностной открытости с адаптационными резервами человека. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 115-120). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Касап О. В.).

4.9. Луценко, Е. Л. (2013). Метод дневников как основа психокоррекции нарушений здоровьесберегающего поведения. В *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід*. (с. 152-154). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковой О. Е.).

4.10. Lutsenko, O. L. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. In *Well-being, quality of life and caregiving: Proceeding of 27th Conference of the European Health Psychology Society 16th-20th July 2013, Bordeaux, France* (у співавторстві з Gabelkova O. E.). Retrieved from: <http://www.ehps2013-bordeaux.com/abstracts-list>. Також у журналі: Lutsenko, O. L., & Gabelkova, O. E. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. *Psychology and Health*, 28: sup 1 (EHPS 2013 Abstracts). (p. 256) . Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2013.810851>

4.11. Луценко, О. Л. (2013). Методика вивчення здібностей до переносу знань – розробка авторських завдань для різних категорій переносу. В Милко Тодоров Петков (Ed.), *Achievement of high school – 2013: Матеріали за 9-а международна научна практична конференція 17-25 November, 2013: Том 32. Психология и социология* (с. 35-39). София, Народна Република България: Бял ГРАД-БГБ (у співавторстві з Лисак К. О.).

4.12. Луценко, Е. Л. (2012). Взаимосвязь склонности к нарушениям здорового поведения с антиципацией и типовыми личностными особенностями. В *Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука*. (с. 53-54). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковой О. Е.).

4.13 Lutsenko, O. (2011). *The relations between 'new relatives' after joining up the families: parents-in-law, daughters-in-law, sons-in-law in Ukraine*, Proceeding of 23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society. Montpellier, France. Retrieved from http://www.hbes.com/wp-content/uploads/2015/08/conference_23.pdf

4.14. Луценко, Е. Л. (2009). Психосоматические факторы избыточной массы тела. В *Матеріали науково-практичної конференції Психічні і соматичні розлади психогенного походження (XII Платонівські читання)*. (с. 74-75). Харків: Клінічний санаторій «Курорт Березовські мінеральні води».

4.15. Луценко, Е. Л. (2008). Двухуровневое формирование адаптаций – филогенетические и онтогенетические механизмы. В *Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності*. (с. 15-16). Дніпропетровськ: ДНУ.

4.16. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционная психология в вопросах пола и гендера. В *Актуальні проблеми практичної психології, Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Херсон, 17-18 квітня 2008. Збірник наукових праць, частина 1*. (с. 389–396). Херсон: ПП Вишемирський В. С. (у співавторстві з Утевской О. М.).

В) Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

5.1. Луценко, О. Л. (2013). «Буллінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 43–49 (у співавторстві з Ткачук, К. Є.).

5.2. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості студентської молоді, що має тютюнову залежність. *Практична психологія та соціальна робота*, (7), 49-54 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Петрік О. І.).

5.3. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Тест примативности (степени влияния инстинктивных побуждений на поведение)»; автор: Луценко Олена Львівна ((у співавторстві з Абсалямовою К. З.), №55539 від 28.05.2014.

5.4. Літературний письмовий твір наукового характеру «Опросник женской адаптивности в отношениях с противоположным полом (женского кокетства)»; автор: Луценко Олена Львівна, №55536 від 28.05.2014.

5.5. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Опросник нарушений здорового поведения»»; автор: Луценко Олена Львівна, (у співавторстві з Габелковою О. Є.), №55538 від 28.05.2014.

ДОДАТОК Б
АПРОБАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Результати роботи були представлені на наступних наукових конференціях:

1. Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 березня 2017 р., м. Рівне (заочна участь, стаття у матеріалах конференції)

2. Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології: матеріали ІV Міжнародній науково-практичній конференції, 30 лист. - 1 груд. 2017 р., м. Харків. – (тези у матеріалах конференції)

3. Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги: Міжнародна наукова конференція «VII Харківські міжнародні психологічні читання» 25-26 лист. 2015 р. – Харків. (Усна доповідь, матеріали конференції)

4. Актуальные аспекты современной психофизиологии: VI международная научная конференция 22 августа 2015г. – Санкт-Петербург (заочна участь, тези)

5. Социальная психология здоровья и современные информационные технологии: I международная научно-практическая конференция 14-15 апреля 2015. – Брест, Республика Беларусь: Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина. (заочна участь, тези)

6. Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід: II Міжнародна науково-практична конференція 23–24 жовтня 2015 р. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди. (заочна і тези)

7. Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства: IV Міжнародна науково-практична конференція 7-9 листопада 2014 р. – Київ. (заочна і тези)

8. Актуальные аспекты современной психофизиологии: V международная научная конференция 21-23 августа 2013г. – Санкт-Петербург. (заочна участь, тези)

9. Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы. – Москва, 21-22 ноября 2013. (Усна доповідь, стаття у матеріалах конференції)

10. IX Міжнародна науково-практична конференція: Сучасні проблеми екологічної психології: Рекреаційні та урбанізаційні тенденції регіонального розвитку 16-18 травня 2013 р. – Севастополь. (Заочна, стаття)

11. Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід: I Міжнародна науково-практична конференція 18-19 жовтня 2013р. – Харків: ХНПУ, 2013. (заочна)

12. Well-being, quality of life and caregiving: 27th Conference of the European Health Psychology Society 16th-20th July 2013, Bordeaux, France (Стендова доповідь)

13. Achievement of high school – 2013: 9-а міжнародна научна практична конференція 17-25 November, 2013. – Софія. (Заочна)

14. Культура здоровья, здравоохранение и медицина будущего. От общества больных к обществу здоровых: 1-й междисциплинарный форум по проблематике общественного здоровья 23-24 января 2013 г. – Харьков. (Усна доповідь)

15. Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука: Міжнародна науково-практична конференція 19-20 жовтня 2012 р. – Харків. (Усна доповідь, тези)

16. 23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society. Montpellier, France. June 29th-July 3rd, 2011. – (Стендова доповідь).

17. Третя міжнародна науково-практична конференція "Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві", 16-17 вересня 2011 р., м. Одеса. – (Усна доповідь).

18. Науково-практична конференції «Психічні і соматичні розлади психогенного походження» (XII Платонівські читання). – Харків, 29-30 жовтня 2009р. – (Усна доповідь).

19. Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності: Всеукраїнська науково-практична конференція. – Дніпропетровськ, 13–14 листопада 2008 р. – ДНУ, 2008. (Усна доповідь, тези)

20. Актуальні проблеми практичної психології: VIII Всеукраїнська науково-практична конференція – Херсон, 17-18 квітня 2008. (заочна і стаття)

21. Особистість і суспільство у вимірі політичної психології: Міжнародна науково-практична конференція. Харків, 25-30 червня 2007 р. (Усна доповідь)

ДОДАТОК В

ОПИТУВАЛЬНИК ЖІНОЧОЇ АДАПТИВНОСТІ У СТОСУНКАХ З ПРОТИЛЕЖНОЮ СТАТТЮ (ЖІНОЧОГО КОКЕТСТВА) О. Л. ЛУЦЕНКО

Тест має дві назви – перша (справжня) – для фахівців, та друга – для досліджуваних осіб. Тест розроблений російською мовою, тому наводиться в оригіналі.

Опросник женской адаптивности в отношениях с противоположным полом (женского кокетства) Е. Л. Луценко

ОПРОСНИК ОТНОШЕНИЙ С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМ ПОЛОМ (для женщин)

Возраст _____; Образование: сред., сред. спец./техн., выс.;
Род занятий _____; Местность проживания:
город, райцентр, пгт, село; Область (регион) _____;
Семейное положение: не замужем, замужем (какой раз _____), разведена
(какой раз _____), вдова, общий семейный стаж _____ лет, количество
детей _____.

Инструкция: Вам предлагаются утверждения, описывающие способы поведения и отношения с мужским полом. Оцените, насколько они свойственны лично Вам. Поставьте отметку в соответствующей колонке: 0 – совсем не подходит; 1 – скорее не подходит; 2 – нечто среднее; 3 – скорее подходит; 4 – полностью подходит.

Табл В1

Бланк

№ п/п	Содержание утверждения	0	1	2	3	4
1	У меня много друзей и подруг.					
2	Я достаточно хорошо разбираюсь в людях.					
3	Когда я смеюсь, то замечаю, как у мужчин загораются глаза.					

4	Отношения с противоположным полом вызывают у меня «спортивный интерес» – смогу ли я завоевать его?					
5	Никогда нельзя быть полностью уверенной в отношениях, поэтому желательно иметь «запасные» варианты.					
6	Мне говорят, что я умею «выглядеть на миллион» без особых затрат.					
7	Обычно, если я влюбляюсь, то «теряю голову» и как будто «кидаюсь в омут с головой».					
8	Иногда я сама себе удивляюсь – как я могла «отчебучить» такой номер.					
9	Показать свои истинные чувства – значит фактически «подставиться под удар».					
10	Внимание мужчин почему-то заставляет меня вести себя неестественно.					
11	Мне говорили, что я обладаю особым шармом.					
12	Я слишком доверяю лицам противоположного пола.					
13	В любой обстановке я чувствую себя как «рыба в воде».					
14	Если я не получаю должного признания от окружающих, у меня портится настроение и я теряю к ним интерес.					
15	Если мне нужно, я легко могу изобразить страсть к безразличному или даже неприятному мне мужчине.					
16	У меня хорошая фигура.					
17	Я способна пожалеть и простить мужчину, если он об этом просит.					
18	Мужчин нужно провоцировать на «подвиги», иначе от них никакой пользы.					
19	Мне не составляет труда «выключить» ненужные переживания.					
20	Если я захочу, то мои движения, голос, смех не оставят равнодушным выбранного мужчину.					
21	Я не могу долго действовать по расчету, рано или поздно я «срываюсь» и забываю обо всех планах и обещаниях, которые себе давала.					

22	Обычно я испытываю охлаждение по отношению к уже «завоёванным» партнерам.					
23	Меня интересуют только состоявшиеся успешные мужчины, остальные пусть сначала «дорастут».					
24	Я часто ловлю на себе взгляды мужчин.					
25	Когда у меня развиваются романтические отношения, мне нужно делиться с подругами, чтобы получать их советы и поддержку.					
26	Я позволяю себе быть спонтанной и импульсивной, так как уверена, что найду выход из любого положения.					
27	Я не соглашаюсь ни на какие компромиссы в отношениях, мне нужно либо все – либо ничего.					
28	Мне говорили, что у меня красивая походка.					
29	Быть искренней – все равно что быть «дурочкой».					
30	Я могу встречаться с двумя мужчинами так, что они друг о друге не знают, это добавляет больше интриги в мою жизнь.					
31	Мужчина сначала должен удовлетворить потребности партнерши, а потом уже думать о себе.					
32	Ухоженность, вкус, стиль – для меня важнейший приоритет.					
33	Любовь – это сказка для наивных, отношения нужно строить на расчете.					
34	Мужчину нужно держать в напряжении неопределенностью своего отношения к нему, так он не «соскочит с крючка».					
35	Я могу говорить или шутить на гламурные темы тонко и без пошлости.					
36	Небольшая ложь – вполне приемлемое средство для достижения своих целей в отношениях.					
37	Когда мне нужно, я умею элегантно говорить неправду, так что все принимают её за «чистую монету».					
38	Если женщина не хочет, чтобы её использовали, она должна быть эгоистичной.					
39	Не преследовать в отношениях свою выгоду просто глупо.					
40	Я вполне удовлетворена своими отношениями с людьми.					

Протокол інформованого согласія: Я знаю о возможном использовании результатов теста и добровольно согласилась пройти тестирование _____ (подпись).

Ключ до опитувальника «Жіночого кокетства»

Під час обробки результатів зворотні пункти тесту інвертуються, тобто шкала «перевертається». Це означає, що якщо за певним твердженням було поставлено оцінку «0» – вона переводиться в «4», «1» у «3», «2» залишається без змін, «3» переходить в «1», і «4» – в «0» балів. Буферні завдання № 1, № 2 и № 40 не обробляються.

Прямі завдання: 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39.

Зворотні завдання: 7, 10, 12, 17, 21, 25.

За кожне співпадіння з ключем нараховується відповідний бал (від 0 до 4). Після цього підраховується сумарний показник за шкалою. Сума всіх відповідей надає підсумковий бал і може варіювати від 0 до 148. Нормативні показники наведені у табл. 2.3.

Табл. В2

Нормативні показники

Діапазон балів («сирих»)	Рівень володіння мистецтвом кокетства
0 – 41 бала	Дуже низький
42 – 58 балів	Низький
59 – 93 балів	Середній
94 – 111 балів	Високий
Більше 111 балів	Дуже високий

Для оцінки норм у стандартних показниках можна використати таблицю переводу «сирих балів» у стени – див. табл. 2.4.

Табл. В3

Перевод «сирих балів» у стандартні

«Сирі бали»	Стени	Нормативний рівень
-------------	-------	--------------------

0 – 44	1	Низький рівень
45 – 53	2	
54 – 62	3	
63 – 71	4	Середній рівень
72 – 80	5	
81 – 89	6	
90 – 98	7	
99 – 107	8	Високий рівень
108 – 116	9	
117 – 148	10	

ДОДАТОК Г

Питання інтерв'ю для сурогатних матерів

1. Знайомство: ім'я, вік, сім'я, де виростили, навчались? (коротка біографія). Які відносини з батьками? Чи маєте чоловіка або партнера, які стосунки?
2. Чи маєте Ви власну дитину/дітей? У Вас вже були вагітності? Як Ви себе відчували у цей час?
3. Як Ви ставитеся до вагітності? (дар Бога, природний процес, хворобливий стан, інше...).
4. Чи боїтеся Ви за стан своєї зовнішності та здоров'я під час вагітності та пологів? Чого саме Ви боїтеся, як від цього уберегтися?
5. Чи Ви бажаєте стати (знову стати) матір'ю власної дитини? Як скоро плануєте, за яких обставин (що для цього потрібно – чоловік, гроші, житло, стабільна робота)?
6. Як Ви гадаєте, як будете ставитися до генетичних батьків виношуваного Вами плода? (повага, заздрість, відповідальність, вдячність, ненависть, роздратування, дружба, довіра...). Чи Ви готови прийняти їх такими, які вони є, поважати їх спосіб життя?
7. Як Ви гадаєте, як будете ставитися до виношуваного Вами в процесі сурогатної вагітності плода?
8. Чи буде процес розлучення з немовлям для Вас болісним, тяжким або, навпаки, нетрудним, як полегшення? Може буде щось проміжне, інше?
9. Ви де-небудь вже працювали або працюєте? Опишіть себе як працівника – які Ваші головні професійні якості, до чого Ви прагнете у процесі роботи?
10. Ви маєте друзів?
11. Наскільки часто у Вас виникають конфлікти з людьми? З якими саме?
12. Наскільки довго Ви переживаєте образи? Чи Ви намагаєтесь помститися тому, хто Вас образив, або відходите, припиняєте спілкування?

13. Ви маєте якісь хоббі, захоплення? Що Ви любите робити найбільше за все у житті?

14. Які у Вас плани на майбутнє? Що Ви збираєтесь робити після завершення контракту на вагітність? Яке Ваше матеріальне становище?

15. Чи вважаєте Ви, що для досягнення мети підходять усі засоби?

16. Ви вірите у справедливість?

17. Ви вірите у чесність і порядність людей?

18. Ви вмієте зберігати таємницю?

19. Чи Ви готови до питань родичів, друзів та знайомих щодо ознак майбутньої сурогатної вагітності? Що Ви будете їм відповідати?

20. Уявіть собі, що Вам пропонують ліжко, візок, речі для новонародженого. Подумайте, як Ви будете на це реагувати?

21. Які події, чутки, зауваження, питання Вас більше за все «зачепають за живе»?

22. Як Ви зазвичай реагуєте на критику?

23. Чи були у Вас періоди довгого суму та туги? Як вони закінчувались, через який термін, завдяки чому?

24. Як Ви вважаєте, Ви вольова людина? Наведить приклади з Вашого життя, коли Ви виявили волю до перемоги і добилися свого.

25. Чому Ви вирішили, виявили бажання взяти участь у програмі сурогатної вагітності?

Для жінок з контрольних груп питання №№ 6, 7, 8, 20, 21, 26 (тобто ті, які безпосередньо стосуються сурогатної вагітності) було замінено на питання «Ви чули про таку діяльність як сурогатна вагітність?», «Як Ви до цього ставитеся?», «Чи змогли та захотіли б Ви стати сурогатною матір'ю?».

ДОДАТОК Д

ТЕСТ ПРИМАТИВНОСТІ О. Л. ЛУЦЕНКО, К. З. АБСАЛЯМОВОЇ

(тест розроблений російською мовою, тому наводиться в оригіналі)

Бланк тесту надається досліджуваним особам під іншою назвою, для запобігання розкриття валідності.

Тест личностных особенностей (Луценко Е. - Абсалямова К.)

Личные данные: возраст _____, пол _____, образование: сред., сред. спец./сред. тех., нек. высш., высшее, род занятий _____, место проживания (город, село) _____.

Инструкция: Оцените, пожалуйста, насколько утверждения, приведенные в таблице, соответствуют Вашему характеру и поведению. Для этого в столбце напротив номера утверждения поставьте галочку под цифрой **1** - если совсем не соответствует; **2** - если соответствует в малой степени; **3** - если соответствует в средней степени, **4** - если полностью соответствует.

Табл. Г1.

Бланк

№	Утверждения	1	2	3	4
1	Я не люблю планировать, предпочитаю действовать спонтанно.				
2	Я стараюсь отомстить обидчику, чтобы впредь он знал, с кем имеет дело.				
3	Я не очень доверяю сведениям об экстрасенсорике, пока не получены точные научные доказательства.				
4	Нужно уметь избежать лишней работы, так как «кто везёт – на том и возят».				
5	Родственные связи «наверху» – самый лучший способ сделать карьеру				
6	Игра на чувствах других людей может помочь добиться от них того, что нужно.				
7	В большинстве своём люди раздражают меня, так как они слишком эгоистичны.				
8	Я больше доверяю своим чувствам, а не размышлениям.				
9	Когда мне чего-нибудь сильно хочется, я с легкостью меняю все предыдущие планы и делаю желаемое.				
10	Я не верю, что есть люди, которые могут «сглазить», просто бросив один взгляд.				
11	Я всегда стараюсь привлекать других людей для помощи в работе – так легче её выполнить.				

12	Для достижения цели – все средства хороши.				
13	Частенько я могу «сорваться» на ком-то, хотя не он(она) был(а) причиной моего плохого настроения.				
14	Меня раздражает, когда я сразу не могу получить то, что хочу.				
15	Я вспыльчивый человек.				
16	Думаю, что духи и загробная жизнь не существуют.				
17	Часто мне не удаётся полноценно отдохнуть, так как я много работаю (занимаюсь).				
18	В любой работе (любом деле) можно доверять только «своим людям» – друзьям и родственникам.				
19	Разговоры о морали – это способ эксплуатировать наивных людей.				
20	Когда что-то идет не так, я, прежде всего, ищу свою вину, а потом уже – вину окружающих.				
21	Я полагаюсь на твердый расчет и понимаю ущербность эмоциональных шагов.				
22	Я практически всегда довожу дела до конца.				
23	Я легко перехожу от раздражения к гневу и даже ярости.				
24	Меня не пугают трудные задачи, я всю жизнь их решаю.				
25	Я не умею манипулировать людьми, даже если мне это выгодно.				
26	Когда меня одолевают проблемы, я спасаюсь по принципу: «я подумаю об этом завтра».				
27	Я руководствуюсь правилом: «семь раз отмерь – один раз отрежь».				
28	Я люблю самостоятельно разобраться в вопросе, даже если для этого требуется перечитать массу сложной литературы.				
29	Если передо мной стоит сложный выбор, я предпочитаю ничего не решать, пока ситуация сама не разрешится.				
30	Я никогда не трачу все деньги сразу, часть откладываю на будущие расходы.				
31	Я стараюсь все время самосовершенствоваться – ходить на курсы, тренировки, обучаться чему-либо новому.				
32	В жизни я, скорее, марафонец, а не спринтер.				
33	Даже в момент душевного порыва я могу остановиться и не наделать глупостей.				

Ключ до Тесту примативності

Для створення сбалансованої шкали та попередження настанови на «згоду», а також маскування справжньої валідності, тест має прямі та зворотні

завдання. Під час обробки результатів зворотні пункти тесту інвертуються, тобто шкала «перевертається». Це означає, якщо за певним твердженням було поставлено оцінку «1» – вона переводиться в «4», «2» у «3», «3» переходить в «2», і «4» – в «1» бал. Далі показники (прямі та інвертовані) відповідних тверджень сумуються окремо за кожною шкалою і окремо для загального бала за тестом. Загальний бал не дорівнює сумі шкальних балів, тому що деякі твердження увійшли більш, ніж в одну шкалу.

1. Нездатність до контролю агресивності

Прямі: 13, 14, 15, 23. Зворотні: 33

2. Макіавеллізм

Прямі: 2, 4, 5, 6, 7, 12, 18, 19. Зворотні: 21, 25

3. Лінощі

Прямі: 11, 26, 29. Зворотні: 17, 22, 24, 28, 31

4. Імпульсивність

Прямі: 1, 8, 9. Зворотні: 27, 30

5. Забобонність

Лише зворотні: 3, 10, 16

6. Небажання розвиватися

Лише зворотні: 20, 27, 28, 31, 32

Загальна примативність:

Прямі: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 23, 26, 29.

Зворотні: 3, 10, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 33.

Норми до тесту. Виходячи зі статевих розбіжностей у рівні примативності, були розраховані окремі норми для чоловіків і для жінок – див. табл. 4.2.

Табл. Г2

Порівняння показників у групах чоловіків та жінок

	Середнє жінок	Середнє чоловіків	Ст. відх. жінок	Ст. відх. чоловіків	Кільк. жінок	Кільк. чоловіків
Нездатність до контролю агресивности	13,16	11,49	3,49	3,21	193	190
Макіавеллізм	22,99	24,24	4,35	4,02	193	190
Лінощі	17,81	17,78	3,67	4,06	193	190
Імпульсивність	12,65	11,46	2,86	2,60	193	190
Забобонність	8,26	6,85	1,89	2,42	193	190
Небажання розвиватися	11,34	11,12	2,62	2,72	193	190

Загальна примативність	79,32	76,40	11,05	10,64	193	190
------------------------	-------	-------	-------	-------	-----	-----

ДОДАТОК Е

АНКЕТИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анкети для оцінювання схильності до булінгу для дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку О. Л. Луценко, К. Є. Ткачук,

К. З. Абсалямової

(анкети розроблені російською мовою, тому наводяться в оригіналі)

Вопросы по умению дружить и постоять за себя (младший и средний школьный возраст)

Отметь, как ты можешь отблагодарить ученика, который тебе нравится, с которым ты в хороших отношениях? (поставь «плюсик» рядом со строчкой)

- Подарить понравившуюся вещь
- Угостить шоколадкой, булочкой, и другой едой
- Занять или дать деньги
- Помочь с уроками
- Дать списать
- Поменяться чем-то из личных вещей (одеждой, видеоиграми и др.)
- Поменяться наклейками (календариками, карточками)
- Пригласить погулять после уроков
- Поделиться линейкой, ручкой и другими принадлежностями
- Пригласить в гости
- Показать свои фотографии
- Подарить свой рисунок
- Утешить в трудную минуту
- Поделиться своим секретом
- Защитить, когда его (её) обижают
- Поделиться книгами и музыкой

Отметь, что ты можешь сделать ученику, который тебе не нравится, ведет себя плохо? (поставь «плюсик» рядом со строчкой)

- Придумать обидную дразнилку
- Придумать кличку

- Бросать на него (неё) осуждающие взгляды и показывать «рожи», кривлять
- Придумать злой розыгрыш
- Высмеивать его (её) слова
- Обрывать его (её) речь, перебивать, когда он (она) говорит
- Придумывать какие-нибудь наказания
- Можешь плюнуть на него (неё)
- Можешь ударить его (её)
- Можешь спрятать или выкинуть его (её) вещь
- Не пустить его (её) в вашу компанию
- Не разговаривать с ним (ней)
- Говорить ему (ей) о том, что он (она) тебе не нравится
- Испортить его (её) вещь
- Убегать, прятаться, избегать его (её)
- Не давать ему (ей) общаться с другими ребятами

Ключ к анкете по детскому буллингу

Первый блок вопросов не обрабатывается, имеет «буферное», маскирующее значение.

Вторая часть анкеты выявляет такие проявления буллинга, как:

- 1) Вербальные издевательства – 4 пункта;
- 2) Физические издевательства – 4 пункта;
- 3) Моральное подавление – 4 пункта;
- 4) Запреты и игнорирование – 4 пункта.

Соответствие утверждений блокам:

- Придумать обидную дразнилку (1)
- Придумать кличку (1)
- Бросать на него (неё) осуждающие взгляды и показывать «рожи», кривлять (3)
- Придумать злой розыгрыш (3)
- Высмеивать его (её) слова (1)
- Обрывать его (её) речь (1)
- Придумывать какие-нибудь наказания (3)
- Можешь плюнуть на него (неё) (2)
- Можешь ударить его (её) (2)
- Можешь спрятать или выкинуть его (её) вещь (2)
- Не пустить его (её) в вашу компанию (4)
- Не разговаривать с ним (ней) (4)
- Говорить ему (ей) о том, что он (она) тебе не нравится (3)
- Испортить его (её) вещь (2)
- Убегать, прятаться, избегать его (её) (4)

- Не давать ему (ей) общаться с другими ребятами (4)

Вопросы по умению дружить и постоять за себя (подростковый возраст)

Отметь, как ты можешь отблагодарить ученика, который тебе нравится, с которым ты в хороших отношениях? (поставь «плюсик» рядом со строчкой)

- Подарить понравившуюся вещь
- Угостить в столовой или кафе чем-то вкусным
- Занять или дать деньги
- Помочь с уроками
- Дать списать
- Поменяться чем-то из личных вещей (одеждой, видеоиграми и др.)
- Дать попользоваться своими устройствами (телефонами, планшетом, ноутбуком)
- Пригласить погулять после уроков
- Поделиться линейкой, ручкой и другими учебными принадлежностями
- Пригласить в гости
- Показать свои фотографии
- Добавить «в друзья» в «контакте» и др. социальных сетях
- Утешить в трудную минуту
- Поделиться своим секретом
- Защитить, когда его (её) обижают
- Поделиться книгами, музыкой и др.

Отметь, что ты можешь сделать ученику, который тебе не нравится, ведет себя неправильно, раздражает тебя? (поставь «плюсик» рядом со строчкой)

- Придумать кличку, прозвище
- Выкрикивать в его (её) сторону что-нибудь неприличное
- Бросать на него (неё) осуждающие взгляды и показывать неприличные жесты, кривлять
- Придумать злой розыгрыш
- Высмеивать его (её) слова, внешний вид, поведение
- Обрывать его (её) речь, перебивать, когда он (она) говорит
- «Подставить» (свалить вину на него/неё) перед учителями или другими учащимися
- Можешь плюнуть на него (неё)
- Можешь ударить его (её)
- Можешь спрятать или выкинуть его (её) вещь
- Не пустить его (её) в вашу компанию
- Не разговаривать с ним (ней)
- Говорить ему (ей) о том, что он (она) тебе не нравится

- Испортить его (её) вещь
- Игнорировать, избегать его (её), устраивать бойкот
- Не давать ему (ей) общаться с другими ребятами

Ключ к анкете по подростковому буллингу – аналогичный ключу к анкете по детскому буллингу (см. выше).

Соответствие утверждений блокам:

- Придумать кличку, прозвище (1)
- Выкрикивать в его (её) сторону что-нибудь неприличное (1)
- Бросать на него (неё) осуждающие взгляды и показывать неприличные жесты, кривлять (3)
- Придумать злой розыгрыш (3)
- Высмеивать его (её) слова, внешний вид, поведение (1)
- Обрывать его (её) речь, перебивать, когда он (она) говорит (1)
- «Подставить» (свалить вину на него/неё) перед учителями или другими учащимися (3)
- Можешь плюнуть на него (неё) (2)
- Можешь ударить его (её) (2)
- Можешь спрятать или выкинуть его (её) вещь (2)
- Не пустить его (её) в вашу компанию (4)
- Не разговаривать с ним (ней) (4)
- Говорить ему (ей) о том, что он (она) тебе не нравится (3)
- Испортить его (её) вещь (2)
- Игнорировать, избегать его (её), устраивать бойкот (4)
- Не давать ему (ей) общаться с другими ребятами (4)

**Анкета на виявлення булінгу на робочому місці (О. Л. Луценко,
К. Є. Ткачук)**

«Анкета домінуючих стосунків у колективі»

Інструкція: прочитайте, будь ласка, питання анкети та відмітьте за кожним питанням один з чотирьох варіантів відповідей, залежно від того, наскільки часто трапляються у Вашому робочому колективі дані події.

1. Чи бувало так, що Ваші ідеї колеги по роботі видавали за свої?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

2. Ви відмічаєте свій день народження на роботі?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

3. Чи траплялось так, що Ви витрачали Ваш особистий вільний час на те, щоб виконувати роботу за Вашого колегу?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

4. Ви можете розраховувати на безкорисну допомогу Ваших колег?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
5. Чи бувало так, щоб Вас несправедливо позбавили премії?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
6. Чи траплялося, що хтось з Ваших колег заради Вас брав Вашу провину на себе?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
7. Чи Ви чули з боку Ваших колег на власну адресу невиправдану критику?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
8. Чи буває, що Ваші пропозиції просто ігноруються колегами або керівництвом?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
9. Чи буває, що Вас ставлять у приклад успішності колегам з роботи?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
10. Часто Вас навантажують зайвою або безглуздою роботою?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
11. Чи траплялось, що причиною Вашої сварки з кимось був один з Ваших колег?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
12. Чи бувало таке, що з боку колег на Вашу адресу Ви чули грубість, хамство або нецензурні лайки?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
13. Чи відбувалися у Вас на роботі такі випадки, коли інший співробітник висміював Вас?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
14. Вас запрошують на корпоративні вечори?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
15. Чи бували випадки, коли Ваші колеги настроїлися проти Вас?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
16. Чи бувають моменти, коли Ви відчуваєте себе непотрібною або зайвою людиною на цій роботі?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------
17. У Вас бувають думки про необхідність шукати нове більш сприятливе місце роботи?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

18. Ваша думка враховується на зборах трудового колективу?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

19. Чи трапляються випадки несправедливих наговорів на Вас керівництву з боку колег?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

20. Чи є однією з причин Ваших конфліктів на роботі задрість до Вас з боку колег?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

21. Чи бувають у Вас на роботі дні повного задоволення від праці?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

22. Чи бувало, щоб Ваші колеги з роботи поширювали стосовно Вас плітки?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

23. Чи Ви хотіли б, щоб Ваші родичі працювали з Вами в тій же самій організації?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

24. Чи бувало таке, щоб Вас не запросили на святкування якогось свята у колективі?

Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
-------	-------	-------	--------

Ключ для анкети булінгу на робочому місці

Прямі питання: №№1, 3, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 24 («часто» – 3 бали, «іноді» – 2 бали, «рідко» – 1 бал, «ніколи» – 0 балів).

Зворотні питання: №№ 2, 4, 6, 9, 14, 18, 21, 23 (підлягають інверсії під час обробки, а саме «часто» – 0 балів, «іноді» – 1 бал і т. д.).

За кожним питанням нараховується від 3 до 0 балів.

ДОДАТОК Ж ОПИТУВАЛЬНИК ПОРУШЕНЬ ЗДОРОВОЇ ПОВЕДІНКИ

О. Л. ЛУЦЕНКО, О. Є. ГАБЕЛКОВОЇ

(Тест розроблений російською мовою, тому наводиться в оригіналі).

Табл. Е1

Опросник нарушений здорового поведения Е. Л. Луценко, О. Е. Габелковой

Инструкция: отметьте в соответствующих столбцах, насколько часто Вы осуществляете нижеприведенные образцы поведения.

№	Утверждение	Никогда	Редко	Часто	Всегда
1	Я могу покурить «за компанию».				
2	Я могу выпить бутылку/банку пива в конце дня.				
3	Даже когда у меня появляется избыточный вес, я ем до полной сытости.				
4	Когда меня что-то «заденет за живое», я могу своими переживаниями еще больше себя расстроить.				
5	Я избегаю знакомств с новыми людьми, если они кажутся мне подозрительными.				
6	Я могу покурить легкую «травку», если мне ее предложили хорошие друзья.				
7	Я могу выпить спиртного, чтобы снять стресс.				
8	Я могу покурить, когда выпью.				
9	Я себя полностью контролирую в употреблении сладкого.				
10	Когда со мной случается неприятность, я могу отбросить все лишнее и сосредоточиться на решении проблемы.				
11	Я могу познакомиться по интернету и сходить на встречу «вслепую».				
12	Мне приходят мысли, что некоторые вещества, относимые к наркотическим, можно разрешить для употребления, так как они не опасны.				
13	Даже если меня уверяют, что у меня нормальный вес, я применяю строгие диеты, голодание и другие процедуры.				
14	Я могу покурить, если меня угощают сигаретой.				
15	Я могу позволить себе выпить много крепких алкогольных напитков в подходящих обстоятельствах.				
16	Даже во время застолий, где много вкусной еды, я могу остановиться и не есть лишнего.				
17	При появлении симптомов болезни я могу купить лекарство на основании рекламы или совета знакомых.				
18	Я люблю делать рискованные поступки – перепрыгивать через провалы, сидеть на перилах балконов и т.д.				
19	Я думаю, что можно употреблять некоторые психоактивные вещества для получения необычного опыта.				
20	При любой возможности я перекусываю или что-нибудь жую.				
21	Я люблю пробовать всевозможные алкогольные коктейли.				
22	Я могу покурить кальян в подходящей обстановке.				
23	Даже если я хотел бы остаться в стороне, я втягиваюсь в конфликт и потом				

	жалею об этом.				
24	Я предпочитаю только аккуратную езду на машине, с соблюдением правил.				
25	Я люблю попробовать хорошие сигары.				
26	Мне нравится пробовать редкие дорогие алкогольные напитки.				
27	Когда я расстроен(а) или нервничаю, я ем и это меня успокаивает.				
28	На праздниках, вечеринках, в клубах я не любитель танцевать.				
29	В ситуации стресса я могу заставить себя расслабиться.				
30	Я с детства наблюдаюсь у многих врачей и должен(на) постоянно выполнять их рекомендации.				
31	Во время езды на машине я обязательно пристегиваю ремень безопасности.				
32	Я могу соблазниться покурить необычные редкие сигареты.				
33	Мне нравится дегустировать разные вина.				
34	«За компанию» я могу поесть, даже если не испытываю чувства голода.				
35	Я умею распределять свои силы в учебе или работе и не перенапрягаться.				
36	Я могу перейти дорогу там, где мне нужно, а не там, где положено.				
37	Я могу задерживаться допоздна в гостях или на работе, и потом возвращаться домой по-темноте сам(а).				
38	Я могу покурить, когда нервничаю.				
39	Я могу легко отказаться, когда мне предлагают выпить в компании.				
40	Если мне хочется, то я ем даже «вредную еду» (чипсы, гамбургеры и т.д.)				
41	Я могу запутаться в отношениях с людьми, а потом долго разбираюсь в них.				
42	Бывает, я не могу остановиться и продолжаю есть, даже когда чувствую, что наелся.				
43	У меня хватает выдержки довести до конца длительное лечение.				
44	Если мне нужно, я могу воспользоваться электроприбором даже, если он небезопасен (открытые провода, запах гари и др.).				
45	Я стараюсь не ограничивать себя ни в чем, так как жизнь коротка.				
46	Я люблю экспериментировать и зажигать новые петарды и фейерверки.				
47	Если бы мне подарили трубку и табак, я бы не удержался от курения.				
48	Я не отказываю себе в удовольствии выпить слабоалкогольный напиток («long drink»), когда захочу.				
49	Я люблю есть, когда смотрю телевизор, работаю за компьютером, читаю.				
50	Когда у меня накапливаются проблемы, я становлюсь вялым и беспомощным.				
51	Я могу вступить в половой контакт даже если у меня нет средств предохранения.				
52	Я могу покурить сигареты с пониженным содержанием смол и никотина.				
53	Я могу без назначения врача употреблять витамины, биологически активные добавки, делать чистки и другие процедуры.				
54	Я могу покурить в располагающей обстановке: в кафе, на природе, на балконе.				
55	Я могу выпить что-нибудь спиртное для поднятия настроения.				
56	Я ем только здоровую диетическую пищу, согласно последним научным разработкам.				
57	Я предпочитаю заниматься спортом только в комфортных условиях.				
58	Я могу плавать далеко от берега или при начинающемся шторме.				
59	Мне нравится кататься и ходить по льду, даже если он тонкий.				
60	Я люблю выпить алкоголь под хорошую закуску.				
61	Бывает, что в ситуации отчаяния я перестаю следить за собой.				
62	Чтобы не идти в обход, я могу пройти напрямик по пустырю, темному переулку, посадке и т.д.				
63	Я стараюсь иметь красивый цвет кожи и для этого посещаю солярии, загораю на пляжах.				

Протокол інформованого згоди: Я осознанно и добровольно согласился(ась) пройти тестирование _____ (подпись).

Ключ-дешифратор до Опитувальника порушень здорової поведінки

Для створення «сбалансованої» шкали та запобігання установки на «згоду», а також для приховування справжньої валідності, тест має прямі та зворотні завдання. Під час обробки результатів зворотні пункти тесту інвертуються, тобто шкала «перевертається». Це означає, що якщо за твердженням було поставлено оцінку «1», то вона переводиться в «4». Відповідно, «2» – в «3», «3» – в «2» и «4» – в «1» бал. Ключ-дешифратор наведений в табл. Е2.

Табл. Е2

Ключ до ОПЗП

№ шкали	Назва шкали	Кількість завдань	Номера тверджень і спрямованість «ключа»: зворотня спрямованість відзначена знаком (-)
1	Потяг до паління	9	1, 8, 14, 25, 32, 38, 47, 52, 54
2	Порушення харчування	7	3, 20, 27, 34, 40, 42, 49
3	Нехтування безпекою	12	5(-), 11, 18, 24(-), 31(-), 36, 37, 44, 46, 58, 59, 62
4	Потяг до алкоголю	9	2, 7, 15, 21, 26, 33, 48, 55, 60
5	Гонитва за модним іміджем	9	13, 17, 22, 28(-), 45, 53, 56, 57, 63
6	Низький самоконтроль	7	9(-), 10(-), 16(-), 29(-), 35(-), 39(-), 43(-)
7	Емоційна некомпетентність	6	4, 23, 30, 41, 50, 61
8	Саморуйнівна поведінка	4	6, 12, 19, 51
Сумарний показник	Загальна схильність до порушення здорової поведінки	61	1, 2, 3, 4, 5(-), 6, 7, 8, 9(-), 10(-), 11, 12, 13, 14, 15, 16(-), 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24(-), 25, 26, 27, 28(-), 29(-), 30, 31(-), 32, 33, 34, 35(-), 36, 37, 38, 39(-), 40, 41, 42, 43(-), 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63

Нормативні дані до тесту ОПЗП наведені в табл. Е3.

Табл. ЕЗ

Нормативні дані до ОПЗП

Вибірка	Обсяг вибірки	Потяг до куріння		Порушення харчування		Нехтування безпекою		Потяг до алкоголю		Гонитва за модним іміджем		Низький самоконтроль		Емоціональна некомпетентність		Саморуйнівна поведінка		Загальний показник	
		М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ	М	σ
Загальна	463	15,3	7,7	15,8	3,8	24,1	5,7	17,2	5,7	19,1	3,9	16,5	3,4	12,6	2,8	5,2	2,0	125,8	20,3
Чоловіки	229	16,1	8,2	15,6	3,8	25,7	5,5	18,2	5,9	18,1	3,6	15,8	3,4	12,1	2,8	5,7	2,4	127,3	20,8
Жінки	234	14,5	7,1	16,0	3,8	22,5	5,5	16,3	5,4	20,1	3,8	17,2	3,3	13,0	2,7	4,7	1,3	124,4	19,8
Студенти	253	15,2	7,9	16,7	3,7	26,0	5,6	17,0	5,7	20,0	3,9	16,7	3,2	13,1	2,8	5,5	2,2	130,1	20,4
Юнаки	125	15,1	8,0	16,4	3,7	27,5	5,5	16,9	5,6	18,3	3,5	16,2	3,1	12,8	2,9	6,2	2,6	129,4	21,2
Дівчата	128	15,3	7,8	16,9	3,8	24,5	5,4	17,0	5,8	21,5	3,6	17,2	3,1	13,4	2,6	4,9	1,4	130,7	19,8
Дорослі	210	15,4	7,5	14,7	3,7	21,9	5,0	17,6	5,7	18,1	3,7	16,2	3,7	12,0	2,7	4,9	1,6	120,7	19,0
Дорослі чоловіки	104	17,2	8,3	14,6	3,8	23,7	4,8	19,7	5,9	17,8	3,8	15,3	3,6	11,3	2,5	5,2	1,9	124,8	20,2
Дорослі жінки	106	13,6	6,0	14,8	3,6	20,1	4,6	15,4	4,8	18,4	3,5	17,2	3,5	12,6	2,7	4,6	1,0	116,7	16,9

ДОДАТОК 3
ТЕСТ «КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ» Л. СТАРКИ В АДАПТАЦІЇ
О. Л. ЛУЦЕНКО

(тест адаптований російською мовою, тому наводиться мовою оригіналу)

Бланк

ТЕСТ КРИТИЧНОСТИ МЫШЛЕНИЯ Л. Старки (адаптация Е. Л. Луценко)

Инструкция: во всех задачах (кроме первой) выберите и отметьте один наиболее правильный (подходящий) вариант ответа. В первой задаче отметьте наименее правильный (подходящий) вариант ответа. На выполнение отводится 25 минут и задачи, на которые не хватило времени, считаются нерешенными.

1. Вы провели успешный поиск работы, и теперь у Вас есть три различных предложения на выбор. Что можно сделать, чтобы наиболее тщательно изучить потенциальных работодателей?

- a) Исследовать их вебсайты.
- b) Посмотреть новости, чтобы выяснить, упоминаются ли в них данные компании.
- c) Исследовать их финансовое положение.
- d) Поговорить с людьми, которые уже там работают.

2. Какой вывод является наилучшим для суждения, начинающегося словами: «восемь человек в моём классе...»?

- a) любят тефтели, значит, и мне следует их любить.
- b) живут в южной части города, поэтому я тоже должен там жить.
- c) из тех, кто готовился по конспекту Андрея, получили «удовлетворительно», поэтому я получу такую же оценку.
- d) из тех, кто уже познакомился с новым директором школы, ему симпатизируют, поэтому мне он тоже понравится.

3. Что из предложенного ниже НЕ является примером техники убеждения?

- a) Джинсы тигровой окраски можно приобрести в Вашем местном гипермаркете.
- b) Самые лучшие матери готовят с соусами «Торчин».
- c) Голосуйте за меня, и я обещаю, что наши школы станут лучше. Мой оппонент просто хочет сократить школьный бюджет.
- d) Наши шины не только красивее, они также лучше ведут себя на дороге.

4. Что звучит как аргумент?

- a) Мне приснилось, что я получил тройку за экзамен по биологии, а потом это случилось наяву. Чтобы в следующий раз я мог получить оценку лучше, мне должен присниться более позитивный сон.
- b) Анна хотела лучше водить машину, поэтому она пошла на уроки вождения и изучила руководство по автомобилям. Её вождение действительно улучшилось.
- c) После штормового ветра в прошлом октябре с деревьев опали все листья. Тогда-то я и узнал, что листья опадают из-за ветра.

d) Когда Максим понял, что простудился, он начал принимать Coldrex. Через четыре дня он почувствовал себя гораздо лучше благодаря приему Coldrex.

5. Вы пытаетесь выбрать один из трех автомобилей: двухместный спортивный автомобиль, двухдверный седан или мини-внедорожник. Что не является приемлемым критерием для выбора?

- a) Цена.
- в) Расход топлива.
- с) Давление в шинах.
- d) Объем багажника.

6. Какое из решений принято только на основе эмоций?

- a) Вы ненавидите зиму, поэтому, хотя это слишком дорого для Вас, Вы выбираете отпуск на Багамах.
- в) Школа закрывается после угрозы применения бомбы.
- с) Доходы Вашей компании за третий квартал оказались намного выше, чем ожидалось.
- d) Вам нужен новый миксер, поэтому Вы просматриваете объявления в газете и покупаете его, когда на него появляется скидка.

7. В каком случае лучше сходить в библиотеку, чем провести поиск по Интернету?

- a) Вы пишете отчет о недавних решениях Верховного Суда своей страны.
- в) Вы хотите узнать историю эффективности акций, которые собираетесь приобрести на фондовом рынке.
- с) Вам нужно сравнить процентные ставки нескольких банков.
- d) Вы хотите больше узнать о старой планировке вашего города.

8. Вы читаете в газете о переговорах по зарплате с участием работников общественного транспорта. Они угрожают завтра устроить забастовку, если их требования о повышении зарплат и льгот не будут удовлетворены. Что из нижеперечисленного представляет вывод из этого сценария?

- a) Платежи по страхованию здоровья очень дорогие.
- в) В ближайшие несколько недель цена на бензин спровоцирует повышение цен на билеты.
- с) Людям, которые ездят на автобусе, следует искать возможную транспортную альтернативу.
- d) Работодателям никогда не нравится удовлетворять требования по зарплате.

9. Что неверно в этом суждении: «Вы думаете, что нам нужны новые правила по контролю загрязнения воздуха? Я считаю, что у нас и так слишком много правил. Политики только и делают, что утверждают новые ограничения и контролируют нас все больше. Это угнетает. Определенно, нам не нужны никакие новые правила»?

- a) Говорящий не заботится об окружающей среде.
- в) Говорящий сменил тему разговора.
- с) Говорящий баллотируется на политический пост.
- d) Говорящий ничего не смыслит в проблеме загрязняющих выбросов.

10. На что Вам не следует опираться, делая оценочное суждение?

- a) Интуиция.
- в) Здравый смысл.

- c) Служи.
- d) Прошлый опыт.

11. Какое утверждение представляет оценочное суждение вместо факта?

- a) Моя презентация была превосходна. Я уверен, что мой начальник теперь меня повысит.
- в) Моя презентация была превосходна. Все клиенты сказали мне, что им понравилось.
- c) Моя презентация была превосходна. Она заслужила премию от руководства.
- d) Моя презентация была превосходна. Это было отмечено именно так на моей аттестации.

12. Ваша мечта – провести отпуск в Индонезии. Проанализировав информацию, Вы решили, что для этой поездки необходимо 6000 \$. Каким способом лучше всего достичь этой цели?

- a) Сократить дискреционные расходы (сверх жизненно необходимых) на 200 \$ в месяц и накопить денег.
- в) Попросить членов семьи и друзей подарить деньги на поездку.
- c) Продать свой автомобиль, чтобы финансировать поездку.
- d) Подыскать более разумное в денежном отношении место для проведения отпуска.

13. Что неверно в следующем суждении? «Украина – любите ее или уезжайте отсюда!»

- a) Нет ничего неверного в этом суждении.
- в) Оно подразумевает, что если Вы уезжаете из страны в отпуск, Вы ее не любите.
- c) Оно не говорит Вам о том, как любить ее.
- d) Оно предлагает только два варианта, когда на самом деле их намного больше.

14. Какая из этих ситуаций НЕ требует решения проблемы?

- a) Когда Вы принесли новый компьютер домой, Вы обнаружили, что в коробке нет мыши.
- в) Когда Вам вернули фотографии после печати, оказалось, что они не Ваши.
- c) Все в вашем коллективе хотят устроить праздник в ресторане «Встреча», но Вы ели там только вчера вечером.
- d) Начальник просит Вас закончить отчет к завтрашнему утру, но сегодня – день рождения Вашего сына и Вы обещали повести его сегодня вечером на футбол.

15. Какой вариант Интернет-сайта, скорее всего, предоставляет самую объективную информацию об Аврааме Линкольне?

- a) www.members.aol.com/LeeV/Lincolnlover.html: домашняя страница профессора истории, написавшего книгу о президентстве Линкольна.
- в) www.southerpower.org/assassinations: сайт Конфедеративной группы (сторонники рабства во время войны Севера и Юга) о знаменитых политических убийствах, преимущественно посвященный Линкольну (выступавшему против рабства).
- c) www.lincolndata.edu: сайт группы сохранения исторического наследия, заархивировавшей всю переписку Линкольна.
- d) www.alincoln-library.com: президентская библиотека в Спрингфилде, Иллинойс, посвященная биографии шестнадцатого президента.

16. Что является наиболее вероятной причиной следующего: «Наша хоккейная команда была непобедимой в этом сезоне»?

- a) У других команд нет новой хоккейной амуниции.

- в) У нас есть новый тренер, который усиленно работает над нашей командой.
- с) Некоторые члены нашей команды провели это лето в хоккейном лагере.
- д) Я надевал свой счастливый свитер перед каждой игрой.

17. Что неверно в «логике» следующего утверждения: «Как Вы можете верить его свидетельским показаниям? Он же – осужденный преступник!»?

- а) Факт, что дающий показания человек был признан виновным в преступлении, не означает, что он лжет.
- в) Осужденный преступник не может свидетельствовать в суде.
- с) У говорящего есть предвзятость против преступников.
- д) Говорящий, очевидно, не посещал юридическую школу.

18. Что из нижеследующего является обоснованным суждением?

- а) Я получил на экзамене «отлично». Вчера вечером я очень устал, хотя всего лишь занимался. Чтобы и дальше получать «отлично» мне нужно перестать так напряженно заниматься.
- в) Ваш автомобиль плохо едет. Вы только что старались объяснить новому механику, что Вам нужно заменить масло. Держу пари, что он – причина Ваших автомобильных проблем.
- с) Я не пылесосил уже несколько недель. У меня появилось много грязи и пыли по всему полу, а моя аллергия обострилась. Если я хочу, чтобы в доме было чище, мне нужно чаще пылесосить.
- д) Футбольная команда «Ворскла» (Полтава) никогда не выигрывала Кубок УЕФА. Недавно они выиграли Кубок Украины. «Ворскла» скоро снова проиграет в Лиге Европы.

Прочитайте текст и ответьте на два последующих вопроса.

«Я всегда знала, что хочу стать морским биологом. В шесть лет мои родители повели меня в аквариум, и это меня зацепило. А в колледже я получила практику на океанском исследовательском рейсе и решила специализироваться в океанографии. Поездка спонсировалась Службой Исследования Планктона, и нашей целью было собрать как можно больше различных типов микроскопических растений и животных, чтобы посмотреть, влияет ли на морскую экосистему увеличение количества рыбаков. Наша группа была разделена на две команды для сбора различных видов планктона. Работать с фитопланктоном, особенно с сине-зелеными водорослями, было здорово. Мы измеряли уровень хлорофилла в воде, чтобы определить, где и в каких количествах есть фитопланктон. Работалось хорошо, так как вода была прозрачной, без мути и грязи».

19. Что такое фитопланктон?

- а) Другое название хлорофилла.
- в) Микроскопическое растение.
- с) Микроскопическое животное.
- д) Вид рыбы.

20. Автор говорит, что ее исследовательская группа выясняла, привело ли увеличение количества рыбаков в зоне изучения к:

- а) положительному воздействию на местную экономику.
- в) истощению рыбных ресурсов.
- с) увеличению работы для морских биологов.
- д) негативному воздействию на состояние окружающих вод.

21. Вы хотите продать свой автомобиль трехлетней давности и купить новый. Какой Интернет-сайт скорее всего предоставит наилучшую информацию о том, как продать подержанный автомобиль?

а) www.autotrader.com: последние цены и обзоры новых и подержанных машин; советы по обоснованию цены.

в) www.betterbusinessbureau.org: бесплатное потребительское и бизнес-образование; консультирование перед началом нового бизнеса.

с) www.newwheels.com: исследование каждой марки и модели среди последних предложений мирового автомобильного рынка.

д) www.carbuyingtips.com: всё, что Вам нужно знать, прежде чем купить новую машину.

22. Какое из этих объяснений наиболее слабое?

а) Цены на бензин настолько высокие, что многие люди больше не будут ездить в дальние поездки.

в) Завтра я не смогу надеть свою новую рубашку, потому что она сейчас в стирке.

с) Домашняя работа Васи не была готовой к сроку, потому, что он не сдал ее вовремя.

д) В этом году у нас нет новых учебников, потому что школьный бюджет был урезан.

23. Какая из этих проблем является наиболее серьезной?

а) Ваш преподаватель болен и пропустит занятия утром, когда Вы собирались сдать сложный экзамен.

в) Вы теряете копию Вашего расписания и забываете подготовиться к серьезному экзамену.

с) Вы не можете найти одну из книг, которые нужны для подготовки к серьезному экзамену.

д) Важный экзамен оказался сложнее, чем Вы могли подумать, и включает вопросы, к которым Вы не готовились.

24. Какой из этих доводов наиболее важен при оценке информации, найденной в сети Интернет?

а) Авторы, публикующиеся в сети Интернет, как правило, менее компетентны, чем публикующиеся в печати.

в) Интернет - авторы обычно предвзяты.

с) Любой может опубликоваться в сети Интернет; нет гарантии в том, что материал будет объективным.

д) Печатная информация почти всегда более точна, чем Интернет – информация.

25. Что неверно в следующем суждении? «Американские студенты не согласны, чтобы буквенная система оценок успеваемости заменялась на цифровую. Они опасаются, что так можно дойти до того, что у них отнимут имена и будут обращаться к ним по номерам!»

а) Вывод является слишком чрезмерным.

в) Нет ничего неверного в данном утверждении.

с) Студенты не должны участвовать в обсуждении системы оценивания их учебного заведения.

д) Суждение не объясняет, почему руководство хочет избавиться от буквенных оценок.

26. В чем действительно состоит проблема, а не просто какое-либо ее вторичное следствие?

а) Ваш банк взыскивает за пользование кредитом 4% от каждой суммы.

в) Ваш лимит по кредитной карте исчерпался, когда Вы хотели расплатиться ею в магазине.

с) Каждый месяц Вы тратите больше денег, чем зарабатываете.

d) В прошлом месяце пятая часть Вашей зарплаты ушла только на погашение процентов по кредитам.

27. Какая фраза является примером гиперболы?

- a) В совершенном мире не было бы войн.
- в) Этот наряд испугал бы и шкуру кошки.
- с) Вы не самый лучший повар в мире.
- d) Он ездит почти также быстро, как гонщик в гонках Наскар.

Демографические сведения:

Пол: М / Ж, Возраст: _____.

Образование: неоконч. сред., среднее, среднее спец./тех., незаконч. высш., высш., аспирантура, научная степень.

Специальность: _____ Род деятельности: _____.

Регион проживания: область _____, Город/село _____.

Протокол информированного согласия: Я осознанно и добровольно согласился(ась) пройти тестирование _____ (подпись).

Табл. Ж1

**Лист відповідей до тесту Критичного мислення Л. Старкі в адаптації
О. Л. Луценко**

1. a b c d	11. a b c d	21. a b c d
2. a b c d	12. a b c d	22. a b c d
3. a b c d	13. a b c d	23. a b c d
4. a b c d	14. a b c d	24. a b c d
5. a b c d	15. a b c d	25. a b c d
6. a b c d	16. a b c d	26. a b c d
7. a b c d	17. a b c d	27. a b c d
8. a b c d	18. a b c d	
9. a b c d	19. a b c d	
10. a b c d	20. a b c d	

У табл. Ж2 наведені варіанти (букви) правильних відповідей. За кожний збіг з ключем досліджуваному нараховується один бал. Показником за тестом є

сума балів (правильних відповідей). При цьому, якщо досліджуваний не встиг виконати деякі завдання за 30 хвилин, вони вважаються нерозв'язаними.

Табл. Ж2

Ключ-дешифратор до тесту Критичного мислення Л. Старкі в адаптації О. Л. Луценко

1. b	11. a	
2. c	12. a	21. a
3. a	13. d	22. c
4. b	14. c	23. b
5. c	15. d	24. c
6. a	16. b	25. a
7. d	17. a	26. c
8. c	18. c	27. b
9. b	19. b	
10. c	20. d	

В табл. Ж3 наведені норми до тесту критичного мислення.

Табл. Ж3

Нормативні дані до адаптованого тесту критичного мислення

Вибірка	Обсяг вибірки	Критичне мислення		Дуже низький рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень
		М (середнє)	σ (ст.откл.)					
Загальна	295	15,4	4,8	<5	5-9	10-20	21-25	>25
Чол.	89	14,4	4,4	<5	5-9	10-18	19-23	>23
Жін.	206	15,8	4,9	<6	6-10	11-20	21-25	>25
Студенти	237	16,1	4,6	<7	7-10	11-20	21-25	>25
Юнаки	65	15,2	4,0	<7	7-10	11-19	20-23	>23
Дівчата	172	16,4	4,8	<6	6-10	11-21	22-26	>26
Дорослі	58	12,8	4,6	<3	3-7	8-17	18-22	>22

Дорослі, чол.	24	12,2	4,6	<3	3-6	7-16	17-21	>21
Дорослі, жін.	34	13,1	4,7	<3	3-7	8-17	18-22	>22

ДОДАТОК І
ВПРОВАДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

ТОВ «ІНСТИТУТ СІМЕЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА КОНСУЛЬТУВАННЯ»
№ ___ від « 10 » січня 20 18 р.

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
к. психол. н., доцента Луценко Олени Львівни
«Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі
еволюції»

Результати дисертаційного дослідження О. Л. Луценко, а саме, розроблений в межах дисертації О. Л. Луценко «Тест жіночої адаптивності у відносинах з протилежною статтю (жіночого кокетства)» впроваджений у роботу Інституту сімейної психології та консультування. Зокрема, ця методика використовується нами в консультаціях та жіночих тренінгах.

Завдяки тому, що тест виявляє низку особливостей жіночої психології та поведінки, які підвищують адаптацію жінок, він є дуже корисним у практичній роботі психолога.

Тест виявляє такі жіночі якості, як артистизм, креативність, авантюризм, здатність до флірту, самоконтроль, природність, критичність, сексуальність тощо і це дозволяє оцінити дані якості жінок та допомогти їх розвинути, якщо вони розвинуті недостатньо, або вказати на проблеми, які можуть виникнути, якщо вони надмірно виражені у жінок. Тест є інформативним та надійним інструментом в роботі психолога.

Директор

С. В. Лісеній

ДСНС УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
 (НУЦЗ України)
 вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, тел./факс (057) 707-34-20, (057) 715-63-91, тел.
 (057) 700-31-71
 www.nuczu.edu.ua код ЄДРПОУ 08571363 e-mail: nuczu@mns.gov.ua

26.02.2018 № 08-06/601

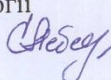
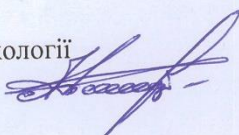

на № _____ від _____

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 к. психол. н., доцента Луценко Олени Львівни
 «Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції»

Результати докторського дисертаційного дослідження О.Л. Луценко, а саме, розроблений О. Л. Луценко разом з К. З. Абсалямовою «Тест примативності (ступеню впливу інстинктивних потягів на поведінку)», впроваджений у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, а саме, у навчально-виховний процес та психокорекційну роботу.

Даний тест-опитувальник, який вимірює ступінь вразливості людини до впливів підсвідомих мотивацій, з січня 2018 р. використовується у лабораторії для психологічної діагностики курсантів та консультування / тренінгу їх в аспектах покращення усвідомлення цих мотивацій і підвищення контролю поведінки. Він допомагає виявити такі потяги, як нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність, небажання розвиватися та загальну примативність, що є дуже важливим під час прогнозування поведінки, а також виховної та психокорекційної роботи з курсантами Національного університету цивільного захисту України.

Начальник НДЛ екстремальної та кризової психології к. психол. н., старший науковий співробітник		С.Ю. Лебедева
Головний науковий співробітник НДЛ екстремальної та кризової психології д. психол. н., професор		О.В. Тімченко
Провідний науковий співробітник НДЛ екстремальної та кризової психології к. психол. н., доцент		В.Є. Христенко

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
ІНФОРМАЦІЙНЕ АГЕНТСТВО «ЗНАЙ»

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

к. психол. н., доцента Луценко Олени Львівни

«Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції»

Результати дисертаційного дослідження О.Л. Луценко на здобуття наукового ступеню доктора психологічних наук, а саме, адаптований О. Л. Луценко «Тест критичності мислення» американського автора Л. Старкі, впроваджений у роботу інформаційного агентства «Знай».

Даний тест складається з завдань, які виявляють рівень критичності мислення людини, а саме наскільки вона вміє оцінювати достовірність і надійність інформації, яка отримується через різні ЗМІ, особливо електронні. Дана методика використовується нами для вивчення наших клієнтів та користувачів наших ресурсів, оскільки це надає нам можливості кращого розуміння їх потреб.

Крім кількісної інформації, методика дозволяє отримати якісну інформацію про особливості мислення людей, тому використовується нашими фахівцями під час розроблення контенту інформаційного агентства «Знай». Особливо корисним є вивчення за допомогою цього тесту помилок логічного мислення, невміння розрізняти факти від думок, адекватно виявляти та розв'язувати проблеми та шукати інформаційні ресурси, що є значною перевагою даного тесту.

16.02.2018 р.

Керівник/ Федченко Антон Сергійович

Перший проректор з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
д. фіз.-мат. н., професор

« 12 » лютого 2018 року Катрич

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційної роботи Луценко О.Л. на тему

«ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЕВОЛЮЦІЇ»

1. **Назва пропозиції для впровадження:** розроблений О. Л. Луценко разом з О. Є. Габелковою тест «Опитувальник порушень здорової поведінки».
2. **Установа, її адреса та виконавці:** кафедра прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, пл. Свободи, 6, к. 416, Луценко О.Л.
3. **Джерело інформації:** матеріали дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології «Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції».
4. **Установа, в якій здійснено впровадження:** кафедра психіатрії, наркології, неврології та медичної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
5. **Термін впровадження:** 2018 рік.
6. **Ефективність впровадження:** запропонований психометричний восьмишкальний тест-опитувальник, який вимірює схильність людини до різних порушень здорового способу життя, було впроваджено у педагогічний процес кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології з проведенням студентам лекцій, семінарських і практичних занять для навчання їх виявленню серед пацієнтів груп ризику деяких видів залежностей (куріння, алкогольної), небезпечної для життя поведінки (вживання психоактивних речовин, небезпечний секс та стосунки, небезпека у життєдіяльності), а також невміння керувати стресом, що є дуже важливим в роботі медичних психологів та психіатрів.
7. **Зауваження, пропозиції:** розглянути можливість використання тесту у підготовці методичних рекомендацій.

« 12 » лютого 2018 року

Відповідальний за впровадження:

завідувач кафедри психіатрії,
наркології, неврології та
медичної психології
д.мед.н., проф. В.І. Пономарьов

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олеся Гончара

Факультет психології та спеціальної освіти

м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 35, тел. 744-86-68

Вих. № _____
“ 08 ” травня 2018 р.

АКТ

про впровадження
Тесту критичного мислення Л. Старкі
в адаптації О.Л. Луценко

Тест критичного мислення Л. Старкі, а саме, адаптований О.Л. Луценко, впроваджений у роботу кафедри загальної психології та патопсихології, а саме, у навчально-виховний процес, науково-дослідну та консультативну роботу.

Даний тест-опитувальник, який вимірює особливості розвитку критичного мислення, з травня 2018 р. використовується на кафедрі загальної психології та патопсихології у викладанні дисципліни «Практикум з загальної психології», проведенні наукової та діагностичної роботи. Він допомагає виявити особливості розвитку критичності та логічності мислення, правильності вирішення повсякденних завдань, уміння правильно робити умовиводи та висновки.

Зав. кафедри
загальної психології
та патопсихології, професор

І.Ф. Аршава

Декан
факультету психології
та спеціальної освіти, доцент

Д.С. Волков